

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF THE NEAR AND MIDDLE EAST

XXVIII

YEREVAN 2011

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XXVIII

ЕРЕВАН 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXVIII

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀՏԴ 93/99(5-011)
ԳՄԴ 63.3(5)
Մ663

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Սաֆրաստյան Ռ.Ա. (նախագահ), **Չոբանյան Պ.Ա.** (նախագահի տեղակալ)
Ղազարյան Ռ.Պ. (պատասխանատու քարտուղար)
Բայբուրդյան Վ.Յ., Յովհաննիսյան Ն.Յ., Քոսյան Ա.Վ.,
Կարամանուկյան Շ.Լ., Յակոբյան Ա.Յ.

Տեխնիկական համակարգող՝ **Ն.Վ. Կարախանյան**

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ/

Մ663 Խմբ. խորհուրդ՝ Ռ.Ա. Սաֆրաստյան և ուրիշ..- Եր.: Ձանգակ-97, 2011.-
352 էջ:

«Մերծավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարի
հերթական XXVIII հատորը ընդգրկում է Մերծավոր և Միջին Արևելքի երկրների
հին և միջին դարերի պատմության, նոր և նորագույն ժամանակների, ինչպես
նաև բանասիրության հարցերի հետազոտություններ: Ձգալի տեղ է
հատկացված տարածաշրջանի քաղաքական զարգացումների, միջազգային
հարաբերությունների և այլ հիմնախնդիրների լուսաբանությանը:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմաբանների,
բանասիրության հարցերով զբաղվողների, ինչպես նաև բարձրագույն
ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար:

ՀՏԴ 93/99(5-011)

ԳՄԴ 63.3(5)

ISBN 978-99941-1-939-4

© ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ., 2011

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՒԱ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ Ն. ԱՐՈՆՑԻ «ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ..... 14

ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ ՈՒՌԲԵՆ

ՄԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀՈՈՍԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՔՈՒՇԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ (231-
232 թթ.)..... 22

ՅԱԿՈՐԵԱՆ ԱՆՔՍԱՆ

«ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՍԱՑ ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԻՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ». ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ
ԲՆԱԳԻՐ 27

ԽՈՐԻԿՅԱՆ ՀՈԿՀԱՆՆԵՍ

ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԶԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ
«ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի..... 67

ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ՀԱՅ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ Ը ԴԱՐՈՒՄ..... 86

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻՒԻԹ

ԲԶՄՄԱՌԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԿ ԿԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ..... 98

ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԻ

1905-1911 թթ. ԻՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺԱՆԸ ՀԱՅԵՐԻ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԶ 112

ՄԱԻՅԱՆ ԲԵՆԻԱՄԻՆ

ԿՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱ-
ՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ (1918-1921 թթ.)..... 139

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԱՆՈՒՇ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ 164

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՐՂԱՆ

ԱԼԵՎԻԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԵՎ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 1960-2000-ԱԿԱՆ թթ. 171

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ

ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԵՏԵՐՄԻՆԻՉՄԻ
ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 188

ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ՎԱՀՐԱՄ

«ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1960-2010
թթ.. ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՄՆԱԴՐԱԾ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ԿԵՍ ԴԱՐԸ 200

ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ
ՇՈՒՐՋ (2009-2010 թթ.) 218

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՆԻԿՈԼՅՑ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ *daši* ԵՎ *dašusi* ԲԱՈՒԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 235

ՀՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

ԽՈՒՆԻԱԿԱՆ ^dŠa(w)uš(k)a ԱՍՏՎԱԾՈՒՀՈՒ ԱՆՎԱՆ ԵՎ ԿԵՐՊԱՐԻ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ 239

ԽԱՄՈՅԱՆ ՄԱՔՍԻՍ

ՔՐԴԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ 252

ՄԻՋՈՅԱՆ ՔՆԱՐԻԿ, ՍԱՀԱԿԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ Ki ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱԳԿԱՊԻ
ԻՄԱՍՏԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ 264

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ ԳՈՀԱՐ

ԻՐԱՆ-ԵՎՐԱՄԻՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 20 –ՐԴ ԴԱՐԻ
ՎԵՐՋԻՆ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ 270

ՄԻՆԱՍՅԱՆ ՆՆԼԻԻ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԻԱՅԻ
ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ «ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (2002-2007
թթ.). ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ 292

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

ՉԻՆ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՈՒՐՋ 300

ՊՈՂՈՍՅԱՆ ԲԵՆԻԱՄԻՆ

ԱՄՆ–ԻՍՐԱՅԵԼ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
(2009–2010 թ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ) 315

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ԽԱՆՋԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ

ԱՐՄԵՆՈՒԴ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐՋ 329

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ ՔՐԻՍՏԻՆԵ

ԻՐԱՆԻ ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՍԱՐԱԿԻՆ ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ
1795 թ. ԴԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ 336

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

ГРИГОРЯН СОНА

КЛИНОПИСНЫЕ ТОПОНИМЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ СОГЛАСНО
“ИСТОРИИ АРМЕНИИ” Н. АДОНЦА 14

МАНАСЕРЯН РУБЕН

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ КУШАН В ВОЙНЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ И
АРМЕНИИ ПРОТИВ САСАНИДОВ (231-232гг) 22

АКОПЯН АЛЕКСАН

"ԳԻՆԱՄԱԿ ԱՐՄՅԱՆՔԻ ԱԶԱՏՈՒ ԵՒ ԿԱՆՈՒՅՐՈՒ". ИССЛЕДОВАНИЕ И
ТЕКСТ 27

ХОРИКЯН ОГАННЕС

АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ДЕЛЕНИЯ АЛБАНСКОГО МАРЗПАНСТВА ПО
“АШХАРАЦУЙЦУ” (“АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ”) 67

МАТЕВОСЯН АРТУР

ХРИСТОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ АРМЯНСКОЙ И ВИЗАНТИЙСКОЙ
ЦЕРКВЕЙ В VIII ВЕКЕ 86

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

АРУТЮНЯН ЛИЛИТ

ОСНОВАНИЕ АРМЯНСКОГО КАТОЛИЧЕСКОГО МОНАСТЫРЯ В
БЭММАРЕ 98

НАВАСАРДЯН НАЗЕЛИ

К ВОПРОСУ ОБ УЧАСТИИ АРМЯН В ИРАНСКОМ КОНСТИТУЦИОННОМ
ДВИЖЕНИИ 1905-1911гг. 112

МАИЛЯН БЕНИАМИН

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ВНУТРЕННЕЙ
ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ ГРУЗИИ (1918-1921гг.) 139

ОГАНЕСЯН АНУШ

ВОСТОЧНЫЙ ЛЕГИОН И ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ В СВЕТЕ НОВЫХ
ТУРЕЦКИХ ПУБЛИКАЦИЙ 164

АРУТЮНЯН ВАРДАН

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕВИТСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В
ЕВРОПЕ В 1960-2000гг. 171

ОВСЕПЯН ЛЕВОН

О ПОДХОДАХ К ЕВРАЗИЙСТВУ И ГЕОГРАФИЧЕСКОМУ
ДЕТЕРМИНИЗМУ В ТУРЕЦКИХ ВОЕННЫХ КРУГАХ 188

ТЕР-МАТЕВОСЯН ВАГРАМ

“РЕСПУБЛИКАНСКАЯ-НАРОДНАЯ” ПАРТИЯ В 1960-2010гг.: ПОЛТОРА
ВЕКА ТРАНСФОРМАЦИИ ПАРТИИ, ОСНОВАВШЕЙ ТУРЕЦКУЮ
РЕСПУБЛИКУ 200

САМВЕЛЯН КАРИНЕ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ИРАКЕ И ВОКРУГ
НЕГО (2009-2010гг.) 218

ФИЛОЛОГИЯ

АРУТЮНЯН НИКОЛАЙ

ЭТИМОЛОГИЯ УРАРТСКИХ СЛОВ *daši* и *dašusi* 235

АМАЯКЯН АСМИК

ПРОЯВЛЕНИЕ ИМЕНИ И ОБРАЗА БОГИНИ ^dša(w)uš(k)a В
АРМЯНСКОМ МИФОЛОГИЧЕСКОМ И ЯЗЫКОВОМ МАТЕРИАЛЕ 239

ХАМОЯН МАКСИМ

К ПОНЯТИЙНОЙ ТИПОЛОГИИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ КУРДСКОГО
ЯЗЫКА 252

МИРЗОЯН КНАРИК, СААКЯН ЛЮСИНЕ

СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ СОЮЗА **Ki** В
ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ 264

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

ИСКАНДАРЯН ГОАР

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ИРАНОМ И ЕС В КОНЦЕ 20-ГО И НАЧАЛЕ 21-
ГО ВВ 270

МИНАСЯН НЕЛЛИ

ПОЛИТИКА ТУРЦИИ В ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ
АЗИИ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ПРАВЛЕНИЯ ПАРТИИ “СПРАВЕДЛИВОСТИ И
РАЗВИТИЯ” (2002-2007): НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.....292

АРУТЮНЯН АГАВНИ ВОКРУГ КИТАЙСКО-ЕГИПЕТСКОГО ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	300
--	-----

ПОГОСЯН БЕНИАМИН ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В АМЕРИКАНО-ИЗРАИЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЯХ (2009 - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 2010г.)	315
---	-----

ОБСУЖДЕНИЕ

ХАНЗАД ЯН МАРИАМ О ТЕРМИНЕ АРМЕНОИД	329
---	-----

ПУБЛИКАЦИИ

КОСТИКЯН КРИСТИНЕ ПРИДВОРНЫЙ ИСТОРИОГРАФ ИРАНА САРАВИ О КАРАБАХСКОЙ КАМПАНИИ АГА МУХАММАД ХАНА 1795 ГОДА.....	336
--	-----

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE HISTORY

GRIGORYAN SONA

THE TOPONYMS OF THE ARMENIAN HIGHLAND ACCORDING IN THE
"HISTORY OF ARMENIA" OF N. ADONTZ..... 14

MANASSERYAN RUBEN

ON KUSHANS' PARTICIPATION AT WAR OF ROMAN EMPIRE AND
ARMENIA AGAINST THE SASANIANS (231-232).....22

HAKOBIAN ALEXAN

"THE GAHNAMAK OF ARMENIAN AZATS AND TANUTERS". RESEARCH
AND TEXT 27

KHORIKYAN HOVHANNES

THE ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF THE ALBANIAN MARZPANATE
ACCORDING TO THE "ASHKHARHATSOYC" ("ARMENIAN
GEOGRAPHY").....67

MATEVOSYAN ARTHUR

THE CHRISTOLOGICAL CONCEPTIONS OF THE ARMENIAN AND
BYZANTIAN CHURCHES IN VIII CENTURY.....86

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

HARUTYUNYAN LILIT

THE FOUNDATION OF ARMENIAN CATHOLIC CONVENT OF BZUMMAR ..98

NAVASARDYAN NAZELY

ON THE ISSUE OF THE ARMENIANS PARTICIPATION IN 1905-1911
IRANIAN CONSTITUTIONAL REVOLUTION 112

MAILYAN BENIAMIN

THE MAIN PRINCIPLES OF THE FORMING AND THE INTERNAL
POLITICS OF THE REPUBLIC OF GEORGIA (1918-1921)..... 139

HOVHANNISYAN ANUSH

EASTERN LEGION AND POLICY OF FRANCE IN THE LIGHT OF NEW
TURKISH PUBLICATIONS 164

HARUTYUNYAN VARDAN

THE FORMATION AND ACTIVITIES OF ALEVI ORGANIZATIONS IN EUROPE IN 1960-2000 171

HOVSEPYAN LEVON

ON THE APPROACHES OF EURASIANISM AND GEOGRAPHICAL DETERMINISM IN THE TURKISH MILITARY CIRCLES..... 188

TER-MATEVOSYAN VAHRAM

THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY BETWEEN 1960 AND 2010: THE HALF CENTURY OF TRANSFORMATION OF A PARTY FOUNDING THE REPUBLIC OF TURKEY.....200

SAMVELYAN KARINE

THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN AND AROUND IRAQ IN 2009-2010 218

PHILOLOGY

HARUTYUNYAN NIKOLAY

THE ETYMOLOGY OF THE URARTIAN WORDS *daši* AND *dašusi* 235

HMAYAKYAN HASMIK

MANIFESTATION OF NAME AND CHARACTER OF HURRIAN GODDESS ^oŠa(w)uš(k)a IN ARMENIAN LANGUAGE AND MYTHOLOGY 239

KHAMOYAN MAXIM

ON THE CONCEPT OF THE TYPOLOGY OF KURDISH WORD-COMBINATIONS 252

MIRZOYAN KNARIK, SAHAKYAN LUSINEH

SEMANTIC-FUNCTIONAL MANIFESTATIONS OF THE TURKISH SUBORDINATE CONJUNCTION *Ki* 264

INTERNATIONAL RELATIONS

ISKANDARYAN GOHAR

IRAN-EU RELATIONS IN THE END OF 20th AND THE BEGINING OF 21st CENTURIES 270

MINASYAN NELLY

TURKISH POLICY IN CENTRAL ASIAN TURKIC REPUBLICS DURING THE FIRST YEARS OF JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY RULE (2002-2007): NEW TRENDS.....292

HARUTYUNYAN AGHAVNI
ON THE SINO-EGYPTIAN TRADE-ECONOMIC COOPERATION 300

POGHOSYAN BENIAMIN
MAIN TRENDS IN US - ISRAEL RELATIONS (2009-MID 2010).....315

DISCUSSION

KHANZADYAN MARIAM
ON THE TERM ARMENOID 329

PUBLICATIONS

KOSTIKYAN KRISTINE
THE REPORTS OF SARAVI, THE COURT HISTORIOGRAPHER OF IRAN
ABOUT AGHA MUHAMMAD KHAN'S CAMPAIGN IN KARABAGH IN 1795 336

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՆ ԸՍՏ Ն. ԱՂՈՆՑԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ

Հայ ուրարտագիտության մեջ մեծ է հայ ականավոր գիտնական Ն. Աղոնցի ներդրումը: Նա իր կյանքի վերջին տարիներին զբաղվել է Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ և արդյունքները հետմահու 1946 թ. ֆրանսերեն հրատարակվել են «Հայաստանի պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» խորագրով ստվարածավալ հատորում¹: Նա իր աշխատության մեջ հիմնականում անդրադարձել է Բիայնիլի-Ուրարտուի (մ.թ.ա IX-VI դդ.) ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, տեղանուններին, դիցանուններին ու նաև հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությանը և ներքին կյանքին:

Այս աշխատությունը արդյունք է հեղինակի երկար տարիների ջանադիր գիտական պրպտումների, սեպագիր հարուստ աղբյուրների և այլալեզու փաստական նյութի մանրակրկիտ հետազոտության²:

---

¹ Adontz N., Histoire d'Arménie. Les origins du X siècle au VI (Av. J. C.) Paris, 1946, p. 445 (այսուհետև՝ HA). Տե՛ս նաև Աղոնց Ն., «Հայաստանի Պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» Վ. Սեդրոսյանի հայերեն թարգմանությամբ և Գ. Սարգսյանի խմբագրությամբ՝ (այսուհետև՝ ՀՊ), Երևան, 1972, էջ 430: Ն. Աղոնցի ֆրանսերեն աշխատության առաջաբանը գրել է ֆրանսիացի ակադեմիկոս Ռընե Գրուսեն: Ն. Աղոնցի մահվանից հետո Ռ. Գրուսեն ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն լեզվով երկհատորանոց «Հայոց պատմություն» աշխատության ստեղծմանը, և 1947 թ. Փարիզում հրատարակեց "Histoire de l'Arménie. des origines á 1071. t. I. Avec dix cartes et cinq tableaux gégnéalogiques", Paris, 1947 աշխատությունը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այսօր 2006 թ. շնորհիվ Պ. Հովհաննիսյանի, Գ. Գյուլբենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ սկսվել է Ն. Աղոնցի երկերի բազմահատորյակների հրատարակությունը, և այսօր հայագետների տրամադրության տակ է «Հայաստանի պատմություն» աշխատության նոր հրատարակությունը. տե՛ս Աղոնց Ն., Երկեր, Քննական պատմություն հայոց (այսուհետև՝ ՀՊ), հ. V, Երևան, 2009:

² Հովհաննիսյան Պ., Ն. Աղոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ձևակառուցողը, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Երևան, 2001, №1

«Հայոց պատմություն» աշխատությունը շատ հարուստ է իր ժամանակաշրջանի գիտական ձեռքբերումներով: Ն. Ադոնցի հետ միաժամանակ Խորհրդային Հայաստանում Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, ով հայերեն գրել էր ընդարձակ մենագրական ուսումնասիրություն՝ «Ուրարտուի պատմություն»-ը³:

Ն. Ադոնցն ունի մի շարք ուշագրավ, այժմ ևս գիտականորեն կենսունակ դիտարկումներ, այդ թվում ուրարտական արշավանքների երթուղիների ճշգրիտ կռահումներ, մի շարք երկրների անունների և տեղադրումների պարզաբանումներ, ուրարտա-հայկական տեղագրական ընդհանրությունների բացահայտման բազում փաստեր:

Ուրարտական տեղանունների համադրությունների շարքում արժեքավոր է Ն. Ադոնցի կողմից առաջարկված երիկուախի-Որկով նույնացումը: Այս երկիրը հիշատակվում է Մենուա արքայի Յուլակերտի արձանագրության մեջ⁴, որը հայտնաբերվել է Արաքս գետի մոտ գտնվող Դաշբուռուն գյուղից: Ն. Ադոնցը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների երիկուախի երկրանունը նույնացրել է Մասեաց-ոտն գավառի Որկով գյուղանվան հետ, որը համապատասխանում է Իգդիրից հարավ, Մեծ Արարատի հյուսիսարևմտյան լանջին գտնվող այժմյան Օրկոֆի տեղանվանը: Որկովի գյուղանունը իր աշխատությունում հիշատակել է նաև հինգերորդ դարի հայ պատմիչ Ղազար Փարպեցին: Ն. Ադոնցի այս համադրությունը ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Գ. Ղափանցյանը, Ն. Հարությունյանը և այլք⁵:

---

(156), էջ 64, նույնի՝ Ադոնց Ն., Երկեր, Զննական պատմություն հայոց, հ. V, Երևան, 2009, էջ 6; Պետրոսյան Ա., Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 280-285: Ինչպես նաև ուրարտագիտության մեջ Ն. Ադոնցի կատարած հետազոտությունների և դիտարկումների համար տես Հարությունյան Ն., Ն. Ադոնցը և ուրարտագիտությունը, ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 215-224; Ն. Ադոնցի գիտական գործունեության վերաբերյալ տես Գիզալեան Գ., Նիկողայոս Ադոնցը որպես պատմաբան, Լիբանան, 1943; նաև՝ Յուզբաշյան Կ., Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, ՊԲՀ, 1962, № 4, էջ 115-127:

³ Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, (այսուհետև՝ ՈւՊ), Երևան, 1940:

Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (այսուհետև՝ ИЛТДА), Ереван, 1940.

⁴ Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Ереван, 2001, № 48 – Salvini M., Corpus Dei Testi Urartei (այսուհետև՝ СТУ), v. I, Roma, 2008, A 5-27.

⁵ Adontz N., НА, էջ 201, ինչպես նաև՝ Капанцян Г., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (այսուհետև՝ ИЛТДА), Ереван, 1940, с. 51,

Վանում հայտնաբերված Մենուայի արձանագրություններից մեկում հիշատակվում է Ուսուսուանի երկիրը, որը նվաճվել է Արպույանի քաղաքով հանդերձ: Ուսուսուանիի հետ հիշատակվում են Նիրիբայի դաշտի երկիրը՝ Կալիբլիանի քաղաքով, Տուշուրիեխի երկիրը՝ Խուլմերունի քաղաքով, Էրունի քաղաքը, Ուլիբանի քաղաքը՝ Կիրպունունի քաղաքով⁶: Ն. Ադոնցն Ուսուսուանի համադրում է Սասունի հետ: Նշենք, որ նրա այս լեզվաբանական համեմատությունը հաստատվում է նաև աշխարհագրական տեսակետից: Ուսուսուանիից առաջ հիշատակվող Կալիբլիանի քաղաքը նա փորձում է մոտեցնել Ջիբենե-սուի ակունքներում գտնվող Բիլ-Կալենին, իսկ Ուսուսուանիից հետո հիշատակվող Խուլմերունի քաղաքը ասուրական Կուլլմերին է՝ հայկական Զ(ու)ղիմարը: Հետևաբար, ըստ Ն. Ադոնցի, Կալիբլիանիի և Խուլմերունիի միջև գտնվող Ուսուսուանի երկիրը Սասունի շրջանն է⁷:

Ուրարտական տեղանուններից արժեքավոր է Ուրմիա լճից հարավ ընկած Մանայի թագավորության բնակատեղիներից Իզիրտու-Բերդիզորի կապակցությամբ արված Ն. Ադոնցի համադրությունը: Իզիրտուն հիշատակվել է Սալմանասար III-ից մինչև Աշշուրբանապալ ընկած շրջանը, սակայն, ամենից շատ հիշատակվում է Սարգոն II-ի կառավարման տարիներին⁸: Քաղաքի տեղայնացման խնդրին

прим. 3; Арутюнян Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ УУ), Ереван, 1985, с. 260-261: Հմմտ. նաև՝ Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960, с. 425-426; Diakonoff I., Kashkai S., Geographical Names According to Urartian Texts (այսուհետև՝ GNAUT), Wiesbaden, 1981, pp. 31-32.

⁶ Арутюнян Н., КУКН, № 44 - Salvini M., СТУ, I, А 5-9.

⁷ Ադոնց Ն., ՀՊ, էջ 199, ծնթ. 91: Նշենք, որ Ն. Ադոնցի այս տեսակետի հետ համակարծիք է նաև Հ. Խորիկյանը: Տե՛ս Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ.թ.ա. 6-4-րդ դարերում, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 190: Հ. Խորիկյանը Ուսուսուանի երկիրը (ու-ի անկումով) նույնացնում է Բեիխստունի արձանագրության Ջուզահյայի հետ: Մինչդեռ Հ. Կարազոյանը Ուսուսուանին կապում է Բսանքի հետ, տե՛ս՝ Կարազոյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատու և հարակից մահահգներում), Երևան, 1998, էջ 307, ծնթ. 11, ինչպես նաև էջ 41:

⁸ Սալմանասար III-ի համար տես Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետև՝ ARAB) I, Chicago, 1926, p. 587; Grayson A., The Royal Inscriptions of Mesopotamia (այսուհետև՝ RIMA), v. III, Toronto, 1996, p. 70, իսկ Աշշուրբանապալի՝ Luckenbill D., ARAB, II, 786; Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), ВДИ, 1951, № 2, 3, 4, 72 (II, 95-III, 26); իսկ սարգոնյան տեքստերի համար՝ Luckenbill D., ARAB, II, 6, 13, 56 (2); Дьяконов И., АВИИУ, 46 (52, 75), 49 (6).

անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ, այն նույնացրել են Քապլանթու թեփեի կամ Քալայջի թեփեի հետ, տեղորոշել Սաքըզի շրջանում, տեղանցրել են Բանեի մոտ, Բուկանից հյուսիս և այլն⁹: Այս բոլոր տեղորոշումների մեջ Ն. Ադոնցը Իգիրտուն համադրել է Բերդեսորի հետ, մի քաղաք, որին համապատասխանում է Իգիրտուի՝ ասորեստանյան աղբյուրներից ենթադրվող տեղադրությունը, որը գտնվել է Ջամուա նահանգի և Պադդիրայի հարևանությամբ¹⁰: Ն. Ադոնցի այս տեղորոշման հետ մասնագիտական գրականության մեջ համաձայնվել են մի շարք հեղինակներ¹¹:

Ուրարտական ժամանակաշրջանի տեղանունների համադրությունների մեջ արժեքավոր են նրա կողմից արված հետևյալ դիտարկումները: Կալխուում քարե սալերի վրա հայտնաբերված Թիզլաթալասար III-ի արձանագրություններից մեկում նշված մի շարք տեղանունների հիման վրա Ն. Ադոնցը սեպագիր աղբյուրների Կիլիսսան համադրում է Քիլիսի, Իզգեդան՝ Ազդիսի հետ, որոնք գտնվել են Էնգիտե (պատմական Անձիտ)՝ այժմյան Թուրքիայի Սիլվանի շրջանում:

Սեպագիր աղբյուրներում հիշատակված Նալ լեռան մոտ գտնվող Սարդարեի նախատիպը Ն. Ադոնցը համարում է Սարդաուրիին: Նույն Կալխուի արձանագրության մեջ հիշատակվող Բիսիա տեղանունը, որը ուրարտական ամրոց է եղել «Նալ լեռան հետևում», ինչպես նշվում է արձանագրության մեջ, նա նույնացնում է ներկայիս Սղերդի շրջանի Բիշիի հետ¹²: Հետագայում մասնագիտական գրականության մեջ Ն. Ադոնցի այս տեղանվանական համադրումներին հիմնովին համապատասխանեցին Էնգիտե երկրի մասին Ֆոռերի կողմից արված Դիուաբ-Դիլբի և Աբբիսսա-Ֆիս նույնացումները, որոնք գտնվում են ներկայիս Խանիի բնակատեղիի մերձավորությամբ¹³:

---

⁹ Меликишвили Г., Некоторые вопросы истории Манеи́ского царства, ВДИ, 1949, № 1, с. 57-72: Арутюнян Н., ТУ, с. 87, նույնի՝ КУКН, էջ 513-514. Մանայի թագավորության պատմության, նրա տեղանունների, և հատկապես նրա մայրաքաղաքի տեղորոշման վերաբերյալ առավել մանրամասն տե՛ս Գրեկյան Ե., «Մանայի թագավորություն» թեկնածուական ատենախոսությունը, Երևան, 2002, էջ 181-183 և հղումներ 830, 831, 832, 833, 834:

¹⁰ Adontz N., HA, p. 101, ծմբ. 1.

¹¹ Арутюнян Н., ТУ, с. 87; Գրեկյան Ե., «Մանայի թագավորություն», էջ 183:

¹² Adontz N., HA, p. 93-94.

¹³ Forrer E., Provinzeinteilung des assyrischen Reiches (այսուհետև՝ PAR), Leipzig, 1920, S. 85, ինչպես նաև Հարությունյան Ն., Ն. Ադոնցը և ուրարտագիտությունը, էջ 215:

Ն. Ադոնցն իր «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ անդրադարձել է նաև ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում վկայված Աշշուրիկիշա (ասսուր. «Աշշուրը նվիրել է») քաղաքին: Այն Ք.ա. VIII դարում Ուլլուբա երկրում կառուցել է Թիգլաթպալասար III-ը, ինչը իր տարածքով համընկնում է այսօրվա Խուլպ-Կուլպի շրջանին՝ Վանա լճից արևմուտք: Նա իրավամբ Աշշուրիկիշան նույնացրել է «Աշխարհացոյց»-ի Քիշի հետ¹⁴, որը եղել է պատմական Աղձնիքի քաղաքներից, և, միաժամանակ, Քղիմարը նույնացրել է ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում վկայված Կուլլիմների-Կուլմերիի՝ բյուզանդական աղբյուրների Խլոմարոնի հետ, որը գտնվել է Սիլվանից հարավ-արևելք¹⁵:

Փաստական նյութի տղության պատճառով Ուրարտուի տեղանունների շարքում զգալի դժվարություն է հարուցել սեպագիր աղբյուրների Խարդա քաղաքի տեղադրումը: Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն II-ի ժամանակվա հետախուզական նամակներից հայտնի է, որ ուրարտացիները պահակային ծառայություն են կատարել Խարդայում: Այդ նույն նամակում, այնուհետև, հիշատակված է ինչ-որ իտուացի պալատականների վերադարձը Եփրատից, ինչպես նաև պահակային ծառայություն կատարելը Շուրուբեում¹⁶:

Ն. Ադոնցը ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված Խարդայի տակ ենթադրել է Խարդ-բերդը (Խարդ-բերդ) և այն նույնացրել այժմյան Խարբերդի կամ Խարպուտի հետ՝ Արածանիի ստորին հոսանքում, էյյազըղից մի փոքր հյուսիս-արևելք¹⁷: Հետագայում մասնագիտական գրականության մեջ այս տեսակետը իր աշխատություններում ընդունել է Ն. Հարությունյանը¹⁸:

Մեծ կարևորություն է ներկայացնում Ն. Ադոնցի՝ Վերին Եփրատի հոսանքում, Մելիտեա (այժմյան՝ Մալաթիայի մոտ) երկրի մի շարք քաղաք-ամրոցների՝ նրա կողմից արված համադրությունը անտիկ և հին հայկական աղբյուրների համապատասխան տվյալների հետ¹⁹:

¹⁴ Երենյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 114:

¹⁵ Adontz N., HA, p. 198, ծմբ. 1; Арутюнян Н., ТУ, с. 118, Forrer E., PAR, S. 87; Diakonoff I., Kashkai S., Geographical Names..., p. 69.

¹⁶ Дьяконов И., АВВИУ, § 50 (34, 35).

¹⁷ Adontz N., HA, p. 120.

¹⁸ Арутюнян Н., ТУ, с. 224, ինչպես նաև նույնի՝ Будаишлу (Урарту) (այսուհետև՝ БУ), Ереван, 1970, с. 53, прим. 174.

¹⁹ Մելիտեա երկրի քաղաք-ամրոցների մասին տե՛ս Меликишвили Г., Урартские

Այսպես, ըստ նրա՝ Թումեիշկին Եփրատի ձախ ափին գտնվող Թոմիսան է, հին հայկական Թմնիսը (այժմյան՝ Իզդողլուն), որը լավ վկայված է Շուփքի թագավորության պատմությունից: Իսկ Գաուրախին անտիկ աղբյուրների Կլիմա Գարինեսն է, հայկական Գավրեքը՝ աշխարհացոյցյան Չորրորդ Հայքի գավառներից մեկը Արածանիի գետաբերանի մոտ: Իսկ Կարնիշին, ըստ նրա, հիշեցնում է Պևտիզեթյան քարտեզի Կոռնեն²⁰, որը հռոմեական կայան էր Մալաթիայից հարավ-արևելք, Եփրատի աջ ափին, Կալուդիայում²¹:

Անդրադառնալով Վանա լճից հարավ ընկած սեպագիր դարաշրջանի աշխարհագրական միավորներին՝ Ն. Ադոնցն ուշադրությունը սևեռել է Տումուրրուի վրա: Ասորեստանյան թագավոր Սինախերիբի (Ք.ա. 705-681 թթ.) արձանագրությունների տվյալներով դա բնակատեղի է, որը Կիբշուի հետ միասին ընկած է եղել «Նիբուր լեռան վրա» (այժմյան՝ Ջուդի-դադ)²²: Ի դեպ, Կիբշուն մասնագիտական գրականության մեջ սովորաբար նույնացվում է այժմյան Գեֆշեի հետ՝ Ջախոյից 14 կմ հյուսիս-արևելք՝ Արևելյան Խաբուրի ավազանում²³:

Տեղադրման և տեղանունների հնչյունական համապատասխանության տեսանկյունից, միանգամայն իրավացի է Ն. Ադոնցը, երբ ասորեստանյան սեպագրերի Տումուրրուն նույնացնում է հայ պատմագիրների կողմից վկայված Տնորիքի հետ²⁴, որը միջնադարում զբաղեցրել է Արևելյան Խաբուրի ամբողջ ավազանը՝ Վերին, Միջին և Ներքին Կորդիք գավառներով²⁵:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ն. Ադոնցի ուրարտագիտության վերաբերյալ մի շարք տեսակետներ այլևս չեն ընդունվում կամ վիճելի են արդի պատմագիտության մեջ, սակայն դա բոլորովին էլ չի նսեմացնում ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած նրա հսկայական ավանդը: Թեև անցել է մի քանի տասնամյակ, սակայն այսօր էլ Ն. Ադոնցի բազմաթիվ տեսակետներ հաստատվել են,

---

клиннообразные надписи (այսուհետև՝ УКН), Москва, 1960, с. 306-307, № 158.

²⁰ Adontz N., HA, p. 199.

²¹ Այս երկրի տեղադրության մասին տե՛ս Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

²² Дъ яконов И., АВИИУ, § 50 (34, 35).

²³ Adontz N., HA, p. 58, 122; Forger E., PAR, p. 37; Дъяконов И., АВИИУ, 10, прим. 74.

²⁴ Adontz N., HA, p. 122; Арутюнян Н., ТУ, с. 190.

²⁵ Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

չատերը՝ դեռևս առնվազն ունեն կյանքի իրավունք: Հանգամանք, ինչը
ևս մեկ անգամ վկայում է նրա՝ մեծ գիտնական լինելու մասին:

SONA GRIGORYAN

**THE TOPONYMS OF THE ARMENIAN HIGHLAND ACCORDING IN THE
“HISTORY OF ARMENIA” OF N. ADONTZ**

In the second half of the 19th century the Armenian nation gave birth to several great personalities, who raised the Armenian studies to higher level. Among those great researchers N. Adontz must be mentioned. In the last period of his life he occupied himself with the research of the history of Biajnili-Urartu. The results of his research were posthumously published in 1946 in a voluminous work under the heading “History of Armenia”. In his work he dedicated himself mainly to the research of the military-political events of Biajnili-Urartu (IX – VI centuries B.C.), to its toponyms and to the names of its gods. In reality he never had a goal to occupy himself with the research of the history of Urartu. Actually, we have to do here with a voluminous work of a greater research, in which the part, dedicated to the events of the Urartian epoch, was to make up only one portion of that more comprehensive research which he intended to realize. We should note that this study by N. Adontz is rich in foreign sources. He consulted for it the works by E. Forrer, A. Sayce, F. Thureau-Dangin, S. F. Lehmann-Haupt etc. But the urartological studies of the Soviet period are missing here. It is known that simultaneously G. Kapantsyan was active in Soviet Armenia who first wrote an extensive monograph “The History of Urartu” (Yerevan, 1940). In the juxtaposition of the Urartian toponyms is very significant the identification of the toponyms Erikuahi-Orkov. He has identified the toponym Erikuahi of Urartian cuneiform sources with the name of the village Workov of the province Masiaz Otn which also the historian Khazar of Parpi mentions. In the urartology this point of view was adopted by N. Harutjunyan. In the inscriptions of the king Menua, which were discovered in Van, the country of Ususuani is mentioned which was occupied together with the town Arpujani. N. Adontz identifies Ususuani with Sasun (H. Khorikyan agrees with this theory, whereas H. Karagjozyan identifies it with Bsanq). Among the Urartian toponyms the identification is important, which he realized with respect to settlement Izirtu-Berdizor of the Kingdom Mana which lies to the south of the lake Urmia. Izirtu was mentioned in the period from Salmanasar III to Sargon II. It was mostly mentioned under the reign of Sargon II. With the question of the localization of the town a lot of researchers have occupied themselves. They have identified it with Qaplanu tepe, Qalajgi tepe and located in the neighborhood of Saqz, near Baneh, to the north of Bukan, but N. Adontz has compared Izirtu with Berdesor, a town which corresponds to Izirtu and was situated in the neighborhood of the state Zamua and Paddira. G. Melikishvili,

N. Harutjunyan, E. Grekyan agreed with this localization by N. Adontz. Therefore, despite the fact that some points of view of Adontz concerning the Urtology are disputable in the modern Urtian studies, his contribution to this branch of history is immense.

ՌՈՒԲԵՆ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ

ՍԱՍՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ ՀՈՈՄԵԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՔՈՒՇԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ (231-232 թթ.)

Հայաստանի և Քուշանական տերության միջև Արտաշիր Պապականի դեմ դաշինքի կնքելը՝ 231-232 թթ.-ի հռոմեա-իրանական պատերազմին մասնակցելու նպատակով պատկանում է վիճելի փաստերի շարքին: Այդ դաշինքի մասին վկայությունները պահպանվել են համեմատաբար ուշ աղբյուրներում՝ միայն Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու աշխատություններում: Ըստ հայ պատմագիրների Քուշանական թագավորության հետ ռազմական դաշինք է կնքել Հայոց թագավոր Խոսրովը՝ հունա-հռոմեական աղբյուրների Տրդատ II-ը (217-252 թթ.) իր հակառակող Արտաշիր Պապականին արևելքից հարված հասցնելու նպատակով: Հայաստանի և քուշանների դաշնակցելու փաստը չի նշվել հունա-հռոմեական աղբյուրներում (Դիոն Կասիոսի, Հերոդիանոսի երկերում), որոնք հայտնում են Հռոմեական կայսրության՝ Սասանյանների դեմ մղած կռիվների մասին: Ընդ որում, իրադարձությունների նրանց տված շարադրանքին պակասում են հաջորդականությունն ու ամբողջականությունը:

Պատմաբանները չեն հանգել միասնական տեսակետին Ագաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու հաղորդումների արժանահավատության վերաբերյալ: Այսպես, Ռ. Գրուսեն անվերապահորեն վավերական է համարում հայկական պատմական ավանդույթի հաղորդած փաստը: Ըստ Ռ. Գրուսեի՝ Տրդատի (Խոսրովի) դաշնակիցն էր քուշան արքա Վասուդևան¹: Նմանապես Բ.Յ. Ստավիսկին, Գ.Մ. Բոնգարդ-Լեվինը գտնում են, որ քուշանները մասնակից են դարձել Հայոց թագավորի նախաձեռնած հակասասանյան դաշինքի²: Ի տարբերություն նրանց Ա. Քրիստենսենը, Ռ. Ֆրայը, Վ.Գ. Լուկոնինը կամ բնավ չեն նշում հայկական աղբյուրների

¹ Grousset R., Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1973, p. 114.

² Ставиский Б., Средняя Азия в кушанский период - История таджикского народа, Москва, 1963, т. 1, с. 367; Бонгард-Левин Г., Ильин Г., Индия в древности, Москва, 1985, с. 408.

այդ վկայությունը, կամ էլ մերժում դրա հավաստիությունը³: Այսպիսով, Ազաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու հաղորդած տվյալների հանդեպ գիտության մեջ արտահայտված թերահավատությունը պահաջում է դրանք հիմնավորել լրացուցիչ փաստացի նյութով: Այս խնդրում հետաքրքրություն է ներկայացնում Հերոդիանոսի կողմից 231-232 թթ.-ի հռոմեա-իրանական պատերազմի գրած պատմությունը, որը սակայն բովանդակում է մութ և պարզաբանմանը դեռ կարոտ դրվագներ:

Պատերազմն սկսվեց հռոմեական զորքերի ծավալուն հարձակմամբ երեք ուղղությամբ: Առաջին հռոմեական բանակը դաշնակից Հայաստանի վրայով ներխուժեց Մարաստան: Նրան իր զորքով միացավ Հայոց արքան: Երկրորդ հռոմեական բանակը Եփրատի երկայնքով շարժվեց դեպի Պարսից ծոց, այսինքն նպատակ ուներ գրավելու Տիգրանը: Եվ երրորդ բանակը կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի գլխավորությամբ շարժվեց «միջին ուղիով»: Հերոդիանոսը չի ճշգրտում, թե աշխարհագրական ո՞ր վայրում էր գտնվում Ալեքսանդր Սևերոսն իր բանակով, այսինքն՝ որտե՞ղ էր անցնում այդ «միջին ուղին»: Սակայն Հայաստանում, Մարաստանում և Հարավային Միջագետքում հռոմեական մյուս բանակների գործողությունների պայմաններում ակնհայտ է, որ կայսերական զորագնդերը գործողություններ էին ծավալել Ասորեստանում (Հյուսիսային Միջագետքում):

Պատերազմը հռոմեացիների համար ավարտվեց ծանր անհաջողությամբ: Դեպի Միջագետքի հարավը խորացած հռոմեական զորքերը ջախջախվեցին պարսից հեծելազորի կողմից: Ալեքսանդր Սևերոսը, գործելով Կենտրոնական Միջագետքում, չհասցրեց գալ նրանց օգնության և շուտով՝ բանակում սկսված համաճարակի հետևանքով նահանջեց Սիրիա: Հաջողաբար էր սկզբում ընթանում Մարաստանում գործող հռոմեական բանակի և նրա դաշնակից հայկական զորքերի գործողությունը Հերոդիանոսի հաղորդմամբ, սասանյան զորքերի հակառակորդները օգտագործում էին անհարթ և խորդուբորդ տարածքը, բայց կայսեր նահանջից հետո ստիպված էին ետ քաշվել Հայաստան:

---

³ Christensen A., L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, pp. 88-89; Frye R., The History of Ancient Iran, München, 1984, pp. 293-294; Луконин В., Древний и раннесредневековый Иран, Москва, 1987, с. 214.

Հերոդիանոսի աշխատության ուսումնասիրողները համամիտ են, որ նա ցուցաբերում է նյութի թյուր իմացություն, աղոտ պատկերացումներ ունի իր նկարագրած իրադարձությունների աշխարհագրության մասին: Ինչպես նշում է Ա. Դովատուրը «Հերոդիոնասի աշխարհագրական գիտելիքները աչքի չեն ընկնում ընդարձակությամբ և ճշգրտությամբ»⁴: Ա. Դովատուրի դիտարկումներով Հերոդիանոսի հաղոդումներում հռոմեական կայսրերի (Կարակալայի, Մակրինոսի) արշավանքների մասին բացակայում են «որևէ աշխարհագրական ցուցումներ»: Պատմիչը, օրինակ շփոթում է Երջանիկ և Սկենիտական Արաբիաները: Պարսից ծոցը Հերոդիանոսի պատկերացմամբ գտնվում է «բարբարոսական երկրի արևելքում» (VI, 5, 2)⁵:

Հերոդիանոսի կողմից 231-232 թթ.-ի Արևելքում պատերազմական գործողությունների ներկայացրած նկարագրության մեջ անկարելի է անուշադրության մատնել նրա վկայությունը մի իրադարձության մասին, որը տեղի է ունենում Մարաստանում ծավալվող կռիվների թեժ պահին:

Հերոդիանոսը պատմում է. «...Եկան պարսիկի մոտ ինչ-որ գուժկաններ և հաղորդեցին, որ պարթևների արևելյան երկրամասերում երևան եկավ հռոմեացիների մեկ այլ բանակ և հարձակվում է նա հարթավայրերով: Այդ իսկ պատճառով, զգուշանալով, որ նրանք արագ ավերելով պարթևների երկիրը կներխուժեն Պարսք, նա (Արտաշիր Պապականը – Ռ.Մ.) թողնելով իր ուժերի մի մասը, որը նրա կարծիքով բավարար պիտի լիներ Մարաստանի պաշտպանության համար, ինքն իր զորքով շտապեց դեպի Արևելք» (V, 5-6):

Հերոդիանոսի այդ հաղոդումը դեռ չի քննվել Սասանյան Իրանի և քուշանների պատմության մասնագետների կողմից: Ա. Քրիստենսենը, Ռ. Ֆրայը, Վ.Գ. Լուկոնինը չեն անդրադառնում այստեղ առկա տվյալներին, թեև այդ տվյալները անխուսափելի հարցեր են առաջացնում: Հերոդիանոսը պնդում է աներևակայելի, ֆանտաստիկ մի իրադրություն. հռոմեական բանակի հարձակումը Սասանյանների խոր արևելյան թիկունքի վրա: Ուշագրավ է, որ այդ հարձակմանը

---

⁴ Доватур А., Историк Геродиан – Геродиан. История императорской власти после Марка, Вестник древней истории, 1972, № 1, с. 241; Հերոդիանոսի աշխարհագրական անճշտությունների ցանկը բերված է նաև՝ Herodian. History. transl. by C.K. Whittaker, Cambridge (Mass.), v. 1, 1969, Introduction; p. XLIV. Dopp, Herodianus (3) RE Bd VIII, Stuttgart, 1913, col. 957.

⁵ Доватур А., Историк Геродиан..., с. 241.

ենթարկվում են Պարթևքի արևելյան երկրամասերը՝ այսինքն Սասանյանների հակառակորդն իր հարձակումը ձեռնարկում է արևելքից՝ Պարթևստանին (Պարթևքին) հարակից Բակտրիայից՝ Քուշանական տերության հենց կենտրոն եղած երկրից: Իր հերթին Արտաշիրը շտապ շրջում է դեպի արևելք իր հակառակորդին ընդառաջ, արդեն նույնիսկ բուն Պարսքին վտանգը կանխելու մտադրությամբ: Անշուշտ սխալ կլիներ մերժել այդ հաղորդման իսկությունը լուր այն պատճառով, թե այստեղ իբրև հարձակվողներ հիշատակվում են հռոմեացիները, որոնք իսկապես ոչ մի կերպ չէին կարող հայտնվել Բակտրիայի տարածքում: Հերոդիանոսի այդ հաղորդման մեջ, ի տարբերություն իր երկի մի շարք այլ դրվագների, վերարտադրված է արևելյան ռազմաբեմը կազմող երկրների աշխարհագրական ճիշտ դասավորումը. Մարաստան, Պարթևք, Պարսք: Հերոդիանոսի տեքստում այդ ճչացող անհեթեթությունը՝ հռոմեական բանակի գրոհը Բակտրիայի տարածքից, անշուշտ, պիտի վերագրվի նրա կողմից աշխարհագրության՝ կոնկրետ Արևելքի էթնոքաղաքական իրողության թույլ իմացությանը, որն և պիտի պայմանավորեր իր կողմից աղբյուրի թերի ըմբռնումը և քուշանների փոխարեն կամայաբար հռոմեացիների գետեղելը: Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հունա-հռոմեական պատմագրությանը հայտնի չէր «քուշան» էթնոնիմը, այն հայտնվում է հայկական պատմագրության մեջ (Ազաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ) Սասանյանների վիճագրություններում, ավելի վաղ՝ չինական աղբյուրներում⁶: Քուշանական տարածքի՝ ժամանակակից հյուսիսային Աֆղանստանի բնակիչներին հռոմեացիները ձանաչում էին սովորաբար «հնդկասկյութերի» անվան տակ⁷: Ուստի, շատ հավանական է, որ Հերոդիանոսի մեզ անհայտ աղբյուրը հիշատակում էր «քուշան» անունը, որն անժանոթ էր պատմիչին: Տեղափոխելով հռոմեական բանակը հեռու Արևելք, Պարթևքից այն կողմ, Քուշանական թագավորության սահմանների ներսը, Հերոդիանոսը վարվում էր ճիշտ ըստ Արևելքի մասին իր ունեցած աղոտ պատկերացումների, որոնց համաձայն Պարսից ծոցը գտնվում էր Արևելքում: Որպես դրա արդյունք

⁶ Ставискии Б., Средняя Азия..., с. 355.

⁷ Grousset R., L'Empire des Steppes, Paris, 1948, p. 69. Շատ հավանական է, որ Ամբիանոս Մարկելինոսը, ինչպես այդ ենթադրվում է (Луконин В., Древний..., с. 228), «Քուշան» անունը հաղորդում է աղավաղված ձևով՝ "euseni" (Am. Marc. XVI, 9, 4). Դա հռոմեական պատմագրության մեջ քուշանների միակ հիշատակումն է:

իրար են միացվում իրար չհարող պատերազմական դրվագներ: Դեպի Արևելք է ուղևորվում Արտաշիր Պապականը Պարթևքը պաշտպանելու մտադրությամբ: Դեպի Արևելք՝ Պարսից ծոցի ուղղությամբ է շարժվում նաև հռոմեական առաջապահ զորքը: Մարաստանից Պարթևք Արտաշիրի հեռանալուց հետո Հերոդիանոսի երկում տրված է հռոմեացիների համար կործանարար մի ճակատամարտի նկարագրություն, բայց այդ ճակատամարտը իրականում տեղի էր ունեցել Հարավային Միջագետքում, բացառված չէ, որ Տիգրանի մոտակայքում, որին Հերոդիանոսը սակայն չի հիշատակում: Թերևս ուշագրավ է, որ այդ ճակատամարտը նկարագրելիս Հերոդիանոսը չի հիշատակում Արտաշիր Պապականի մասնակցությունը: Այնուհետև արդեն պատմելով հռոմեական զորքերի Սիրիա վերադարձի մասին, Հերոդիանոսը հիշատակում է ճակատամարտը Պարթևքում, որտեղ ի տարբերություն իր երկի նախորդ գլխում նկարագրած ճակատամարտի, պարսիկները ունեցան շատ սպանվածներ և վիրավորներ (VI, 5).

231-232 թթ. Արտաշիր Պապականը մարտնչելով երեք ճակատով, կարողացավ ետ մղել իր հակառակորդների՝ արևմուտքում հռոմեացիների և հայերի և արևելքում քուշանների զորհները:

Այսպիսով, Հերոդիանոսի պահպանած տվյալները 231-232 թթ.-ի մեծ պատերազմի մասին ոչ միայն հաստատում են հայկական պատմական ավանդույթի վավերականությունը՝ Հայոց և քուշան արքաների միջև հակասասանյան դաշինքի կնքման մասին, այլև թույլ են տալիս հաստատապես պնդելու, որ այդ դաշինքի համաձայն Քուշանական տերությունը մասնակից էր Արտաշիր Պապականի դեմ պատերազմին:

RUBEN MANASSERYAN

**ON KUSHANS' PARTICIPATION AT WAR OF ROMAN EMPIRE
AND ARMENIA AGAINST THE SASANIANS (231-232)**

Herodian (V, 5-7), informing of the "Roman army" which attacked the eastern regions of Parthia (... φαίνοιτο Ῥωμαίων στρατὸς ἕτερος ἐν τοῖς ἐξώοις μέρεσι Παρθυαίων...) i.e. advanced from Bactria, in reality mentions Kushans's expedition against Artashir Papakan.

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

«ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՏԱՅ ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԵՐՈՒՆՑ ՀԱՅՈՑ». ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐ

«Գահնամակ» եւ «Զօրանամակ» անուններով մեզ են հասել Հայոց վաղ միջնադարի երկու փաստաթղթերի եզակի գրչագրական պատճէններ: Դրանցից առաջինը պահպանուել է անյայտ մագաղաթեայ ժողովածոյ-ձեռագրից հանուած եւ պահպանակի վերածուած թերթի վրայ (անցման երկաթագրով, երկու էջերի երկուական սիւնակների 25-ական տողերում ամբողջութեամբ): Այն 1850 թ. թիֆլիսցի Համբարձում եւ Ալետիք Էնֆիաճեանցների գրավաճառանոցում յայտնաբերել է ժամանակի յայտնի մշակութային ու պետական գործիչ, բժիշկ Գէորգ Ախվերդեանը (Երու. Ա. Ախվերդով), որը, ճիշտ գնահատելով գտածոն ու նախնաբար վերծանելով նրա բնագիրը, 1851 թ. ուղարկել է այն Մոսկուա (նախ՝ իր արտագրութիւնը, ապա մի քանի ամիս անց՝ նաեւ մագաղաթեայ թերթը)՝ իր բարեկամ, Լազարեան հաստատութեան ուսուցչապետ Մկրտիչ Էմինին¹: Վերջինս էլ 1858 թ. իրագործել է «Գահնամակ»-ի առաջին հրատարակութիւնը Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի՝ իր թարգմանութեան երրորդ յաւելուածում՝ կից սիւնակում տալով նաեւ ռուսերէնը եւ կոչելով այն «Վռամական»²: Հետագայում Ս. Էմինը

---

¹ 1851 թ. Փետրուարի 13-ին Ս. Էմինին գրած նամակում Գ. Ախվերդեանն իր գիւտի մասին մասնաւորապէս յայտնում էր. "Когда я принимал вместе с Петром Шаншиевым от Энфианджиянца рукописи, купленные нами для приношения библиотеке института, Амбарцум мне указал на несколько листов пергамента, которые были заложены переплетчиком в переплет... какого-то *Ճաշոց*-а; я вынул их, оставил их у себя, и на другой же день приступил к разбору этих листков, которые показались мне старше, потому что буквы все заглавные (երկաթագիր), большие и довольно красивые, но буквы в некоторых местах сильно полиняли, а в других покрыты были жиром и копотью... оказалось, что это остатки каких-то речей или толкований о шести днях мироздания; они имеют свое достоинство: мысли довольно ясны, но, главное, слог изящен и красив... Зато в одном листе я нашел вознаграждение за труды мои; точную копию с этого листа присылаю к тебе... ты увидишь, что это почерк, переходный от еրկաթագիր-а к բոլորագիր-у..." (Ախվերդեան Գ., Նամակներ, «Գրական ժառանգութիւն», գ. 3, Երեւան, 1964, էջ 212-213): Տե՛ս նաեւ 3 Յունիսի, 1851 թուակիր նամակը՝ էջ 224-225, եւ ծանօթագրութիւնները՝ էջ 354-356:

² История Армении Мусея Хоренсаго, Перевел с армянского и объяснил Н. Эмин,

պահպանակն ուղարկել է Վենետիկ՝ Ղեւոնդ Ալիշանին, որը 1890 թ. «Այրարատ» աշխատութեան մէջ վերահրատարակել է «Գահնամակ»-ը՝ կոչելով այն «Սահակեան» կամ «Վռամական» եւ կից գետեղելով ցայսօր Մխիթարեան միաբանութեան Ս. Ղազարի վանքի մատենադարանում պահպանուող մագաղաթեայ թերթի զոյգ էջերի լուսանկարները¹: Բնագրի սկզբում արեւայ Սահակ Պարթեւի նամակ-առաջաբանի շուրջին թարգմանութիւնն Ի դարի սկզբին իրենց հիմնարար մենագրութիւններում ներկայացրել են նաեւ Գրիգոր Խալաթեանցը² եւ Նիկողայոս Ադոնցը³, իսկ աշխարհաբար թարգմանութիւնն աւելի ուշ կատարել է Ստեփան Մալխասեանցը⁴:

Երկրորդ փաստաթուղթը՝ «Ջօրանամակ»-ը, յայտնաբերուել է (եւ 1842 թ. արտատպուել) Յովհ. Շահխաթունեանցի կողմից՝ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսարանի մատենադարանի մի ձեռագրում, գրչուհի Տիրամայրի ընդօրինակութեամբ՝ կցուած Անանիա Շիրակացու անունը կրող ժամանակագրութեանը⁵: Հետագայում նրա արտատպութիւնը վերահրատարակեց Ղ. Ալիշանը⁶, իսկ բնագրի ընթերցումը՝ Ն. Ադոնցը⁷: Այս-

---

Москва, 1858, с. 358-360 (վերահրատ.՝ История Армении Мусея Хоренского, Новый перевод Н. Эмина, Москва, 1893, с. 295-297):

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1890, էջ 430-431 (լուսանկարը ներդիրով, այդ էջերի միջեւ):

² Steu Халатянц Г., Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Мусея Хоренского, Опыт критики источников, ч. I, Москва, 1903, с. 297.

³ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, Санкт-Петербург, 1908, с. 249-250 (վերահրատ.՝ Ереван, 1971, աշխարհաբար թարգմ. Երեւան, 1987, անգլերէնը՝ Adontz N., Armenia in the Period of Justinian..., Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by N. Garsoïan, Lisbon, 1970, pp. 191-195; Appendice III, pp. 67-69):

⁴ Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Ստ. Մալխասեանի, Երեւան, 1940, ծնթ. 338, էջ 338-339 (էջ 336-338-ում նաեւ բնագիրը). տես նաեւ Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեւտոմատիա, հ. 1, Երեւան, 1981, էջ 613-615 (հատուածի կազմող՝ Ա. Գ. Աբրահամեան):

⁵ Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց Շահիրաբոյ, հ. Բ, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1842, ներդիր՝ էջ 58-ից յետոյ: Յիշատակագրութիւնը բողոքակ (օվայաձեւ) աղիւսակն իր մէջ պարփակող ուղղանկիւն գարդաշրջանակի աջ կողադաշտի ներքեւի մասում է. «Յիշեա՛ Ք(րիստո)ս ողորմ(թեամ)ք քո զՏիրամայրն և թող զյանցանս նորա»:

⁶ Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, ներդիր՝ էջ 424-425-ի միջեւ, նոյն էջերում նաեւ բնագրի ընթերցումը:

⁷ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 251-252:

օր Մաշտոցի ան. Մատենադարանում պահուում է փաստաթղթի «մի թե-րի օրինակ» (Ձեռ. թիւ 1379, թ. 1բ. Երզնկա, 1334 թ., գրիչ՝ Թորոս)¹:

Երկու փաստաթղթերի հրատարակիչների եւ թարգմանիչների, ինչ-պէս նաեւ Գր. Խալաթեանցի, Սիրեկան Տիգրանեանի, Յակոբ Մանանդեանի քննական անդրադարձերից յետոյ² բնագրերի առաւել մանրա-մասն վերլուծութիւնը ներկայացրեց Կիրիլ Թումանովը³, որը նորովի համեմատեց դրանց մատուցած նիւթը աւատական դարաշրջանի Եւրոպայի իրողութիւնների հետ, սակայն, նաեւ կրկնեց Ն. Ադոնցի մի խնդրառու ենթադրութիւնը մեզ հասած «Գահնամակ»-ի՝ իբրեւ ոչ պաշ-տօնական գրուածք է դ. կէսերից յետոյ ստեղծուած լինելու մասին⁴, ինչպէս նաեւ ոչ լրիւ արդարացուած մի փորձ կատարեց՝ վերանայելու «Զօրանամակ»-ի կառուցուածքը: Փաստաթղթերի վերջին հանգամա-նալից քննութիւններն իրականացրել են Գագիկ Սարգսեանը, Բագ-րատ Ուլուբաբեանը, Լեւոն Շահինեանը, Բաբկէն Յարութիւնեանը, Ա-նահիտ Փերիխանեանը եւ Կարէն Իւզբաշեանը⁵:

¹ Տե՛ս Շահինեան Լ., Զօրանամակ, ՀԱՀ, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 704 (մենք չենք տեսել այդ թերթը), Սայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Դ, Երեւան, 2008, էջ 1107-1108:

² Տե՛ս Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 292-297; Տիգրանեան Ս., Հայոց իրաւունքի պատմութեան ներածութիւն, Երեւան, 1923, էջ 187-202; Մանանդեան Յ., Ֆեդղալիզմը իին Հայաստանում, Երեւան, 1934, էջ 14-15; Ույնի՝ Երկեր, հ. Բ, Երեւան, 1978, էջ 326-330: Էրմիտաժի Սասանեան շրջանի ոսկէ սկրուտեղի գարդապատկերների եւ Մոկսի քուրդ բէկերի կենցաղի համադրութեամբ նախարարական բարձրի ու գահերի վերաբերեալ ուշագրաւ դիտարկումներ է կատարել Յովսէփ Օրբէլին (Օրբելու И., Фольклор и быт Мокса, Москва, 1981, с. 33-34): Առիթն օգտագործում են՝ երախտագիտութիւնս յայտնելու ուսուցչիս՝ Պարոյր Մուրադեանին, որի օգնութեամբ են ուշադիր գտնուել այս եւ այլ կարեւոր հարցերում:

³ Toumanoff С., Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, pp. 229-253.

Նշուած դիտանկիւնների մասին հմմտ. Սարգսեան Գ., Սիկողայոս Ադոնցի գլուխգործոցը, - Ադոնց Ն., Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում..., Երեւան, 1987, էջ 556, ծնթ. 7 (վերահրատ.՝ Գ. Սարգսեան, Պատմագիտական հետազօտութիւններ, Կազմեց եւ խմբագրեց Պ. Մուրադեանը, Երեւան, 2006, էջ 183):

⁴ Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 295.

⁵ Սարգսեան Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը եւ Մովսէս Խորենացին, Երեւան, 1966, էջ 158-161; Ուլուբաբեան Բ., Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի վարչա-քաղաքական վիճակի հարցի շուրջը, ԲԵՀ, 1975, № 2, էջ 159-163; Ույնի՝ Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան (V-VII դդ.), Երեւան, 1981, էջ 124-127; Շահինեան Լ., Գահնամակ, ՀԱՀ, հ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 662-664; Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 57-74; Перуханян А., Общество и право Ирана в парфянский и сасанидский периоды, Москва, 1983, с. 67-72, 312-314; Իւզբաշեան Կ., Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, Երևան, 1989, էջ 23-30 (վերահրատ.՝ Անթիլիաս, 2005):

Մեզ հասած «Գահնամակ»-ը վաղ միջնադարի Հայոց արքունիքի համակարգում նախարարական տոհմերի զբաղեցրած եօթ տասնեակ պատուաստիճան-գահերի ցուցակն է՝ ներկայացրած Ս. Սահակ Պարթև կաթողիկոսի (388-439) նամակում, ուր նշուած է նաեւ, որ այն հաստատուել է Սասանեան արքայից արքայի կողմից: Նամակում ուղղակիօրէն տրուած է վաւերագրի անուանումը՝ «Գահնամակ», որն ակնյայտօրէն իրանական ծագման է¹ (բնագրում՝ «Ներսեհ՝ իրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ Սա»հակ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք *գԳահնմակին*», իմա՝ «այս Գահնամակի-ն»²): Այդ անուանումը յիշատակուած է նաեւ հայ մատենագիրների երկերում, սակայն ո՛չ ամենավաղ շրջանի: Մովսէս Խորենացին նման պաշտօնական վաւերագրերի (առանց անունը տալու) սկզբնաւորումը կապում է այն «բարեկարգութիւնների» հետ, որ Հայաստանում կատարեց Արշակունեաց արքայատոհմի հիմնադիր Վաղարշակ թագաւորը (ըստ Պատմաօրը հասած աւանդութեան՝ Բ դար ն. Ք.)³: Ինչպէս նա, այնպէս էլ վաղ շրջանի միւս մատենագիրները (Եղիշէ, Փաւստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Պետրոս Սիւնեցի, Մեբիոս), առանց յիշատակելու «Գահնամակ» վաւերագիրը, բաւականին ընդարձակ տեղեկութիւններ են հաղորդում Արշակունեաց թագաւորութեան եւ մարզպանութեան շրջանի Հայոց նախարարների կայուն ժառանգական գահերի ու տեղակարգութեան հաստատութեան

¹ Տե՛ս Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 504

(«ԳԱՀՆԱՄԱԿ «նախարարների պատուոյ աստիճանի ցուցակը»... = Հիւս. պիլ.

*gāhnāmak, իբր պրս. *gāhnāma «գահական թուղթ, գիրք կամ ցուցակ», որ կազմուած է gāh «գահ, պատուոյ աստիճան» եւ nāmak «գրութիւն, գրուածք» բառերից. – Հիւբշ. 125»):

² Ի դէպ, եզրոյթի այս ձեւի մէջ՝ Գահ-նմակ-ի (ի տարբերութիւն «հայերէն» ձեւի, որն ընկալուած է՝ որպէս Գահ-խալ-նամակ), թերեւս, կարող է դիտարկուել իրանական իզաֆետային կառուցուածքի նշան (թէկուզ եւ այդ դէպքում աւելի սովորական պիտի լինէր բաղադրիչների հակառակ շարադասութիւնը):

³ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 (այսուհետեւ՝ ՊՀ), գլ. Բ. է-ը, էջ 109-117: Հմմտ., օր.՝ էջ 109. «Քանզի բագում ինչ աստ՝ կարգաց եւ յարինուածոց տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, եւ համայն ասել՝ արդէն թագաւորութեան եւ որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբն՝ գաւրաց, գաւրապետաց կողմանց, կողմնակալաց, եւ որ նման այսոցիկ». էջ 117. «Եւ արդէն իմն հաստատէ [Վաղարշակ] ի տան թագաւորութեան իւրոյ... Եւ կարգս զինուորութեանց, եւ նոցունց առաջինս եւ երկրորդս եւ երրորդս եւ որ ի կարգին»: Այստեղ եւ ստորեւ բնագրերում որոշ կէտադրման փոփոխութիւններ կան ընդգծումներ ենք կատարել՝ առանց յատուկ ծանօթագրելու:

վերաբերեալ¹, որոնց «գոյութեան փաստը հայերի մէջ կասկածի ենթակայ չէ»²:

«Գահնամակ»-ը յանուանէ յիշատակում է Ուխտանէս եպիսկոպոսը Ժ դ. վերջերին (982 թ.³), ընդ որում՝ նրանից կարճ մէջքերում անելով, եւ դրանից նկատուում է, որ պատմիչի ձեռքի տակ եղել է հէնց մեզ հասած բնագրի մի տարբերակը⁴: Ըստ հեղինակի ներկայացման՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը խնդրել է աւագ եղբօրը, Պարթեւ արքային՝ օգնելու իր պատգամաբեր Մարիբայ Կատինեային, որին յանձնարարել էր՝ «որոնել գղիւանն արքունի եւ տալ *զԳահնամակ* նախարարացն Հայոց... իսկ նա գտեալ *զԳահնամակն*՝ բերեալ [առ] Վաղարշակ արքայն Հայոց: Իսկ նա առեալ զօրինակն՝ նախարարութիւնս կարգէ իւրաքանչիւր ումեք բարձ եւ պատիւ տալով նախարարացն՝ ըստ իւրաքանչիւր բարձի տալով իշխանութիւն միոյ միոյ ըստ արժանեաց՝ որում վայելէր...» (շարունակութեան մէջ ասուում է. «եւ զայլս մի ըստ միոջէ կարգէ եւ կոչէ անուանս. առաջին՝ Սիւնեաց տէր, երկրորդն՝ ասպետ Բագրատունի, երրորդն՝ Արծրունի, չորրորդն՝ Մա[ղ]խազունի, հինգերորդն՝ Մամիկոնեան, եւ զայլ եւս...»)⁵: Ինչպէս նկատուում ենք, Ժ դարի հեղինակը զուտ գրական շեղում է կատարում իրեն աղբիւր ծառայած Խորենացու վկայութիւններից, որոնց համաձայն՝ Վաղարշակ Արշակունի թագաւորը Հայոց նախարարութիւնների գահակարգութիւնը սահմանել էր առանց աւելի հին փաստաթղթի ու կարգի⁶:

Նոյն դարում (ըստ հեղինակի յիշատակագրութեան՝ 967 թ.) Մեսրոպ երէց Վայոցձորեցիին իր «ծաղկաքաղ արարած» «Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց հայրապետի» երկի Ե գլխում բերում է թագաւորական եւ նախարարական 167 տոհմերի անուններ պարունակող մի ցուցակ, որը ներկայացնում է իբրեւ՝ «Գահք *[կամ]* Բարձք չորեքհարիւր/

¹ Դրանց անվոսի քննութիւնը տես Ադոնց Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 272-277.

² Նոյն տեղում, էջ 272: Շարունակութիւնը "Оно [местничество] было принято как при дворе армянских Аршакидов, так и персидских царей. Об этом свидетельствуют отечественные историки".

³ Տես Ալիսեան Հ., Բանասիրականան հատակոտորներ. 3. Ե՞րբ գրած է Ուխտանէս իր Պատմութիւնը, «Աւետիք», Պէյրուս, 1944, № 5-8, էջ 57; Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 2006, էջ 16-17:

⁴ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, գլ. Ա.ի, էջ 40:

⁵ Նոյն տեղում:

⁶ Հմմտ. նաեւ Ն. Ադոնցի ուշագրաւ դիտարկումները (Армения в эпоху Юстиниана..., с. 253-254):

իշխանացն Հայոց» (նախադրութիւնն է. «Եւ իբրեւ ձեռնադրեցաւ մեծն Ներսէս ի Կեսարիա եւ եկեալ ի Հայս՝ նորոգէր *գգախս իշխանացն Հայոց*, զոր էր կարգեալ ի *խորոպկայ* եւ յայլ թագաւորացն: Ջնոյն եւ նա կարգէր՝ ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ՝ *բարծս* չորեքհարիւր, որ են այսոքիկ...»)¹: Սակայն այս բնագրում որոշակի են ուշ գրական ծագում յուշող իրողութիւնները², ուստի՝ այն կոչում են ոչ միայն «Ներսէսեան», այլեւ յաճախ՝ «Կեղծ գահնամակ» (թէպէտ նաեւ կարելի էր, որ հեղինակն, ըստ ամենայնի, օգտագործել է մեզ հասած «Գահնամակ»-ը եւս):

Եւ վերջապէս՝ ժԳ դարի վերջին Ստեփաննոս Օրբելեանը, յղելով Ղեւոնդին (որի տակ Ն. Աղոնցը ենթադրում է Ը դ. յայտնի պատմագրին, թէեւ նրա «Պատմաբանութեան» մէջ նման հաղորդում չկայ³), գրում է Տրդատ Մեծի արքունիքում գործածուած «Գահնամակ»-ի մասին, ընդ որում զգացում է հեղինակի ծանօթ լինելը եւ մեզ հասած «Գահնամակ»-ին, եւ «Ջօրանամակ»-ին, եւ «Ներսէսեան» գահնամակին (բնագիրն է. «իրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն Յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ: Որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ՝ ի ժամ ճաշոց նստել բարծս չորեքհարիւր իշխանաց, որոց գահագլուխք՝ բղեաշխն Գուգարաց, իշխանն Աղծնեաց, իշխանն Անգեղտան, իշխանն Կորդուաց, ասպետն Բագրատունի, իշխանն Արծրունեաց, իշխանն Սիւնեաց եւ իշխանն Մամիկոնէից. սոքա էին գահագլուխք ամենայն իշխանացն Հայոց: Իսկ զօրացն եւ աշխարհին վերայ *չորս* միայն կացուցանէ իւրոյ թագաւորութեանն երկրորդ՝ հրամանատարս ի վերայ ամենայնին. արեւելեան կողմանն՝ զիշխանն Սիւնեաց քսան եւ մի իշխանօք, հիւսիսային կողմանն՝ զբղեաշխն Գուգարաց քսան եւ երկու իշխանօք, արեւմտեան կողմանն՝ զԿորդուացին քսան եւ մի իշխանօք, հարաւային կողմանն՝ զիշխանն Անգեղտանն քսան եւ երկու իշխանօք: Ջայս այսպէս գտաք ի *Գահնամակի* իշխանացն Հայոց, զոր *Ղեւոնդ* գրեաց, եւ սակաւ մի ցուցանէ *Ագաթանգեղոսին* եւ *Ներսիսին*»)⁴: Տեղին նշենք, որ չբացառելով «Գահնամակ»-ի ա-

¹ Տե՛ս Սոփերք Հայկականք, Զ, Կենտօիկ - Ս. Ղազար, 1853, էջ 32-38; Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 432-433; Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 257-259.

² Մանրամասն տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана..., с. 259.

³ Նոյն տեղում, էջ 254-255:

⁴ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Ի լոյս ընծայեաց Մ. Էմին, Մոսկվա, 1861, գլ. Զ, էջ 15-16; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ

ռիթով յղուած աղբիւրի վերաբերեալ Ն. Ադոնցի ենթադրութիւնը՝ կարելի է, իբրեւ այլ վարկած՝ Սիւնեաց պատմիչի յղումը վերագրել նաեւ ոչ պակաս յայտնի Ե դ. Վարդանանց նահատակ Ղեւոնդ երէցին, որը Մաշտոցի ու Սահակ Պարթեւի առաջին սաներից էր եւ Կորին վարդապետի աշակերտակիցը¹։ Ստ. Օրբէլեանն այլուր առիթ չի ունեցել՝ յիշատակելու Ը դ. պատմիչին, իսկ Ղեւոնդ երէցին յիշում է եւս մէկ անգամ²։

Ինչպէս նշեցինք, մեզ հասած՝ հայ ազնուականութեան պատուաստիճան-գահերի ցուցակ-«Գահնամակ»-ը ներկայացուած է Հայոց Սահակ կաթողիկոսի նամակում, իսկ առանձին, փաստաթղթային ձեւաւորմամբ ցուցակի տարբերակ մեզ չի հասել։ Սակայն չբացառելով նման տարբերակի (անգամ՝ տարբերակների) գոյութիւն ունեցած ու գործառուած լինելը՝ հարկ է նշել, որ, ըստ ամենայնի, պարտադիր չէ կասկածի տակ առնել նաեւ հէնց նամակ-տարբերակի՝ պաշտօնապէս շրջանառուած-գործառուած լինելու հնարաւորութիւնը (իհարկէ՝ իր ժամանակին)։ Աւելին՝ Ստ. Օրբէլեանի մի դրուագից երեւում է, որ մարզպանական դարաշրջանի հասարակական մտածողութեան մէջ պատուաստիճանների ցուցակ-«Գահնամակ»-ի գործառումը հարիր է ընկալուել նաեւ պատմագրական երկի, այն է՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութեան» կազմում։ Համապատասխան զլխագրում յղելով Ջ դ. կէսերի եպիսկոպոս, մատենագիր եւ Մովսէս Խորենացու («Քերթողափոր») աշակերտ Պետրոսին («յասացուածոց սրբոյն Պետրոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի»)՝ Օրբէլեանը շարադրում է Դ դ. յայտնի իշխան Անդոկի (Արշակ Բ-ի աներոջ) մասին մի կիսանովելային պատում, ըստ որի, մասնաւորապէս, Շահուի Բ Ռոմգղեան արքան կամեցել է ճշտել հայ աւագանու՝ «զագա-

---

Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, գլ. է, էջ 24-25։ Տես նաեւ Ստեփաննոս Օրբէլեան, Սիւնիքի պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, 1986, էջ 78-79։

¹ Տես Կորին, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով ի ձեռն Մ. Աբղեանի, Երեւան, 1941, գլ. ԺԶ, էջ 66, գլ. ԺԹ, էջ 74; Կորին, Վարք Մաշտոցի, Յառաջաբան, բնագրի վերակազմութիւն եւ ծանօթագրութիւններ, Աշխատասիրեց Հ. Անանեան (Հանդերձ իտալերէն թարգմանութեամբ), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1998, § 51, էջ 50, § 69, էջ 62; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, Ե դար, Անիլիսա, 2003 (բնագիրն ըստ Կորին, Վարք Մետրոպ Մաշտոցի, Աշխատութեամբ Ա. Մաթեոսեանի, Երեւան, 1994), գլ. ԺԷ, էջ 244, գլ. Ի, էջ 248։ «Վարք»-ի մի վաղ գրչագրում էջերի յետեւառաջութեան մասին տես Մաթեոսեան Ա., Կորինի Մետրոպ Մաշտոցի պատմութեան ձեռագրի մի թղթի տեղափոխութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1990։

² Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, գլ. ԺԶ, էջ 42 (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. ԺԷ, էջ 59)։

տատոհման եւ գնոցին նախապատիւ նախադաս նախագահութիւնս», ուստի հայերից պահանջել է այդ մասին վկայող պաշտօնական գրաւոր որեւէ նիւթ («զնախնականն *գիր* ըստ իւրաքանչիւր ըստ տանց ազատագարմն եկաց ձերոց զնախաստիճանն եւ զնախանիստ պատիւն»), որին ի պատասխան՝ «նոյնժամայն խորհուրդ արարեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զցանկալին ամենայն տառից... զգրաւորական գիրս սրբոյն Գրիգորի, որ *Ազաթանգեղն* կոչի... գտեալ նմա *զգիր* տասն եւ եօթն բարձի ազատացն Հայոց իշխանաց...»¹:

Ինչ վերաբերում է մեզ հասած «Զօրանամակ»-ին, ապա այն ուղղանկին զարդաշրջանակի մէջ ներգծուած բոլորակ (օվալաձեւ) քառաբաժին աղիւսակ է, որի բաժինների (անուանուած ըստ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան չորս կուսակալ զօրավարութիւնների՝ «Արեւելեան Դուռն», «Հիւսիսային Դուռն», «Արեւմտեան Դուռն» եւ «Հարաւային Դուռն») ճառագայթաձեւ բացուող եռասինակ տողերում թուարկուած են 21-22-ական նախարարութիւններ (ընդամենը՝ 86), իրենց համարներով (Ա. - ԻԱԻԲ., առաջին սիւնակում) եւ զօրականների քանակով (Ծ - ԱՔՆ, երրորդ սիւնակում): Բացի այդ, ուղղանկին զարդաշրջանակի աջ կողադաշտի մէջ վերեւից ներքեւ կարճ տողերով տրուած է բնագրի աւարտն ու ամփոփումը. «Եւ զմանս՝ ի յայլ աշխարհս գրաւեալս. եւ լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց, թող զսպասաւորս դրանն արքունի, որ է Ոստանդ, որք ի պատերազմ ելանէին ընդ արքայի, եւ Մարդպետական, որ է ներքինի պահապան ի վերայ թագուհոյն եւ զանծուցն: Եւ ընդ ամենայն թիւ զաւրացն Հայոց, որ է հարիւր եւ քսան հազարաց»²: Այս իւրատեսակ ձեւաւորումը, գուցէ, կարող էր ուղակիօրէն կրկնած լինել այն վաղագոյն հայերէն նախօրինակ-պատճէնի արտաքին պատկերը, որը գրերի գիւտից յետոյ պիտի թարգմանուած-կազմուած լինէր Արշակունեաց աւատական պետութեան զինուժի կառուցուածքն ու ձեւաւորման չափաքանակները

¹ Նոյն տեղում, գլ. Ը, էջ 20-21 (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, գլ. Թ, էջ 30-31):

² Պատումի մանրամասն արժեւորումը տես Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 273-277.

³ Տես Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ, էջ 58-ին յաջորդող ներդիրը: Հ. Ղ. Ալիշանի «Այրարատ»-ի էջ 424-ին յաջորդող ներդիրի արտատպութեան մէջ բնագրի այս աւարտը տեղափոխուել է բոլորակ աղիւսակի կենտրոնում ներգծուած ուղղանկեան մէջ:

(Խորենացու բնորոշումով՝ «կարգք զինուորութանց»¹) պաշտօնապես սահմանող մի հրովարտակ-վաւերագրից²: Վերջինիս լեզուն, կարող էր կան յունարէնը լինել (գոնէ Տրդատ Մեծի շրջանում՝ շատ հաւանական տարբերակ), կան պարսկերէնը, կան ասորերէնը, սակայն նրա արտաքին ձեւաւորման վերլուծութիւնը ստիպում է կանգ անել վերջին տարբերակներից մէկի վրայ, քանի որ մեզ հասած աղիւսակում «Հուսիսային» եւ «Հարաւային» դնանունների տեղերը շփոթուած են աջից - ձախ: Այդ վրիպումը կարող է կապուել միմիայն սեմական գրահամակարգին բնորոշ (արամէերէն տառերով էր նաեւ պահլաւերէնը) աջից ձախ գրութիւնից արուած անուշադիր թարգմանութեան հետ: Մատենագրութեան մէջ «Զօրանամակ» անուանումն արձանագրուած չէ, ուստի՝ այն շարունակում է մնալ պայմանական: Չնայած դրան, ճիշտ չի թոււմ Ն. Արոնցից ի վեր շրջանառուող այն դրոյթը, թէ տուեալ փաստաթուղթը «Գահնամակ»-ի մի տեսակ է:

«Զօրանամակ»-ի բնագիրը թողնում է մեզ ամբողջական հասած լինելու տպաւորութիւն, իսկ «Գահնամակ»-ն, ընդհակառակն՝ ըստ ամենայնի, բազմաթիւ անունների պակաս ունի վերջից (Ն. Արոնցի հաշուով՝ երկու տասնեակից ւաւելի³): Բայց արդէն նկատուած է, որ դրա պատճառը զուտ տեխնիկական է. այդ առանց բացառութեան փոքր նախարարութիւնների անուններն, անշուշտ, եղել են մեզ հասած միակ թերթը պարունակած ձեռագրի յաջորդ թերթի սկզբում⁴: Ընդ սմին, կորսուած անունների մեծ մասը կարող է որոշ հաւանականութեամբ վերականգնուել «Զօրանամակ»-ից⁵: Պակասում են նաեւ բնագրի վերնագի-

¹ ՊՀ, գլ. Բ, էջ 117 («Եւ արէնս իմն հաստատէ [Վաղարշակը]... Եւ՝ կարգս զինուորութանց...»):

² Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 280 ("Покуда действовало это положение относительно нахарарской кавалерии, необходимы были точные сведения о численности князей и их воинств. На почве такой необходимости должны были возникнуть соответствующие письменные документы официального или иного происхождения, родственные с тем памятником, который трактуется нами, - воинской грамотой").

³ Նոյն տեղում, էջ 256:

⁴ Стів Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 297 ("Всех княжеств в списке - 70: быть может, их было больше, так как до нас сохранился лишь один лист, испуcанный до конца").

⁵ Իսկ վերջինիս համեմատութեամբ՝ «Գահնամակ»-ն ւաւելի ունի միայն երեք տոհմանուններ՝ ՕԹ. Նախճերին, Կ. Քաղաքապետն արքունի եւ ԿԴ. Յուլն (եթէ, իհարկէ, չհաշուենք թուով 11 երկրորդ-երրորդ իշխանաճիւղերը): Հմմտ. Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 256-257.

րը եւ առաջին տառը (կամ տառերը): Սկզբնատառը չկայ թերեւս, որ-
եւէ գրչի վրիպման պատճառով. գրիչները յաճախ էին արտագրութեան
պահին բաց թողնում հատուածի սկիզբնատառը կամ տողը՝ մեւանա-
գիրն աւարտելուց յետոյ դրանք զունագարդ նկարելու նպատակով,
սակայն երբեմն մոռանում էին անել դա: Եթէ ընդունենք, թէ բնագիրն
առանձին վերնագիր է ունեցել, ապա կարող ենք նաեւ ենթադրել, որ
այն գրուած է եղել նախորդ մագաղաթաթերթի վերջում:

«Զօրանամակ»-ի՝ մեզ հասած բնագրի կազմման ժամանակը
Տրդատ Գ-ի դարաշրջանին կամ ամենաուշը՝ Խոսրով Կոտակի իշխա-
նութեան առաջին տարիներին վերագրելու տարբերակը վաւերագրի
հաւաստիութիւնն ընդունող մասնագէտների մօտ կասկած չի յարու-
ցում¹: Իրոք, փաստաթղթում արծանագրուած մի քանի նախարարա-
կան տներ Հայաստանում հաստատուել էին, ըստ հաւաստի աղբիւրա-
գիտական տուեալների՝ Տրդատի իշխանութեան տարիներին (298-
330), իսկ մի քանիսն էլ ոչնչացուել էին նրա որդու՝ Խոսրով Կոտակի օ-
րօք (Մանաւագեաններ, Որդունիներ եւն): Փոխարէնը՝ մեզ հասած
«Գահնամակ»-ի թուագրման հարցում տեսակէտներն էապէս տարբեր-
ւում են: Ն. Ադոնցի ու նրա հետետորդների կարծիքով՝ Սահակ Պարթեւի
նամակը գրուել է մարզպանութեան ստեղծումից (այսինքն 428-ից) յե-
տոյ²: Բովանդակութեան ուշադիր վերլուծութեան հիման վրայ այդ
կարծիքը չընդունելով՝ Բ. Ուլուբաբեանը ցոյց է տուել, որ «Գահնա-
մակ»-ն արտացոլում է մինչմարզպանական շրջանի պատկերը, ուստի
կարող է շարադրուած համարուել Ե դ. առաջին քառորդում³: Այս
խնդրում վճռորոշ է «Գահնամակ»-ում «ԻԳ. Գարդմանայ տէր» իշխա-
նի յիշատակման փաստը, քանի որ միայն 428-ին Ուտիք աշխարհը (եւ
նրա կազմում Գարդման գաւառը) Կռան Ե Սասանեանի կողմից հա-
նուեց մարզպանութեան վերածուած Հայաստանի կազմից ու միացուեց
Ադուանից թագաւորութեանը (նոյն ժամանակ ստեղծուած Ադուանք-Ա-

¹ Տե՛ս, օր.՝ Շահինեան Լ., Զօրանամակ, էջ 704; Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեատոմատիկա, էջ 618 (հատուածի կազմող՝ Ա. Աբրահամեան); Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազօտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 281-283:

² Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 262-263; Երեմեան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտէզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտէզագրական հիմքի վրայ), Երեւան, 1963, էջ 23; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., pp. 229-231.

³ Ուլուբաբեան Բ., Հուսիս-արեւելեան Հայաստանի նախամարզպանական շրջանի..., էջ 159-163; նոյնի՝ Դրուագներ Հայոց Արեւելից կողմանց պատմութեան, էջ 124-127:

ռան մարզպանութեան կազմում): Բացի այդ, «Գարդմանայ» եպիսկոպոսական «գահ» է յիշատակում Ուխտանէսի երկում պահպանուած (զլ. Ա.հ. «Յաղագս եպիսկոպոսաց, որք ընկալան աթոռ ի տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ յիրաքանչիւր գահս») 30 եպիսկոպոսական թեմերի ցանկը, որը նոյնպէս իրականում արտացոլում է 387-ից 428 թթ. միջակայքի պատկերը¹: Եւ վերջապէս՝ Բ. Ուլուբաբեանի ճշտումներից յետոյ պատմա-բանասիրական նոր քննութեան ենթարկելով մեզ հասած «Գահնամակ»-ի բնագիրը՝ Բաբկէն Յարութինեանը փորձել է փաստարկել, որ Սահակ Պարթեւի նամակը կարող է թուագրուել 432-ով (այսինքն՝ մարզպանական շրջանով), սակայն նրան յաջորդող ցանկը պէտք է համարել Հայոց թագաւոր Խոսրով Դ-ի եւ Հայոսի Գ Սասանեանի օրօք 388 թ. հաստատուած «Գահնամակ»-ը²:

¹ Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, զլ. Ա.հ, էջ 100 (բնագրում).

«...շարադրեցից եւ յայտ արարից զիրաքանչիւր գահս որպէս Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի է կարգեալ եւ եղեալ գտեփական աթոռընկալ եպիսկոպոսացն զկարգս... Այս երեսուն եպիսկոպոսք, որք աթոռակալութեամբ ընկալան ձեռնադրութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ...»): 428-451 թթ. վարչական փոփոխութիւնների խնդրի մասին մանրամասն տես նաեւ Յարութինեան Բ., Մեծ Հայքի թագաւորութեան հիւսիս-արեւելեան մարզերի վարչա-քաղաքական կացութիւնը 387-451 թթ., ԲԵՀ, 1976, № 2, էջ 77-95; Арутюнян Б., Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елшэ, Кавказ в Византию, вып. 1, Ереван, 1979, с. 19-35; Акопян А., Գ Բանիա-Ալուանк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 109-114; Семенов И., Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв., Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала, 2002, с. 14.

² Բ. Յարութինեանը ենթադրում է («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 62-74), որ «Շահապն Շոփաց տէր»-ի տակ «Գահնամակ»-ը նկատի ունի Շահունեաց Շոփք գաւառի իշխանին (որը երկրի «բաժանքից» յետոյ գտնուում էր Կայսրութեանն անցած հատուածում), իսկ դա կարող էր լինել միայն այն տարիներին, երբ Արշակ Վերջին թագաւորի մահուանից յետոյ Խոսրով Դ-ն, Սասանեանների եւ Հռոմի միջեւ կայացած ժամանակաւոր համաձայնութեամբ, վերահսկում էր նաեւ Հայաստանի արեւմտեան մասը (ՊՀ, զլ. Գ.խթ, էջ 319-320): Սակայն *Շահապն* եւ *Շահունի* անուանումների նոյնացումը խնդրառու է թուում, քանի որ Ագաթանգեղոսի իշխանացանկում դրանց տակ հանդէս են գալիս երկու տարբեր նախարարներ («Եւթերորդ՝ իշխանն Շոփաց աշխարհին... չորեքտասաներորդ՝ իշխանն շահապն Ջարաւանդ եւ Հեր գաւառի»): Բացի այդ՝ «Գահնամակ»-ի «Շոփք»-ը, մեծ հաւանականութեամբ, կարող է լինել «Մեծ Շոփք»-ը (որը պարսկական մասում էր), ինչպէս որ երեսում է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»-ի իշխանացանկից՝ «Եթերորդ իշխանը Մեծ Շոփքի, որը Սիջագետքի մօտ է գտնուում» (տես Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathanghe, Rome, 1946, p. 73; Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանութիւն... ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1977, էջ 178): Ըստ այդմ՝ «Գահնամակ»-ում կարելի է վերականգնելի համարել՝ Ե. *Շահապն*, [2.] *Շոփաց տէր* փխ Ե. *Շահապն Շոփաց տէր*:

Բոլոր դեպքերում բնագիրը թուագրող ուսումնասիրողները նախ եւ առաջ յենուել են նրա սկզբնամասի վրայ ընկալելով դրա բովանդակութիւնն այնպէս, թէ հայ նախարարների գահացուցակը Ս. Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսը (388-439, ընդմիջումներով) յայտնաբերել է Հայոց թագաւորի դիւանուն (վերջին Արտաշէս-Արտաշիրի կամ Խոսրով Դ-ի) կատարած փնտրտուքի («խնդիր արարեալ») արդիւնքում, որից յետոյ վաւերաթուղթը հաստատման է ուղարկուել Տիգրան՝ արքայից արքայ Վռան Ե Գոռին (420-438/439): Սակայն ամբողջ բնագրի ուշադիր վերլուծութիւնը եւ լեզուաբանօրէն հնարաւորինս ճիշտ տողատունն ու կէտադրումն աւելի հաւանական են դարձնում նրա ընթերցման այլ տարբերակ:

Նախ՝ թւում է, թէ ուսումնասիրողներին պարզապէս կաշկանդել է բնագրի ամենասկզբի պակասի տեղում աւելի քան մէկուկէս դար առաջ Մ. Էմինի առաջարկած վերականգնումը՝ «*[Մայ]հակայ խնդիր արարեալ...*»¹ (Ն. Ադոնցը դա շեշտուած է դարձրել՝ «*[Իմ՝ Սայ]հակայ...*»): Իրականում շատ աւելի հաւանական է, որ կորսուել է միայն մէկ տառ, այն է՝ *Մ* սկզբնատառը «*[Ա]հ կայ խնդիր արարեալ*» պարզ արտայայտութեան մէջ, որը բաղկացած է «Ահա» եղանակաւորիչից եւ «կամ» բայից՝ գործածուած որպէս օժանդակ բայ «առնեն» բայի անցեալ դերբայի հետ²: Այդ «կորած» (ինչպէս ենթադրում էր, օր. Բ. Յարութիւնեանը) ստորոգեալը «յայտնաբերելով»՝ տեսնում ենք, որ բնագրի առաջին նախադասութեան գործող անձը ոչ թէ կաթողիկոսն է, այլ հէնց Հայոց «Արտաշէս թագաւոր»-ը («*[Ա]հ կայ խնդիր արարեալ... յԱրտաշէսի թագաւորի*»): Դրանից յետոյ պարզ է դառնում, որ «խնդիր արարեալ»-ն այդտեղ ունի ոչ թէ «որոնելու», այլ ուղղակի՝ «հայցելու, հարցնելու,

¹ Տե՛ս դեռ նրա՝ Գ. Ալիվերդեանին հասցէագրած 2.04, 1851 թուակիր նամակ (Ալիվերդեան Գ., Նամակներ, էջ 355 եւ *История Арменіи Моисея Хоренскаго*, 1858, с. 358):

² Հմմտ. «Բաղադրեալ ժամանակ է կազմում նաեւ կամ բայը խոնարհուող բայի անցեալ դերբայի հետ. հասեալ կամ (հասել են), եղեալ կայք (պառկած էք), ելեալ կայ (ելել է)» (Առաքելեան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան, 2010, էջ 194): Մենագրութեան «Գրաբարի հատընտիր» բաժնի օրինակներից տես «կայր կայխեալ յերեւոյթ տեսիլ նշանակի, եւ փաղփաղէր մարմինն ի բարձուէն...» (էջ 244; Փաւստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, գլ. Դ.ձթ, էջ 185; Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.Բ, էջ 375): Ս. Գրիքի նշենք «ահա»-յով, անցեալ դերբայով եւ օժանդակ բայ դարձած «կամ»-ով մի օրինակ՝ «Համբարձ Աբրահամ զաչս իւր եւ ետես, եւ ահա խոյ մի կայխեալ կայր զժառոյն սաբելկայ զեղջերաց» (Ծննդ. ԻԲ 13), որի յունարէնում եւս առկայ են «ահա»-ն եւ բաղադրեալ ստորոգեալը («*Και ἀναβλέψας Ἀβρααμ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ εἶδεν καὶ ἰδοὺ κριὸς εἰς κατεχόμενος ἐν φυτῶ σαβεκ τῶν κεράτων*»):

հարցում անելու» իմաստը¹ (ըստ այդմ՝ յաջորդող «եթե»-ն պահանջուող հարցական է դառնում), իսկ «զոր ի Տիսպոնն» հատուածն անհրաժեշտ է ընկալել իբրև երկու բառով ընդմիջուած «ի դրան արքունի» հատուածին լրացնող (պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «կայ խնդիր արարեալ յԱրտաշէսի թագաւորի՝ ի դրան արքունի, զոր² ի Տիսպոնն, ...եթե՞ ես... տեսի»)։ Նաեւ հասկանալի է դառնում, որ «Արտաշէի ի դիւանին» ըստ ամենայնի, նշանակել է «Արտաշէական դիւան» իբրև բնորոշում (եւ անգամ՝ գուցէ, անուանում) Իրանի պետական արխիւ-դիւանի (կամ առնուազն նրա՝ նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ ֆոնդերից մէկի), ընդ որում՝ անելի հաւանական է՝ հէնց առաջին Սասանեան արքայի անունով։ Վերջինս, ինչպէս դա պատկերացնում էին Ե դարի հայ հեղինակները (Խորենացու օրինակով), բացի իրենց հայրենիքը նուաճելուց ու նրա մեծ մասն աներածութեան ենթարկելուց («գերելով՝ գլոյով մասն աշխարհիս յաւեր դարծուցանէր»³) դրա հակառակն էլ էր արել. «գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին [այսինքն՝ նախկին, Վաղարշակ թագաւորի օրերի!/] հաստատէր»⁴։ Եւ ահա, հեր-

¹ Ըստ Հայկազեան բառարանի՝ «խնդիր» գոյականի իմաստներն են (հտ. Ա, էջ 952).

«Խոյզ, յոյզ, որոնումն», «Քննութիւն, հարցութիւրծ, վէճ, տարակոյս լուծանելի, խուզարկութիւն բանից», «Պահանջումն», «Խնդրուած, հայցուած, իրն հայցեալ»։ Այսպիսով՝ ստացւում է. «Ահաւասիկ հարցում է արուել Արտաշէս թագաւորի կողմից...»։

² Գուցէ, իրօք, վերականգնելի համարելով՝ որ փխ զոր, ինչպէս նկատել է Բ.

Յարութիւնեանը («Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73)։ Ուսումնասիրողն առաջինն է ճիշտ նկատել նաեւ այս հատուածի վերջում «տեսի» բառից յետոյ նախադասութիւնն աւարտելու անհրաժեշտութիւնը՝ թէկուզ եւ չզգայով նրանում «եթե»-ի հարցական բնոյթը (նոյն տեղում)։

³ Հմմտ. ՊՀ, գլ. Բ. հգ, էջ 215։ Ի դէպ, մեծ բարեբախտութիւն կը լինէր, եթէ այս արտայայտութեան մէջ կէտադրման մեր կատարած փոքրիկ փոփոխութիւնը (1913 թ. քննական բնագրի համեմատ) նպաստէր՝ յաղթահարելու վերջին տասնամեակներում հայագիտութեան մէջ վաստակաշատ գիտնականների մի շտապողական վրիպման հետեւանքով սպրդած այն թիւրընկալումը, իբրև թէ տուեալ արտայայտութիւնից բխում է Մեծ Հայքի թագաւորութեան բաժանուած լինելը Սասանեան Իրանի եւ Հռոմէական կայսրութեան միջեւ Գ դ. կէտերին (ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 67-88; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երեւան, 1984, էջ 39-43; «Հանդէս ամսօրեայ», 2007, էջ 160-171)։ Այդ պնդումը լոկ գրաբարի շարահիւսութեան նրբերանգների թոյլ իմացութիւն է ցուցանում (պիտի ընկալել, պայմանականօրէն պարզեցուած՝ «գլոյով մասն աշխարհիս գերելով՝ յաւեր դարծուցանէր») եւ կոպտօրէն անտեսում յարակից ենթատեքստերը, այդ թւում՝ հէնց շարունակութեան մէջ՝ «Յորմէ գաղթեալ նախարարքն Հայոց՝ ...ի Յոյնս ապաւինէին» (այսպէս է, այլ ոչ թէ՝ «Հայաստանի ոչ յոյով, Յունական բաժին»)։ Բայց, ցաւօք, այն դեռեւս թէթեւօրէն անցնում է ատենախօսութիւնից ատենախօսութիւն եւ քարտէզից քարտէզ։

⁴ ՊՀ, գլ. Բ. հէ, էջ 215-216։ Ուշագրաւ է նաեւ՝ «Եւ գերկիրս գրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ եւ ամենեւինք զիւր անուն հաստատէ»։

թական անգամ Տիգրն ուղարկուած Սահակ Պարթևից ակնկալել են հէնց այդտեղ՝ «Արտաշրի ի դիւանին» փնտրել ու գտնել («եթէ՞ ես ... տեսի») անհրաժեշտ փաստաթուղթը¹: Այն, բարեբախտաբար, յայտնաբերուել է, ապա հաստատուելով արքայից արքայի ու կաթողիկոսի կնիքներով Սահակի կողմից ուղարկուել է (բնականաբար՝ Հայաստան) «Քաղոց ամսի 17» թուակիր մի նամակ-առաջաբանով («*գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս*») այն մասին, թէ «Նորին բարերարութիւն» Հայոց թագաւորն (այլ ո՛չ թէ Պարսից արքան) ինչպէ՛ս նախկին ժամանակների օրինակով կարգադրի (ապառնիով, այլ ո՛չ թէ յորդորական հրամայականով. «եթե որպէ՛ս Ձեր բարերարութիւնը հրաման *տաւցէ... որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին...*») գահակարգութեան խնդիրները «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց» համար՝ առաջարկուած «արդար եւ ճշմարիտ» ձեւով նրանց իր «դիւանի շահհամարի» մէջ «առնելով» (դասակարգելով-հաշուաւելով)²: Եւ այդ ամենը, կրկին նշենք՝ ի պա-

¹ Այս դիտարկումը կատարել է դեռեւս Գր. Խալաթեանցը (Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 296). «...католикос Саак ездил в Персию в дни армянского царя Арташеса, при персидском царе Враме V, быть может, даже для утверждения Арташеса на престоле... 17-го числа армянского месяца к'ах'оца... католикос Саак посетил в персидской столице Ктезифона персидскую государственную канцелярию и в архиве царя Арташира (379-383) видел касающийся армян рзամական նամակ[ը] - податный список крестян, составленный, быть может, по приказанию этого царя после разделения Армении между Персией и Византией» (վերջին միտքն, իհարկէ, ճիշտ է): Հմմտ. «420-421 զինքը Տիգրն կը գտնենք, ուր գուցէ կ'երթայ Արտաշէտի թագաւորութիւնը յաջողցնելու համար, եւ պարսիկ արքային վրայ իր ունեցած հեղինակութեամբ դարդերնել կու տայ քրիստոնէաներու դէմ հանուած հալածանքը» (Քիպարեան Հ., Պատմութիւն հայ հին գրականութեան, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1992, էջ 75):

² «Առնեն» բայի երկրորդ իմաստով (ըստ Հայկազեան բառարանի, հ. Ա, էջ 308. «Կացուցանել, կարգել, համարիլ»): Նամակի հասցէատիրոջ հարցում Գր. Խալաթեանցի տեսակէտը, ցաւօք, չի տարբերում միւսներից (նոյն տեղում. "Тут он письменно обращается к "царю царей и благодетелю" (по-видимому, таков был титул этого властелина) Враму, прося его о следующем: "чтобы твоё благодеяние повелело, как то было прежде у армян, прозвести для твоей канцелярии [новую] общую перепись армянских дворян и владетелей, дабы [сообразно с тем] места их в разрядном списке были определены"). Հմմտ. նոյնը՝ Ստ. Մալխասեանցի ընկալման մէջ (էջ 338). «գրեցի Շրան արքայից արքային եւ բարերարին, թէ թող [չկայ *ղրպէտ*] ձեր բարերարութիւնը հրաման տայ Հայոց ազատների եւ տանուտէրների ցուցակագրութիւնը կազմել ձեր դիւանում...»: Բայց բնագրից ամենաշատ շեղումները Մ. Էմինին են (վերծանութեան ցանկացած տարբերակով) կրկնուած Ն. Ադոնցի կողմից (Армения в эпоху Юстиниана, էջ 270). "«Я Саак искал во дворе царя Арташеса того, о чем заговорил в Ктезифоне, что я видел гатакан пата Арташира в диване [17 месяца к'аг'оц]. И обратился я католикос Саак к Враму... с просьбой: да прикажет Ваше Благодеяние сделать перепись армянским азамат и манутерам для вашего дивана..." (տե՛ս նաեւ

տասխան Արտաշէս թագաւորի՝ անշուշտ, Սահակ Պարթեւի հետ նախապէս մտայղացուած ու պատրաստուած պաշտօնական հարցումի («խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի...»):

Ամեն ինչից բացի, նախորդ վերծանողներին ու թարգմանիչներին խանգարել է նաեւ բնագրի առաջին սիւնակի 7-րդ տողաւարտում պատուոյ նշանի տակ վերցուած *ժ՛* (17) թուանշանից յետոյ գրչի դրած վերջակէտը, որին նաեւ երկու խոշոր գլխատառեր են յաջորդում¹ («տեսի ի քաղոց անոյ ի ժ՛: Ի Վռամայ...»): Վստահելով դրան՝ հրատարակիչներն այդ նոյն տեղում են աւարտել իրենց վերականգնած բնագրի առաջին նախադասութիւնը (միայն Բաբկէն Յարութիւնեանը խախտեց այդ «աւանդոյթը»), որի հետեւանքով ամսաթիւը կտրուել է Սահակի ուղարկած նամակից («գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս...») եւ կապուել արքունի դիւանում «Ռամական նամակը» տեսնելու-գտնելու հետ: Իրականում, սակայն, դժուար չէ նկատել, որ անյայտ գրչի համար հիմք են ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ, նախօրինակից եկած՝ թուանշան ցուցանող կրկնակէտերը («*ի :ժէ:»), որոնցից երկրորդը նա սխալմամբ ընկալել է իբրեւ վերջակէտ: Ի դէպ, շտապողական է թուում նաեւ հրատարակիչների վստահութիւնը գրչի յաջորդ վերջակէտի նկատմամբ, որը նա դրել է «նոյնպէս Ներսէս» բառերից առաջ: Այն յետ տանելով ու դնելով «Որ յայսմ հետէ»-ից առաջ (այսպիսով ընկալւում է. «Որպէսզի այսուհետեւ... գահլակարգլը յայտնի լինէր, ...կնքեցինք Գահնամակը...»²) յաջողուում է միեւնոյն նախադասութեան մէջ չթողնել բայի տարբեր ժամանակներով խոնարհուած երկու ստորոգեալները («հրաման *տացէ*» եւ «ի յայտ *լինէր*») եւ իրարից

ծնթ. 1, հմմտ. История Армении Мовсея Хоренского, с. 358): Դժուար է հասկանալ, թէ գիտնականների պատկերացմամբ ինչպէ՞ս կարող էր Սահակը գրել «Եւ է այսպէ՛ս արդար եւ ճշմարիտ», եթէ նամակն ուղղում էր Պարսից արքային: Նոյնը՝ Հայոց կաթողիկոսի կնիքը դնելու հարցում, եթէ կնքուող թուղթը պիտի պահուէր Տիգրանի դիւանում:

¹ Դրանցից առաջինը մագաղաթեայ պատառիկի լուսանկարում յստակ ընթերցուող գլխատառ *Ի* է, բայց զարմանալի է, որ երեք հրատարակիչներն էլ նրա փոխարէն *Ե* են վերծանել:

² Հմմտ. «Ղասական շրջանի մատենագրութեան շարահիւսական համակարգն ունի բարդ նախադասութիւնների այնպիսի տիպեր, որոնցում գլխաւոր եւ երկրորդական մասերի գործողութիւնները, նշելով հանդերձ ժամանակային յաջորդականութիւն, հանդէս են գալիս միշտ հետեւեալ յարաբերութեամբ. երկրորդական նախադասութեան գործողութիւնը իբրեւ կանոն միշտ նախորդում է գլխաւոր նախադասութեան գործողութեանը» (Խաչերեան Լ., Գրաբարի շարահիւսութիւն, Հանդէս Ամսօրեայ, ՃՁ տարի, Վիեննա, 1992, էջ 15):

ոչ շատ հեռու կրկնուած «Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց»-ներն ու «նոյնպէս»-ները:

Եւ մի փոքր էլ յետ վերադառնալով՝ մանրամասնենք, որ Սահակի նամակ-առաջաբանի սկզբում մեր կողմից վերականգնուած «[Ա]հա» ե-ղանակաւորիչ բառը¹ բազմաթիւ այլ դէպքերում եւս տեսնում ենք միջ-նադարեան թղթերի, Ճառերի, ինչպէս նաեւ մէջբերուած ուղղակի խօս-քերի եւ կարեւոր հատուածաբաժանումների սկզբում (նաեւ՝ «Եւ ահա», «Զի ահա», «Արդ ահա», «Ահաւասիկ» տարբերակներով): Օր.՝ նրանով է սկսւում «Գիրք թղթոց»-ի հէնց այն նամակը (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ՁԹ.), որը Հ. Նորայր Պողարեանի աշխատասիրած երկրորդ հրատա-րակութեան մէջ դրուած է առաջին տեղում («Ա. Երանելոյն Սակարայ՝ Սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի հայրապետի՝ Կանոնական թուղթ ի Հայս... *Ահա* վասն ահին եւ երկիւղին Աստուծոյ եւ ի փափագ սիրոյ բա-րեպաշտութեան ձերոյ փութացայ զարթուցանել զբարեսէր եւ զպար-զամիտ սիրտս ձեր...»)²: Նոյն հրատարակութեան երկրորդ փաստաթղ-թում (Թիֆլիսեան տպագրում՝ ՁԸ.) «Եւ ահա»-ով է սկսւում հասցէա-գրութեանն ու ոճական նախաբանին յաջորդող առաջին բովանդակա-յին պարբերութիւնը («Բ. Սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսի՝ առ Նեստոր... Առ ս. եւ աստուածապաշտ եւ պաշտանակից մեր Նեստոր... ողջոյն: ... *Եւ ահա* մեծ սիւնհողոսն որ եղեւ...»)³: «Ահա»-ով է սկսւում նաեւ Օձնե-ցուն վերագրուող «Նորին տեսառն Յովհաննու Հայոց կաթողիկոսի՝ Ընդդէմ այնոցիկ, որ ապականեն զսուրբ խորհուրդն ի ձեռն խմորոյ եւ ջրոյ» վերտառութեամբ նամակը՝ հետեւեալ շարադասօրէն ուշագրաւ սկզբով. «*Ահա* յառաջագոյն *ծանուցեալ* առաքելոցն՝ զապստամբութիւն հերձուածոյն ի Ճշմարիտ հաւատոյն, եթէ այլայլեն զխորհուրդ տնաւրէ-նութեանն Քրիստոսի: *Յառաջագոյն* հաստատեցին զդեղ բժշկութեան ի գիրս եւ ի զլուխս ընթերցարանաց...»⁴: Հասցէագրութիւնից յետոյ այդ-պէս են սկսւում եւս երկու թղթեր՝ Աղեքսանդրիայի Պետրոս հայրապե-տի՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ակակին ուղղուած Իններորդը («ԻԸ... *Ահա* արժանի եղեր, սուրբ հայր իմ, տեսանել զփառս Տեսառն

¹ Հմմտ. Առաքելեան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Երեւան, 2010, էջ 220:

² Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, Երուսաղէմ, 1994, էջ 1: Տես նաեւ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 407; Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, Աշխատասիրութեամբ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, 1971, էջ 216:

³ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 10: Տես նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 460:

⁴ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 467 (մի փոքր փոփոխել ենք կէտադրութիւնը): Տես նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 234 (ՕԸ):

մերոյ...») և Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոսի՝ Հայոց Աբրահամ Աղբաթանեցի հայրապետին ուղղուած Երրորդը («Ահաւասիկ» տարբերակով. «Զ... *Ահաւասիկ* այս եւ ի մէնջ երրորդ թուղթ գրեցաւ առ ձերում սրբութիւնդ: Եւ ե՛ս զսահման հաշտութեան պինտ պահեմ...»¹): «Ահա»-ով է սկսուում «Երանելոյն Թէոդորոսի [Քրթենաւորի] Ընդդէմ Մայրագումացոյն» ճառը. «*Ահա* այժմ նորահրատ տոչորեցաւ բոց եւ զբեղմնաբեր տունկս բանական դրախտին... համրացուցանել ճարակի...». դրան յաջորդող պարբերութեան սկիզբն է. «*Քանզի ահա* վերայայտեցան այժմ ի տանս Թորգոմաց նորածին դառնութեան զարմբ...»²: Իբրեւ կարելոր հատուածաբաժանումների սկիզբ՝ երկու օրինակ յիշենք Յովհան օձնեցու «Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս» երկից, որի վերջին հատուածում կանոնական կարելոր դրոյթներից առաջ հեղինակը երկիցս յիշատակում է իրեն («*Ահաւասիկ* զայս գրեցաք կանոնս՝ ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, ամենայն եպիսկոպոսաւք եւ քահանայիւք եւ ուխտի մանկամբք եկեղեցւոյ սրբոյ...». «*Ահաւասիկ* ես՝ Յովհաննէս Հայոց կաթողիկոս, գրեցի իմով ձեռամբ զայս կանոնս, հաստատութեամբ սուրբ հաւատոյ...»³): Եւ իբրեւ մէջբերուած ուղղակի խօսքի սկիզբ՝ մի քանի օրինակ նշենք Մովսէս Դասխուրանցու (պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ՝ *Կաղանկատուացի*) «Պատմութիւն Աղուանից»-ում բառացի արտագրութեամբ պահպանուած՝ «684 թուականի պատմութիւն» անուանուած երկից. այստեղ «Ահա»-ով են սկսուում Ուխտանէս կաթողիկոսի, Վարազ Տրդատ իշխանի եւ Իսրայէլ եպիսկոպոսի խօսքերը (համապատասխանաբար՝ «*Ահա* առաքեաց մեզ Տէր ի Սիովնէ զաւազան զաւրութեան, եւ սովաւ տիրեսցուք մերոց թշնամեաց...». «*Ահա* հարկք, որ եղան ի վերայ մեր ի դժնդակ ազգէն Տաճկաստանեաց, յոյժ վտանգեալ տարակուսեցէ զմեզ...». «*Ահա* զխոստմունս սիրոյ քո, զոր ունիս առ Աստուած...»⁴): Վերջում յիշենք, որ Ս. Գրքում, որի մեծագոյն մասի

¹ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 346: Տես նաեւ Գիրք թղթոց, 1901, էջ 185:

² Տես Յովհաննու Իմաստասիրի Աւմնեցւոյ Մատենագրութիւնը, Երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1833, էջ 171:

³ Յովհան կաթողիկոս օձնեցի, Սակս ժողովոցն, որ եղեն ի Հայս, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, Հանդէս Ամսօրեայ, ՃԻԳ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 130, 134: Տես նաեւ Գիրք թղթոց, Երկրորդ հրատարակութիւն, էջ 490, 492 (ԶԸ); Գիրք թղթոց, 1901, էջ 231-232 (ԾԷ):

⁴ Անանուն, 684 թուականի պատմութիւն, Գիտա-քննական բնագիրը Ա. Յակոբեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Դ-Ե, Է դար, Անթիլիաս, 2005, էջ 820, 868, 888: Տես նաեւ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելեանի, Երեւան, 1983, զլ. Բ.իբ, էջ 184, զլ. Բ.լթ, էջ 237, զլ. Բ.խա,

թարգմանիչը եւ խմբագիրը Ս. Սահակ Պարթեւն էր, «Ահա»-ն հանդիպում է 331 անգամ (ըստ համաբարբառի¹. համեմատութեան համար՝ Խորենացու մօտ մէկ տասնեակից պակաս է), ընդ որում դրա քառորդ մասը նախադասութիւնների սկզբում է: Եւ նկատի ունենանք, որ անհրաժեշտութեան դէպքում օրինակների թիւը կարելի է աւելացնել:

* * *

Մեզ հասած «Գահնամակ»-ի կազմման պատմական համատեքստը լիարժէք ճշտելու համար անհրաժեշտ է նրա նամակ-առաջաբանի հաղորդած տուեալներին զուգահեռ քննարկել (ինչպէս որ դա արել են նաեւ նախորդ աղբիւրագէտները) Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում պահպանուած այն տեղեկութիւնները, որ վերաբերում են Տիգրանում Սահակ Պարթեւի գործունէութեան երեք դէպքերին՝ 380 կամ 390-ական թուականներին, 414-ին եւ 428-432 թթ.²: Դրանցից առաջինը, որ ուսումնասիրողների կողմից նկատուած խիստ ուշագրաւ մանրամասներ է պարունակում, Պատմահօր որդեգրած ժամանակագրական համակարգի թրիւների պատճառով³ նաեւ ակնյայտ հակասութիւններ է ցուցաբերում: Խորենացու խօսքերով՝ Վռամշապուհ թագաւորը, որն իր աւագ եղբօրը՝ Շապուհ Գ Սասանեանի կողմից (ըստ Պատմահօր ժամանակագրական պատկերացումների՝ Շապուհ Բ-ի կողմից) գահընկէց արուած Խոսրով Դ արքային յաջորդել էր 388 թուականին (իսկ, ըստ ամենայնի, Յազկերտ Ա-ի կողմից *պաշտօնական* հաստատմամբ՝ 399-ին⁴) «իրաժարէր առանց հրամանաց արքայից արքայի առնել զայն [*Համազասպ Մամիկոնեանին նշանակել սպարապետ*]... Վասն որոյ առեալ ի նմանէ թուղթս ...ինքնին չոգաւ [Սահակն.

էջ 258:

¹ Համաբարբառ Հին եւ Նոր կտակարանաց, Աշխատասիրութիւն Թ. Վրդ.

Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, Երուսաղէմ, 1895, էջ 28-30:

² ՊՀ, գլ. Գ.ծա, էջ 322-324; գլ. Գ.ծե, էջ 329-330; գլ. Գ.կղ-կե, էջ 348-352:

³ Մանրամասն տե՛ս անգերագանցելի մնացած՝ Սարգսեան Գ., Մովսէս Խորենացու

«Հայոց պատմութեան» ժամանակագրական համակարգը, Երեւան, 1965:

⁴ Տե՛ս Անանեան Հ., Գրոց գիւտի թուականը եւ Վռամշապուհ Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, Բագմավէպ, 1985, էջ 138 (յօդուածի ծանօթագրուած վերահրատարակութիւնը տե՛ս Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիւտի 1600-ամեակին. Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ., Ջելկուցումների ժողովածոյ, Երեւան, 2006, էջ 589):

Հեղինակը 414 թ. վախճանուած Վռամշապուհի 21-ամեայ իշխանութեան (ըստ Խորենացու ժամանակագրական տուեալի) ոչ պաշտօնական սկիզբը դնում է 393-ից, սակայն չի բացառում նաեւ 388/389 թուականի հնարաւորութիւնը:

որը կաթողիկոս էր 388-ից] առ Արտաշիր Պարսից արքայ [sic! - 379-383/384¹], որ յետ եաւթանասուն ամի թագաւորութեան հաւրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս: Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ... Որոյ զքնաւն կատարեալ զխնդիրսն, նախ՝ վասն փեսայի նորա Համագասայ, դարձեալ եւ վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական եւ Ամատունի... հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն՝ զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա, բայց միայն ի *գահ* հայրենի ո՛չ հաստատել... իսկ զազգն Համագասայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան՝ ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զհինգերորդ *գահ նախարարացն* Հայոց, եւ ի դիւանի իւրում գրել»²: Պատմահայրն, անշուշտ, ամենեւին չի գիտակցել Սահակ Պարթեի այս այցը Արտաշիր Բ-ի հետ կապելուց առաջացող ժամանակագրական հակասութիւնը եւ անգամ պնդում է, որ հէնց այդ արքայից արքան է պատասխան նամակով Հայոց թագաւորին համապատասխան յանձնարարութիւններ տուել (նամակի սկիզբը. «Մազդեզանց քաջ Արտաշիր արքայից արքայ՝ առ եղբայր Կռանշապուհ թագաւոր Հայոց՝ ողջոյն շատ: Ընկալայ զգրեալսս քո...»)³: Դրանց մէջ մեզ համար կարեւոր է. «զՀամագասայ կացուցեսն ի վերայ զաւրացոյ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, եւ ազգի դորա տացեսն *զգահն հինգերորդ*⁴ պատուոյ նախարարացոյ... եւ զտունս վնասակարաց ազգացոյ, զորս կալաք յարքունիս, թողցեսն ի բաց՝ աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց, բայց *զահուց հայրենականաց պատուոյն* մի՛ արասցես արժանի. զի եւ մեք *ի մերում դիւանի* հրամայեցաք *գրել*»: Ինչպէս նկատու ենք, Խորենացին երկու գլուխներում էլ արժարժում է Սասանեան արքայի եւ Սահակ կաթողիկոսի կողմից քննարկուած (եւ լուծում ստա-

¹ Սասանեան արքաների ժամանակագրութիւնը (որը շարունակում է մնալ տարբերակներով) վերջին անգամ տեսնուի Хуршудян Э., Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, с. 387:

² ՊՀ, գլ. Գ.ծա, էջ 322-323: Շարունակութեան մէջ ուշագրաւ է. «Զի գերկուս գայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փոխէին զդրամ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր, եւ զգիր դիւանին յալլ փոխեալ նորա անուամբ՝ սուղ ինչ գանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուին գայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ ատուրցն այլ առնել աշխարհագիր յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»:

³ ՊՀ, գլ. Գ.ծբ, էջ 323-324:

⁴ Այստեղ քննական հրատարակութեան աշխատասիրողների դրած բուրձը շփոթեցնում է. պէտք է ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցուած)՝ «զհինգերորդ պատուոյ-գահն նախարարացոյ»:

ցած) հայ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներ, սակայն ոչինչ չի ասում ուղղակի «Գահնամակ»-փաստաթղթի վերաբերեալ (հակառակ, օր. Բ. Յարութիւնեանի վարկածի)¹: Բայց փոխարէնը՝ կարելու է, որ պատմիչի խօսքերն ակնարկուծ են մի շատ հին կարգից («գահուց հայրենականաց պատուոյն») շեղումների վերականգնման կամ չվերականգնման իրողութեան մասին:

Ինչ վերաբերում է իրական ժամանակագրութեան համեմատ ի յայտ եկող հակասութեանը, ապա հետազօտողները լուծում են այն՝ ենթադրելով, որ Սահակ Պարթեւը Տիգրանում հանդիպել է, հաւանաբար, ոչ թէ Արտաշիր Բ-ին, այլ կան նրա որդի Շապուհ Գ-ին (383/384-388)², կան, գուցէ, թռռանը՝ Վռամ Դ Կրմանին (388-399)³: Կարելու է թուով, որ Պատմահայրն Արտաշիրի նամակից յետոյ գլխի վերջում ուշագրաւ նշում ունի, ըստ որի այդ արքայից արքայի՝ վրայ հասած վախճանից յետոյ գահակալած Վռամ Կրմանը *նոյն կերպ* բարեացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերել Հայոց թագաւորի, աւագանու եւ *Սահակ Պարթեւի* նկատմամբ (բնագրում. «յորժամ եկն մեծն Սահակ եւ զամենայն պարգեւեալսն յԱրտաշիւէ հաստատեաց, մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, եւ փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ եւ Կրմանն կոչեցաւ, ամս տասն. եւ *զնոյն* բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհիս Հայոց եւ ընդ թագաւորին մերում Վռամշապիոյ եւ *ընդ մեծին Սահակայ...*»): Այդ տեղեկութիւնն ինչ-որ չափով մեղմում է պատմիչի վկայութիւնների *բոլոր* մանրամասների հաւաստիութեան վերաբերեալ ծագող կասկածը եւ թոյլ տալիս համարել, որ նրա ձեռքի տակ ենթադրաբար եղած բուն աղբիւրում, գուցէեւ, կարող էր նշուած լինել Սահակին Պարթեւին Տիգրանում իրօք ընդունելութեան արժանացրած արքայից արքայի մասին, բայց ոչ յատկապէս Արտաշիր Բ-ի:

¹ Որ «Գահնամակ»-ում եւս Մամիկոնեանների դիրքը հինգերորդն է (որոշ վերականգնումով) ոչինչ չի փոխում, քանի որ Սահակի խնդրանքին անսած Պարսից արքայի վճռից յետոյ այդ կարգը պիտի բնականօրէն շարունակուած լինէր գոնէ տասնամեակներ: Նոյնը վերաբերում է նաեւ Խորխոռունի մաղխազների՝ 387-388 թթ. ձեռք բերած բարձր դիրքի շարունակմանը:

² Տես Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը..., էջ 63-64:

³ Տես Վարդանեան Վ., Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչուղիներում, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 141: Հ. Պօղոս Անանեանը հնարաւոր է համարում անգամ Յագեթրտ Ա-ի տարբերակը (399-420)՝ սակայն չբացատրելով նաեւ վերջինիս աւագ եղբայր Վռամ Դ-ին (Հ. Պ. Անանեան, Գրոց գիտի թուականը եւ Վռամշապուհ Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, էջ 139; Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600-ամեակին, էջ 590):

Մի փոքր շեղուելով մեր հիմնական նիւթից՝ տեղին նշենք, որ Շապուհ Գ-ի գահակալութեանը ծանօթ չի եղել ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլև է դ. 40-ական թթ. կէսերին իր երկի շարադրանքն սկսած (եւ, ինչպէս ցոյց ենք տուել այլ տեղում, 659 թ. կէսերին դադարեցրած) Սեբիոսը¹, որն օգտագործել է Ե դարում շրջանառուած եռանուն-գլուգադիր արքայացանկի մէկ այլ՝ «մինչխորենացիական» տարբերակ²: Սակայն հէնց այդ արքայից արքայի մասին (այլ ո՛չ թէ Շապուհ Բ-ի) երկու գլուխներում գրում է Ղազար Փարպեցին³ (Ե դ. ամենավերջ), եւ թւում է, թէ որեւէ երրորդ տարբերակի չգոյութեան պատճառով մենք պարտաւոր ենք ենթադրել, որ նա պէտք է յենուած լինէր իրեն աղբիւր ծառայած Կորիւնի խօսքերի վրայ, թէպէտեւ այդպիսիք բացակայում են «Վարք Մաշտոցի» երկի՝ մեզ հասած ամբողջական ձեռագրում: Այսինքն՝ մենք համարում ենք, որ վերջինիս մէջ անհրաժեշտ է անպայման գտնել այն յարմար հատուածը, որտեղ ենթադրաբար կարող էր լինել Շապուհ Գ-ի յիշատակութիւնը՝ կորսուած, ըստ ամենայնի, մի վաղ գրչական վրիպման հետեւանքով: Ընդ սմին դժուար չէ նկատել, որ այդ յարմար հատուածն, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, «Վարք»-ի ա-

¹ Տե՛ս Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն, բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանօթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1939, գլ. Գ, էջ 19 (1979 թ. հրատարակութեան մէջ՝ գլ. Ե, էջ 61. առիթ ենք ունեցել՝ ցոյց տալու, որ 1979 թ. հրատարակութիւնը պակաս յարմար է օգտագործման համար, քանի որ նրա աշխատասիրողը չարդարացուած շեղումներ է կատարել պահպանուած միակ ամբողջական ձեռագրից, տե՛ս Ա. Յակոբեան, Սեբիոսի Պատմութեան հատուածաբաժանման խնդիրը եւ Ջուրթնոցի տաճարի կառուցման մասին գլուխը, Հանդէս ամսօրեայ, ԾՃԹ տարի. Վիեննա-Երեւան, 2005, էջ 213-270):

² Տե՛ս Անանեան Հ., Սեբէոսի Պատմութեան գրքի մասին քանի մը լուսաբանութիւններ, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1972, էջ 81-108: Հեղինակը սրբագրում է նախորդ բանասէրների վարկածները եւ փաստարկում, որ այդ եռանուն արքայացանկը է դարի պատմիչը կարող էր վերցնել Փաւստոսի «Պատմութեան» մեզ չհասած Ա եւ Բ դպրութիւններում ենթադրաբար եղած «ժամանակագրական կանոն»-ից («որում մէջ պէտք էր արտագրուած ըլլալ Ազաթանգեղոսի արձանագրութեան պատճէնը, ինչպէս կը խոստանայ Սեբէոսին Ա. գլուխին յառաջաբանը», էջ 108): Նշուած դպրութիւնների խնդրի մասին վերջին անգամ տե՛ս նաեւ Акопян А., "История Армениа" Фавста Бузанда как источник "Повестии о Вачагане" (Снова о первом и втором дпруктюнах Фавста Бузанда), Кавказ и Византия, вып. 5, Ереван, 1987, էջ 72-81:

³ Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ Մալխասեան, Տիղիս, 1904, գլ. Ա,թ. էջ 12-13, գլ. Ա,ժբ, էջ 18 («մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա... յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիոյ...»); Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, էջ 2211, 2216:

լարտական գլխում տրուած ժամանակագրական ամփոփումն է¹, որի մէջ կարելի է վերականգնելի համարել երեք բառ՝ «որդույ Շապիոյ արքայի» (այսպիսով՝ «թագաւորեալ Կրմանայ² Պարսից արքայի, [որդույ Շապիոյ արքայի], ամս վեց...»): հմմտ. **արքայի... արքայի**): Ի դէպ, այդ տեղից մի փոքր յետոյ դեռեւս Նորայր Բիւզանդացին, ապա՝ Մ. Աբեղեանը, Հր. Աճառեանը եւ այլոք անհրաժեշտ են գտել՝ վերականգնելու «եւ Վռամայ՝ ամս քսան» կամ «եւ Վռամայ՝ ութ եւ տասն» բառերը³ (այսպիսով՝ «եւ Յազկերտի՝ ամս քսան եւ մի, եւ [Վռամայ՝ ութ եւ տասն, եւ] *[հմմտ. եւ... եւ]* յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի՝ որդույ Վռամայ, վախճանեցաւ երանելին»):

Տեղին նշենք նաեւ, որ նոյն տրամաբանութեամբ (այլ տարբերակի բացակայութեան պատճառով) պէտք է վերականգնում ենթադրել Ղազար Փարպեցու մեզ հասած միակ գրչագրի Ա.Ժբ գլխի սկզբում: Գլխի առաջին նախադասութիւնից («Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուի արքայն Պարսից, եւ թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ»⁴) յետոյ անհրաժեշտ է թւում վերականգնել ինչ-որ վաղ վրիպման հետեւանքով մէկ պարբերութիւն ներքեւ տեղափոխուած 4-րդ նախադասութիւնը («Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ, որդի Շապիոյ՝ ի վերայ աշխարհին Պարսից»): Նրան, այսպիսով, հեղինակային սկզբնօրինակում յաջորդում էր բովանդակութեամբ արդէն լիովին իր տեղում գտնուող արտայայտութիւն՝ «յորմէ *[հմա՝ ի Յազկերտէ]* խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ

¹ Տե՛ս Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ, էջ 98; Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 94, էջ 88; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա.Բ, գլ. Լ, էջ 257:

² Գրչական վրիպակով՝ *Պիսմոնայ*. Նորայր Բիւզանդացու, Հր. Աճառեանի եւ Ս. Աբեղեանի այս սրբագրումն ընդունուած է բոլորի կողմից:

³ Կորիւնի քննական բնագիրը եւ ծանօթագրութիւններ ըստ Նորայրի (Նորայր Ն. Բիւզանդացու դիւանից. իրատարակող՝ Մ. Մինասեան), Հանդէս Ամսօրեայ, ՃՁ տարի, Վիեննա, 1992, էջ 94, 128, 138 («[եւ Վռամայ Հինգերորդի՝ ամս քսան]»); Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԻԹ, էջ 98, էջ 123, ծմբ. 173; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա.Բ, գլ. Լ, էջ 257; Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, Երեւան, 1984, էջ 353 («[եւ Վռամայ՝ ութ եւ տասն]»); Korion, La Vie de Maštoc', Traduction annotée par J.-P. Mahé, - RÉArm., NS, t. 30, Paris, 2005-2007, p. 94 ("[et Vřam, dix-huit ans]"): Ըստ Հ. Անանեանի վերականգնելի տարբերակն է՝ «[եւ Վռամայ՝ ամս իննետասն]» (Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 94, էջ 88), իսկ ըստ Հ. Պողարեանի «[...ամս քսան եւ մի]»՝ համադրելով Ե դարի պատկերացումների հետ (տորենացու օրինակով) եւ նկատել տալով **քսան եւ մի... քսան եւ մի** (Նորայր եպս., Կորիւնի ժամանակագրական Վերջաբանը, Սիւն, 1962, № 2-3, էջ 394):

⁴ Տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.Ժբ, էջ 18; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա.Բ, էջ 2216:

Խոսքով¹ զեղբայր Վռամշապիոյ, զոր յառաջնունն բանասարկութեամբ ետուուն մերծել զնա Հայք՝ Շապիոյ արքային Պարսից՝ ի թագաւորութենէ Հայոց»։ Այսպէս լիովին իր տեղում է յայտնուում նաեւ 3-րդ նախադասութեանը («եկեալ Խոսքով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիսս ութ՝ վախճանէր...») շարունակող հինգերորդը՝ «Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յազգէն Արշակունեաց՝ թագաւորեցուցանէր ի վերայ սոցա զիւր որդին...»։ Քննարկուած վրիպման հաւանական պատճառ կարելի է համարել կամ ժամանակագրական տուեալներ հաղորդող լուսանցագրութիւններից (զուտ իբրեւ վարկած՝ հնարաւոր) սխալ տեղում արտագրուելը, կամ մի այնպիսի գրիչ-խմբագրի անյաջող նախաձեռնութիւնը, որը նկատել է զլխի սկզբում *երկու* Պարսից արքաների գահակալութիւնների յիշատակուելը (Վռամ Կրման եւ Յազկերտ եղբայրների) եւ, մտածելով, թէ յաջորդող տեղեկութիւններն էլ են *երկուսին* վերաբերում, սկզբնամասի՝ երկրորդ արքայի մասին հատուածը բաժանել-իջեցրել ու միացրել է այն կտորին, որը կրկին նշում էր նրա անունը («Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտի...»)։ Նախորդ բանասէրները նշուած հակասութիւնն անսպասելի թեթեւութեամբ վերագրել են ուղղակի Փարպեցի-պատմիչի կոպիտ վրիպմանը²։ Իրականում, ճիշտ կը լինէր մի փոքր էլ խորանալ ու նկատել, որ «առն ցանկալի» Կորիւնին երիցս յանուանէ յողջ եւ իր այդ աղբիւրը բաւականին խնամքով օգտագործող Ղազար Փարպեցին ուղղակի չունէր այնպիսի գաղափարական մօտեցումներ կամ ժամանակագրութեան մասին իւրատեսակ պատկերացումներ (Խորենացու եւ Սեբիոսի եռանուն-զուգադիր աղիւսակների ձեւով), որոնք ինչ-որ կերպ կարող էին հիմք դառնալ նման՝ իրօք «աննկարագրելի» վրիպման համար, հետեւաբար վերջինս կարող էր ի յայտ գալ միմիայն մեզ հասած բնագրի զրչագրական թերիների հետեւանքով³։

¹ Ըստ ձեռագրի. տպագրում՝ *զխոսքով*։ Վերջին երեք բառերը պիտի ընկալել (պայմանականօրէն պարզեցուած)՝ «միւսանգամ զնոյն Խոսքով»։

² Տե՛ս, օր. Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, էջ 382 («որքա՛ն սարսափելի է Փարպեցու տգիտութիւնը»)։ Անանեան Հ., Գրոց գիւտի թուականը եւ Վռամշապուի Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարին, էջ 129-131 (Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիւտի 1600-ամեակին, էջ 581-583)։

³ Հմմտ, օր. Ստեփաննոս Ասողիկի բնագրի մի թերիի առիթով նոյն Հր. Աճառեանի խօսքը (Հայոց գրերը, էջ 387). «Իհարկէ Ասողիկն այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի յիմարութիւններ դուրս տար. պէտք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը չափազանց խանգարուած է»։ Փարպեցու ձեռագրի բնագրագիտական վիճակի մասին մանրամասն տես Մուրադեան Պ., Իւզբաշեան Կ., Ղազար Փարպեցու «Պատմութեան» նորայայտ

Սահակ Պարթևի Տիգրանեան գործերի մասին Մովսէս Խորենացու երկրորդ վկայութեան համաձայն՝ երբ 21 տարի թագաւորած Վռամշապուհը վախճանուեց (414 թ., իրականում՝ փաստացի 26 տարուայ իշխանութիւնից յետոյ), Արտաշիր Բ-ի (իրականում՝ Շապուհ Գ-ի) եւ Վռամ Դ-ի օրերից ի վեր Անյուշ բերդում «կապեալ» Խոսրով Դ-ն կրկին Հայոց գահին հաստատուեց այն բանի շնորհիւ, որ կաթողիկոսը մեկնեց Յազկերտ Ա արքայի մօտ ու համոզեց նրան¹: Պատմափոր հաղորդումը զուգահեռ չունի Ղազար Փարպեցու համապատասխան դրուագում, որտեղ նշում է միայն Վռամշապուհի՝ «հասեալ ի յերկար ծերութիւն» եւ «յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստի» մահուանից յետոյ Պարսից արքայի կողմից Խոսրովին երկրորդ անգամ թագաւորեցնելու մասին (այորմէ՝ խնդրեցին Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ Խոսրով՝ զեղբայր Վռամշապիոյ... Եւ նորա կատարեալ զխնդիրս նոցա՝ թագաւորեցուցանէր դարձեալ զԽոսրով, զայր յոյժ ծեր»)՝². Իսկ Կորիւնն իր վարքագրական ոճով շարադրանքի բովում յարմար չի գտել արծարծելու անգամ դա: Չնայած այդ հանգամանքին՝ ուսումնասիրողներն, ըստ էութեան, կասկածի տակ չեն ամբողջովին Մովսէս Խորենացու վկայութեան հաւաստիութիւնը³:

Եւ երրորդ դէպքում Պատմահայրը հաղորդում է 428 թ. Արտաշէս Վերջին թագաւորի ու նրան սատարող կաթողիկոսի՝ Վռամ Ե Գոռի կողմից Տիգրան կանչուելու եւ ամբաստանուելու, առաջինին գահընկէց անելու, բանտարկելու (եւ այդպէս՝ Հայաստանը մարզպանութեան վերածելու), իսկ Սահակին կաթողիկոսի պաշտօնից հեռացնելու եւ ողջ ունեցուածքը բռնագրաւելու մասին⁴, որից միայն 3-4 տարի անց նա

պատահիկը, ԲՄ, № 11, Երեւան, 1973, էջ 7-32:

¹ ՊՀ, գլ. Գ.ծե, էջ 329 (բնագիրն է. «երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշիր լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն [տարբ. յԱնյուշն] կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ: Եւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարել զհայցուածսն. տալով նմա գտէրութիւնն արձակել ի Հայս»):

² Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.ժբ, էջ 18 (Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.Բ, էջ 2216): Հմմտ. վերելում, ծնթ. 77:

³ Տե՛ս Халамянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 293; Մ. արքեպս. Օրմանեան, Հայապատում, հ. Ա, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 327:

⁴ ՊՀ, գլ. Գ.կդ, էջ 348-349: Տիգրանեան վերջին դրուագի այս առաջին կէսի մասին (428 թ.) հաղորդում է նաեւ Փարպեցին (Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.ժդ, էջ 23-25; Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա.Բ, էջ 2221-2223): Ըստ երկու պատմիչների՝ կաթողիկոսի գահը բաժին հասաւ Սահակի զխաւոր ամբաստանիչին՝ Արծկէի երեց (Բզնունիքում) Սուրմակին, որը կարճ վայելեց իր դաւաճանութեան վարձը, քանի որ ամիսներ անց հալածուեց ու պաշտօնանկ արուեց իրեն սատարած նախարարների

ներման արժանացաւ ու կարողացաւ հայրենիք վերադառնալ, սակայն լոկ իբրեւ խիստ կրճատուած իրաւասութիւններով «հակառակաթոռ» կաթողիկոս (Բրքիշոյի փոխարէն կարգուած ասորի Շամուէլ «անարժան հոմիշխասն»-ի հետ, որին վերապահուած էր՝ վարելու բոլոր տնտեսական ու վարչական գործերը)¹: Վերջին վճռից բաւարարուած Սահակը դիմել է արքայից արքային (Խորենացու խօսքերով՝ իր համազգի պարթեւ պալատականի միջոցով) երկու խնդրանքով, որոնցից մէկն էր՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս կարգեալ յԱրտաշտ՝ վարեցան մինչեւ ցայժմ՝ նորին արինակաւ հրամայեսցէ եւ առ յապայ, զի մարգպանք պարսիկք մի՛ կարասցեն... փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց», ընդ որում այդ խնդրանքը բաւարարուել է («Այնմ լսող եղեալ Վռամայ՝ հրամայէ զամենայնն կատարել») ²:

Հարկ է նշել, որ արդէն Գր. Խալաթեանցի ուշագրաւ դիտարկմամբ՝ կարծես թէ, Պատմահայրն իրար է միացրել Սահակ Պարթեւի երկու տարբեր Տիգրանեան այցելութիւններ՝ 428-ին եւ 432-ին³: Մի առիթով մենք եւս նկատել ենք⁴, որ հէնց այդ տարիների միջեւ են ընկնում Կորիւնի եւ նոյն Խորենացու կողմից բաւականաչափ լուսաբանուած երկու կարեւոր իրադարձութիւններ՝ Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութիւնը (դէպի Աղուանք, Բաղասական, Գարդման, ապա՝ Վիրք եւ Տաշիր), որից վերադարձին նրան դիմաւորում էր Ս. Սահակը՝ «ի սովորական տեղիսն» (բառացի ընկալման դէպքում՝ Վաղարշապատում)⁵,

---

խնդրանքով: Պարսից արքան կաթողիկոս կարգեց (ըստ Խորենացու) աւելի վատթար Բրքիշոյ ասորուն, որն էլ հեռացուեց 3 տարի իշխելուց յետոյ:

¹ ՊՀ, գլ. Գ. կէ, էջ 350-352 (տես նաեւ ԿԶ գլխի վերնագրում, էջ 353):

² Նոյն տեղում, էջ 352:

³ Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 293-294:

⁴ Տես Յակոբեան Ա., Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները, Միջազգային գիտաժողով՝ նուիրուած Հայոց գրերի գիտի 1600-ամեակին, Երեւան, 12-17 Սեպտեմբերի, 2005 թ., Ձեկուցումների ժողովածոյ, Երեւան, 2006, էջ 122-131:

⁵ Տես Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, գլ. ԺԸ, էջ 74; Մատենազիրք Հայոց, հ. Ա-Բ, գլ. ԺԾ, էջ 247: Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 66, էջ 60-ում՝ «ի թագաւորական տեղիսն» ըստ Հ. Ակինեանի անհարկի ուղղման (տես էջ 110, ծնթ.): Խորենացու առաջին դրուագի (գլ. Գ. ծր, էջ 329) ներկայացմամբ՝ Վիրքից ու Աղուանքից Մաշտոցի վերադարձի պահին Սահակը զբաղուած էր Ս. Գրքի թարգմանութեամբ. «գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի» (հմմտ. Տէր-Մինասեանց Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորուց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին, 1908, էջ 51): Ճիշտ է, այդ գլխում խառնուած են հիւսիսային երկու ուղեւորութիւնների տուեալները, բայց հաւանական է, որ Սահակի թարգմանութիւնների պահը Պատմահոր

եւ Եփեսոսի 431 թ. տիեզերաժողովից անմիջապէս առաջ աշակերտներին մի խմբի նախապատրաստումը եւ ուղարկումը Բիզանդիոն՝ խորանալու յունական դպրութեան մէջ¹ (բայց գուցէ եւ՝ հէնց ժողովին ներկայ լինելու նպատակով): Ըստ այսմ՝ Սահակին ամբողջ *չորս* տարի Տիգրանում պահելու մասին Պատմափոր նշումը գուցէ հնարաւոր է համարել կենդանի շարադրանքի բովում ծնուած չափազանցութիւն-շեղում, իսկ իբրեւ թէ 432 թ. արքայից արքայի կողմից պարգեւուած «շնորհները» (ներումը եւ «հակառակաթոռ» կաթողիկոսական կարգավիճակը), գուցէ, կարելի է իրապէս ստացուած համարել արդէն ամբաստանիչ Սուրմակի կաթողիկոսութեան անփառունակ աւարտից յետոյ (այսպիսով՝ թուագրելով 428-ի շնորհագրկումից մի քանի ամիս անց՝ նոյն տարեմուտով կամ յաջորդ տարուայ սկզբով): Ինչպէս վերելում նշեցինք, Ղազար Փարպեցու մօտ նկարագրուած են միայն 428 թ. դէպքերը, որից յետոյ պատմիչն անցնում է բարոյախօսական զեղումների եւ Ներսէս Մեծի տեսիլի երկարաշունչ շարադրանքին՝ այդպէս էլ ուղիղ չնշելով կաթողիկոսական պաշտօնին Սահակի վերադարձի մասին²: Մեր վարկածին չեն հակասում նաեւ կաթողիկոսի Տիգրանեան ուղեւորութիւնների մասին ոչինչ չասող Կորինի հաղորդած յարակից տուեալները, թէպէտ պարզ է, որ իր վարքագրական երկը նա շարադրել է արդէն իր երանելի ուսուցիչների՝ «լցեալ աւուրբք երկայն ժամանակաւք եւ վայելչացեալ աստուածաբեր պտղոցն բարութեամբք» վախճանից (439 թ. Սեպտեմբեր եւ 440-ի Փետրուար) ոչ շատ անց, բայց՝ 440-ական թթ. երկրորդ կէսի՝ ըստ ամենայնի, բարուք տարիներին ու, կարծես թէ, ուրախ է եղել (նաեւ՝ ժանրի ոճին հարազատ)՝ լրիւ մոռացութեան տալու ոչ վաղ անցեալի ինչ-ինչ անուրախ պատահումներ: Բայց բոլոր դէպքերում հաւաստին այն է, որ ժամանակային մեծ կամ փոքր միջակայքից յետոյ Սահակ Պարթեւն իր կեանքի վերջին՝ շուրջ 10 տարիներն ապրել է կա-

---

աղբիւրում (ինչպէս նաեւ՝ իրականում) համընկել է հէնց երկրորդ ուղեւորութեան աւարտի հետ, քանի որ Կորինը եւս Մաշտոցի՝ Տաշիրից վերադարձը նշելուց յետոյ գրում է թարգմանական խնդիրների մասին (գլ. ժԹ եւ § 67-68. «Յետ այտորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին դպրութիւնն առաւելուլ, յարգել եւ դպրաց ուսուցանել՝ ձեռն ի գործ արկանելին ի թարգմանել եւ ի գրել՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն...»):

¹ Կորին, Վարք Մաշտոցի, գլ. ժԹ, էջ 74; Կորին, Վարք Մաշտոցի, 1998, § 68-69, էջ 62; Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.Բ, գլ. Ի, էջ 247-248; ՊՀ, գլ. Գ.Կ, էջ 341:

² Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, գլ. Ա.ժդ-ժէ, էջ 25-37 (Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա.Բ, էջ 2221-2234): Հմմտ. վերելում, ծնթ. 84:

թողիկոսական իր իրաւունքները վերականգնած, ընդ որում դրանց վերականգնման մասին վճիռը կայացուել էր Տիգրանում:

Արդ, ուսումնասիրողներն, իբրեւ կանոն, փորձել են նոյնացնել «Գահնամակ»-ի նամակ-առաջաբանում եւ Մովսէս Խորենացու ներկայացրած այս երեք-չորս դրուագներից մէկում կամ երկուսում յիշատակուած իրողութիւնները, իսկ տարբերութիւնները վերագրել են Պատմահոր ունեցած տեղեկատուութեան ու դրա ընկալման թերիներին (Ն. Ադոնցն անգամ ենթադրել է, թէ վերը նշուած առաջին դրուագի շարադրանքի հիմքում բացառապէս ընկած են պատմիչի ձեռքի տակ եղած «Գահնամակ»-ի տուեալները)¹: Յատուկ չանդրադառնալով արտայայտուած կարծիքներին՝ կարելի է ուղղակի նշել, որ վերը կատարուած քննութիւնից իրականում երեւաց այլ պատկեր. ընդհանուր առմամբ, մենք տեսանք՝ մի կողմից՝ Խորենացու հաղորդումներից իւրաքանչիւրի, միւս կողմից՝ «Գահնամակ»-ի նամակ-առաջաբանի տուեալների ինքնուրոյնութեան ու հաւաստիութեան որոշակի աստիճանը: Այդ պատճառով՝ թւում է, թէ թուլատրելի կը լինէր միմիայն այն վերապահումը, թէ Պատմահայրը, նկատելով «Գահնամակ»-ի տուեալների հետ իր իմացած տեղեկութիւնների ինչ-ինչ զուգորդութիւններ, գուցէ, իրօք փորձել է որոշ դէպքերում համաձայնեցնել դրանք: Օր.՝ արդէն Ն. Ադոնցը նկատել է, որ այդպիսի տպաւորութիւն է առաջանում Վռամ Ե-ին Սահակ Պարթեւի ներկայացրած վերջին խնդրանքի բառերից՝ «զգահ նախարարացն Հայոց, որպէս *կարգեալ յԱրտաշո՛ւ՛*՝ վարեցան մինչեւ ցայժմ...», որոնք կարելի է զուգորդուած համարել «Գահնամակ»-ի՝ «զռամականն զնամակն, զոր *Արտաշոհի* ի դիւանին տեսի» հատուածի հետ: Սակայն հէնց այս օրինակը լաւագոյնս ցուցանում է, որ Պատմահոր հնարաւոր միջամտութիւնն ամենեւին չի եղել այն աստիճանի, որպէսզի ուշադիր ընթերցողը Սահակի յղումը չկարողանայ վերագրել հէնց առաջին Սասանեան արքային², ում օրօք հաստատուած

¹ Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 267-271.

² Իսկ մեր ժամանակների մասնագէտի հայացքով՝ «Հայաստանի մեծ արքայ» տիտղոսով 252-272 թթ. թագաւորած Որմիզդ-Արտաշիր - Արտաշէս Սասանեանին, որն էլ, գուցէ, անկախ գրականութեան մեջ կուտակուած ծաւալուն ւաւանդոյթից, հռոմէացի մի պատմագրողի կողմից (տես Iulius Capitolinus, Valerianus duo, § 6-7) կոչուած է նաեւ Արտաւազդ (Artabases, հմմտ. *Oromazd-Artasir): Շապուհ Ա-ի Քաաբա-ե Ջարդուշտի եռալեզու վիմագրի յայտնաբերումից յետոյ Սասանեաններին ենթակայ Հայաստանում Որմիզդ-Արտաշիրից բացի այլ տիրակալ ընդունելու անհաւանականութեան մասին մանրամասն տես Վ. Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, pp. 85-86.

կարգի մասին (որը կրկնում էր առաջին Արշակունի թագաւոր Վաղարշակի հաստատած կարգը) ակնարկ կայ ոչ միայն «Գահնամակ»-ում, այլևս հէնց «Պատմութիւն Հայոց»-ի Բ.հէ գլխի՝ վերելում բերուած դրուագում¹: Հետեւաբար՝ անգամ վերը նշուած վերապահումը թուլատրելի է, գուցէ, միայն այն չափով, որչափ որ Պատմահայրն Արտաշիր Բ-ին վերագրել է իրապէս անհաւաստի գործեր, այդ թւում՝ նախարարների գահակարգութեան խնդիրներին առնչուող (բայց կրկին չենք կարող մոռանալ, որ սխալի հիմքում ընկած էին Ե դ. երկրորդ կէսի թիւր ժամանակագրական պատկերացումները, որոնց համակարգման խրտենացիական ճիգերի արդիւնքում Արտաշիր Բ-ի իշխանութեան չորս տարիներն, ըստ էութեան, պատահականօրէն համընկել էին Մեծ Հայքի մասնատմանը յաջորդած ժամանակին²): Այսպիսով՝ մեր նշած թուլատրելի վերապահումը եւս ոչ մի չափով հիմք չի տալիս՝ կասկածի տակ առնելու Տիգրանում Սահակ Պարթեւի՝ կարելոր խնդիրներ լուծած լինելու մասին փաստերը ո՛չ Ղ դ. վերջերին³, ո՛չ Վռամշապուհի մահուանից յետոյ, ո՛չ 428-432 թթ., եւ ո՛չ էլ, ինչպէս երելում է «Գահնամակ»-ի առաջաբանից՝ Արտաշէս թագաւորի վեցամեայ իշխանութեան (422-428) առաջին տարիներին, այսինքն՝ նաեւ մի չորրորդ կամ հինգերորդ դէպքում:

Ամփոփենք. այս նոր տարբերակով «Գահնամակ»-ի նամակ-առաջաբանի ամբողջ բնագիրը դառնում է չափազանց պարզ, եւ վերանում է քերականական անհարթութիւնները շրջանցելու, առանձին բառեր անտեսելու⁴ կամ լրացուցիչ վերականգնումներ կատարելու⁵ անհրաժեշտութիւնը: Թէպէտ, թւում է, թէ կարելի է փորձել կատարել ընդամենը մէկը՝ «արքայից արքայի եւ բարերարի» բառերին յաջորդող «եւ»-ի

¹ ՊՀ, գլ. Բ.հէ, էջ 215-216 (հմմտ. վերելում, էջ 38, ծնթ. 3):

² ՊՀ, գլ. Գ.ծ-ծա, էջ 320-322: Հմմտ. Սեբիոսի մօտ արժարժուած՝ ոչ պակաս խառնակ տարբերակը. «Երկրորդի ամի Արտաշրի արքային Պարսից թագաւորեն ի վերայ Հայոց Արշակ եւ Վաղարշակ՝ ամս Ծ: ...Ապա թագաւորէ Պարսից Վռամ՝ ամս ԺԱ: ...Յամի երկրորդի Վռամայ... թագաւորէ ի վերայ Հայոց Խոսրով ոմն՝ հրամանաւ Պարսից արքային՝ ամս Գ» (Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, գլ. Գ, էջ 19):

³ Բայց, իհարկէ, ո՛չ Արտաշիր Բ-ի, այլ, ինչպէս ենթադրում են ուսումնասիրողները՝ կամ Շապուհ Գ-ի, կամ Վռամ Ղ Կրմանի, կամ, անգամ՝ վերջինիս 399 թ. յաջորդած Յակեբար Ա-ի օրօք (հմմտ. վերելում, էջ 45, ծնթ. 2-3):

⁴ Հմմտ., օր.՝ Ստ. Մալխասեանցի թարգմանութեան մէջ (Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, էջ 338-339):

⁵ Տե՛ս Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана..., с. 270; Յարութիւնեան Բ., «Գահնամակի» թուագրման հարցի շուրջը, էջ 73:

փոխարէն նախօրինակում ենթադրելով՝ «Եի», այսինքն՝ «հինգերորդի [ամի]»: Դրանով կը յարթահարուէր դեռեւս Գր. Խալաթեանցի նկատած քերականական ակնյայտ անհարթութիւնը¹, ու նաեւ պարզ կը դառնար Սահակ Պարթեւի նամակի ոչ միայն ամսաթիւը (Քաղոց ամսի 17-ը), այլեւ ճշգրիտ տարեթիւը՝ Վռամ Գոռի թագաւորութեան հինգերորդ տարին (= 424 թ.՝ հաշուած 420 թ. Նաւասարդի 1-ից², որն Օգոստոսին էր): Հետեւաբար՝ ճշգրիտ ամսաթիւը մեզ մօտ ստացուում է 424 թ. Դեկտեմբերի 26-ը³:

Յաւելելի է նաեւ, որ ըստ Ս. Էմինի եւ Ղ. Ալիշանի՝ «գռամականն գնամակ[կ]» բառերը կարելի է վերականգնել «գ[վ]ռամականն գնամակ[կ]»⁴: Սակայն, ինչպէս արդարացիօրէն նկատել են դեռեւս Գր. Խալաթեանցը եւ Ն. Ադոնցը, նման լրացման անհրաժեշտութիւն չի զգացուում, քանի որ «ռամ» պահլաւերէն «ժողովուրդ» (նաեւ՝ «հասարակ ժողովուրդ») է նշանակում (որից կան՝ «երամ» եւ «ռամիկ»), իսկ «նամակ/նամա»-ն իրանական լեզուներում էլ նոյնն է՝ իր նաեւ «գրուածք», «վաւերաթուղթ» նշանակութեամբ⁵: Այդպիսով՝ Սահակ Պարթեւի նամակում աղբիւրագիտական առումով խիստ ուշագրաւ փաստերի թոււմ յիշատակութիւն է պահպանուել նաեւ իրանական այն վաւերագրերի մասին (Ռամական նամակ), որոնք ամփոփում էին Սասանեան պետական աշխարհագրերի (այստեղ՝ բառացի թարգմանութեամբ՝ «ժողովրդագրերի»), իսկ նորօրեայ եզրոյթով ասած՝ մարդահամարների⁶) ար-

¹ Տե՛ս Խալաթյանց Գ., *Армянские Аршакиды...*, ч. I, с. 297.

² Սասանեանները նոր արքայի առաջին տարին հաշուում էին նախորդին փոխարինելու տարուայ Նաւասարդի 1-ից (Christensen A., *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen, 1936, p. 166):

³ 424 թ. Նաւասարդի 1-ը Օգոստոսի 12-ին էր (428-431 թթ. քառամեակում այն Օգոստոսի 11-ին էր. տե՛ս, օր. Բրուտեան Գ., Օրացոյց Հայոց, Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին, 1997, էջ 130-131; Վարդանեան Ռ., Հայոց տօնացոյցը (4-18-րդ դարեր), Երեւան, 1999, էջ 16-17), հետեւաբար՝ Քաղոցի 1-ը Դեկտեմբերի 10-ին էլ: Հմմտ. Խալաթյանց Գ., *Армянские Аршакиды...*, ч. I, с. 296 ("17-го числа армянского месяца к'ах'оца, соответствовавшего декабрю месяцу - не показано, однако, какого года...").

⁴ *История Армении Моисея Хоренского*, 1893, с. 296; Ախվերդեան Գ., Նամակներ, էջ 35; Ալիշան Հ. Ղ., Այրարատ, էջ 430:

⁵ Տե՛ս Hübschmann H., *Armenische Grammatik*, Bd. 1, Leipzig, 1895, S. 147, 201, 233;

Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 425, հ. Դ, Երեւան, 1979, էջ 140: Հմմտ. Խալաթյանց Գ., *Армянские Аршакиды...*, ч. I, с. 295; Адонц Н., *Армения в эпоху Юстиниана...*, с. 297.

⁶ Այդ աշխարհագրերի մասին գիտէր նաեւ Մովսէս Խորենացին (ՊԷ, գլ. Գ.ճա, էջ 323. «եւ զգիր դիւանին» յայլ փոխեալ նորա անուամբ՝ ...ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ յամիցէ ի

դիւնքները¹: Բայց պատմական դիտանկիւնով ամենից կարելւորն, ի-հարկէ, այն է, որ «Գահնամակ»-ի ժամանակի մասին նոր ընկալումը ցոյց է տալիս, թէ Հայոց վերջին Արշակունի թագաւորի առաջին տարիներին երկրի հասարակական եւ պետական կառոյցն ամրապնդելու ուղղութեամբ որքա՛ն ծանօթ ջանքեր էին գործադրում հայ պատասխանատու-նուիրեալները (ճիշտ այնպէս, ինչպէս դա արել էին ու անելու էին դարեր շարունակ, անցեալում ու ապագայում, հայրենի հողի վրայ ու տիգրոններում՝ ի հեճուկս յարարթուն եւ ամեն ազգային-կենսականը կաթուածահարող հանրային յոռետեսութեան):

Այսպիսով՝ մեզ հասած «Գահնամակ»-ը կարող է ներկայացուել ստորեւ տրուած՝ նոր կէտադրմամբ եւ տողատմամբ գիտա-քննական բնագրով, որը կազմուած է մէկ գրչագրով պահպանուած մատենագրական միաւորի (այն նշանակում ենք՝ А) նախօրինակի վերականգնման սկզբունքներով²: Այդ բնագրից յետոյ ներկայացնում ենք նաեւ մեզ հասած միակ գրչագիր օրինակի՝ թիֆլիսեան մագաղաթեայ պահպանակ-պատառիկի զոյգ էջերի վերծանութիւնը (Հ. Ղ. Ալիշանի՝ «Այրարատ»-ում հրատարակած սեւ-սպիտակ լուսանկարից, ինչպէս նաեւ Արշակ Բանուշեանի՝ Ս. Ղազարի վանքի թանգարանում պահուող բնօրինակից նորերս արուած գունաւորից. այդ առիթով յայտնում են հետազօտողին իմ երախտագիտութիւնը), եւ վերջում՝ նոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը (մասնակի):

տէրութեան ամս բազումս եւ արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուն գայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեցի անուն: Արդ՝ Արտաշիր ոչ ժամանեալ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր՝ յայն՝ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել...»: Հմմտ. վերելում, էջ 44, ծնթ. 2:

¹ Ի դէպ, Ն. Աղոնցը (Армения в эпоху Юстиниана..., с. 297) փորձում է վիճարկել արդէն Գր. Խալաթեանցի կողմից կատարուած (որոշ շեղումով) այս դիտարկումը (հմմտ. Халатянц Г., Армянские Аршакиды..., ч. I, с. 296. "...в архиве царя... видел касающаи́сь армян нѣмнѣականъ нѣмнѣականъ - податный списокъ крестьян...") եւ «նամական» եզրոյթի տակ «հեծելագորային» («երանակ-ային») իմաստ տեսնել: Սակայն դա չի բխում ենթատեքստի բովանդակութիւնից. հակառակ հետազօտողի անընդհատ պնդումների՝ «Զօրանամակ»-ում ուղղակի նշուած է Հայոց «մարտիկ արանց» (թարգմանում է՝ «զօրական», «ռազմիկ») քանակը, այլ ոչ թէ միայն հեծելագորի: Ընդ սմին՝ հայ նախարարական հեծելագորը չէր կարող 84 հազար կազմել. հմմտ. փաստաթղթի ամփոփման մէջ՝ «լինի թիւ մարտիկ արանց, որ ընդ ազգաւք՝ ԶԴ-ից հազարաց»:

² Օգտագործել ենք հետեւեալ փակագծերը. [...] – վերականգնում; [...] – աւելորդ տառեր; (...) – կորուած հատուած:

[ԳԱՀՆԱՄԱԿ ԱԶԱՏԱՑ ԵՒ ՏԱՆՈՒՏԵՐԱՆՑ ՀԱՅՈՑ]¹

[Ա]հա կայ² խնդիր արարեալ ի դըրան արքունի յԱրտաշէսի³ թագաւորի՝ զոր⁴ ի Տիսպոնն, խաւսեցեալ՝ եթե՞ ես զռամականն⁵ զնամակն⁶, զոր Արտաշրի ի դիւանին՝ տեսի:

Ի Քաղոց անսոյ ի⁷ ժէ-ի⁸ Վռամայ արքայից արքայի եւ բարերարի Ե-ի⁹ գիր արարի ես՝ Սահակ կաթողիկոս, եթե¹⁰ որպէս Ձեր բարերարութիւնը¹¹ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց՝ որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին՝ եւս¹² նոյնպէս եւ ի Ձերում դիւանի շահիամարտին¹³ առնել:

¹ Ա չիք *Գահնամակ... Հայոց* (վերականգնում՝ ըստ առաջաբանում նշուած անուանման). այլ վարկածները (ըստ Ուիլսոնի փոխ՝ *Գահնամակ նախարարացն Հայոց*, ըստ Ստ. Օրբէլեանի՝ *Գահնամակ իշխանացն Հայոց*) կարող են ուղղակի ուշ գրական հողի վրայ ծագած դիտուել:

² Ա *Հակայ* փխ *[Ա]հա կայ* (վերականգնում. Մ. Էմինը եւ Ղ. Ալիշանը վերականգնելի են համարել՝ *[Սայ]հակայ*, իսկ Ն. Ադոնցը՝ *[Իմ Սայ]հակայ*)

³ Ղ. Ալիշանի հրատարակութեան մէջ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *յԱրտատաշէսի*

⁴ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ որ փխ զոր (ըստ Բ. Յարութիւնեանի՝ *յզ[որ]*)

⁵ Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ վերականգնելի է *զ[վ]րամականն* փխ *զրամականն* (A)

⁶ Բառի վերջին տառերը (ըստ չափի՝ երկու) կորել եւ պատառիկ-պահպանակը նոր ձեռագրում կարելիս փորուած 5 անցքերից 2-րդի մէջ, թէպէտ վերելի երկու չնչին կէտեր լուսանկարում նշմարուած են (= *վն*), իզաֆետային *վի*-ն քիչ հաւանական է). Մ. Էմինը վերականգնել է՝ *նամականի* (Գ. Ախվերդեան, Նամակներ, էջ 355), Ղ. Ալիշանը՝ լոկ *վ*, Ն. Ադոնցը բաց է թողել

⁷ Ն. Ադոնցի մօտ այս *ի*-ն բացակայում է՝ հաւանաբար, տպագրական վրիպակով

⁸ Այս *ի*-ին լուսանկարում յստակ ընթերցուող խոշոր գլխատառով է (գրչի թողած վերջակէտից յետոյ՝ *ժէ: Ի*), բայց զարմանալիօրէն երեք հրատարակիչներն էլ նրա փոխարէն *Ե* են վերծանել

⁹ Ա *բարերարի եւ* փխ *բարերարի Ե-ի* (վերականգնում. իմա՝ «Ե-երրորդի [ամի]». հմմտ. երկաթագիր Ի-Ի. ըստ Ն. Ադոնցի եւ Բ. Յարութիւնեանի՝ վերականգնելի է՝ *բարերարի եւ [իզարի]*)

¹⁰ Հրատարակիչները վերծանել են՝ *թէ* փխ *եթե*, իսկ երկու տող վեր՝ *եթէ*, բայց լուսանկարում երկու դէպքում էլ *եթե*-ն է յստակ ընթերցուում (այլ վաղ գրչագրերում եւս երկրորդ *ե*-ն է աւելի յաճախ)

¹¹ Գրիչը վրիպել է պատուոյ նշանը. բոլոր հրատարակիչները վերականգնել են *ւ*-ը առանց նշման

¹² Այս *եւս* բառը, թերեւս, պատահմամբ վրիպուել է Ն. Ադոնցի հրատարակած բնագրում

¹³ Բառի *ր* տառի ստորին մասը կորել է պատառիկ-պահպանակը կարելիս փորուած 5 անցքերից 4-րդի մէջ (վերելի մասը լուսանկարում նշմարուած է). վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները. ըստ Գ. Խալաթեանցի՝ վերականգնելի է *շահիամարտ* (Մաս I, էջ 295)

Որ յայսմ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր, նոյնպէս Ներսէս՝ հրամանաւ արքայից արքայի, եւ ես՝ «Սահակ»¹ Հայոց կաթողիկոս, կնքեցաք զԳահնեմակին² եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս:

Եւ է այսպէ՛ս արդար եւ ճշմարիտ³.

Առաջին իշխանն⁴ Հայոց եւ Սախղազն⁵,

Ա.⁶ Սինեաց տէր,

Բ. Ասպետն,

Գ. Արծրունեաց տէր,

Դ. Մամիկոնէից տէր⁷,

Ե. Շահապն Ծովաց տէր⁸,

Զ. Մոկաց տէր,

Է. Ռշտունեաց տէր,

Ը. Վահունեաց տէր,

Թ. Կասպէից⁹ տէր,

ժ. Անձաւացեաց տէր,

ժԱ. Ապահունեաց տէր,

---

¹ «Սահակ» անուն սկզբնատառերը մնացել են պատառիկ-պահպանակը կարելիս փորումս վերջին անցքի մէջ (վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները)

² Նախորդ հրատարակիչների վերծանած *զԳահնեմակին* ըստ Ն. Աղոնցի՝ ընկալելի է *զԳահնեմակն*. էջ 270, ծնթ. 1. եզրոյթի այս ծելը՝ *Գահ-նեմակ-ի*, գուցէ, կարող է դիտուել՝ իբրև իրանական իգաֆետային կառուցուածքի նշան

³ Ն. Աղոնցի մօտ տպագրական վրիպակով է՝ *ճշմարիտ*

⁴ Ն. Աղոնցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *իշխան*

⁵ Մատենագիրների մօտ այս գործակալութեան անունումը *Մաղխազ* տարբերակով է (=«Ջօրանամակ»-ի *Արեմտեան Դուռն... Զ. Խորխոռունի - Ռ [(1000) մարտիկ արք]*)

⁶ Գուցէ, այս *Ա* եւ յաջորդ թուահամարները կարելի է հետագայ արտագրողի յաւելում համարել, կամ էլ՝ շարունակող նախորդ՝ *մաղխազ-իշխան-ի* թուահամարին (ըստ Գ. Խալաբեանցի, Մաս I, էջ 294, Մաս II, էջ 114)

⁷ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ վերականգնելի է *Դ. [Մաղխազունի, Ե.] Մամիկոնէից տէր փխ Դ. Մամիկոնէից տէր* (հմմտ. Ուխտանէս, գլ. Ա.իէ, տես վերելում, էջ 30, ծնթ. 4-6)

⁸ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Ե. Շահապն, [Զ.] Ծովաց տէր փխ Ե. Շահապն Ծովաց տէր* (տես Ազաթանգեղոսի իշխանացուցակում *եաթերորդ իշխանն Ծովաց աշխարհին... չորեքտասներորդ իշխանն շահապ [ծծ. շահապն] Ջարաւանդ եւ Շեր գաւառի*). բոլոր դէպքերում, հակառակ Բ. Յարութիւնեանի դրոյթի՝ «Գահնամակ»-ի *Ծովաց = [Մեծն] Ծովաց*, ինչպէս որ եղել է յունարէն թարգմանութեամբ պահպանուած «Գրիգորի վարք»-ում. *եթերորդ իշխանը Մեծ Ծովքի, որը Միջագետքի մօտ է գտնուում* (տես Garitte G., 1946, p. 73; Ազաթանգեղոս, 1977, էջ 178)

⁹ Թերեւս, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Կարմէից փխ Կասպէից* (տես Յակոբեան Ա., 2009, էջ 336)

ԺԲ. Կամսարականն,
 ԺԳ. Այդ Ապահունի¹,
 ԺԴ. Կանանդացին,
 ԺԵ. Ամատունի² տէր,
 ԺԶ. Գողթան տէր,
 ԺԷ. Գնունեաց տէր,
 ԺԸ. Այդ Անձաւացի,
 ԺԹ. Տայոց,
 Ի. Բասենոյ դատաւորն³,
 ԻԱ. Գնթունեաց տէր,
 ԻԲ. Կարծաւունին,
 ԻԳ. Գարդմանայ⁴ տէր,
 ԻԾ.⁵ Սահլախունին⁶,
 ԻԶ. Գաբեղէնից⁷ տէր,
 ԻԷ. Աբեղէնից տէր,
 ԻԸ. Սիւնեաց երկրորդն,
 ԻԹ. Արծրունեաց երկրորդն,
 Լ. Արծրունեաց երրորդն,

¹ Պատառիկում երկրորդ բառը փոքրատառով միացած է առաջինին՝ *Այդապահունի*. նոյնն է եւ միւս երեք դէպքում՝ *ԺԸ. Այդանձաւացի, ԼԶ. Այդաբեղեանն, ԼԷ. Այդդիմաքսեանն*.

² «Զօրանամակ»-ում, թրեւս, գրչական վրիպակով՝ *Արեւելեան Դուռն... Բ. Անասկրնի*. նրա զօրաքանակի թւանշանը եւս, գուցէ, կարելի է համարել երկաթագիր տառերի շփոթի արդիւնք եւ վերականգնել՝ *Տ (4000) փխ Մ (200)*. յիշենք, որ ոչ շատ անց 440 եւ 450-451 թթ. Վահան Ամատունի-ն Հայոց առաջին պաշտօնեան էր՝ հազարապետը (ըստ Կորիւնի ԻԶ գլխի՝ *ի գինւորական կողմանն առաջնունն՝ Վահան անուն յազգէն Ամատունեաց, որ էր հազարապետ Հայոց Սեծաց*)

³ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Ի. Բասենոյ, [ԻԱ.] Դատաւորն* փխ *Ի. Բասենոյ դատաւորն (A)*

⁴ Դ. Ալիշանի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *Գարդմանայ*

⁵ Գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *ԻԳ. Գարդմանայ տէր, [ԻԴ. Ծաւղէից* (կամ՝ *Ուտէացի*) *տէր, ԻԾ. փխ ԻԳ. Գարդմանայ տէր, ԻԾ.* (ըստ «Զօրանամակ»-ի եւ Խորենացու, որոնք Գարդմանայ, Ծաւղէից եւ Ուտէացի իշխաններին յիշում են իրար կողքի. հմմտ. **տէր... տէր**. ըստ Բ. Յարութիւնեանի՝ «Գահնամակ»-ի մեզ հասած բնագրում *Ծաւղէից* իշխանութեան չլինելը բաւարար է՝ մտածելու, թէ այն վերացուել էր մինչեւ Դ դ. կէսերը, որից յետոյ Փաւստոս Բուզանդը նշում է Մուշէղ Մամիկոնեանի կողմից՝ արդէն *Արծախս/Արցախս* կոչուած ապստամբած մարզի հպատակեցումը)

⁶ *A Սահռունին* փխ *Սահլախունին* (գրչի կողմից, գուցէ, իրօք պատահաբար բաց թողած ա-ի վերականգնումը կատարել են բոլոր հրատարակիչները, այն էլ՝ առանց նշումի)

⁷ Այս եւ յաջորդ անունը, գուցէ, կարելի է վերականգնելի համարել՝ *Գաբեղենից* եւ *Աբեղենից*, ինչպէս մատենագիրների մօտ է (հմմտ. նաեւ ստորեւ. *ԼԶ. Այդ Աբեղեանն*)

ԼԱ. Մամիկոնէից երկրորդն,
 ԼԲ. Ռոփսեանն,
 ԼԳ. Աշոցեանն¹,
 ԼԴ. Դիմաքսեանն,
 ԼԵ. Բուխա Դիմաքսեանն²,
 ԼԶ. Այդ Աբեղեանն,
 ԼԷ. Այդ Դիմաքսեանն,
 ԼԸ. Պալունին,
 ԼԹ. Առաւելեանն,
 Խ. Աշահմարեանն³,
 ԽԱ. Համբուժեանն⁴,
 ԽԲ. Վարասպակեանն⁵,
 ԽԳ. Չինականն,
 ԽԴ. Ակէացին,
 ԽԵ. Չարեհաւանեանն,
 ԽԶ. Ընծայեցին⁶,
 ԽԷ. Մանդակունին,
 ԽԸ. Սղկունին,
 Ծ. Երմանթունին⁷,

¹ *Ա Պաշոցեանն* (վերականգնումը՝ բոլոր հրատարակիչների. հմմտ. *ԼԳ. յԳ*[*Աշոցեանն*])

² Պատառիկում երկրորդ բառը միացուած է առաջինին՝ *Բուխադիմաքսեանն*

³ Ըստ Աղոնցի՝ *Աշահմարեան* = «Ջօրանամակ»-ի *Աշխադարեան* (*Հիւսիսային Դուռն... ԻԱ... - Ճ* [(100) *մարտիկ արք*]). տես էջ 257 (հմմտ. ուշ երկաթագիր **Մ – Տ**→**Դ**)

⁴ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Համբուժեան* = «Ջօրանամակ»-ի՝ *Հարուժեան* (*Հարաւային Դուռն... Ը... - Ճ* [(100) *մարտիկ արք*]). տես էջ 263՝ "кн. Амбужьянь 100" (երկու տարբերակների համադրումով, թերեւս, վերականգնելի է՝ *Հարուժեան իրական անուանածելը, որում կատարուել են յաճախ հանդիպող անցումներ՝ *ար* → *ար* եւ *ար* → *անք*)

⁵ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Վարասպակեան* = «Ջօրանամակ»-ի՝ *Վարազարտիկեան* (*Հիւսիսային Դուռն... ԻԲ... - Ճ* [(100) *մարտիկ արք*]). տես էջ 263՝ "кн. Вараспакьянь 100"

⁶ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Ընծայեցին* = «Ջօրանամակ»-ի *Ընծային* (*Արեւմտեան Դուռն... ԺԳ... - Տ* [ուղղելի՝ *Մ* (հմմտ. ուշ երկաթագիր **Մ – Տ**) (200) *մարտիկ արք*]). միեւնոյն ժամանակ, դժուար թէ կարող է ճիշտ լինել այս նախարարութեան (որին երկու փաստաթղթում էլ յաջորդում է Մանդակունի եւ Սղկունի տոհմերի յիշատակութիւնը, եւ որին ծանօթ էին Եղիշէն ու Փարպեցին) նոյնացումը հետագայի Վասպուրականի արեւելքում Անձահիճոր գաւառի (Թովմա Արծրունու մօտ մէկընդմէջ կոչուած նաեւ՝ *Ընծայից ճոր*) իշխանատոհմի հետ (տես էջ 264, 317). այն շատ հեռու էր «Արեւմտեան Դռնից», եւ նրա անունը կարելի է փնտրել լոկ «Արեւելեան Դռան» ցուցակում. պատահական չէ, գոցէ, որ «Ներսէսեան» գահնամակում երկու տարբեր տոհմեր կան՝ *Ընծայնոցք* (որուած՝ *Ապահունիք*-ի ու *Հարքեանք*-ի միջեւ) եւ *Ընծայենիք* անուններով

⁷ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Երմանթունի* = «Ջօրանամակ»-ի՝ *Երանթունի* (< *Երլույանթունի* <

ԾԱ. Սպանդունին,
 ԾԲ. Առաւենեանն,
 ԾԳ. Տրունին,
 ԾԴ. Տամբերացին¹,
 ԾԵ. Հաւնունին,
 ԾԶ. Բժնունին,
 ԾԷ. Քաջբերունին,
 ԾԸ. Մեհնունին,
 ԾԹ. Նախճերին,
 Կ. Քաղաքապետն արքունի,
 ԿԱ. Որսապետն արքունի²,
 ԿԲ. Արտաշէսեանն,
 ԿԳ. Վանանդացին երկրորդ,
 ԿԴ. Ցուն,
 ԿԵ. Վիժանու³,
 ԿԶ. Աբաժու,
 ԿԷ. Շիրակա Դիմաքսեանն⁴,
 ԿԸ. Գագրիկանն,

Երուանդունի (Հարաւային Դուռն... ԺԳ... - 3 [(300) մարտիկ արք]). տես էջ 263 "кн. Ермантуни 300"

¹ *Ա Տամբերացին* փյն *Տամբերացին* (վերականգնում՝ ըստ Ղ. Ալիշանի եւ Ն. Աղոնցի. հմմտ. ուշ երկաթագիր Տ – Ս. «Զօրանամակ»-ում՝ *Արեւելեան Դուռն... Ե. Տամբարացի* [*Համբերացի*] - Ծ [(100) մարտիկ արք])

² Ըստ Ն. Աղոնցի՝ *Որսապետն արքունի* = Խորենացու՝ *Վարաժնունի* (տես էջ 262). ճիշտ է, Պատմահայրը արքունի որսապետ-գործակալների տոհմի անուանադիր *Վարժ/Վարաժ*-ին սերուած է համարել Պեղամեան Գառնիկից, այսինքն կապել է Այրարատի հիւսիս-արեւելեան *Վարաժնունիք* գաւառի հետ (Մարմարիկի աւազան եւ Աղստեւի վերնահովիտ), այնինչ «Զօրանամակ»-ում այդ անունով տոհմ չկայ «Արեւելեան» կամ «Հիւսիսային Դռան» պաշտպանների շարքում (սպասելի՜ համապատասխանաբար՝ *Մազազացի* կամ Նիգի *Գնթունի* տոհմերի կողքին), այլ միայն «Արեւմտեան Դռան» պաշտպանների (ուրեմն՝ հետագայի Տուրուբերանի նյունանուն գաւառում). *ԺԶ. Վարաժնունի - 3 [(300) մարտիկ արք]*. Իսկ «Արեւելեան Դռան»՝ *ԺԵ. Վիժանունի* տոհմանունը (դրուած՝ *Գագրիկան*-ից յետոյ), որը «Գահնամակ»-ում *Որսապետ*-ից չորս տող ներքեւ է, կարող է կապուել միայն հետագայի Վասպուրականի հարաւ-արեւելեան *Վարաժնունիք* գաւառի եւ նրա *Վարաժնունի* տոհմի հետ (լաւ յայտնի՜ է դ. «Աշխարհացոյց»-ին եւ Թովմա Արծրունուն)

³ Ըստ Ն. Աղոնցի՝ վերականգնելի է՝ *Վիժանունի* (տես էջ 250). «Զօրանամակ»-ում *Արեւելեան Դուռն... ԺԵ. Վիժանունի - Ծ [(50) մարտիկ արք]*

⁴ Ն. Աղոնցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *Դիմաքսեան*. պատառիկի բնագրում այս բառը միացուած է նախորդին եւ փոքրատառով է՝ *Շիրակարդիմաքսեանն*

ԿԹ. Մարացեան տէր,
Հ. Վագրասպունին¹,
[...]²:

¹ Ն. Ադոնցի մօտ, հաւանաբար, տպագրական վրիպակով՝ *Վագրասպունին*։ ըստ գիտնականի *Վագրասպունի* = «Ջօրանամակ»-ի՝ *Սագրատունի* (<Արաւային Դուռն... ժՋ... - Ճ [(100) մարտիկ արք]։ տես էջ 264 (հմմտ. վաղ երկաթագիր **Վ – Ս**)

² Այս վերջից կորստի հատուածում կարող են վերականգնելի համարուել «Ջօրանամակ»-ի հետեւեալ 19 համեմատաբար փոքր նախարարական տոհմերը, որոնցից մի քանիսի անունները (դէտ՝ ըստ Ն. Ադոնցի դիտարկման) գրչական աղաւաղումներով են. *Արեւելեան Դուռն... Գ. Աւածացի* [զուցէ, վերականգնելի՝ *Արածացի* Այրարատում] - Մ [(200) մարտիկ արք],

Զ. Մագազացի - Ճ [(100) մարտիկ արք],

Թ. Վառնունի [զուցէ, համեմատելի՝ *Առնայ* գաւառ հետագայի Պարսկահայքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժ. Բաբան [հմմտ. *Բագան* գաւառ հետագայի Վասպուրականի հարաւ-արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԱ. Կճրունին [հմմտ. *Կրճունիք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԲ. Գուկանն [հմմտ. *Գուկանք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում. չշփոթել *Գուկանց* բերդի հետ՝ Վանայ լճի ափին] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԳ. Պատսպարունին [հմմտ. *Պարսպատունիք* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԶ. Զանդաղան [զուցէ, համեմատելի՝ *Աղանդ-ռոտ* գաւառ Վասպուրականի արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԹ. Ասճնեան [ըստ Ն. Ադոնցի՝ *Ճուարչեան* Վասպուրականի հիւսիս-արեւելքում, տես էջ 321] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

Է. Յողկեպան [զուցէ, համեմատելի՝ *Չորք-Կապան* Սիւնիքում, տես 3ակրբեան Ա., 2009, էջ 282-283] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

Ը. Գրգճունի [զուցէ, համեմատելի՝ *Գորոզու* հետագայի Արցախի հարաւում, տես 3ակրբեան Ա., 2009, էջ 281-282] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

ժԷ. Սողացի [հմմտ. *Սոթք* գաւառ Սիւնիքի հիւսիս-արեւելքում] - Ծ [(50) մարտիկ արք],

Ի. Կինան [զուցէ, համեմատելի՝ *Կէնուազ* ուշ միջնադարեան հարաւային Սիւնիքում, տես Ա. 3ակրբեան, 2009, էջ 282-283] - Ծ [(50) մարտիկ արք] (վերջին չորսը կարող էին «Գահնամակ»-ում նաեւ չլինել՝ մեզ հասած բնագրում երկիցս յիշուած Սիւնեաց տոհմանուան տակ նկատի առնուած լինելու պատճառով),

Արեւմտեան Դուռն... ժԸ. Այծնական - Ճ [(100) մարտիկ արք],

ժԹ. Վարժունեան - Ճ [(100) մարտիկ արք],

Հարաւային Դուռն... Թ. Տրպատունի - Ճ [(100) մարտիկ արք],

ժԴ. Համատունեան - Ճ [(100) մարտիկ արք],

ժԵ. Աբրահամեան - Ճ [(100) մարտիկ արք],

ԻԱ. Բոզունի [բնագրում *Բոզունի*] - Ճ [(100) մարտիկ արք] (հմմտ. Ադոնց Ն., էջ 256, ուր նաեւ մի քանի վրիպումներ կան)

ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԻՒՆ

(նշուած են միայն գրչի կէտադրական նշանները եւ գլխատառերը. մերն են փակագծերը եւ բառաբաժանումը, որը բնագրում խառն է. տողահամարները տուել ենք ըստ չորս սիւնակների)

Հա կայ խնդիր արարեալ ի դը-
րան արքունի յարտաշէ-
սի թագաւորի զոր ի տիս-
պոնն խաւսեցեալ եթե
5 եւ զբանականն զնամա-
ւկն՝ զոր արտաշորի ի դիւա-
նին տեսի ի քաղոց ամսոյ ի ԾԷ:
Ի Վռամայ արքայից արքա-
յի եւ բարերարի եւ գիր ա-
10 րարի եւ Սահակ կաթող-
իկոս, եթե որպէս ձեր բա-
րերարութիւնդ հրաման
տացէ հայոց ազատաց եւ
տանուտէրանց որպէս
15 յառաջ առ հայոց ազգին
եւս նոյնպէս եւ ի ձեր-
ում դիւանի շահհամա-
րոյն առնել որ յայսմ
հետէ հայոց ազատաց եւ
20 տանուտէրանց գահ ի
յայտ լինէր: Նոյնպէս
ներսեհ հրամանաւ ար-
քայից արքայի եւ ես
«Սա»հակ հայոց կաթողի-
25 կոս կնքեցաք զԳահնե-

մակին. եւ եղաք մատա-
նի գարքայից արքայի եւ
զմերս. եւ է այսպէս ար-
դար եւ ճշմարիտ:
5 Առաջին իշխանն Հայոց
եւ մայրազն:
Ա Սիւնեաց տէր:
Բ Ասպետն:
Գ Արծրունեաց տէր:
10 Դ Մամիկոնէից տէր:
Ե Շահապն ծոփաց տէր:
Զ Մոկաց տէր:
Է Ոչտունեաց տէր:
Ը Վահունեաց տէր:
15 Թ Կասպէից տէր:
Ճ Անծաւացեաց տէր:
ԾԱ Ապահունեաց տէր:
ԾԲ Կամսարականն:
ԾԳ Այդ ապահունի:
20 ԾԴ Վանանդացին:
ԾԵ Ամատունի տէր:
ԾԶ Գողթան տէր:
ԾԷ Գնունեաց տէր
ԾԸ Այդ անծաւացի:
25 ԾԹ Տայոց

Ի Բասենոյ դատաւորն:
ԻՍ Գնթունեաց տէր:
ԻՔ Վարձաւունին:
ԻՊ Գարդմանայ տէր:
5 ԻԾ Սահռունին:
ԻՉ Գաբելէնից տէր:
ԻԷ Աբելէնից տէր:
ԻԸ Սիւնեաց երկրորդն:
ԻԹ Արծրունեաց երկրորդն:
10 Լ Արծրունեաց երրորդն:
ԼՍ Մամիկոնէից երկրորդն:
ԼՔ Ռոփսեանն:
ԼՊ Գաշոցեանն:
ԼՂ Դիմաքսեանն:
15 ԼԾ Բուխա դիմաքսեանն:
ԼՉ Այդ աբելեանն:
ԼԷ Այդ դիմաքսեանն:
ԼԸ Պալունին:
ԼԹ Առաւելեանն:
20 ԼՍ Աշահմարեանն:
ԼՍՍ Համբուժեանն:
ԼՍՔ Վարասպակեանն:
ԼՍՊ Չիւնականն:
ԼՍՂ Ակէացին:
25 ԼՍԾ Ջարեհաւանեանն:

ԼՍՉ Ընծայեցին:
ԼՍԷ Մանդակունին:
ԼՍԸ Սղկունին:
ԼՍԹ Տայգրեանն
5 Ծ Երմանթունին:
ԾՍ Սպանդունին:
ԾՔ Առաւենեանն:
ԾՊ Տրունին:
ԾՂ Մամբերացին:
10 ԾԾ Հաւնունին:
ԾՉ Բժնունին:
ԾԷ Քաջբերունին:
ԾԸ Մեհնունին:
ԾԹ Նախճերին:
15 Կ Քաղաքապետն արքունի
ԿՍ Որսապետն արքունի
ԿՔ Արտաշեսեանն:
ԿՊ Վանանդացին երկրորդ
ԿՂ Ցուլն:
20 ԿԾ Վիժանու:
ԿՉ Աքածու:
ԿԷ Ծիրակա դիմաքսեանն
ԿԸ Գագրիկանն:
ԿԹ Մարացեան տէր
25 Հ Վագրասպունին¹

---

¹ Բացի զլիստառեղից մշտապէս ուշ երկաթագրով են Ջ, Է, Թ, Լ, Խ, Կ, Հ, Չ, Ս, Ե, Ծ, Պ, Ռ, Ի, Փ, Զ տառերը. երկձեւ է Ա-ն եռաստեղն (բոլորագրով) եւ երկաստեղն (ուշ երկաթագրով). Չ տառը չի հանդիպում. միւսները բոլորագրով են

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

(մասնակի՝ բացի Սահակ Պարթևի մամակ-առաջաբանից¹)

Սհաւասիկ Արտաշէս թագաւորի կողմից արքունի դռանը [արքունիքին], որը Տիգրբոնում է, հարցում է արուել, [որում] խօսուել [է այն մասին], թէ արդեօ՞ք ես գտել եմ [գտայ, տեսայ] այն Ռամական-մամակը, որը [կար] Արտաշիի դիւանում:

Քաղոց ամսի տասնեօթին՝ Վռամ արքայից արքայի եւ բարերարի հինգերորդ [տարուայ], մամակ գրեցի ես՝ Սահակ կաթողիկոսս [այն մասին], թէ Ձերդ բարերարութիւնը ինչպէ՛ս հրաման տայ՝ Հայոց ազատներին եւ տանուտէրերին Ձեր դիւանի շահհամարում [աշխարհագրում] այժմ եւս նոյն կերպ դասակարգել, ինչպէս որ նախկինում [էր] Հայոց ազգի մօտ:

Նաեւ, որպէսզի այսուհետեւ Հայոց ազատների եւ տանուտէրերի գահ[ակարգ]ը յայտնի [պարզ] լինէր, արքայից արքայի հրամանով՝ Ներսեհը եւ ես՝ Սահակ Հայոց կաթողիկոսս, կնքեցինք այս Գահնամակը եւ [վրան] դրեցինք արքայից արքայի մատանին [մատանեդրոշմը] եւ մերը:

Եւ այսպէ՛ս է արդարը եւ ճշմարիտը.

Նախ եւ առաջ՝ Հայոց իշխանը եւ Մաղխազը, [ապա]²

Առաջին՝ Սիւնեաց տէրը³,

Երկրորդ՝ Ասպետը⁴,

Երրորդ՝ ...

...

Եօթանասուներորդ՝ Վագրասպունին,

[...]:

---

¹ Քառակուսի փակագծերի մէջ տուել ենք ինչպէ՛ս լրացումներ՝ «այսօրուայ հայերէնով սահուն շարադրանք ստանալու նպատակով», այնպէ՛ս էլ բացատրական նշումներ՝ նախորդող բառի կամ բառերի համար (հմմտ. Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանութիւնը, առաջաբանը... Վ. Առաքելեանի, Խմբագիր՝ Ա. Յակոբեան, Երևան, 2006, էջ 17-18): Ընդ սմին՝ բնագիրը (որի շարադասութիւնը եւս հնարաւորինս տուել ենք այսօրուայ հայերէնով՝ պահելով գրաբար խօսքի շեշտերը) կարելի է ընթերցել՝ նաեւ դրանց մի մասը բաց թողնելով

² Այս տողի միտքը, գուցէ, կարելի է ընկալել նաեւ այլ տարբերակով՝ *Հայոց իշխան[ներից] առաջինը՝ նաեւ [Հայոց] մաղխազն [է]*

³ Իմա՝ *Սիւնեաց իշխանը*

⁴ Իմա՝ *[թագադիր] ասպետ [իշխան]ը*

ALEXAN HAKOBIAN

**"THE GAHNAMAK OF ARMENIAN AZATS AND TANUTERS".
RESEARCH AND TEXT**

In the article a new historic-philological analyse of Armenian unique, early medieval document, namely "Gahnamak" (Throne List, Ranking List), and its scientific-critical text is presented. This analyse shows, that the beginning of Sahak Partev's letter, to which the list of "gahs" (ranks) of Armenian "azats and tanuters" (noblemen and earls) is attached, should be conjectured as "[Ա]հա կայ խնդիր արարեալ..." ("Here is requested..."), not "[Իմ Սա]հակայ խնդիր արարեալ..." ("I, Sahak, was searching..."), as former philologists supposed. Therefore, Sahak's letter was sent to Armenia from Ktesiphon (the capital of Iran), not per contra, as it was thought by now. The list of princes was made in reply to the request from the last Arsakid king of Armenia Artashes (422-428) to Iranian court and in the result of searches of catholicos Sahak in the Ktesiphonian archive, which was named "Ardashir's archive" (Ardashir was probably the founder of Sassanid dynasty). If our hypothetic conjecture is true, the letter can be dated to the 5th year of Sassanid king Bahram V Gur's reign, that is 424 year (the date is also mentioned in the text, namely the 17th of month K'āloc', that is the 26th of December). Movses Khorenac'i does not know about Sahak's this trip to Ktesiphon, but he reports about 3-4 other similar trips. There is only a single folio that reached us and which contains the list of Armenian principalities only up to number 70 are brought forfard in it but at least 19 more smaller principalities can be restored, because they were mentioned in an other unique document of early medieval, namely "Zoranamak" (Military List, Military Register). The proposed reading and translation of "Gahnamak" are also given at the end of the article.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԶԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի

Հայոց «Աշխարհացոյց»-ում Աղվանից մարզպանությունը հիշատակվում է Սասանյան Իրանի Քուստ-ի Կապկոհ երկրամասի շահրերի շարքում, իսկ Աղվանից մարզպանության նկարագրության մեջ հաղորդվում են լրացուցիչ տեղեկություններ, որոնց ուսումնասիրությունը առաջնային նշանակություն ունի Աղվանից մարզպանության վարչական բաժանումների ուսումնասիրության համար: Այսպես, հայոց «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունում Աղվանքի մասին գրված է. «ԻԱ. Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յելից Կրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ՚ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն: Նախ առ Կրօք, Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուղրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ. յորոյ յելից կողմանէ Գըւգաւ քաղաք, առ Աղուան գետովն, եւ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա, Շաքէ, եւ Դէդառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ՚ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ՚ի յԱղուան գետ՝ անկանին ՚ի Կուր գետ. իսկ ՚ի յելից կուսէ՝ Քավաղակ քաղաք Աղուանից մերձ ՚ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ դէպ ՚ի հարաւոյ ըստ փոքր (?) Հայոց»¹:

Աղվանից մարզպանությունը նկարագրված է նաև «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ:

---

¹ Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, 28-29: Տե՛ս նաև Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե. դար, Ամթիլխաս-Լիբանան, 2003, էջ 2151: The Geography of Ananias of širak (Ašxarhacoyc), The Long and the Short Recensions, Introduction, translation and commentary by R. Hewsen, Wiesbaden, 1992, pp. 59, 143-146 (այսուհետև՝ Hewsen).

«ԻՉ. Աղբանիա, այս ինքն է Աղուանք, յելից կալով Կրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցԿասբից ծովն և ցՀայոց սահմանսն առ Կուր գետով: Ունի դաշտս արգաւանդս, քաղաքս և բերդս և գեղաքաղաքս, գետս բազունս, եղեգունս հզօրս: Եւ գաւառք են այսոքիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Շաքէ, Ոստանի Մարծպան, Դաշտի Բալասական. և այլ գաւառս զորս ՚ի Հայոց հանեալ է, Շիկաշէն, Գարդման, Կողթ, Ջաւէ և այլ քսան գաւառ մինչև ցխառնուն Երասխայ ՚ի Կուր գետ»²:

«Քսան եւ վեցերորդ՝ Աղբանիա է, այսինքն Աղուանք, յելից կալով Կրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչեւ ի Կասբից ծովն եւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եւ ունի Աղուանք դաշտս արգաւանդս, եւ գետս բազունս, եւ եղեգունս հզաւրս, եւ քաղաքս, եւ բերդս, եւ գեղաքաղաքս: Եւ գաւառք են այսոքիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Հողմաղ, Շաքէ, Գեգաւու, Ոստան, Հաքանդ, Իմարծ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբագկան. եւ այլ գաւառք, զոր ի Հայոց հանեալ է. Շակաշէն, Գարդման, Քուստիփառնես, Կողթ, Ազուէ, Թուչքատակ, Ռոռոստակ, Ռոտպաեակ, Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Պիանք, Հարձլանք, Պածանք, Սոխանք, Կակունիք, Փոքր Հաքանդ, Սիսական, Ռոտաստակ, Բերծոր, Առոռո մինչեւ ի խառնուն Երասխայ ի Կուր գետ»³:

Քննության շահեկանությունից ելնելով՝ մեջբերում ենք նաև Աղվանքի գավառների մասին Ղևոնդի հաղորդումը, որը խնդրո ուսումնասիրության համար ունի բացառիկ կարևոր նշանակություն: Ղևոնդը գրում է, որ խազարները Կուրից հյուսիս գրավում են Աղվանքի գավառները՝ Հեջար, Քաղա, Ոստան Մարզպանյան, Հաքանդ, Գեղավու, Շաքե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմագ, որից հետո ավելացնում է. «առին և զցանկալի դաշտն Բաղասական...»⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունից պարզվում է, որ Աղվանքի նկարագրության մեջ հին Աղվանքի ծովափնյա մասն արտացոլված չէ, այսինքն՝ հեղինակը Կապաղակից արևելք ընկած տարածքները բուն Աղվանքի մաս չի համարում: Հետևաբար ընդարձակ խմբագրության մեջ արտացոլված է վարչա-քաղաքական

² Патканов К., Армянская География VII века, Санкт-Петербург, 1877. Հավելված՝

«Աշխարհացոյց է դարու», էջ 17:

³ Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 348:

⁴ Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Սանկտ Պետերբուրգ, 1887, էջ 132:

բաժանման որոշակի կացություն, ինչը պայմանավորված էր հին Աղվանքի արևելյան կեսն ընդգրկող Բաղասական վարչական միավորի գոյությամբ, որն ավելի ուշ արդեն միացվում է Աղվանից մարզպանությանը: Համառոտ խմբագրության մեջ բացակայում է Կապաղակը, ավելի ճիշտ Կապաղակի անունը և միաժամանակ Մարծպանի (իմա՝ Մարզպանյան) և Դաշտի Բալասականի ու Իբազկանի հիշատակությամբ արդեն Աղվանքի սահմանները հասցվել են արևելքում մինչև Կասպից ծով: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, նկարագրելով Աղվանքի գավառները, միաժամանակ տեղագրական որոշակի ուղղորդումներ ու հստակություններ է մտցնում շարադրանքի մեջ: Քննությունը սկսենք ընդարձակ խմբագրության մեջ առաջինը հիշատակված Եխնիից հետո նշված Կամբեճանից:

Կամբեճան: Աղվանքի այս գավառի մասին հիշատակում են անտիկ աղբյուրները: Այսպես, Ստրաբոնը Կամբյուսենե-Կամբեճանը և Խործենեն համարում է Հայաստանի ամենահյուսիսային գավառները, որոնք մոտ են Կովկասյան լեռներին, Իբերիային ու Կողքիսիմ⁵: Այս տեղեկությանը գործնականում չեն հակասում նաև Կամբյուսենեին վերաբերող հաջորդ տեղեկությունները: Ամասիացի մեծ աշխարհագրագետը գրում է, որ Հայաստանը մասամբ հարթավայրային, մասամբ էլ լեռնային երկիր է, «ինչպես Կամբյուսենեն, որտեղ հայերը միաժամանակ սահմանակցում են իբերների և աղվանների հետ»⁶: Վերջին երկու տեղեկություններից հստակ երևում է, որ Կամբյուսենեն Ստրաբոնի ժամանակ մտնում էր Հայաստանի մեջ, որը Կամբեճանի արևմտյան կողմում սահմանակցում էր Վիրքին, իսկ արևելքում՝ Աղվանքին: Հաջորդ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը գրում է, որ «անցումը Իբերիայից Աղվանք ձգվում է անջուր և քարքարոտ Կամբյուսենե մարզով դեպի Ալազան գետը»⁷, այսինքն՝ հստակ նշված է, որ անցումը Իբերիայից ուղղակի Աղվանք չէր մտնում,

⁵ Ստրաբոն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 57:

⁶ Страбон, География в 17 книгах (перевод, статья и комментарии Г. Страпановского), Ленинград, 1964, с. 475; The Geography of Strabo (with an English translation by H. Jones), In Eight Volumes, London, 1969, p. 223.

⁷ Страбон, с. 476; Strabo, p. 219. Այս տեղեկությունը Հր. Աճառյանի մոտ թարգմանված է. «Վիրքից Աղվանք անցքը չոր ու անջուր Կամբյուսենեով է՝ Ալազոնիս գետից այն կողմ» (Ստրաբոն, էջ 110), այսինքն Կամբեճանը տարածվել է մինչև Ալազան գետի աջափնյակը, որից հյուսիս Աղվանքն էր:

քանի որ ճանապարհը պետք է նախ անցներ Կամբեճան գավառով մինչև Ալազան գետը, որը Ստրաբոնը հիշատակում է Աղվանքի կազմում⁸: Ստրաբոնի մեկ այլ տեղեկության մեջ ևս⁹ Աղվանքից Իբերիա անցումը կապվում է Ալազան գետի վերին հոսանքի շրջանի հետ: Հակառակ դեպքում Կամբեճանը տեսնել Աղվանքի կազմում սխալ կլինի Ստրաբոնի մյուս տեղեկությունների քննության համատեքստում:

Մ. թ. ա. I դարում Կամբեճանի՝ Հայաստանի կազմում գտնվելու մասին վկայում են նաև Դիոն Կասսիոսը և Պլուտարքոսը: Համաձայն առաջինի՝ աղվանները բնակվել են Կյուռնոսից (Կուրից) հյուսիս, և արդեն հաջորդ տեղեկություններից պարզվում է, որ աղվանները բնակվել են Ալազան գետի ձախ ափին, քանի որ առանց դիմադրության հռոմեական բանակն անցնում է Կուր, Կամբյուսես (Իորի) գետերը և արդեն Աբաս-Ալազան գետի հյուսիսային ափին հանդիպում աղվաններին¹⁰:

Նույն դեպքերը նկարագրող Պլուտարքոսը ավելացնում է, որ հռոմեական բանակը դժվարությամբ անցնում է Կյուռնոս գետը, քանի որ բարբարոսները (իմա՝ աղվանները) գետի վրա երկար ցցապատ էին կառուցել, և Աբանտ-Ալազան գետի մոտ (հյուսիսային ափին-Խ. Հ.) հանդիպում են աղվանների մեծ բանակին¹¹: Կուր գետի վրա կառուցված ցցապատի մասին հիշատակությունը կասկածելի է, քանի որ այդ դեպքում հենց նույն գետի հյուսիսային ափին աղվանները կդիմադրեին նվաճողներին, և հռոմեացիներն անարգել չէին անցնի մինչև Ալազան ընկած տարածքը: Պարզապես կարելի է մտածել, որ Պոմպեոսի փառքը գովերգող Պլուտարքոսը պատմական տվյալ (նաև շատ դեպքերում) տեղեկությունը շարադրելիս դիմել է, այսպես ասած, պատկերավոր նկարագրության միջոցների:

Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի տեղեկությունները աղվանների հետ Պոմպեոսի առաջին բախման մասին բացահայտում են կարևոր

---

⁸ Страбон, с. 474; Strabo, p. 219.

⁹ Страбон, с. 474; Strabo, p. 221.

¹⁰ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Հին հունական աղբյուրներ», Ա, Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 142, 145:

¹¹ Плутарх, Избранные жизнеописания, т. II, Москва, 1987, с. 311; Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Ս. Գրքաշարյան, Երևան, 2001, էջ 267:

մանրամասներ: Երկու հեղինակներն էլ գրում են, որ աղվաններն առաջին անգամ հարձակվել են Պոմպեոսի վրա՝ անցնելով Կուր գետը: Դիոն Կասսիոսը հաղորդում է, որ Պոմպեոսը զորքը բաժանում է երեք մասի և ձմեռում Անահտական երկրում և Կուր գետի մոտ: Կարծում ենք, որ Կուրի մոտ բանակած հռոմեական բանակի մի մասը գտնվել է ներկայիս Մինգեչաուրի ուղղությամբ, որտեղից էլ հարձակվել է աղվանների մի խումբը¹²: Ուրեմն, երկու հեղինակներն էլ Կուրից Ալազան ընկած երկիրը չեն ընդգրկում Աղվանքի մեջ, որը, դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, մտել է Հայաստանի մեջ: Պատահական չէ նաև, որ Պոմպեոսը երկրորդ անգամ իր արշավանքը աղվանների դեմ, ըստ Դիոն Կասսիոսի, կրկին սկսում է Հայաստանից¹³: Ըստ էության, Դիոն Կասսիոսի և Պլուտարքոսի հիշատակած Անահտական երկիրը և Փոքր Հայքը նույնանուն են Կամբեճանին, ընդ որում, Կամբեճանը Անահիտի անունով անվանելը, ամենայն հավանականությամբ, կապված է Անահիտ աստվածուհու պաշտամունքի հետ, և այս առումով կարծում ենք, որ պատահական չէ Ստրաբոնի այն տեղեկությունը, թե աղվանները առավել պաշտում են Սելենե-Լուսինին, որի սրբավայրը գտնվել է Իբերիային մոտ¹⁴, հավանաբար Վելիս-Ցիխեից արևելք: Հայտնի է, որ Լուսնի պաշտամունքը հայերի մոտ նույնպես կարևոր տեղ է գրավել և կապված է եղել Անահիտի պաշտամունքի հետ¹⁵: Հենց Վելիս-Ցիխեից արևելք ընկած շրջանում էլ Աղվանքը մ. թ. ա. I - մ. թ. I դարերում պետք է սահմանակցեր իբերներին: Օրինակ, նույն Ստրաբոնը գրում էր, որ աղվանները ապրում են իբերների ու Կասպից ծովի միջև¹⁶: Իսկ Պլինիոս Ավագն էլ գրում է, որ աղվանները իբերներից բաժանված են Օկազան (Ալազան-Խ. Հ.) գետով¹⁷: Եթե, իրոք, իբերների ու աղվանների սահմանգիծը համարենք Ալազան գետը, ապա ամբողջ Կամբեճանը, եթե ոչ Իորի գետի ձախափնյակը, պետք է տեսնենք Վիրքի կազմում: Այս մոտեցումը չի բացառվում, եթե նկատի ունենանք,

¹² Այս կարծիքն ավելի վաղ հայտնել է Հ. Սվազյանը (տես Սվազյան Հ., Աղվանից աշխարհի պատմություն (Հնագույն շրջանից-VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 124):

¹³ Դիոն Կասսիոս, էջ 145:

¹⁴ Страбои, с. 477.

¹⁵ Մելիք-Փաշայան Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 66-72:

¹⁶ Страбои, с. 475.

¹⁷ Plinii Secundi C., Naturalis historiae, v. 1-10, Cambridge, Mass.-London, 1950-1962 (Loeb Classical Library), VI, 26, 29.

որ Վիրքի արքայական տան¹⁸ հայոց գահի հռոմեացի դրածոները մ. թ. I դարում որոշ ժամանակով իշխել են Հայաստանում, հետևաբար Կուրից հյուսիս ընկած Կամբեճանը կարճ ժամանակով գտնվել է Վիրքի քաղաքական իշխանության ներքո: Կամ էլ Պլինիոս Ավագի տեղեկությունը, ինչպես և Ստրաբոնինը, պետք է տեղագրական առումով դիտարկել կրկին Վելիս-Ցիխեից արևելք ընկած շրջանում, իսկ Ալագան գետն էլ Վելիս-Ցիխեից արևելք մինչև Կուրի մեջ թափվելը եղել է Աղվանքի արևմտյան սահմանագիծը:

Այսպիսով, Կամբեճանը մ. թ. ա. I (գուցե II դարից)-մ. թ. I դարերում, գտնվելով Հայաստանի կազմում, ընդգրկել է հսկայական տարածք՝ տարածվելով Կուրի և Ալագանի միջև, արևելքում մինչև Կուրի և Ալագանի միախառնումը, հյուսիս-արևմուտքում Վիրքից բաժանված էր Վելիս-Ցիխե ամրոցով, որից հարավ սահմանը ձգվում էր՝ կտրելով ներկայիս Ցիվի Գոմբորի լեռնաշղթան՝ հասնելով մինչև Աղստիկ Կուրին խառնվելու կետը¹⁹:

Դատելով որոշ աղբյուրներից՝ մ. թ. II դարում Կամբեճանը անցնում է Աղվանքին, որի արևմտյան սահմանն էլ կազմում է Կամբեճանի վերը նշված արևմտյան սահմանագիծը: Այսպես, Պտղոմեոսը, առանց սահմանաբաժան գետ նշելու, գրում է, որ Աղվանքն արևմուտքում սահմանակցում է Իբերիային²⁰, սակայն աշխարհագրագետի հետևյալ հիշատակությունը կարող է որոշակի եզրակացության հիմք հանդիսանալ: Պտղոմեոսը Իբերիայի և Կովկասից Կյուրոս (Կուր) գետը թափվող գետի միջև նշում է աղվանական բնակավայրեր²¹: Այս անանուն գետը, ըստ էության, նույնանուն է Ալագան գետին, հետևաբար Կամբեճանը մ. թ. II դարում արդեն մտնում էր Աղվանքի

---

¹⁸ Օրինակ՝ Տակիտոսը խոսում է մ. թ. I դարի 40-ական թվականներին իբերա-աղվանական պատերազմի մասին (Корнелиус Тацит, *Анналы*, т. I, Ленинград, 1969, с. 213-214), որի արդյունքում, ըստ Ա. Հակոբյանի, կարճ ժամանակով Կամբեճանը անցավ Վիրքին (տե՛ս Акопян А., *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ереван, 1987, с. 28):

¹⁹ Տե՛ս նաև Սվազյան Հ., *Աղվանից աշխարհի պատմություն...*, էջ 69-70: Մակար եպ. Բարխուտարեանցը Կամբեճանը տեղադրում է այժմյան Ջաքաթալայի շրջանում (տե՛ս Մակար եպ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք*. Արցախ, Երևան, 1999, էջ 61):

²⁰ Claudii Ptolemaei *Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda*, Parisiis, 1901, V, 11, 1.

²¹ Նույն տեղում, V, 11, 3:

կազմի մեջ: Սակայն հետագա դարերում Կամբեճանը, որը երկար ժամանակ գտնվել էր Մեծ Հայքի պետության կազմում, շարունակում է պահպանել իր հայկական էթնիկ դիմագիծը: Կրաց աղբյուրների հավաստմամբ մ. թ. VI դարում Իբերիայի պատրիարք Դավիթ Գարեջելին Կամբեճանում (այսինքն նաև Հերեթում՝ Կամբեճանի հյուսիսում) տեղի բնակչի հետ հայերեն է խոսել²²: Կրաց պատմիչ Արսեն Սափարացին էլ հայտնում է, որ Թեոդորոս Ռշտունուց հետապնդվող Հովհան Մայրավանեցին ի վերջո ապաստան է գտնում Կամբեճանի «Հայոց (Սոմխիթի) ձոր» կոչված վայրում²³: Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կամբեճանի հայ բնակչությանը նկատի ունի, երբ գրում է, որ տեղի ժողովուրդը «ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին»²⁴: Կամբեճանը, ըստ Վախուշտի Բագրատիոնիի, համապատասխանում է ներկայիս Կիզիկին²⁵:

Ստորև ուշադրություն ենք հրավիրում «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Կամբեճանին վերաբերող հատվածի վրա: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, թվարկելով Աղվանքի գավառները, գրում է, որ «նախ առ Կրօք, Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւ ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարազմանաւառ, հանդերձ Կուդրաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ»: Եխնի գավառը գտնվել է Աղուան-Ալազան գետի վրա, որից հարավ հիշատակվող Կամբեճանը արդեն նշվում է Կուր գետի վրա: Սակայն, ինչպես արդեն նշել է ակադ. Ս. Երեմյանը, տվյալ հատվածում խոսքը գնում է ոչ թե Կուր գետի (տեքստում՝ Կուրաւ), այլ Իորի կամ Կամբեճան գետի մասին²⁶,

²² Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Կրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934, էջ 98:

²³ Նույն տեղում, էջ 46-47:

²⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 220:

²⁵ Steu Mychelashvili D., Из исторической географии Восточной Грузии (Шакв и Гогарена), Тбилиси, 1982, с. 16, 22.

²⁶ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 54: Ջարմանալի է, որ «Աղվանքը 387-706 թթ.» քարտեզում հայազետը Վարազմանավառը տեղադրել է Աղվանքի կազմից դուրս, իսկ Իորի գետի երկու ափերը ներառելով Աղվանքի մեջ՝ Կամբեճանը ցույց է տվել միայն նույն գետի ձախափնյակում (տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 264)՝ աջափնյակը չնշելով ոչ մի գավառի մեջ: Կուդրաթը քարտեզի վրա չի նշվում, բայց ներառված է Աղվանքի մեջ:

հակառակ դեպքում Վարազմանավառ բերդը Կուդրաթ գյուղաքաղաքով հարկ կլինի տեղադրել Կուրից հարավ, ինչն, անշուշտ, սխալ կլինի: Մյուս կողմից էլ ակադ. Ս. Երեմյանի կողմից երկրորդ սրբագրումը՝ Կամբեճանից հյուսիս (տեքստում՝ հարավ) նշված բերդի և գյուղաքաղաքի տեղադրումը, մեր կարծիքով, ճիշտ չէ, քանի որ Վարազմանավառ բերդն ու Կուդրաթ գյուղաքաղաքն անապատային վայրերով հիշատակվում են մինչև Կուր գետը, որից արևելք արդեն Գրվզավ քաղաքն է Աղուան-Ալազան գետի վրա: Հետևաբար Կուր գետից արևելք հիշատակված Գրվզավ քաղաքը, որը, մեր կարծիքով, Պտղոմեոսի հիշատակած Դեզլանեն է²⁷ (կարդա՝ Գեզլավ), պետք է գտնվեր Ալազանի՝ Կուրի մեջ թափվելու վայրի մոտ, որպեսզի Կուր և Ալազան գետերը հիշատակվեին միմյանց հարևանությամբ: Այս պարագայում հարկավ կարելի է ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»-ը, Կամբեճան գավառը տեղադրելով նույնանուն գետի միայն հյուսիսային ափին, գետից հարավ ընկած Վարազմանավառ բերդն ու Կուդրաթ գյուղաքաղաքն էլ չի ընդգրկում Կամբեճանի մեջ, ինչից կարելի է կրկին ենթադրել, որ նշված բերդն ու գյուղաքաղաքը հանդիսացել են վարչական այլ միավոր, ինչն այլ աղբյուրներով չի հաստատվում: Սակայն, ինչպես վերը քննարկած աղբյուրները, այնպես էլ ուշ շրջանի հեղինակները Կամբեճանը տեղադրում են Կուր և Ալազան գետերի միջև: Օրինակ՝ Մովսես Դավթուրանցին գրում է, որ Ջուանշիրն անցնում է իրեն ենթակա իր հայրենիքի սահմաններից Կուր գետի այն կողմը գտնվող Կապիճան (Կամբեճան) գավառը և ճակատամարտում պարսից զորքի դեմ²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Կամբեճանը գտնվել է Կուրից հյուսիս, հետևաբար Կամբեճանի տեղադրությունը Իորի գետի հյուսիսային և հարավային ափերին միանշանակ հաստատվում է սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով: Իսկ միմյանց հարևանությամբ գտնված Վարազմանավառ բերդն ու Կուդրաթ գյուղաքաղաքը²⁹ գտնվել են Իորի գետի աջափնյակում, ամենայն հավանականությամբ, Վիրքի

---

²⁷ Ptol. V, 11, 3.

²⁸ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 178, 305:

²⁹ Վախուշտի Բագրատիոնին Վարազմանավառ բերդը նույնացնում է Մանավի գյուղին (Hewsen, p. 144; Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82), իսկ Կուդրաթը Կաճրեթի գյուղն է Կախեթում (Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 61):

արևելյան սահմանի հարևանությամբ, որտեղից մինչև Հոնաց դուռը (Ճորա պահակ) և Արաքս գետը իշխում էր Ջուանշիրը³⁰:

Այսպիսով, աղբյուրների տեղեկությունների քննությունից կարող ենք եզրակացնել, որ Կամբեճանը եղել է Աղվանքի ամենաընդարձակ գավառը, որտեղ զգալի է եղել հայ էթնոսի դերը, և ըստ էության հենց դա էր պատճառը, որ մտնելով նախ Աղվանից թագավորության, հետո մարզպանության մեջ՝ Կամբեճանը պատմական աղբյուրներում էթնիկական առումով տարբերվում էր Աղվանքից: Այս կարծիքը հաստատվում է այն տեղեկությամբ, որ V դարի երկրորդ կեսին աղվանական թագավոր Կաչագանի եկեղեցական-կրոնական գործունեության մեջ Կամբեճանը և Աղվանքը հիշատակվում են կողք կողքի, որոնք նույն հրամանն են ստանում թագավորից³¹:

Կապաղակ: Աղվանից թագավորության մայրաքաղաքն էր և նույնանուն է ներկայիս Կաբալա գյուղին (Չուխուր Կաբալա, Կոչալանչայ և Կարաչայ գետերի միջև)՝ Նիժ գյուղի մոտակայքում³²: Եղիշեն քաղաքն անվանում է մեծ շահաստան³³: Կապաղակն առաջին անգամ հիշատակում են Պլինիոս Ավագը Cabalaca³⁴ և Պտղոմեոսը $\chi\alpha\beta\acute{\alpha}\lambda\alpha$ ³⁵ անվանաձևերով: Կապաղակը Շաքեի հետ հիշատակվում է նաև «Hudūd al-'Alam»-ում³⁶: Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ Կապաղակի միջով հոսում էր Սեբոջ գետը, որը նույնանուն է ներկայիս Թուրիանչային, դեպի հարավ՝ Փոքր Հայաստան: Աս. Մնացականյանի

³⁰ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 183:

³¹ Նույն տեղում, էջ 50:

³² Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 58: Մակար եպս.

Բարխուտարեանցը Կապաղակին նույնացնում է նաև Գեղավու, Գեղաուէ գավառը և տեղադրում Ղապալայի շրջանում (տե՛ս Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61): Կապաղակին նույնանուն է Եսայի կաթողիկոսի հիշատակած Ղապալ-Ղապական (տե՛ս Աղուանից կաթողիկոս Տ. Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համաբօտ Աղուանից երկրի, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 51, 53):

³³ Եղիշէ, Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինայանի, Երևան, 1989, էջ 154:

³⁴ Plinii Secundi C., Naturalis historiae, VI, 26, 29.

³⁵ Ptol. V, 11, 5. Ս. Երեմյանը Կապաղակի հետ է նույնացնում նաև $\Theta\alpha\beta\iota\lambda\acute{\alpha}\chi\alpha$ -ն, ինչը կապածելի է:

³⁶ Hudūd al-'Alam, The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H.-982 A. D., translated and explained by V. Minorsky, with the Preface by V. Barthold, London, 1982, pp. 77, 144: Կապաղակը բազմիցս հիշատակվում են արաբական աղբյուրները (տե՛ս օրինակ Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, թարգմ. բնագրից, ներածությունը Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 265, 274, 476, 574, 622 և այլն):

կողմից այս Փոքր Հայքի նույնացումը Անդրկուրյան Հայքին (Կամբեճանին)³⁷ կասկածելի է, քանի որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Փոքր Հայքի անվան տակ հնարավոր է՝ նկատի ունի Հայոց Արևելից կողմերը, և V դարի Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կացության պայմաններում Հայոց Արևելից կողմերը իրոք կարող էին նույնացվել և ընկալվել որպես Փոքր Հայաստան, «խորին Հայք»: Սակայն այս հարցում կիսում ենք Ա. Հակոբյանի կարծիքը, համաձայն որի՝ վեներտիկյան գրչագրի նախագաղափար օրինակի տվյալ հատվածում եղել է՝ «...դարձուածք Եփրատայ դէպ ի **հարաւոյ**, ըստ **Փոքր Հայոց**» նախադասության ավարտը, որի «դէպ ի հարաւոյ» բառերի նույնությունը Աղվանքի նկարագրության մեջ առկա հատվածի հետ պատճառ է դարձել անուշադիր գրչի վրիպման համար³⁸: Կապաղակը՝ որպես գավառ և եպիսկոպոսություն, հիշատակում է նաև «Պատմութիւն Աղուանից»-ը³⁹: Կապաղակը՝ որպես Աղվանից թագավորության մայրաքաղաք, «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրություններում և Ղևոնդի մոտ հանդես է գալիս Ոստան անվանումով (տես ստորև): Ըստ Վ. Մինորսկու՝ Իսթախրիի հիշատակած Անբասիան (Անբասի իշխանությունը) նույնանուն է Կապաղակին⁴⁰: Մեր կարծիքով, Անբասիան «Աշխարհացոյց»-ի հին օրինակներում հիշատակված Համբասին է, որը չի նույնանուն Հաբանդին⁴¹:

Շաքե: Համապատասխանում է Շաքի կամ Նուխի քաղաքի շրջանին, Կապաղակից արևմուտք, Աղրիչայ և Կուրմուխչայ գետերի միջև⁴²: Պտղոմեոսի Օսիկան է (Շիկա-Շակա)⁴³: Շաքեն հանդիսացել է Աղվանքի եպիսկոպոսություններից մեկը⁴⁴: Շաքեն Կապաղակի հետ

³⁷ Мнацаканян А., О литературе Кавказской Албании, Ереван, 1969, с. 39, 41-42.

³⁸ Յակոբեան Ա., Միսական-ի Կոտակ և Արցախի հարաւային միւս գաւառների տեղորոշումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Հանդէս ամսօրեայ, Կիեննա-Երեւան, 2008, թիվ 1-12, էջ 93-94, ծնթ. 4: Տես նաև Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճագրագիտական հետազօտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Կիեննա-Երեւան, 2009, էջ 217-218:

³⁹ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 89, 122, 232, 294, 304, 345-346:

⁴⁰ Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963, с. 107, 191.

⁴¹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105:

⁴² Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61: Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 73: Минорский В., История Ширвана..., с. 116.

⁴³ Ptol. V, 11, 4.

⁴⁴ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 122, 213, 344:

կողք կողքի բազմիցս հիշատակում են միջնադարյան արաբ հեղինակները՝ Իսթախրին, Իբն Հաուկալը, Մուկադդասին, Իբն ալ-Ասիրը և ուրիշներ⁴⁵։ Բալագուրին Շաքեն հիշատակում է Կամբեճան-Կամբիզանից արևելք⁴⁶։ Յակուտ ալ-Համավին Շաքե (Շաքա) նահանգը տեղադրում է Կուր գետի վրա, Թիֆլիսի մոտերքում⁴⁷։ Այս տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է Շաքե-Կամբեճանի իշխանությանը⁴⁸։

Եխնի (Խենի)։ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունում հիշատակվում է Ալազան գետի վրա՝ Վիրքի հարևանությամբ։ Վիրքի հարևանությամբ հիշատակված մեկ այլ գավառից՝ Կամբեճանից հյուսիս, Ալազան գետի հյուսիսային ափին էլ ուսումնասիրողներն իրավացիորեն տեղադրում են Եխնի գավառը։ Եխնի գավառը տեղադրվում է ներկայիս Ջաքաթալայի շրջանում⁴⁹։ արևելքում Մուրղալ գետով բաժանվելով Բեխ գավառից։ Եխնիի տեղադրությունը Շաքեից հյուսիս-արևմուտք հաստատում է նաև Ղևոնդը Աղվանից գավառների թվարկման հերթականությամբ։ Ս. Երեմյանը անունը նույնացնում է վրացական Գանուխիին՝ կապելով հենիոխների ցեղանվան հետ⁵⁰, որը հասկածելի է։

Բեխ։ Տեղադրվում է Կովկասյան լեռների ստորոտին, Ալազան գետի հյուսիսային ափին, Եխնիից հարավ, Շաքեի և Եխնիի միջև, Շաքեից բաժանված էր Կուրմուխչայ գետով։ Ընդգրկում էր ներկայիս Կախիի շրջանը⁵¹։ Նույնանուն է Պտղոմեոսի Բակքիային⁵²։ Բեխին

---

⁴⁵ Արաբական աղբյուրներ, հ. Բ, Իբն Ալ-Ասիր, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 56; Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 574, 622, 651-652։

⁴⁶ Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 266։

⁴⁷ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84, հմմտ. էջ 103։

⁴⁸ Արաբական աղբյուրներ, հ. Գ, էջ 274։

⁴⁹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 50։ Տե՛ս նաև Մակար եպս. Բարխուտարեանցի տեղադրությունը (տե՛ս Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 62)։

⁵⁰ Еремян С., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1967, № 4, с. 49; Мусхелишвили Д., Из исторической географии..., с. 33.

⁵¹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44։ Ա. Հակոբյանը Բեխը տեղադրում է այժմյան Բելոկանիի և Լագոդեխի տարածքներում, իսկ Եխնին էլ՝ այժմյան Կվարելի քաղաքի շրջանում (տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 98)։

⁵² Ptol. V, 12, 3.

թերևս նույնանուն է նաև Անանուն Ռավեննացու Belalus-ը⁵³։ Բելը Հովհաննես Գաբելենցու թղթում («Գիրք թղթոց»-ում և Մովսես Ղափսուրանցու մոտ) հանդես է գալիս Բախաղատի եպիսկոպոսություն անվանումով⁵⁴։ Ղևոնդը հիշատակում է Շաքեից հյուսիս-արևմուտք։

Ղեղառու։ Պետք է լինի Գետառու, որը Պտղոմեոսի Գետառան է⁵⁵՝ ներկայիս Ադրիչայը։ Տեղադրվում է Շաքեից հարավ՝ Ադրիչայ, Ալազան, Ալիջանչայ (Սանի) և Կուր գետերի միջև⁵⁶։ Մեր կարծիքով, Գետառու գավառին նույնանուն է նաև Ղևոնդի Գեղավու և «Աշխարհացոյց»-ի Գեգավու գավառը, որը Ս. Երեմյանը տեղադրել է այժմյան Աղ-սուի շրջանում՝ անունը տեսնելով Զյալվա կամ Գելաբու գյուղանվան մեջ⁵⁷։ Սակայն դատելով այն իրողությունից, որ Ղևոնդը Գեղավուից հետո հիշատակում է Շաքեն, Բելը, Խենին, Կամբեխձանը, այսինքն՝ հարավ-հյուսիս-արևմուտք շարքով, հետևաբար Գեղավուի՝ Ս. Երեմյանի առաջարկած տեղադրությունը չենք կարող ընդունել։ Միաժամանակ Ղևոնդի Գեղավու, Շաքե, Բելս, Խենի, Կամբեխձան շարքը կրկնվում է «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ՝ Ղեղառու (Գետառու)-Շաքե-Բելս-Կամբեխձան-Եխնի։ Մեր կարծիքով, Գետառու գավառի Գեղավու-Գեգավու անունն⁵⁸ ուղղակիորեն կապված է Գրվգավ քաղաքի անվան հետ (Գր(ւ)գավ>Գեգավ)։

Մենք քննեցինք «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեզ հասած միակ ձեռագրի մեջ հիշատակված մարզպանական Աղվանքի վարչական նկարագրությունը։ Համառոտ խմբագրությունները

⁵³ Еремян С., Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов по Tabula Peutingeriana, ВДИ, 1939, № 1, с. 89.

⁵⁴ Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 81-84; Մովսես Կաղանկատուացի, էջ 122: Ա. Հակոբյանը Բախաղատը նույնացնում է Ղերբենդից հարավ գտնվող Բելիջի բնակավայրին (այս և այլ նույնացումների մասին տես Աкопян А., Албания-Алуанк..., с. 131, прим. 31):

⁵⁵ Ptol. V, 12, 2.

⁵⁶ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47:

⁵⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47; Еремян С., Страна «Махелония»..., с. 51. Մ. եպս. Բարխուտարեանցը Գեղավու գավառը նույնացնում է Կապաղակին, գտնելով, որ վերջինս իր գեղեցիկ բնության և մեղմ կլիմայի պատճառով կոչվել է Գեղավու, այսինքն՝ գեղեցիկ (տես Սալկար եպս. Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր..., էջ 61, ծնթ. 9):

⁵⁸ Թերևս Պտղոմեոսի Տելայթան (V, 12, 2) է, որը վերականգնվում է Գելայթա (տես Աкопян А., Албания-Алуанк..., с. 56):

պահպանել են նոր գավառանուններ, որոնք ընդլայնում են մեր պատկերացումները Աղվանքի ընդհանուր վարչական կացության վերաբերյալ:

Իմարծպանան: Չնայած «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության երկու հրատարակություններում էլ հիշատակվում է մի դեպքում որպես մեկ վարչական միավոր Ոստանի Մարծպանը, մյուս դեպքում Ոստանի և Իմարծպանանի (բնագրում առանձին հիշատակված Իմարծ-ը, Պանանը պետք է կարդայ, անշուշտ, Իմարծպանան) միջև հայտնվել է Հաբանդը, միանում ենք մի շարք ուսումնասիրողների այն կարծիքին, որ Ոստանը և Իմարծպանանն առանձին վարչական միավորներ են. Ոստանը համապատասխանում է Աղվանից թագավորների մայրաքաղաք Կապաղակին իր շրջանով, իսկ Իմարծպանանը՝ Աղվանից մարզպանների նստավայրին՝ Չողին: Հետևաբար, Աղվանից մարզպանության արևելյան հատվածի հյուսիսային ծովափնյա մասն ընդգրկված է Իմարծպանան-Մարզպանյանի մեջ, իսկ հարավային ծովափնյա հողերը՝ Ղաշտի Բալասականի կամ Իբազկանի մեջ: Ընդ որում, «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության առաջին տարբերակում Ղաշտի Բալասականը տեղադրված է Մարզպանյանից հարավ, իսկ երկրորդ խմբագրությունում՝ Իբազկանը՝ Կապաղակից հարավ ընկած Քաղաց դաշտից արևելք: Այսպիսով, Իմարծպանանը համապատասխանում է Չողին, ներկայիս Դերբենդին⁵⁹, որը մինչև 451 թվականն արդեն Սասանյանների իշխանության տակ էր⁶⁰: Չողը Սասանյան մարզպանների նստավայրն էր, հետևաբար Աղվանից մարզպանության: Այսպես, Եղիշեն հիշատակում է Ճորա մարզպանի մասին, որի անունը Սեբուխտ էր⁶¹: Պատմիչը գրում է նաև, որ Վարդանը Վրաց սահմանից պետք է հարձակվեր Ճորա մարզպանի վրա, որ եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու⁶²: Միաժամանակ Սեբուխտը, չննալով Ճորա կողմերում, անցնում է Կուր գետը և Վրաց

⁵⁹ Артамонов М., История хазар, Ленинград, 1962, с. 119-122; Кудрявцев А., Древний Дербент, Москва, 1982, с. 83-84.

⁶⁰ Եղիշէ, էջ 19, 25, 39, 87, 157 և այլն:

⁶¹ Եղիշէ, էջ 149-150: Տես նաև Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 113-114: Ղազար Փարպեցու Նիխորական Սեբուխտն է (տես Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 151):

⁶² Եղիշէ, էջ 149:

սահմաններին մոտիկ խաղխաղ քաղաքի հանդեպ բանակ է դնում⁶³: Երկրորդ հիշատակությամբ արդեն հստակեցվում է Վիրքի և Աղվանքի սահմանը, իսկ Վիրքից արևելք արդեն Աղվանից մարզպանությունն էր, քանի որ Սեբուխտն, ըստ պատմիչի, ավերելու էր Աղվանից եկեղեցիները, այսինքն՝ Աղվանքն ինքնըստինքյան պատմիչի համար Սասանյաններին ենթակա երկիր էր, և խուսքը վերաբերում էր ոչ թե Աղվանքին, այլ Աղվանից եկեղեցիներն ավերելուն: Պատահական չէ, որ Ճորա պահակից մինչև խաղխաղ Սեբուխտն անցնում է առանց դիմադրության հանդիպելու և շատ արագ: Իսկ նման անցումը հնարավոր էր միայն հպատակ երկրով, և իրոք, Ճորա կողմերից մինչև Կուրն անցնելը Եղիշեի համար մեկ երկիր է, և խաղխաղն էլ նշում է սոսկ Աղվանից թագավորների ծնեռային նստավայր, որը Սեբուխտի իշխանության տակ էր, և տվյալ դեպքում պարսից մարզպանը պաշտպանում է իր մարզպանությունը: Հետևաբար Ճորա մարզպանը պատմիչի համար նույն Աղվանից մարզպանն էր⁶⁴, իսկ Եղիշեի այն տեղեկությունն էլ, թե պարսից զորքը պիտի հալածվեր Աղվանքից⁶⁵, նշանակում է ոչ թե Աղվանքից՝ առանց Չողի, այլ հենց ամբողջ Աղվանքից, ներառյալ նաև Չողը: Եղիշեի մեկ այլ տեղեկությունը, կարծում ենք, որ ոչ մի տարակարծությունների տեղիք չի տա: 450 թվականի դեպքերի կապակցությամբ Վասակը պարսիկ մոզպետին առաջարկում է Սասանյան արքունիքին նամակ ուղարկել, որպեսզի Աղվանից աշխարհում գտնված տասը հազար այրուծին գա Հայաստան⁶⁶: Տասը հազար այրուծին այն ուժն էր, որը գտնվում էր պարսից մարզպանի անմիջական հրամանատարության տակ, որի կենտրոնատեղին Ճորա պահակի շրջանն էր: Հետևաբար, Եղիշեն պարզ վկայում է, որ Աղվանքը մարզպանություն էր, իսկ վերը բերված տեղեկությունները ցույց տվեցին, որ մարզպանության կենտրոնը Չողն էր, որին տիրողը, բնականաբար, տիրում էր ամբողջ Աղվանքին, որը մինչև 461 թվականը պահպանում է սեփական թագավորությունը: 451 թվականին՝ Ավարայրի ճակատամարտից հետո, Մուշկան-Միսալավուրտը զորքով ուղարկվում է Աղվանից, Լինաց, Ճղբաց, Հեճմատակների, Թավասպարների, Խիբիովան երկրները և այն

---

⁶³ Սույն տեղում, էջ 151:

⁶⁴ Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 115-116.

⁶⁵ Եղիշէ, էջ 151:

⁶⁶ Սույն տեղում, էջ 127:

ամրոցները, որոնք ավերել էր Հոնաց գունդը: Եղիշեն շարունակում է. «Որպէս և յոյժ իսկ տրտմեալ էր թագաւորն, ոչ միայն ընդ աւեր աշխարհացն և ընդ անկանել զօրացն, այլ ևս առաւել ընդ աւերել պահակին, զոր ի բազում ժամանակաց հազիւ ուրեմն կարացին շինել...»⁶⁷: Ակնհայտ է, որ պարսից թագավորը տխրել էր այն երկրների համար, որոնք մինչ ապստամբությունը գտնվել են իր տիրապետության տակ, ինչպես և Ճորա պահակը: Ուշադրության է արժանի նաև պատմիչի այն տեղեկությունը, որ Հոն Հեռանը Աղվանքում կոտորում է պարսից, տվյալ դեպքում մարզպանական, զորքերին⁶⁸: Աղվանքի և Չողի անջատ լինելու մասին կարծես թե վկայում է Եղիշեի այն տեղեկությունը, որ Աղվանից հազարապետն ասում է, որ պարսից զորքը մտել է իրենց երկիրը⁶⁹: Այս տեղեկությունը կարծես թե խոսում է այն մասին, որ Աղվանքը դեռևս մարզպանություն չէր, չնայած որ հայերի, վրացիների հետ հեծելազոր էր տալիս Սասանյան արքունիքին⁷⁰: Այստեղ, սակայն, խոսքը վերաբերում է կրոնափոխության քաղաքականություն իրագործող այլ զորքերի և մոգերի՝ Աղվանք մտնելուն: Որ Աղվանքը, ինչպես և Հայաստանը, Վիրքը, Լփինքը մտել են Սասանյան Իրանի կազմի մեջ, վկայում է այն տեղեկությունը, որ մոգերը և պարսից զորքերը, բացի նշված երկրներից, պետք է մտնեին բոլոր այն տեղերը, որոնք պարսից իշխանության մեջ էին և ծածուկ քրիստոնեություն էին պաշտում⁷¹: Եղիշեն, խոսելով Աղվանից Վաչե թագավորի⁷² ապստամբության մասին, գրում է, որ վերջինս չէր ուզում նորից պարսից ծառայության տակ մտնել, քանդում է Ճորա պահակը և մասքութների (հոների) զորքը անցկացնում դեպի հարավ⁷³: Տվյալ ժամանակ Ալանների դուռը (Դարիալի կիրճը) նույնպես պարսից իշխանության ներքո էր⁷⁴:

---

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 260:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 271:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 141: Հմմտ. էջ 157:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 39:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 103:

⁷² Անունը պահպանվել է միայն Գյուտ Արախեզացու «Թղթում» և «Վաչագանի վէպում», որոնցից վերցրել է Մովսես Դասխուրանցին՝ ավելացնելով Եղիշեից արտագրված հատվածում (տե՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2003, թիվ 1-12, էջ 74-75):

⁷³ Եղիշէ, էջ 399:

⁷⁴ Նույն տեղում: Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 16:

Վերջապես Չողի և Աղվանքի վարչական նույն իրողություն լինելը հաստատում է Ղազար Փարպեցին, համաձայն որի, Աղվանից և Հոնաց իշխանությունների միջև գտնվող Ճորա պահակը հանձնվում է Վահանին⁷⁵: Ակնհայտ է, որ Չողը պատմիչի համար նույն Աղվանքն էր կամ ավելի ճիշտ նրա բաղկացուցիչ մասը: Հետաքրքիր է, որ Ղազար Փարպեցու վկայությամբ Վասակն ասում է, որ ինքը Վրաց մարզպանն էր և Աղվանից դուռը իր ձեռքում է եղել⁷⁶: Աղվանից դուռը Ճորա պահակն է, հետևաբար Վասակը մինչև Հայոց մարզպան նշանակվելը Վիրքի և Աղվանքի մարզպանն է եղել, և իրոք, Վիրքի ու Աղվանքի վարչական միավոր լինելու մասին վկայում է նաև սասանյան ժամանակաշրջանի կնիքներից մեկը (Arran sud Wirozān āmārgar = Առանի և Վիրքի համարկար)⁷⁷, որը, թերևս, թվագրվում է հենց V դարով: Ուրեմն Ճորա մարզպան կամ Աղվանից մարզպան հավասարազոր հասկացություններ են: Աղվանից կաթողիկոսարանը մինչև Պարտավ տեղափոխելը գտնվել է Չողում⁷⁸: Չողը 428 թվականից հավանաբար մինչև VI դարի սկիզբը Աղվանից մարզպանության մայրաքաղաքն էր⁷⁹:

Ղաշտի Բալասական, Իբազկան: Գտնվել է Կուրի ստորին հոսանքի ձախտահնյակում՝ լայն առունով ընդգրկելով Աղվանքի արևելյան ծովափնյա կեսը⁸⁰:

Հողմաղ: Ղևոնդի Խողմագն է: Ս. Երեմյանի կարծիքով, այժմյան Խաչմագն է, Վարդաշենի շրջանում⁸¹: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Գետառու գավառը նշված է մինչև Սանի գետը (թերևս Ստրաբոնի Քանեսն է, XI, III, 2): Գետառու գավառից հետո հիշատակվում է Կապաղակ քաղաքը, որը գտնվել է Նիժ գյուղի մոտակայքում: Հետևաբար Սանի (Ալիջանչայ) և Սեբոջ (Թուրիանչայ) գետերի միջև Խողմագի տեղադրությունը, կարծում ենք, տարակարծությունների տեղիք չի տալիս:

⁷⁵ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 155; Եղիշէ, էջ 157:

⁷⁶ Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, էջ 197:

⁷⁷ Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран, Алматы, 2003, с. 230-231.

⁷⁸ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 118-119, 320:

⁷⁹ Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 118, 133.

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 102: Տե՛ս նաև Խորիկյան Հ., Բաղասական աշխարհի տարածքը,

Պատմա-բանասիրական հանդես, 2010, թիվ 2, էջ 150-168:

⁸¹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 55:

Քաղաց դաշտ: Ս. Երեմյանը տեղադրում է այժմյան Աղդաշի և Մինգեչաուրի շրջաններում և նույնացնում վրացական աղբյուրների Քալաձորին⁸²: Մեր կարծիքով, Քաղաց դաշտը ընդգրկել է այժմյան Թուրիանչայ և Գյոկչայ գետերի ստորին հոսանքների հարթավայրային շրջանները: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ Կապաղակը հիշատակվում է որպես քաղաք, որն իր շրջանով՝ Ոստանով մտնում էր Աղվանից մարզպանության մեջ: 461 թվականին Աղվանից թագավորության վերացումից հետո Աղվանից Ոստանից՝ մայրաքաղաք Կապաղակից, անջատվում է նրա քաղաքային տերիտորիայի հարավային հատվածը, որն էլ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հանդես է գալիս Քաղաց դաշտ, իսկ Ղևոնդի մոտ՝ Քաղա անվանումներով: Մեր կարծիքով, Քաղաց դաշտի ճիշտ անվանումը Քաղաքադաշտ է՝ որպես Ոստան Աղվանից: Աղվանից թագավորության վերացումից հետո Ոստան անունը պահպանվում է հյուսիսում՝ Կապաղակ քաղաքի շրջանում, իսկ հարավում ժամանակի ընթացքում վարչական բաժանումների պատճառով Աղվանից ոստան գավառի նախկին հատվածի հարավային մասում Քաղաքադաշտ անունն ավելի գործածական է դառնում (հմմտ. Վաղարշապատի Քաղաքադաշտ անվանումը, Ոստան Դվնա գավառը): Քաղա(քա)դաշտին ամենայն հավանականությամբ համապատասխանում է Դասխուրանցու Աղբերդ գավառը⁸³, այժմյան Աղդաշը: Աղբերդը որպես Քաղաքադաշտ գավառի կենտրոն, հավանաբար, կոչվել է Քաղաքաբերդ, որից էլ առաջացել է Աղբերդը:

Հաբանդ: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ գտնվել է Շամախի քաղաքի շրջանում⁸⁴: Մի դեպքում Հաբանդը հիշատակվում է Ոստանից (Կապաղակից), մյուս դեպքում Մարզպանյանից (Չող) հետո: Հետևելով Բ. Հարությունյանին՝ մենք ևս հակված ենք տեղադրելու այն Քաղաքադաշտից հյուսիս, Կապաղակից հարավ-արևելք և արևելք, Մարզպանյանից հարավ, այսինքն՝ Գյոկչայ գետի վերին հոսանքի ձախսվնյակի և Գըրդըման-չայ գետի վերին հոսանքի աջափնյակի

⁸² Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 89: Ստ. Կանայեանը Քաղան ուղղակիորեն կապում է Կապաղակի՝ Ոստան-ի Մարզպանեանի հետ (տես Կանայեանը Ստ., Անյայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 172):

⁸³ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 304: Աղբերդը ձեռագրերում հանդիպում է նաև տարընթերցումներով՝ Ագբեդ, Աղբեդ և այլն (տես The history of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranc'i, translated by C. Dowsett, London, 1961, p. 197, n. 2):

⁸⁴ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62:

միջև⁸⁵: Հաբանդի հետ միգուցե կապված է Պլուտարքոսի հիշատակած Աբաս, Աբանտ գետը, որը նույնացվել է Ալազանին⁸⁶:

Հեջեր, Հեջար: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Հեջերի անունը պահպանվել է Ուջարի երկաթուղային կայարանի անվան մեջ. կոչվում էր նաև Դաշտ ի Բազկան և գրավում էր Շիրվանի տափարակի հիմնական մասը⁸⁷: Ուսումնասիրողի կարծիքով, Պտղոմեոսի Գերրոս գետը համապատասխանում է Գրդղըման-չայ գետին, որը կոչվում էր Հեջերի, իսկ Հեջերի տունը տեղադրում է Շաքեի շրջանում, որի անունը պահպանվել է Ուջարիի անվան մեջ⁸⁸: Ելնելով Ղևոնդի՝ Աղվանքի գավառների թվարկումից, որը սկսվում է Հեջարից, ապա Հեջարի տեղադրությունը Քաղաղաշտից արևելք, Գյոկչայ գետի ստորին հոսանքում ընդունելի է: Կարելի է ենթադրել, որ Հեջարի գավառը առաջացել էր Քաղաղաշտի բաժանումից: «Աշխարհացոյց»-ի հին օրինակներում հիշատակվում է Աղվանքի գավառներից Էռօրը⁸⁹, որը նույնացնում ենք Հեջարին (Էջօր):

Աղվանից մարզպանության կազմում կային նաև փոքր պետություններ, որոնք 462 թվականից հետո դադարում են գոյություն ունենալ⁹⁰: Բացի այդ, Աղվանից մարզպանությանն էին անցել նաև հայոց բնիկ երկրամասեր Ուտիքն ու Արցախը, որից հետո Աղվանից մարզպանության սահմանը հարավում հասել էր մինչև Երասխի գետագիծը⁹¹:

---

⁸⁵ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, քարտեզ, Երևան, 2001:

⁸⁶ Տե՛ս, օրինակ, Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 59.

⁸⁷ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 62:

⁸⁸ Еремян С., Страна «Махелония»..., с. 56-57.

⁸⁹ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 17:

⁹⁰ Տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк..., с. 118-121.

⁹¹ Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման մասին տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 20-43:

HOVHANNES KHORIKYAN

**THE ADMINISTRATIVE DIVISIONS OF THE ALBANIAN MARZPANATE
ACCORDING TO THE “ASHKHARHATSOYC” (“ARMENIAN GEOGRAPHY”)**

The comprehensive investigation of the sources shows that the Albanian marzpanate was one of the largest administrative units in Kusti-kapkoh and had an important role in the political life of Transcaucasia. Many important and wrinkled issues on the administrative divisions and historical geography of the Albanian marzpanate were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Sassanian Iran as well as obeying peoples.

ԱՐԹՈՒՐ ՄԱԹԵԿՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆՆԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ Ը ԴԱՐՈՒՄ

Ը դարը կարևոր մի փուլ էր քրիստոնեական Եկեղեցու պատմության մեջ, որն ամփոփեց ուղղափառ քրիստոնեական վարդապետության ձևավորման Դ դարում սկսված գործընթացը: Հենց Ը դարում է քրիստոնեական դավանաբանությունը ստացել այն դասական և վերջնական սահմանումները, որոնք անառարկելի ճշմարտություններ են դարձել հետագա սերունդների աստվածաբանների համար: Ասվածն արդարացի է ինչպես հայ, այնպես էլ բյուզանդական Եկեղեցիների համար: Սույն դարի ամենանշանավոր աստվածաբաններն էին Հովհան Օձնեցին և Հովհան Դամասկացին: Իրենց Եկեղեցիների պատմության մեջ այս երկու մեծ աստվածաբանների կատարած վճռորոշ դերը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նրանք ի մի են բերել իրենց նախորդած եկեղեցական հայրերի աստվածաբանական, և առաջին հերթին՝ քրիստոսաբանական հայացքները, ստեղծելով դավանաբանական մի համակարգ, որն ընդհանրացրել է Տիեզերական ժողովների դարաշրջանի աստվածաբանական մտքի նվաճումները: Քանի որ Տիեզերական ժողովների առջև ծառայած հիմնական աստվածաբանական հիմնախնդիրը Հիսուս Քրիստոսի ինքնության սահմանումն էր, Օձնեցու և Դամասկացու քրիստոսաբանական հայացքների էությունը ճիշտ ըմբռնելու համար հարկ է համառոտակի վերհիշել ուղղափառ քրիստոսաբանության ձևավորման պատմությունը:

325 թ. Նիկիա քաղաքում տեղի ունեցած Առաջին Տիեզերական ժողովը սահմանեց, թե Քրիստոս մարմնացած Աստծո Բանն, որ ծնված Հոր էությունից հավիտենության մեջ: Դրանով, մի կողմից, ապացուցվեց միաստվածության համատեղելիությունը Աստծո ավելի քան մեկ Անձ ունենալու հետ, ինչին դեմ էին արիոսականները, իսկ մյուս կողմից, հիմնավորվեց մարդու փրկության և աստվածացման գաղափարը, որը քրիստոնեական հայտնության անկյունաքարն հանդիսանում: Աստվածացումն անհնարին կլիներ, եթե Հիսուսի Անձի մեջ մարդացած Բանը զուրկ լիներ կատարյալ աստվածային

բնությունից, իմա՝ չլինել այն մի և ճշմարիտ Տերը, որի մասին խոսում է Ս.Գիրքը: Ասատվածաբանական բանավեճը, որ ծավալվել էր Առաջին Տիեզերական ժողովի ժամանակ, և հատկապես՝ նրանից հետո, բնավ սխուլաստիկ մտավարժություն չէր, քանի որ Հոր և Որդու համագոյությունը քրիստոնեության համար կենաց ու մահու հարց էր: Եթե Քրիստոս մարմնացած ճշմարիտ Աստված չէր, ապա Նա չէր կարող լինել այն մեկը, ով իրեն ընդունածներին «...իշխանություն տվեց լինելու Աստուծո որդիներ»: (Ա Հովհ.1,12) Սակայն, մյուս կողմից, եթե Քրիստոս ճշմարտապես և կատարելապես Մարդու Որդի չէր, նա չէր կարող բժշկել ու փրկել մեղքով ախտահարված մարդկային բնությունը: Ուստի 381 թ. Կոստանդնուպոլսում կայացած 2-րդ Տիեզերական ժողովում արիոսականների կրած վերջնական պարտությունից հետո Եկեղեցու Հայրերն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել են Քրիստոսի անձի մեջ աստվածային ու մարդկային բնությունների փոխհաբերության հիմնախնդրի վրա: Վերջինս առավել կարևոր էր դարձել 5-րդ դարի սկզբում նեստորականության ի հայտ գալուց հետո: Նեստորը ժխտում էր աստվածության և մարդկության իրական կապի առկայությունն ի Քրիստոս: Խոսելով Փրկչի երկու բնությունների մասին, նա փաստորեն նկատի ուներ երկու անձերը, երկփեղկելով Մարդ-Աստծու անբաժանելի անձնավորությունը: Նեստորի համար Աստծո Որդու և Մարդու Որդու միջև կար ոչ թե գոյաբանական, այլ լոկ բարոյական կապ, որ դրսևորվում էր կամքի և գործունեության միասնության միջոցով: Նա համարում էր, որ Հիսուս չէր ծնվել որպես Աստծու Որդի, դառնալով այն լոկ Հորդանանում մկրտվելուց և անապատում սատանայական գայթակղությունները հաղթահարելուց հետո Աստծու շնորհի միջոցով, որ տրվել է Նրան որպես պարգև ճգնակեցության և անբասիր բարոյականության համար:

Նեստորական քրիստոսաբանության թերիությունը ուղղափառ տեսակետից միանգամայն ակնհայտ էր, քանի որ Նեստորի համար Քրիստոս փաստորեն ոչ թե Աստծու միածին Որդին էր, այլ շնորհի միջոցով աստվածացման հասած սովորական մի մարդ, որը մնացած սրբերից տարբերվում էր լոկ իր անզուգական բարոյական կատարելությամբ: Ուստի բնավ պատահականություն չէր, որ Նեստորը Սուրբ Կոլյսին Աստվածածին չէր անվանում, վերապահելով Նրան ընդամենը Քրիստոսածին անունը: Եկեղեցին, անշուշտ, չէր կարող հաշտվել քրիստոնեական հավատքի նման աղավաղման հետ, և 431 թ. Եփեսոսում կայացած 3-րդ Տիեզերական ժողովի կողմից Նեստորը հռչակվեց հերետիկոս ու դատապարտվեց: Սակայն շուտով

ի հայտ եկավ նոր աստվածաբանական ժայռահեղություն, որ կապված էր Քրիստոսի անձի մեջ մարդկային բնությունը վերացնելու ձգտման հետ, որ ստացավ միաբնակություն անվանումը: Այն ժամանակավորապես հաղթանակ տարավ 449 թ. Եփեսոսում կայացած ժողովում, սակայն 2 տարի անց մերժվեց ու դատապարտվեց Քաղկեդոնի ժողովի կողմից: Կասկածից վեր է, որ այս ժողովն իսկական պատմաեկեղեցական աղետի պատճառ դարձավ, քանի որ ամբողջ ոչ հունալեզու Արևելքը մերժեց այն, և անջատվեց այն Եկեղեցիներից, որոնք ընդունեցին Քաղկեդոնի ժողովի կողմից հաստատված քրիստոսաբանական դավանանքի այն տարբերակը, որի աղբյուրը Հռոմի Լևոն պապի հայտնի «Տունարն» էր: Մասնավորապես, Քաղկեդոնի դավանանքը կտրականապես մերժվեց Հայոց Եկեղեցու կողմից: Դարեր շարունակ և մինչ օրս քաղկեդոնականները թյուր են ըմբռնում հայերի այդ դիրքորոշումը, քանի որ միաբնակությունը նրանց համար Եվտիքեսի հերձվածի հոմանիշ է: Եվտիքեսը բացասում էր, որ Քրիստոսի մարմինն իսկական մարդկային մարմին էր, դարձնելով այն երևութական մի բան: Հայոց Եկեղեցու քրիստոսաբանությունն այս կարգի միաբնակության հետ որևէ ընդհանրություն չունի, ինչի մասին աներկմտաբար խոսում է Հովհան Ծանեցին. «Քանզի առ այս՝ անենայն քրիստոսասիրաց լուսաւորեալ են մտաց աչք. զի ոչ է մի բնութիւն մարմնոյն եւ բանին ըստ նոյնութեան բնութեան. զի ոչ մարդկային երկոքին եւ ոչ՝ աստուածային: Ոչ մարմինն յերկնից իջեալ, ըստ առաջին Եւտիքեայ բաջաղանացն, եւ ոչ Աստուածն Բան ի Մարիամայ առեալ սկիզբն, որպէս Փոտինոսի թուեցաւ ասել, այլ Բանն անեղ՝ յանեղազունէն իջեալ Հօրէ, մարմին ստացական յարգանդէ կուսին զգեցաւ»¹: Այսպիսով, որևէ երևութականության մասին Օձնեցու քրիստոսաբանության մեջ խոսք անգամ լինել չի կարող: Նա, և հանձնիս նրա Հայոց Եկեղեցին

---

¹ Ընդդէմ երեւութականաց, «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ 1833, էջ 50 Հայոց եկեղեցու քրիստոսաբանության և Հովհան Ծանեցու աստվածաբանական հայացքների մասին տես. «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ յուղղափառ ևս հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց, յաւուրս Կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ», հրատ. Կարապետ եպիսկոպոսի ընդարձակ նախաբանով, Էջմիածին, 1914: Ե. Տեր Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու հարաբերություններն Ասորաց եկեղեցիների հետ. Էջմիածին, 1908: Մետրոպ քահանա Արամյան, Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանական մտքի ուրվագծեր Դ-Ը դ.դ. (Դավանաբանական էություն), Գանձասար, հ. Բ, 1992, էջ 86-122:

անվերապահորեն հաստատում է Քրիստոսի մարդկությունը, դրանով իսկ որևէ հիմք չթողնելով նրան երևութականության մեջ մեղադրելու համար: Միանգամայն ակնհայտ է, որ սույն դավանաբանական դիրքորոշումը ամբողջապես հիմնված է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանական վարդապետության վրա, ու հետևաբար զուտ ուղղափառ է ու որևէ ընդհանրություն չունի Եվտիքեսի հերձվածի հետ: Ինչպես ասում է ինքը Կյուրեղը. «Քրիստոսի ամենայն ինչ նորոգեցաւ. այլ գիտել մեզ ճշմարտիւ եւ հաւատալ, եթէ որ է Բանն Աստուած եւ եղև մարմին եւ ի բնութիւն մարմնոյ ոչ փոխեցաւ, զի անհնար էր, այլ զի միացոյց Իւր մարմին ի Կուսէն: Եւ ոչ ասեմ մարդ զոք կամօք եւ հաճութեամբ մերձաւորութեամբ մերձեալ առ Աստուած, այլ միացեալ եւ մարդացեալ Բանին Աստուծոյ ի սուրբ Կուսէն՝ սա մի Որդի է Յիսուս Քրիստոս, մի Տէր անբաժանելի. ոչ ի մի երեսս՝ զԲանն Աստուած եւ ի մի երեսս՝ զմարդն՝ ի Կուսէն, այլ զմի եւ զնոյն Որդի խոստովանել Աստուած մարդացեալ»²: Ինչպես տեսնում ենք, Հովհան Օծնեցիին խստորեն հետևում է Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանությանը, որի ուղղափառությունը երբեք կասկածի չի ենթարկվել անգամ երկաբնականների կողմից: Ու քանի որ այս ուսմունքի վրա է հիմնված Հայոց Եկեղեցու քրիստոսաբանական վարդապետությունը, ակնհայտ է քաղկեդոնականների կողմից նրա դեմ հերետիկոսության մեջ առաջ քաշվող մեղադրանքների անհիմն լինելը: Քրիստոս կատարյալ մարդ է և կատարյալ Աստված, և դա չէր բացասում հայ աստվածաբաններից և ոչ մեկը: Ըստ էության, խոսելով Քրիստոսի մի բնության մասին, Հայոց Եկեղեցին հանձինս Հովհան Օծնեցու միայն շեշտում էր Փրկչի անձի անբաժանելի միասնությունը, ինչը ժխտում էին նեստորականները: Այս դավանաբանական դիրքորոշումը որպես Քրիստոսի մարդկության բացասում որակելը, ինչպես դա հաճախ արվում է նույնիսկ մեր ժամանակներում, հնարավոր է միայն հայ աստվածաբանների բնագրերը զիտակցաբար անտեսելու դեպքում:

Այժմ անդրադառնանք Հովհան Դամասկացու քրիստոսաբանական հայացքներին: Իր «Ուղղափառ հավատքի դավանության» երրորդ գրքի հինգերորդ գլխում նա գրում է. «Նույնպես և աստվածային, անձառելի և ամենայն միտքն ու ճանաչողությունը գերազանցող մեր փրկության տնօրինության մեջ մենք դավանում ենք երկու բնություն՝ Աստվածային և մարդկային՝ մեր Տեր Հիսուսի Քրիստոսի՝ Բան Աստծո

---

² Գանձասար, հ. Ա, Երևան 1992, էջ 135:

և Սուրբ Երրորդության Անձերից մեկի, որոնք մերձեցել և անձնապես միացել են միմյանց հետ, ստեղծելով երկու բնություններից կազմված մի բարդ առանձնավորություն: Հաստատում ենք նաև, որ երկու բնությունները մեկ բարդ առանձնավորության, իմա՝ Քրիստոսի մեջ միանալուց հետո ևս պահպանում են իրենց ամբողջությունը և գոյություն ունեն ճշմարտապես իրենց բնական հատկություններով հանդերձ, և ինչպես նրանք միացած են առանց միաձուլման, այնպես էլ թվարկվում ու զատորոշվում են իրարից առանց բաժանման»³: Առաջին հայացքից, այս երկու տեսակետները էապես չեն տարբերվում իրարից, քանի որ և՛ Դամասկացին, և՛ Օձնեցին հավասարապես ընդունում են, որ Քրիստոս ուներ և՛ աստվածային, և՛ մարդկային բնություն: Սակայն ուշագրավ է այս երկու աստվածաբանների կողմից օգտագործված եզրույթաբանության տարբերությունը: Մասնավորապես, Հովհան Դամասկացին օգտագործում է «առանձնավորություն» (hypostasis) եզրույթը, որը չունի Օձնեցին: Այս եզրույթը վերցված է Արիստոտելից, և ինքը Դամասկացին իր «Իմաստասիրական գլուխներ»-ում տալիս է նրան հետևյալ սահմանումը. «Hypostasis բառն ունի երկու նշանակություն: Ընդհանուր առումով այն գոյացություն է նշանակում, իսկ նրա բուն իմաստն անհատն է կամ առանձին անձնավորությունը: Նմանապես և enypostaton բառը երկու նշանակություն ունի, քանի որ այն նշանակում է և նաև գոյն ընդհանրապես՝ մենք այդպես ենք անվանում ոչ միայն գոյացությունն, այլև պատահական հատկությունը՝ և առանձին անհատ կամ անձնավորություն»⁴: Այլ կերպ ասած, առանձնավորությունն իրապես գոյություն ունեցող մի բան է, որ ինքնուրույն է և ինքնագո, այսինքն՝ առանձին մի անհատ, որ նույն տեսակի այլ ներկայացուցիչներից տակբերվում է միայն թվով, օրինակ՝ Պողոս, Պետրոս, առանձին մտույզ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ այս կատեգորիան վերացարկված է զգայական փորձից, որ գործ ունի իրերի, այլ ոչ թե անձերի, ու առավել ևս՝ ոչ աստվածային Անձերի հետ:

³ Св. Иоанн Дамаскин, Точное изложение православной веры, <http://orthlib.narod.ru> Հովհան Դամասկացու քրիստոսաբանական հայացքների և բյուզանդական հայրաբանության պատմության մասին տե՛ս Բолотов В., Лекции по истории Древней церкви, вып. 1-4, Москва, 1994; Карсавин Л., Святые отцы у учителя Церкви (раскрытие Православия в их творениях), Москва, 1994; Киприан (Керн), архимандрит, Золотой век Свято-Отеческой письменности, Москва, 1995.

⁴ Св. Иоанн Дамаскин, Философские главы, <http://orthlib.narod.ru>

Նույնը կարելի է ասել բոլոր տրամաբանական ձևերի և օրենքների մասին, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան նյութական աշխարհի առավել ընդհանուր հատկությունների արտացոլումը մարդկային մտածողության մեջ: Ու, չնայած դրան, Հովհան Դամասկացին, միաբնակների հետ բանավիճելիս, լայնորեն օգտագործում է այդ ձևերը: Ահա թե ինչ փաստարկների օգնությամբ է նա ապացուցում Քրիստոսի մեջ երկու բնությունների առկայությունը. «Երկու բնություններն ի Քրիստոս միավորվել են իրար հետ առանց փոխակերպման ու փոփոխության, այնպես որ ոչ Աստվածայինն է զրկվել իրեն բնորոշ բնությունից, որ էլ մարդկայինը աստվածային բնություն դարձավ կամ անգոյացավ: Հավասարապես և երկուսից մի բարդ բնություն չկազմվեց, քանզի բարդ բնությունը, այլափոխվելով որպես երկու տարբեր բնություններից կազմված, արդեն չի կարող համագո լինել նրան կազմած բնություններից և ոչ մեկին: Օրինակ, չորս տարրերից կազմված մարմինը համագո չի հորջորջվում ոչ հրին, ոչ՝ օդին, ոչ՝ ջրին, ոչ՝ հողին, և համաբուն չէ այս տարրերից և ոչ մեկին: Ուստի եթե Քրիստոս, բնությունների միավորումից հետո մեկ բարդ բնություն դարձավ, ինչպես կարծում են հերետիկոսները, ապա Նա պարզ բնությունից վերածվեց բարդի, և արդեն համագո չէ ոչ Հորը, որի բնությունը պարզ է, ոչ էլ Մորը, քանզի նա կազմված չէր Աստվածությունից և մարդկությունից: Այս դեպքում Քրիստոս նույնպես չէր ունենա ոչ Աստվածություն, ոչ էլ մարդկություն, և չէր կարող անվանվել ոչ Աստված, ոչ էլ մարդ, այլ միայն Քրիստոս, ընդորում և բուն անունը՝ Քրիստոս, նրանց կարծիքի համաձայն, կլիներ ոչ թե Անձի, այլ մի բնության անուն»⁵: Առաջին հայացքից այս փաստարկումն անհերքելի է, սակայն ավելի ուշադիր դիտարկումից հետո պարզ է դառնում նրա անհամոզիչ լինելը: Հովհան Դամասկացին միաբնակներին վերագրում է Քրիստոսի մի բնության բարդության գաղափարը, սակայն ճշմարտությունն այն է, որ միաբնակները հանձնիս Հովհան Օձնեցու առհասարակ Քրիստոսի բնությանը պարզություն կամ բարդություն չէին վերագրում, արդարացիորեն համարելով, որ հավատքի խորհուրդների մասին խոսելիս, (իսկ Աստծո Որդու մարդեղությունը հենց հավատքի խորհուրդ է) պիտի հետևել անձառելի աստվածաբանության հիմնական սկզբունքին, որի համաձայն Աստծուն որևէ դրական ատրիբուտներ չվերագրելը ավելի

⁵ Св. Иоанн Дамаскин, Точное изложение православной веры, <http://orthlib.narod.ru>

ստոյգ է արտահայտում Արարչի էությունը, քան թե Նրան այդ աստիքությունների վերագրումը: Ահա թե ինչ է գրում Օծնեցին Հայոց Եկեղեցու միաբնակության այդ հիմնական սկզբունքի մասին. «Ապա ուրեմն, ոչ ըստ բնութեան նոյնութեան՝ մի բնութիւն, զի թէ եւ ասեմք՝ մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ, ոչ այդպէս խելայեղ եւ ջախջախ մտածութեամբ, որպէս թէ միոյն ի միւսմէն ի բաց բարձեալ, և կամ լուծեալք ի միմեանց՝ որպէս խոնաուտ բնութեանցն, յորմէ լինի եւ ոչ մի բնութիւն: Այլ գոր էրն ոչ ի բաց թողլով, եղեւ՝ գոր ոչն էր. և այսպէս բարձրագունին ծանուցաւ խոնարհութիւն. մնալով ի բարձրութեան՝ գտաւ նոյն ինքն ի խոնարհութիւն: «Ապա ուրեմն մի բնութիւն եւ մի դէմ Քրիստոսի, եթէ պարտ է համառօտագոյնս ասել, ոչ է ըստ նոյնութեան բնութեան կամ ըստ միանձնականութեան. զի այս գերկոսին ի միասին գրեթէ զրկեցէ, զԱստուած ի մարդն լինելոյ եւ զմարդն յաստուածանալոյ. այլ է, որպէս բազում անգամ ասացի, ըստ անձառ միաւորութեան Բանին ընդ Իւրում մարմնի»⁶: Այստեղ Հայոց եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշումն արտահայտված է սպառնիչ հստակությամբ: Ինչպես տեսնում ենք, Օծնեցին չի խոսում ոչ Քրիստոսի առանձնավորության, ոչ էլ Նրա մի բնության պարզության կամ բարդության մասին: Նա չէր կարող Դամասկացու նման խոսել Քրիստոսի առանձնավորության մասին, քանզի դա կնշանակեր, որ Հիսուս Քրիստոս առանձին մի անհատ էր, որ պատկանում էր մի առանձին տեսակի, ինչպես, օրինակ, Սոկրատեսը պատկանում էր փիլիսոփաների տեսակին: Սակայն դա կհակասեր քրիստոնեության հիմնական սկզբունքներից մեկին, որի համաձայն Քրիստոս Աստծո միածին Որդին էր, և միակ Մարդ-Աստվածն ըստ Իր էության, քանի որ մյուսները կարող են հասնել աստվածացման միայն Ս.Հոգու շնորհի միջոցով: Ըստ էության, Հովհան Դամասկացին չի նկատում, որ Քրիստոսի մասին խոսելիս, hypostasis եզրույթը կարելի է անվերապահորեն օգտագործել սուկ այն դեպքում, եթե, նեստորականների նման ընդունել Քրիստոսի մեջ երկու անձերի առկայությունը, որոնք կապված են ոչ թե գոյաբանորեն, այլ լոկ բարոյական կամքի միասնությամբ: Եվ իրոք, Քրիստոսի առանձնավորության մասին կարելի է խոսել, եթե Նա պարզապես մի մարդ էր, որը մյուսներից տարբերվում էր լոկ նրանով, որ կատարյալ

⁶ Ընդդէմ երեութականաց, Յովհաննու Իմաստասիրի Աւձնեցւոյ մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 50:

բարոյական հնազանդությամբ և համաձայնությամբ միավորված էր Բանի հետ: Այս դեպքում Նա իրոք կունենար Իր առանձնավորությունն, ինչպես որ այն ունեին, օրինակ, Սոկրատեսը կամ Պլատոնը: Ուստի պիտի նշել, որ քաղկեդոնականներին սքողված նեստորական համարելու մեղադրանքը, որ ավանդական էր հայ աստվածաբանների համար, ամենևին էլ անհիմն չէր:

Ավելին, Հովհան Դամասկացին չի նկատում այն հանգամանքը, որ Ղևոնդեսու Բյուզանդացու կողմից ստեղծված Քրիստոսի բարդ առանձնավորության մասին տեսությունը հակասում է ուղղափառության հիմքը հանդիսացող Հոր և Որդու համագոյության դավանանքին, քանզի եթե Հայրը պարզ բնություն ունի, ապա բարդ առանձնավորություն ունեցող Որդին չի կարող համագոյ լինել Նրան: Ուստի Դամասկացին, չգիտակցելով դա, ջուր է լցնում արիստական հերձվածի ջրաղացին: Այս դեպքում Ս. Երրորդության Անձերի համագոյության սկզբունքի պահպանման համար անհրաժեշտ կլիներ ընդունել Հայր-Աստծո Առանձնավորության բարդությունը, ինչը բացահայտ անհեթեթություն է հենց Դամասկացու տեսակետից:

Քաղկեդոնական քրիստոսաբանության այս բոլոր ներքին հակասությունները, վերջին հաշվով, պայմանավորված են քաղկեդոնականների փաստացի հրաժարումով անձառելի աստվածաբանության սկզբունքներից: Եթե փորձելու լինենք առանձնացնել այն կարևորագույն եզրույթը, որը մեզ հնարավորություն կընձեռներ ըմբռնելու Հայոց Եկեղեցու վարդապետության բուն էությունը, ապա դա կլիներ «անձառ» եզրույթը, որ Օձնեցին օգտագործել է Քրիստոսի բնության միությունը բնութագրելու համար: «Արեոպագիտիկաները» հայերեն թարգմանելիս, հենց այդ բառն է օգտագործել հունարեն *apophatikos* բառը հայացնելու համար, Հովհան Օձնեցու ժամանակակից Ստեփանոս Սյունեցին: Քրիստոսաբանության մեջ անձառելիության աստվածաբանական սկզբունքը պահանջում է հրաժարվել Աստծու մարդեղության խորհուրդը տրամաբանական օրենքների և վերացական հասկացությունների միջոցով իմաստավորելու բոլոր նկրտումներից, քանի որ դրանք վերացարկված են զգայական փորձի առարկա հանդիսացող բնական իրերից և երևույթներից, մինչդեռ Բանի մարդեղությունը գերբնական հրաշք է, ու հետևաբար այն անմատչելի է մարդկային մտածողության համար: Ս.Երրորդության մեջ, հակասության տրամաբանական օրենքին հակառակ, համընկնում են միությունն ու եռակիությունը, ինչի հետևանքով Նա անհասանելի է ոչ

միայն մարդկային, այլև հրեշտակային մտածողության համար: Նույնը կարելի է ասել նաև Մարդ-Աստծու մասին, որի միեղեն Անձի մեջ անշփոթ նույնացել են մի կողմից՝ անեղ և անսահման, իսկ մյուս կողմից՝ եղական ու սահմանափակ բնությունները: Ուստի Օձնեցին առանց վարանելու տալիս է Քրիստոսին իրարամերժ, տրամաբանության տեսակետից հակասական սահմանումներ, քաջ գիտակցելով, որ դրանք, առանձին վերցված, հավասարապես անկարող են ճշտորեն արտահայտել Աստծու Որդու էությունը: Նրա խոսքերով. «Իսկ եթե իրաւապէս եւ բարեպաշտաբար զերկոսին լսես, ոչ ինչ է արգել զմին ասելով յիշել եւ զառ ի յերկուցն՝ եւ դարձեալ՝ ոչ մոռնալով զյերկուցն, խոստովանել եւ զմին»⁷:

Քրիստոսաբանական դավանանքի նկատմամբ բյուզանդական աստվածաբանների մոտեցումը, որի դասական օրինակն է հենց Հովհան Դամասկացու աստվածաբանական համակարգը, հիմնված բոլորովին այլ սկզբունքների վրա: Թեև անձառելի աստվածաբանությունը ստեղծել էին հենց Եկեղեցու բյուզանդացի հայրերը՝ մեծ կապադովկացիները և «Արեոպագիտիկաներ»-ի հեղինակը, այդուհանդերձ նրանք միաժամանակ գտնվում էին հին հունական իմաստասիրության, և մասնավորապես՝ Արիստոտելի տրամաբանության հզոր ազդեցության ներքո: Դա հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ անտիկ իմաստասերների երկերի քաջ իմացությունը պարտադիր էր բյուզանդական դպրոցների սաների համար: Ուստի պետք չէ զարմանալ, որ նման կրթություն ստացած բյուզանդական աստվածաբաններն, աստվածաբանական հիմնախնդիրների շուրջը բանավիճելիս, անհրաժեշտ ու արադարացված էին համարում դիմել տրամաբանական փաստարկների օգնությանը: Նրանց թվում էր, որ հակաքաղկեդոնականները չեն ենթարկում հավատքի խորհուրդները մարդկային դատողականության օրենքներին տրամաբանորեն մտածելու անկարողության պատճառով, մինչդեռ իրականում դա սոսկ անձառելի աստվածաբանության սկզբունքներին հավատարիմ մնալու ցանկության հետևանք էր: Սույն հիմնախնդրի բյուզանդական ընկալման համար խիստ հատկանշական է Հովհան Դամասկացու հետևյալ արտահայտությունը. «Եվ ինչպե՞ս կկարողանար մի բնությունը պարփակել հակադիր էական հատկությունները:

---

⁷ Նույն տեղում, էջ 56:

Հնարավոր է արդյոք, որ միևնույն բնությունը միաժամանակ լինի և եղական և անեղ, և մահկանացու, և անմահ, և նկարագրելի, և աննկարագրելի»⁸: Այս հարցին հայ աստվածաբանները կարող էին պատասխանել, որ Բան-Աստծու և մարմնի միությունն անձամ է, այսինքն՝ վեր է մարդկային մտածողության օրենքներից ու սահմանափակումներից: Այն, ինչ անհնարին է Արիստոտելի բյուզանդական աշակերտի համար, հայ աստվածաբանի համար ոչ միայն հնարավոր է, այլև անհրաժեշտ:

Նշելով քրիստոսաբանական դավանանքի ըմբռնման հարցում հայ և բյուզանդացի աստվածաբանների միջև եղած տարբերությունները, մենք բնավ չենք ցանկանում անտեսել նրանց հայացքների էական ընդհանրությունները: Եվ՝ Հովհան Օծնեցու, և՛ Հովհան Դամասկացու համար հավասարապես անընդունելի են ինչպես նեստորականության մարդաբանական մաքսիմալիզմը, այնպես էլ եվտիքականության մարդաբանական մինիմալիզմը: Նրանց երկուսի համար Քրիստոս՝ կատարյալ մարդ և կատարյալ Աստված է: Խորապես սխալ կլիներ ասել, որ նրանք տարբեր հավատք ունեին, սակայն նրանց ընդհանուր ուղղափառ հավատքը, աստվածաբանական մեթոդի տարբերության պատճառով սահմանվում է իրարից զանազանվող դավանաբանական բանաձևերի միջոցով, որոնց միջև կան էական տարբերություններ: Չենք սխալվի, եթե ասենք, որ արևելյան քրիստոնեության ողբերգությունը կայանում էր նրանում, որ մշակութափոխանակական տարբերություններով ու քաղաքական հակասություններով պայմանավորված աստվածաբանական համակարգերի եզրույթաբանական տարբերությունները խանգարում էին տեսնել հավատքի էական նույնությունը:

Ընդհանրացնելով մեր վերլուծության արդյունքները, նշենք հետևյալը: Հովհան Օծնեցուն և Հովհան Դամասկացուն են պատկանում քրիստոսաբանական դավանանքի դասական սահմանումները համապատասխանաբար հայ և բյուզանդական եկեղեցիների համար: Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս ինչպես այս երկու մեծ աստվածաբանների քրիստոսաբանական հայացքների միջև առկա զգալի ընդհանրություններն, այնպես էլ նրանց էական տարբերությունները: Ու եթե ընդհանրությունները պայմանավորված են հայ և բյուզանդական եկեղեցիների

---

⁸ Св. Иоанн Дамаскин, Точное изложение православной веры, <http://orthlib.narod.ru>

վարդապետության ընդհանուր աղբյուրով՝ Ս.Գրքով և Ս. Ավանդությամբ, ասպա տարբերությունների պատճառը հայ և բյուզանդացի աստվածաբանների կողմից կիրառված աստվածաբանական մեթոդների տարբերությունն է: Հանձինս Հովհան Օծնեցու հայ աստվածաբանները, քրիստոսաբանական դավանանքը բանաձևելիս, ելնում էին Ս.Երրորդությանանձառ էությունից, ու քանի որ Քրիստոս Ս. Երրորդության մարմին դարձած Դեմքերից մեկն էր, անձառ է նաև Նրա Անձի մեջ աստվածության և մարդկության փոխհարաբերությունը: Հետևաբար, պետք է խուսափել հավատքի խորհուրդների ռացիոնալ հիմնավորման բոլոր փորձերից, քանզի այդ խորհուրդները գտնվում են գոյաբանական մի ոլորտում, որ սկզբունքորեն անմատչելի է մտածողության համար: Հովհան Դամասկացին, որը բյուզանդական աստվածաբանության տիպիկ ներկայացուցիչ էր, այս հիմնախնդրի նկատմամբ ուներ այլ մոտեցում: Բնավ չմերժելով արևելաքրիստոնեական աստվածաբանության հիմքում ընկած անձառելիության սկզբունքը, նա այնուհանդերձ համարում էր, որ դավանաբանական բանաձևերը չպիտի հակասեն ձևական տրամաբանության պահանջներին, ու մեղադրում էր հայերին իրենց հավատքի տրամաբանական հակասականության համար: Իսկ հայերի համար քաղկեդոնականների քրիստոսաբանությունը պարզապես մարդկային մտածողության և նրա օրենքների չարդարացված կիրառում էր մի ոլորտում, որի հետ նրանք չունեին որևէ առնչություն: Կարելի է ասել, որ քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև առկա գաղափարական հակասությունները, որ գոյություն ունեն և այսօր, բխում են ոչ այնքան հավատքի տարբերությունից, որքան աստվածաբանական մեթոդի զանազան ըմբռնումներից, որոնք, իրենց հերթին, ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող մշակութային և հոգեբանական տարբերությունների հետևանքն են հանդիսանում:

ARTHUR MATEVOSYAN

**THE CHRISTOLOGICAL CONCEPTIONS
OF THE ARMENIAN AND BYZANTIAN CHURCHES IN VIII CENTURY**

John of Odzun and John of Damascus are very important figures in the history of eastern Christian theology. Living in VIII century, they summed up the period of formation of the orthodox Christian doctrine, having generalized and systematized

the theological views of Fathers of Church living in epoch of ecumenical councils. John of Odzun and John of Damascus are the originators of classical formulations of christological dogma, which were adopted by their Churches. The comparative analysis shows both significant similarity, and essential divergences between christological ideas of these two great theologians. And if similarities are caused by the general source of dogma-Holy Writ and Holy Tradition, the distinctions depend on the essentially various methodology of theological research used by the Armenian and Byzantian theologians. The Armenian theologians in the person of John of Odzun formulating the christological dogma started with the fundamental ineffability and transcendency of Holy Trinity. Hence, speaking about a parity of a deity and humanity in the Christ-the second Person of Trinity - it is necessary to avoid any attempts of a rational substantiation of mysteries of faith as they lay in the ontological plane essentially inaccessible to human reason. The approach of the Byzantian theologians in the person of John of Damascus was another one. Not denying the fundamental apophatism, underlying the eastern Christian theology, they, nevertheless, considered not only possible, but also necessary to coordinate the christological formulas with requirements of formal logic, reproaching Armenians in logic discrepancy of their belief. For Armenians the Byzantian approach to Christology was simply an incorrect use of laws of formal logic in area to which they are inapplicable. It is possible to tell, that ideological contradictions between monophysites and diophysites, existing down to this day, are founded not on dogmatic distinctions, but on different understanding of the nature and the method of theological knowledge, caused by cultural and psychological differences between peoples.

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԲԶՄՍԱՌԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԿ ԿԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ

16-18-րդ դդ. համարվում են ծաղկման շրջան Հալեպի հայ համայնքի համար: Իր մեծաքանակ առևտրական տներով, Հալեպը կարևոր առևտրային կենտրոն էր Եվրոպայի և Ասիայի միջև¹: Հայտնի հայ ճանապարհորդ Սիմեոն Լեհացին այսպես է նկարագրում այն. «Քաղաքը հոյակապ առևտրական կենտրոն է... նրանում կային 365 խաներ, մեծ թվով խանութներ և կրպակներ: Բաղնիքները հիասքանչ են»²:

1535 թ. ֆրանս-օսմանյան համաձայնագիրը, ինչպես նաև դրան հետևած Օսմանյան Կայսերության և եվրոպական մի շարք երկրների միջև ստորագրված համաձայնագրերը /որոնք հետագայում դարձան Կապիտուլյացիոն համակարգի հիմքը/³ ուղի հարթեցին 1670 թ.-ից Հալեպ Լատին միսիոներների հաստատման համար: Միսիոներները գործում էին Ֆրանսիայի հյուպատոս Ֆրանսուա Պիկետի հովանավորության ներքո⁴:

Հալեպի բարգավաճ հայ համայնքի հարուստ մշակութային կյանքը հիմնականում կենտրոնացած էր Սուրբ քառասուն մանկանց /կառուցված 1509 թ./ և Սուրբ Աստվածածին /վերանորոգվել է 1535 թ./ եկեղեցիների շուրջ: Հայ առևտրականներն ընդհանրապես հատուկ ուշադրություն էին դարձնում համայնքի մշակութային կյանքին, ինչպես

---

¹ Тукадзе М., Левантійская торговля и города Сирии в XVI-XVIII вв., История и экономика арабских стран, Москва, 1977, с. 132; Sanjian A., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination, Harvard, 1965, p. 49.

² Սիմեոն դպիր Լեհացիոյ, Ուղեգրութիւն տարեգրութիւն եի Յիշատակարանի, հրատ. Հ. Ներսես Վ., Ալիմեան, Վիեննա, 1936, էջ 317-324; Ներսես Վ., Ալիմեան, Հայ կյանքը Հալեպի մեջ, Հանդես ամսօրյա, 3-4, մարտ-հունիս, 1933, Հալեպ, էջ 307-308:

³ Թովուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, Երևան, 1986, էջ 33:

⁴ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations in Mount Lebanon /1720-1840/, Հայկազյան հայագիտական հանդես, հ. ԻԶ, Բեյրութ, 2006, էջ 41:

նաև վերոնշյալ եկեղեցիներին: Ավելին, ելնելով իրենց քրիստոնեական եղբայրական զգացմունքներից, նրանք նաև աջակցում էին Սուրբ Իլիաս մարոնիական եկեղեցուն, որը գտնվում էր Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու հարևանությամբ⁵: 15-րդ դարի վերջին Ռաիս Իսսան, որը հայ համայնքի մեծահարուստներից էր, ընդլայնեց Սուրբ Քառասուն մանկանց, ինչպես նաև օգնեց վերակառուցել մարոնիական Սուրբ Իլիաս եկեղեցիները⁶:

17-րդ դարում Հալեպում մարոնի համայնքը զգալի գործունեություն էր ծավալում հայերի շրջանում կաթոլիկություն տարածելու ուղղությամբ: Կաթոլիկ քարոզիչները, որոնք վայելում էին հյուպատոսների աջակցությունը, հայերին գրավում էին՝ նրանց խոստանալով աջակցություն իրենց հետագա առևտրային գործունեության ոլորտում⁷: Այս հանգամանքն առաջացնում էր Հայ առաքելական եկեղեցու և օսմանյան կառավարության դժգոհությունը: Օսմանյան կառավարությունը Հայ առաքելական պատրիարքին դեռևս 16-րդ դարի սկզբին ճանաչել էր հայկական միլլեթի ղեկավար⁸:

1776 թ. Հալեպում հայ կաթոլիկների թիվը 4. 000 էր, 1794 թ.՝ 5.000⁹, իսկ 1827 թ.՝ 3.000¹⁰: Կաթոլիկ հայերի թվաքանակի անկումը պայմանավորված էր նրանց այլ երկրներ արտագաղթով՝ հատկապես Լիբանան, որտեղ վերջիններիս համար Քիսրվանի շրջանում ստեղծվել էին հարմարավետ պայմաններ՝ իրենց կրոնական ուսմունքը քարոզելու համար: Հայ կաթոլիկները 18-րդ դարում Հալեպում և Կ. Պոլսում հետապնդումների էին ենթարկվում առաքելական պատրիարքության և Օսմանյան կառավարության կողմից: Այդ հետապնդումների հիմնական պատճառը նրանց հարաբերություններն էին միսիոներների հետ, որոնց նպատակն էր «դավանաւիոխ անել առաքելականներին»¹¹:

---

⁵ Rabbath A., Documents Inédits Pour Servir a l'Histoire du Christianisme en Orient, Paris, 1905, p. 388.

⁶ Արտաւազդ Արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, Պատմութիւն Հալեպի Հայոց. Հալեպ, հ. Բ, Բէյրութ, 1946, էջ 33:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 518:

⁸ Гасратян М., Орешкова С., Петросян Ю., Очерки истории Турции, Москва, 1983, с. 50.

⁹ Նոյն տեղում, էջ 15:

¹⁰ Terzian M., Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques, Beyrouth, 1955, p. 25.

¹¹ Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour des Eglises Orientales, Beyrouth, 1935, p. 7.

1735-36 թթ. Օսմանյան Կայսրությունում հայ կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումները վերսկսվեցին: Ֆրանսիան փորձում էր հանդես գալ կաթոլիկների պաշտպանությամբ, ինչն ընկալվում էր որպես կայսրության ներքին գործերին միջամտելու փորձ: Ցանկացած լարվածություն ֆրանս-օսմանյան հարաբերություններում օգտագործում էր հայ առաքելական պատրիարքությունը՝ նպաստելով կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումների ուժեղացմանը կայսրությունում: 1828 թ. Սուլթանը ֆերման հրապարակեց՝ թույլ տալով հետապնդումներ իրականացնել կաթոլիկների նկատմամբ¹²: Մեծ թվով կաթոլիկներ բանտարկվեցին և աքսորվեցին, զգալի մասն էլ ապաստան գտավ Լիբանանում:

Հայ կաթոլիկների վիճակը Հալեպում անկայուն էր և ոչ ապահով: Եվրոպական դեսպանների՝ մասնավորապես Ֆրանսիայի, աջակցությունը ոչ միշտ էր արդյունավետ¹³: Հայ կաթոլիկները հասկանում էին, որ նման պայմաններում նրանք չէին կարող կազմակերպվել որպես առանձին համայնք: Եվ բնական է, որ նրանց ուշադրությունը սևեռվեց Լիբանանի վրա, որտեղ մարոնիների շրջանում ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ բնակություն հաստատելու համար¹⁴:

17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարում Հալեպից հայերը սկսեցին հաստատվել Լեռնային Լիբանանի մարոնիական վանքերում: 1701 թ. մարոնի պատրիարք Դովային Հալեպում քարոզիչ Աբդալլահ Քարալիին /1672-1742 թթ./ նշանակեց Լիբանանում Սար Էլիշա վանքի գլխավոր տնօրեն¹⁵: Այն գտնվում էր Բիշարե գյուղից հյուսիս՝ Քադիշա գետի հովտում, որը սկիզբ է առնում մայրիների շրջանից և հոսում է դեպի Միջերկրական¹⁶:

Տարբեր էթնիկ պատկանելության զգալի թվով երիտասարդներ՝ հույներ, ասորիներ, հայեր և հրեաներ հաստատվեցին վանքում, որտեղ նրանք հավասար պարտականություններ և հնարավորություններ

¹² Tekeyan V., Le Patriarcat Arménien Catholique de Cilicie au Temps de Gregoire Pierre VI (1812-1840), Beyrouth, 1954, p. 140.

¹³ Charle-Roux, France et Chrétiens d'Orient, Paris, 1939, p. 301.

¹⁴ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 48.

¹⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, հ. Բ, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3145:

¹⁶ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 48.

ունեին: 1707 թ. Լիվայգետում հիմնադրված Անտոնյաների վանքի փաստաթղթերը փաստում են, որ մարոնիական վանքերում հաստատվող հայ երիտասարդների թիվը ժամանակի ընթացքում աճում էր: Նրանցում հաստատված հայ վանականներից շատերն աչքի էին ընկնում իրենց մտավոր կարողություններով: Նրանցից շատերը հետագայում մեկնում էին Հռոմ՝ բարձրագույն կրթություն ստանալով Պրոպագանդայի վարժարանում¹⁷:

Վերոնշյալ հայերից մի քանիսը կարևոր վարչական պաշտոններ էին զբաղեցնում Անտոնյան միաբանությունում: 1707 թ. Լիվայգետում Անտոնյան միաբանությունը բացեց դպրոց, որի տնօրեն նշանակվեց հայազգի Յակոբ Հարութինը¹⁸:

Հայ վանականներից մարոնիական վանքերում կարևոր պաշտոններ է զբաղեցրել նաև Բուտրոս Սաաթին, ով մարոնի Անտոնյան միաբանության կառավարիչն էր, ինչպես նաև Լիվայգեի վանքի կենտրոնական գրադարանի ղեկավարը: Այստեղ պահվում էին արժեքավոր փաստաթղթեր Լիբանանի պատմության և մարոնի համայնքի վերաբերյալ¹⁹:

18-րդ դարում հայ կաթոլիկների շրջանում աստիճանաբար հասունանում էր մարոնի Անտոնյան միաբանության օրինակով վանք հիմնելու գաղափարը: Հալեպցի չորս կաթոլիկ եղբայրներ՝ Հակոբ, Հովհաննես, Աբրահամ և Մինաս Հովսեփյանները /Մուրադյան/ դարձան Քիսրվանում հայ կաթոլիկ միաբանության հիմնադիրները²⁰: Վերջիններս առևտրականներ էին և լավ հարաբերություններ ունեին Հալեպում մարոնի վաճառականների հետ, որոնք ավելի ուշ դարձան հայտնի կրոնական գործիչներ՝ նրանց թվում նաև Աբդալլահ Քարալին:

Եղբայրներից ավագը՝ Աբրահամը, 1702 թ. այցելեց Լիբանան իր հին ընկերոջը՝ Քարալիին, որի հետ քննարկեց այնտեղ հայ կաթոլիկների վանք հիմնելու ծրագիրը²¹: Նշենք, որ Քարալին զգալի հեղինակություն

---

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Jermanos F., Tarikh 'al-Rahbaniyya' (History of the Congregation), Manuscript Held in the Monastery of Luwayzeh, p. 24, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 50.

¹⁹ Blaybil L., Tarikh al-Rahbaniyya al-Maruniyya (History of the Lebanese Maronite Congregation), Egypt, 1924, p. 287, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 53.

²⁰ Mésérian J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne: Evolution Nationale et Doctrinale Spiritualité-Monachisme, Beyrouth, 1998, p. 319.

²¹ Մաղաբխ Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ

ուներ Քիսրվանում՝ հատկապես Խազին շէյխերի շրջանում, որոնք այդ շրջանի խոշոր ավատատերերից էին²²: Նա լավագույս օգտագործեց իր կապերը՝ հայ եղբայրներին օգնելու նպատակով:

1718 թ. եղբայրները Քիսրվան գյուղում հանդիպեցին շէյխ Սախր Ալ-Խազինի հետ, ով խոստացավ այդ հարցով խորհրդակցել մարոնի պատրիարք Յակուբ Աուադի և եպիսկոպոսների հետ²³:

Նույն թվականին Խազին շէյխերի հետ իրենց առաջին հանդիպումից հետո, Հովսեփյան եղբայրները նամակ հղեցին Հռոմի Կլեմենտ XI պապին, որտեղ իրենց հավատարմությունը հայտնեցին կաթոլիկությանը և ընդունեցին Հռոմի պապի գերակայությունը: Նրանք նաև հայտնեցին Լեռնային Լիբանանում վանք հիմնելու իրենց մտադրության մասին²⁴: Հռոմի պապը հավանություն տվեց եղբայրների ձեռնարկին և երաշխավորագիր ուղարկեց մարոնի Խազին շէյխերին և պատրիարքին՝ տարածք տրամադրելու նպատակով²⁵: Այս ընթացքում Հակոբն ու Մինասը վերադարձան Հալեպ, վաճառեցին իրենց ունեցվածքը՝ վանքի կառուցման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով: Հռոմ ուղարկած նամակը Պրոպագանդայի ժողովը քննարկեց 1719 թ. հունիսի 19-ին և հավանություն տվեց Մուրադյան եղբայրների ձեռնարկին՝ ավելացնելով դպրոց և ուսումնական կենտրոն ունենալու պայմանը: Որոշումը կայացվեց 1720 թ. մարտի 8-ին և այն փոխանցվեց մարոնի պատրիարքին²⁶:

Մինչ այդ Հալեպում Հակոբին քահանա ձեռնադրեց հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս Աբրահամ Արծիվյանը²⁷: Իր գործերն ավարտելուց հետո Հակոբը ևս վերադարձավ Լիբանան:

1721 թ. հուլիսին եղբայրներին ընդունեց մարոնի պատրիարքը և հայտնեց, որ դեռևս մարտին Խազին շէյխերը ստորագրել էին Քրեյմում իրենց տարածքներից հայ եղբայրներին հողակտոր տրամադրելու

անցքերը..., հ. Բ, էջ 3145:

²² Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 24.

²³ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3201:

²⁴ Mésérian J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne ..., p. 319.

²⁵ Սրաբեան Ի., Հայ Անտոնեան միաբանութեան հիմնադրումը, Հանդէս ամսօրեայ, IX, սեպտեմբեր, XVI, 1902, էջ 289:

²⁶ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3280:

²⁷ Նույն տեղում:

փաստաթուղթը²⁸: Նրանում նշվում էր, որ այն երբևէ չէր կարող վաճառվել և պետք է օգտագործվեր միայն վանք կառուցելու նպատակով: Տարածքի համար Խազին Շելխերին վճարվելու էր միրի հարկատեսակը²⁹:

1721 թ. հուլիսի վերջին մարոնիների պատրիարք Յակուբ Աուադը հրապարակեց ուղերձ, որում նա Քիսրվանի բնակչությանը կոչ արեց հայերին վերաբերվել որպես եղբայրների, հարգել նրանց և աջակցել հնարավոր միջոցներով³⁰: Կաթոլիկ հայերը համարվեցին Քիսրվանի լիիրավ բնակիչներ:

Նույն թվականին Հովսեփյան եղբայրները Քրեյմում` Ղոստա գյուղի մոտ հիմնեցին Սուրբ Անտոնի վանքը և Սուրբ Փրկիչ եկեղեցին³¹:

Լեռնային Լիբանանի հայ կաթոլիկ համայնքի կազմավորման գործում զգալի ներդրում ունեցավ Աբրահամ Արծիվյանը /1679-1749 թթ./: 1710 թ. նա եպիսկոպոս ձեռնադրվեց Հալեպում: Դեռևս Սելթոն Թասպայանի մոտ ուսանելու տարիներին Աբրահամը գործնական գաղափարներ էր մշակում առանձին հայ կաթոլիկ համայնք ստեղծելու և նրանում իր դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ³²: Արծիվյանն իր ակտիվ գործունեության արդյունքում երեք անգամ բանտարկվեց` 1712 թ., 1715 թ. և 1720 թ.³³: 1720 թ. սեպտեմբերի 2-ին Երուսաղեմի Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի, ինչպես նաև Կ.Պոլսի հայ առաքելական պատրիարք Կոլոտի առաջարկով Արծիվյանն օսմանյան կառավարության կողմից արտաքսվեց Արվադ կղզի³⁴:

Երկու տարի այնտեղ անցկացնելուց հետո Տրիպոլիում ֆրանսիական փոխխուպատոս մարոնի Անտուն Տուրբայի միջնորդությամբ 1722 թ. նա տեղափոխվեց Քրեյմ և հաստատվեց հայ վանականների շրջանում³⁵:

---

²⁸ Archives of the Armenian Antonine Monks, Box № 43, տե՛ս Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 58.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 59:

³⁰ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3280-3281:

³¹ Նույն տեղում:

³² Բազմավէպ հանդիսարան, Յունուար, թիւ 1, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1903, էջ 506: Թերզեան Մ., Խոստովանողի մը նամականին, Պեյրուբ, 1958, էջ 20-21:

³³ Athanassian Kh., Abraham-Pierre Ier Ardzivian Catholico, Beyrouth, 1959, pp. 56-57.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 77:

³⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3281:

Այստեղ Արծիվյանն աստիճանաբար ձեռք բերեց ազդեցիկ դիրքեր: Լիբանանում հաստատված հայկական վանքն ապաստան դարձավ բոլոր այն եկեղեցականների համար, որոնք հարում էին կաթոլիկությանը և խնդիրներ ունեին Հայոց պատրիարքության հետ:

Մարոնի պատրիարք Յուսուֆ Ալ-Խազին /1733-1742 թթ./ հատուկ վերաբերմունք էր տածում Արծիվյանի և Քրեյմի հայ վանականների նկատմամբ: Նա 1733 թ. հրապարակեց պաշտոնական նամակ, որով վերջիններիս թույլ տվեց եկեղեցական արարողություններ կատարել Քիսրվանի մարոնիական եկեղեցիներում՝ նշելով, որ մարոնիներն ու հայերը եղբայրներ են³⁶:

1735 թ. սեպտեմբերի 14-ին շեյխ Ջուճբաթ Ալ-Խազինը Քրեյմի հայ վանականներին նվիրաբերեց Դբայում Մար Ջիրջիս վանքն՝ իր այգիներով և հողատարածքներով³⁷:

1739 թ., երբ Հալեպում թուլացան կաթոլիկների դեմ հետապնդումները, Արծիվյանը վերադարձավ իր թեմ: Այնտեղ նա երեք հայ կաթոլիկ եպիսկոպոս ձեռնադրեց, որոնք էլ իրենց հերթին նրան ընտրեցին պատրիարք: 1740 թ. նոյեմբերի 26-ին Արծիվյանը կատարեց իր կաթողիկոս օժանն արարողությունը³⁸: Մարոնի կրոնական վերնախավն Արծիվյանի խնդրանքով 1741 թ. սեպտեմբերի 10-ին երաշխավորագիր հղեց Բենեսոկոտոս 14-րդ պապին՝ խնդրելով արագացնել Արծիվյանի հաստատման գործընթացը³⁹: Պապական կոնդակն Աբրահամ Պետրոս Ա Արծիվյանը՝ որպես Կիլիկիայի հայ կաթոլիկների պատրիարք, ստացավ 1742 թ. նոյեմբերի 26-ին, որից հետո նա վերադարձավ Լեռնային Լիբանան և հաստատվեց Քրեյմում⁴⁰:

Արծիվյանի այնտեղ հաստատվելուց հետո Քրեյմի վանքը դարձավ պատրիարքարան, որտեղից ղեկավարվում էին Օսմանյան Կայսրության մի շարք շրջանների հայ կաթոլիկները: 1722 թ.-ից սկսած, երբ հայտնի դարձավ, որ Արծիվյանը գտնվում էր Լեռնային Լիբանանում, մեծ թվով հայ կաթոլիկներ Հալեպից սկսեցին

---

³⁶ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 61.

³⁷ Archives of the Monastery of Bzummar, Box № 122, Year (1679-1749), see Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 62.

³⁸ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցու անցքերը..., հ. Բ, էջ 3404:

³⁹ Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 40.

⁴⁰ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցու անցքերը..., հ. Բ, էջ 3409-3411:

հաստատվել Լիբանանում: Շատ հայ ուխտավորներ, որ մեկնում էին Երուսաղեմ, վերադառնալիս այցելում էին վանք և հաստատվում այնտեղ⁴¹:

Արծիվյանը Քրեյմի վանքը ղեկավարում էր մարոնի Անտոնյան միաբանության կանոնադրությամբ: 1739 թ. նա այն ներկայացրեց վանականների քննարկմանը, որոնք որոշ փոփոխություններից հետո հաստատեցին վերջինս՝ որպես հայ Անտոնյան միաբանության կանոնադրություն⁴²: 1738 թ. հուլիսի 15-ին 75 տարեկան հասակում մահացավ Քրեյմի վանքի հիմնադիր և աբբահայր Աբրահամ Մուրադյանը: Վանքում առաջնային դիրքեր սկսեցին զբաղեցնել Արծիվյանի երկու քեռորդիները՝ հայր Պետրոս և հայր Գրիգոր Ներսիսյանները: Հայր Պետրոսն Աբրահամի մահվանից հետո եռամյա ժամկետով նշանակվեց նրա պաշտոնում⁴³:

Ժամանակի ընթացքում Քրեյմի վանքը շարունակում էր ընդլայնվել՝ ներառելով այլ տարածքներ: Հալեպից և Օսմանյան Կայսրության այլ շրջաններից զգալի թվով երիտասարդներ շարունակում էին հաստատվել Քրեյմում:

Հետաքրքրական են Անտոնյան և Մխիթարյան հայ կաթոլիկ միաբանությունների հարաբերությունները: Բզմմառի վանքում առկա են փասաթղթեր, որոնք վկայում են երկու միաբանությունները միավորելու մտադրությունների մասին: Այս գաղափարը կյանքի կոչելուն էր ուղղված մարոնի Անտոնյանների կանոնագրիքը Մխիթարյանների կանոնագրքով փոխարինելու մտադրությունը, որի մասին խոսվում էր Արծիվյանի՝ Մխիթարյան միաբանության հիմնադիր Մխիթարին ուղղված 1741 թ. հուլիսի 18-ի նամակում⁴⁴: Սակայն միավորման գործընթացն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց՝ միաբանությունների միջև այդ հարցում առկա հակասությունների հետևանքով: 1742 թ. փետրվարի 9-ին Մխիթարն Արծիվյանին ուղղված իր նամակում մերժեց Անտոնյանների հետ միավորման առաջարկը⁴⁵:

1740 թ. հետո հայ վանականների թվաքանակի ավելացումը Քրեյմի վանքում էլ ավելի հասունացրեց նոր վանք հիմնելու գաղափարը:

---

⁴¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 64.

⁴² Նույն տեղում, էջ 65:

⁴³ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3402-3403:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 3407-3408:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 3408-3409:

Արծիվյանը վանականների հորդորով որոշեց կառուցել առանձին վանք: Այս նպատակով նա 1749 թ. հրապարակեց նամակ՝ որում ֆինանսական աջակցություն էր խնդրում իր համայնքի համար⁴⁶: Այդուհանդերձ նա չկարողացավ տեսնել իր նախագծի իրականացումը, քանի որ 1749 թ. հոկտեմբերի 1-ին մահացավ:

Մինչև նոր պատրիարքի ընտրությունը եպիսկոպոսները փորձեցին իրականացնել հանգուցյալ պատրիարքի մտադրությունը: Նրանք հանդիպեցին մարոնի պատրիարք Սիման Աուադի հետ և նրա թույլատվությունը ստանալուց հետո, սկսեցին աշխատել ծրագրի իրականացման ուղղությամբ:

1749 թ. հոկտեմբերի կեսին հանդիպում տեղի ունեցավ շեյխեր Սուշրիֆ և Քաբալան Ալ-Խազինների հետ: Վերջիններս այդ նպատակով տրամադրեցին Բզմառի ագարակը⁴⁷՝ Հռոմի եկեղեցուն պատկանող Սուրբ Տիրամոր վանքը կառուցելու նպատակով⁴⁸:

Շեռաքրքրական է, որ հողերի նվիրաբերման փաստթղթերում իշխանության կրող էին համարվում մարոնի պատրիարքը՝ որպես համայնքի գերագույն ղեկավար և Խազին ավատատերերը, որոնք աջակցություն էին ցույց տալիս կաթոլիկ հայերին հայ առաքելական պատրիարքի և օսմանյան կառավարության հետապնդումներից խուսափելու գործում⁴⁹: Այս փաստն ապացուցում է, որ Լեռնային Լիբանանում 18-րդ դարում մարոնիներն ունեին բավարար իշխանություն, ինչը հնարավորություն էր տալիս նրանց, իրենց շահերից ելնելով, ազատորեն աջակցել հայ կաթոլիկներին:

Հոկտեմբերի 14-ին 5 Անտոնյան միաբանները գումարեցին նիստ և կաթողիկոս հռչակեցին Հակոբ Հովսեփյան /Սուրադյան/ Հալեպի եպիսկոպոսին: Եկեղեցական աշխատություններում վերջինս հիշատակվում է որպես Հակոբ Պետրոս Բ: Դեկտեմբերի 22-ին կաթողիկոս օծման արարողությունը տեղի ունեցավ, իսկ 1750 թ.

---

⁴⁶ Mésérian J., Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne..., p. 325.

⁴⁷ Բզմառը գտնվում է Միջին Քիսրվանում՝ ծովի մակարդակից 950 մ բարձրության վրա: Բզմառից արևմուտք գտնվում են Հարիսա, Դարուն և Ղոստա գյուղերը, արևելքում՝ Ուայֆուն և Աշքուբ գյուղերը, որոնց բնակիչները մարոնիներ են:

⁴⁸ Վարժապետյան Ս., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի, հ. Ա, Պեյրուբ, 1982, էջ 270:

⁴⁹ Archives of the Monastery of Bzummar, Box № 26, Year 1753, see Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 66.

սեպտեմբերի 23-ին կարդինալական ժողովում հաստատվեց նորընտիրի պաշտոնը⁵⁰:

Պատրիարք Հակոբը ստանձնեց Բզմնառի վանքի կառուցումը: Վանքի շուրջ գնեց նոր հողեր, որտեղ նրա ղեկավարությամբ տնկվեցին խաղողի այգիներ և թթենիներ: Վանքի վրա արձանագրված է 1749 թ.⁵¹: որպես շինարարության սկիզբ, իսկ այն ավարտուն տեսք ստացավ 1771 թ.⁵¹: 1750 թ. Հակոբը թողեց Քրեյմը և հաստատվեց Զմմառում՝ իր հետ տանելով մի քանի Անտոնյան միաբաններ:

1750 թ. Բեյթ Խաշբո կոչված բարձունքի վրա Լիբանանում հայ Անտոնյաններին հնարավորություն տրվեց կառուցել ևս մեկ վանք: Փաստաթուղթը 1750 թ. ապրիլի 12-ին ստորագրեց շայխ Սինտո Ալ-Խազին և հաստատեց պատրիարք Տաբիյա Ալ-Խազին⁵²:

1753 թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Հակոբ Պետրոս Բ. կաթողիկոսը, որի վաստակը ևս շատ մեծ էր հայ կաթոլիկ միաբանության հիմնադրման գործում: Հակոբին հաջողվեց նաև զգուշավորություն դրսևորել և հակասություններ չունենալ հայ առաքելական եկեղեցու հետ: Հովսեփյանը թաղվեց Քրեյմում⁵³:

1753 թ. հունիսի 23-ին կաթողիկոս ընտրվեց Միքայել Պետրոս Գ-ը, որի ընտրությունը պապը վավերացրեց 1754 թ. մայիսի 6-ին⁵⁴: Վերջինս ևս, Արծիվյանի օրինակով, փորձեց իր ազդեցությունը տարածել Օսմանյան կայսրության ողջ հայ կաթոլիկների նկատմամբ, սակայն այս գաղափարը հավանություն չգտավ Հռոմում: 1759 թ. ապրիլի 30-ի պապական վճռով կաթողիկոսության իրավասությունները սահմանափակվեցին միայն Կիլիկիայով, Ասորիքով և Միջագետքով⁵⁵:

Նրա ղեկավարությամբ Բզմնառի շինարարությունը շարունակվեց: Գնվեցին նոր հողատարածքներ: Գասպարյանը մահացավ 1780 թ. նոյեմբերի 16-ին և թաղվեց Բզմնառում⁵⁶: Հաջորդ պատրիարքը՝

---

⁵⁰ Terzian M., Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens Catholiques, p. 93.

⁵¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 67.

⁵² Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3483:

⁵³ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 67.

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3484-3485:

⁵⁶ Ալէքսանդրեան Ա., Համառօտ պատմութիին երկոտասան կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Վենետիկ, 1906, էջ 22:

Բասիլիուս Ավքադյանն, ընտրվեց 1780 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Նորընտիր պատրիարքը հյուրընկալում էր այն կաթոլիկներին, որոնք խուսափում էին Կ. Պոլսի առաքելական պատրիարք Ջաքարիայի /1780-1781 թթ./ հետապնդումներից: Բասիլիուսը մահացավ 1788 թ. փետրվարի 15-ին⁵⁷:

1788 թ. մայիսի 11-ին Աղանայի արքեպիսկոպոս Գրեգորի Կուպեյանն ընտրվեց պատրիարք: Պապի հաստատումը ստացվեց նույն թվականի դեկտեմբերի 15-ին⁵⁸:

Կուպեյանի ամենանշանակալի գործը 1810 թ. Բզմմառի ժառանգավորաց վարժարանի հիմնադրումն էր, որը մինչ օրս շարունակում է հոգևորականներ պատրաստել⁵⁹: Այս կրթական հաստատությունում դասավանդվում էր հայերեն: Կրթական համալիրի ֆինանսավորման միակ աղբյուրը Մադրասի հայ առևտրականների նվիրատվություններն էին, ինչը սահմանված էր պատրիարքի և նրանց միջև 1791 թ. սեպտեմբերի 29-ին կնքված համաձայնագրով⁶⁰:

Այսօր էլ ժառանգավորաց վարժարանում ուսանում են զգալի թվով երիտասարդներ, որոնք ստանում են որակյալ կրթություն: Ջմմառի շրջանավարտներից շատերը՝ նաև որպես ուսուցիչներ, զգալի դեր են խաղում Սիրիայի և Լիբանանի հայ համայնքներում երիտասարդ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում:

Կուպեյանը մահացավ 1812 թ. հունիսի 17-ին: Նույն թվականին պատրիարք ընտրվեց եպիսկոպոս Գրեգորի Ջերանյանը⁶¹: Նրա օրոք, մարոնի պատրիարքի հրամանով, վանքին նոր հողատարածքներ նվիրաբերվեցին Քիսրվանի գյուղերում՝ Ջիբդինում և Բզմմառում:

1828 թ. հունիսի 14-ին Կ. Պոլսում և Հալեպում հայ կաթոլիկների նկատմամբ հետապնդումներից խուսափելու նպատակով՝ Գրեգորի Սարայանը՝ 16 այլ հոգևորականների հետ, Անատոլիայից հաստատվեց Բզմմառի վանքում⁶²: Նույն թվականի նոյեմբերի 15-ին հոգևորականների ևս մեկ խումբ Տարոնից հաստատվեց Բզմմառում:

---

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

⁵⁸ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցույ անցքերը..., հ. Բ, էջ 3680:

⁵⁹ Վարժապետյան Ա., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի, հ. Ա, էջ 271; Raphael P., Le Role des Maronites dans le Retour..., p. 51.

⁶⁰ Terzian M., The Armenian Monastery of Bzummar, Beirut, pp. 49-50.

⁶¹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 68.

⁶² Նույն տեղում, էջ 69:

Այս հոգևորականները պատրիարքի հովանավորությամբ վանքում մնացին մինչև 1830 թ.⁶³, երբ Սուլթան Մահմուդը հրապարակեց հրովարտակ, որով ճանաչեց հայ կաթոլիկներին առաքելական պատրիարքությունից անկախ համայնք՝ միլլեթ: Արդյունքում հետապնդումները դադարեցին: Վերոնշյալ հրամանգիրը հնարավորություն տվեց հայ կաթոլիկներին ազատորեն դավանել իրենց հավատքը: Այն մեծապես դյուրացրեց Բզմնառի վանքի քարոզչական գործունեությունը:

Պատրիարք Ջերանյանը մահացավ 1840 թ. սեպտեմբերի 22-ին և թաղվեց Բզմնառում⁶⁴:

Լիբանանում Եմիր Բաշիր II ղեկավարման շրջանը /1788-1840 թթ./ հատուկ նշանակություն ունեցավ Քիսրվանի հայ համայնքի համար: Նրա հատուկ վերաբերմունքը Բզմնառի հայ համայնքի նկատմամբ պայմանավորված էր նաև Ջմնառի եպիսկոպոս Հակոբ Հուլասյանի հետ Բաշիրի մտերիմ հարաբերություններով: Վերջինս Բաշիրի երկրորդ կնոջ՝ Հասն Ջահանի հոգևոր հայրն էր⁶⁵: Բաշիրի խնդրանքով նա էլ կատարեց նրանց ամուսնության արարողությունը:

1838 թ. Եմիր Բաշիրը հազար պիաստր գումար նվիրաբերեց հայ կաթոլիկ համայնքին⁶⁶: 1832 թ. վերջինիս հրամանով Բզմնառի վանքի Քիսրվանի տարբեր շրջանների կալվածքներն ազատվեցին միրի հարկատեսակից⁶⁷:

Եմիր Բաշիրը հայ համայնքին ցույց էր տալիս քաղաքական, բարոյական և տնտեսական աջակցությունը նպաստեց համայնքի դիրքերի ամրապնդմանը Լեռնային Լիբանանում: Այդ հարկից ազատումը հնարավորություն տվեց զգալի ֆինանսական միջոցներ կենտրոնացնել համայնքի ձեռքում:

Լեռնային Լիբանանում հայ կաթոլիկների հաստատումը համընկավ այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ մետաքսի առևտուրը տնտեսական ակտիվության հիմնական ոլորտն էր այս շրջանում: 19-րդ դարի կեսին մետաքսը շարունակում էր մնալ Լիբանանի հիմնական արտադրանքներից մեկը: Եմիր Բաշիր 2-րդի հայ համայնքի

---

⁶³ Ալեքսանդրեան Ա., Համառօտ պատմութիին երկոտասան...., էջ 40:

⁶⁴ Terzian M., The Armenian Monastery of Bzummar, p. 174.

⁶⁵ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 73.

⁶⁶ Սույն տեղում, էջ 74:

⁶⁷ Սույն տեղում, էջ 75:

կալվածքները միրի հարկից ազատելու որոշումը խթանեց նաև համայնքում մետաքսի մշակմանն ու առևտրի զարգացմանը:

Դեռևս 1749 թ. օգոստոսի 4-ին Քրեյմուն տեղի ունեցած նիստի ընթացքում որոշում էր կայացվեց թե՛նիների այգիների ավելացման մասին: Դրանք երբեք չպետք է վաճառվեին⁶⁸: Բզմնառի վանքի փաստաթղթերի համաձայն 1749-1841 թթ., տարբեր պատրիարքների օրոք, վանքը գնել էր 9,689 պիաստր արժեքի թե՛նիների և խաղողի այգիներ⁶⁹: Այսօր Զմնառի այգիների տարածքը 120.000 քառ. մետր է⁷⁰:

Համայնքում նաև գործում էր մետաքսե գործվածքների փոքր արտադրություն և զգեստների պատրաստում:

Բզմնառի հայ կաթոլիկ համայնքը կարճ ժամանակում կարողացավ ձեռք բերել բավարար տնտեսական ներուժ: Հայերի տնտեսական ակտիվությունն իր հերթին նպաստում էր Լեռնային Լիբանանի զարգացմանը:

Վանքն ունի նաև հայերեն ձեռագրերի արժեքավոր հավաքածու: Զմնառի ձեռագրերի համառոտ ցանկը տպագրվել է Սիսակ Յակոբ Վարժապետյանի «Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի» գրքում⁷¹:

Վանքի հարստությունն է համարվում հրաշագործ Տիրամոր յուղաներկ կտավը, որ վերագրվում է Ռաֆայելի վրձնին: Այն 1742 թ. Հռոմից իր հետ բերեց Աբրահամ Պետրոս Ա. կաթողիկոսը⁷²:

1915 թ. ցեղասպանությունից հետո, հազարավոր հայերի հաստատումը Լիբանանում, որտեղ նրանք լավ ընդունելության արժանացան, մեծապես կապված էր նաև Բզմնառի վանքի գոյության հետ, որի ավելի քան երկդարյա գործունեությունը Լեռնային Լիբանանում լավագույն երաշխիքն էր հաստատվող հայերի համար:

---

⁶⁸ Athanassian Kh., Abraham-Pierre l^{er} Ardzivian..., p. 340.

⁶⁹ Jeranian P., Catholic Armenian-Maronite Relations ..., p. 79.

⁷⁰ Վարժապետյան Ա., Հայերը Լիբանանի մեջ. հանրագիտարան լիբանանահայ գաղութի, հ. Ա, էջ 271:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 465-470:

⁷² Նույն տեղում, էջ 270:

LILIT HARUTYUNYAN

**THE FOUNDATION OF ARMENIAN CATHOLIC CONVENT
OF BZUMMAR**

Maronite monasticism, which was reorganized in Mount Lebanon in the XVII century, provided the environment for young Armenians who were coming from Aleppo to find the opportunity to receive religious education and offer their administration, artistic and intellectual talents for development of the Maronite Antonine monasteries in their organizational phase.

Another consequence of this early interaction between the Maronites and Armenian Catholics was the encouragement and support offered by the Maronite religious authorities and the Khazin feudal lords. Armenian individuals, including the trainees of the Maronite convent of Qozhayya in Besharreh, were helped. Permission was granted for the Armenian Catholics to found their community, convent of Kraym in Ghosta in 1720 and the convent of Bzummar in 1749, thus creating a foothold for the Catholic Armenians in Lebanon, which would attract in course of time, other Armenians, who escaping anti-Catholic persecution perpetrated by the Armenian Orthodox patriarch and the Ottoman government in Aleppo, would seek refuge within these monasteries under the protection of the Maronites.

Within a short period, the monastery of Bzummar, with its silk production and supply of wheat flour and money lending, became a center of commerce in the local market, which in its turn promoted the status of the community members not only as polite and intelligent, but also as an economically useful element to the prosperity of Mount Lebanon.

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱԿԱՍԱՐԴՅԱՆ

1905-1911 թթ. ԻՐԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

1905-1911 թթ. Իրանում տեղի ունեցած սահմանադրական շարժման վերաբերյալ խորհրդային շրջանի մի շարք աշխատություններ կարևոր տեղեկատվական և գիտական արժեք են ներկայացնում: Սակայն ժամանակաշրջանին բնորոշ գաղափարական նկատառումներից ելնելով՝ պատմագրության մեջ տասնամյակներ շարունակ կամ լուռ շրջանցվել կամ ոչ պատշաճ ուսումնասիրության է ենթարկվել Իրանում 1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության խնդիրը¹:

Սահմանադրական շարժումն Իրանում XIXդ. երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին արտաքին քաղաքական բազմաթիվ իրադարձությունների և երկրի ներսում ձևավորված սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի հետևանք էր:

Իրանի միջնադարյան քաղաքական և կիսաավատական կարգը, խոշոր ավատատերերի անջատողական ձգտումները, անձի և գույքի անապահովությունը, օտարերկրյա տերությունների, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի և ցարական Ռուսաստանի միջամտությունն Իրանի ներքին խնդիրներին բավականին լուրջ խոչընդոտներ էին, որոնք արգելակում էին երկրի բնականոն զարգացումը: Չնայած իրականացվող որոշ բարեփոխումներին և պետական ապարատի եվրոպականացման առանձին փորձերին, Իրանը շարունակում էր մնալ գյուղատնտեսական թերզարգացած երկիր: Ավատատիրական մնացորդները և օտարերկրյա տերությունների չափազանց միջամտությունը երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքին, առաջին հերթին սահմանափակում էին երկրում ձևավորվող մանր ու

---

¹ Иванов М., Иранская революция 1905-1911 годов, Москва, 1957; Арутюнян Г., Иранская революция 1905-1911гг. и большевики Закавказья, Ереван, 1956; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1981, էջ 438-440; Бор-Раменский Е., К вопросу о роли большевиков Закавказья в Иранской революции 1905-1911гг., Историк марксист, № 11, 1940 և այլն:

միջին բուրժուազիայի և լիբերալ հողատերերի գործունեությունը, որոնց շրջանում աստիճանաբար ձևավորվում էին ազգային բուրժուազիային հատուկ հատկանիշներ: Հասարակության այդ շերտը քաջ գիտակցում էր գործող կարգերում արմատական փոփոխություններ իրականացնելու, երկրի կենտրոնացման և միասնական շուկայի ստեղծման անհրաժեշտությունը:

XIX դարի վերջին տասնամյակներն Իրանում նշանավորվեցին ազգային ինքնագիտակցության բուռն վերելքով: Դրան առաջին հերթին նպաստում էին Իրանում և արտերկրում բնակվող մտավորականության գործունեությունը, արտասահմանում կրթություն ստացած իրանցիների սովոր զանգվածը, ազգայնական ոգով և քաղաքական ուղղվածությունը թերթերն ու ամսագրերը²: Օսմանյան կայսրությունում և Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխական խմորումները լայն արձագանք էին գտնում իրանական մամուլում: Կովկասի և Թուրքիայի հետ լեզվական և նշակութային ընդհանրությունները Թավրիզը վերածեցին սահմանադրական շարժումը սնող քաղաքական կենտրոնի:

Իրանի հասարակական-քաղաքական կյանքում կարևոր գործոն էր նաև շիա հոգևորականության մեծ ազդեցությունը, որո անընդհատ միջամտում էր երկրի կառավարման հարցերին: Ըստ այդմ, վերջինիս և ղաջարական իշխող վերնախավի միջև հարաբերությունները մշտապես լարված էին: XX դարասկզբին ղաջարական կառավարության կողմից հոգևորականության արտոնություններն ու իրավունքները սահմանափակելու հետևանքով այդ առձակատումն էլ ավելի սրվեց³, որի հետևանքով բարձրաստիճան հոգևորականների զգալի մասն օժանդակեց երկրում սահմանադրական կարգերի հաստատմանը:

Իրանում սահմանադրական շարժման սկիզբ է համարվում 1905 թ. դեկտեմբերը: Խորը տնտեսական ճգնաժամից անմիջապես հետո պայթեցին մի շարք հասարակական բողոքներ՝ մեկը մյուսից ավելի հուժկու, որոնց հետևեց 1906 թ. հուլիսյան բեստը⁴ Թեհրանի

---

² 1905 թ. ավելի քան 150 անուն մամուլ էր հրատարակվում Թեհրանում, 50-ը՝ Թավրիզում և շուրջ 15՝ Գիլյանում: Browne E., The Press and Poetry of Modern Persia, Cambridge University Press, 1914, pp. 27-166.

³ Шумов Г., Персия под властью последних Каджаров, Ленинград, 1933, с. 24, 78-79.

⁴ Անձեռնմխելիության իրավունք մզկիթներում, դամբարաններում, մուսուլմանական սրբավայրերում, ինչպես նաև դեսպանատների տարածքներում՝ իշխանությունների

բրիտանական դեսպանատան այգում: Երկրի հյուսիսում, այնուհետև մայրաքաղաքում սկսեցին ձևավորվել և ընդհատակից դուրս գալ քաղաքական և հեղափոխական կոմիտեները (էնջումենները): Սկզբնական փուլում դրանք իրականացնում էին տեղական ընտրական մարմնի գործառույթ:

1905 թ. օգոստոսի 5-ին Մոզաֆֆար էդ-Ղին շահը ստորագրեց Իրանում սահմանադրական կարգեր և Ազգային ժողով (Մեջլիս) հիմնելու մասին հրամանագիր: 1906 թ. դեկտեմբերի 30-ին մահամերձ շահը հաստատեց նաև Սահմանադրության առաջին մասը՝ «Հիմնական օրենքը»⁵: 1907 թ. հուլիսին, նրա մահվանից հետո նոր շահ հռչակվեց որդին՝ Ասրապատականի կառավարիչ Սոհամեդ Ալին: 1907 թ. հոկտեմբերի 7-ին վերջինս հաստատեց Սահմանադրության Հիմնական օրենքի «Հավելումները»⁶: Հիմնական օրենքի «Հավելումները» նախատեսում էին կազմակերպել նահանգային և շրջանային էնջումեններ ողջ երկրի տարածքում: «Հավելումների» 90,91,92,93 հոդվածները վերաբերում էին նահանգային էնջումենների իրավունքներին⁷: Համաձայն Սահմանադրության, էնջումենները ձեռք բերեցին տեղական ընտրական, խորհրդատվական ինքնակառավարման մարմնի արտոնություններ և իրավունքներ: Ազգքում Կովկասում, այնուհետև Իրանում կազմակերպվեցին գաղտնի «նոջահեդների» (մարտիկներ սրբազան գործի համար) հեղափոխական միություններ, ֆիդայական ջոկատներ, որոնք պատրաստ էին զոհաբերելու իրենց հանուն սահմանադրական կարգերի հաղթանակի⁸: Մոջահեդները ազգային-հեղափոխական, ռազմական

կողմից հետապնդվելու դեպքում:

⁵ Քասրավի Ա., Թարիխ-ե մաշրուփե-ե Իրան, Թեհրան, 1379, ս. 171-172, (պարս.); Constitutions, Electoral Laws, Treaties, of States in the Near and Middle Est, Duke University Press, 1947, pp. 68-78.

⁶ A Brief Narrative of Recent Event in Persia, Followed by a Translation of "The Four Pillars of the Persian Constitution", trans. by Brown Ed., London, 1909, pp. 87-101; Сборник дипломатических документов касающихся Событиямъ въ Персии (այսուհետև՝ Сборник дип. док...), Санкт-Петербург, 1911, с. 1-2.

⁷ A Brief Narrative of..., p. 99.

⁸ Մոջահեդների միության ծրագիրը ընդունվել է 1907 թ. սեպտեմբերի 10-ին Մեշհեդում (նոջահեդների ներկայացուցչական ժողովում), Afary J., Social Democracy and the Iranian Constitutional Revolution of 1906-1911, A Century of Revolution Social Movements in Iran, ed. J. Foran, v. II, University of Minnesota Press, 1994, p. 29.

այն ուժն էր, որի վրա հիմնվում էին էնջումենտերը և գործող հեղափոխական կազմակերպությունները:

Սահմանադրական շրջանում առկա էին երկու հակադիր խմբավորումներ՝ «Մաշրուֆիե» և «Մոսթաբեթ» (սահմանադրականներ և հակասահմանադրականներ): Իշխող վերնախավը, հատկապես ազնվականությունը մոսթաբեդների ճամբարում էր և մեղադրում էր սահմանադրականներին՝ իսլամի սկզբունքներից շեղվելու մեջ: Սահմանադրության կողմնակիցներն ավելի փոքրաթիվ էին՝ հիմնականում մտավորականությունը, բուրժուազիան և այսպես կոչված «բազարիները» (մանր ու միջին բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, արհեստավորները): Ընդհանուր առմամբ սահմանադրական շարժման սկզբնական փուլում հասարակության մեծ մասն ուներ հակասահմանադրական տրամադրություններ: Սակայն, երբ բարձր հոգևորականությունը աստարեց շարժմանը, հասարակության մյուս՝ ավելի ցածր դասերի ներկայացուցիչները նույնպես միացան նրանց⁹: Ուլեմները ստաձնեցին շարժման ղեկավարությունը՝ փորձելով իրենց հետևից տանել զանգվածներին:

1905 թ. ռուսական հեղափոխության ալիքը Իրան հասավ կովկասյան քաղաքներում արտագնա աշխատանքների մեկնած բանվորների, Ռուսաստանի համալսարաններում կրթություն ստացած իրանցի ուսանողների, Իրանի հետ գործարար կապեր ունեցող մարդկանց, զլխավորապես իրանցի և ռուս առևտրականների միջոցով: Բազմաթիվ կովկասցի հեղափոխականներ, այդ թվում նաև հայեր, որոնք Իրան էին փախել ռուսական իշխանությունների հետապնդումներից, նույնպես հեղափոխական գաղափարախոսության ներկրողներ էին:

Մեծ թիվ էին կազմում նաև թե՛ Իրանի հյուսիսային շրջաններում Կովկասից արտագնա աշխատանքների մեկնած բանվորները, թե՛ Անդրկովկասի նավթային արդյունաբերությունում աշխատող իրանցիները¹⁰:

---

⁹ Реза Годс М., Иран в XX век. Политическая история, Москва, 1994, с. 45-46; Abrahamian Er., Iran between Two Revolutions, Princeton, New Jersey, 1982, p. 58.

¹⁰ Օրինակ՝ Գիլյանում ձկնարդյունաբերության ձեռնարկություններում զբաղված էին 4200 բանվոր, որոնցից 3200-ը ռուսահայատակ էին: Իսկ Անդրկովկասում աշխատող իրանցիների թիվը 1905 թ. շուրջ 62 000 էր հասնում: XX դարի առաջին տասնամյակում Բաքվի նավթաշխարհի բանվորների 50% իրանցիներ էին: Կովկասում ծաղկունք էին ապրում պարսից գրականությունն ու կրթական հիմնարկները, իրատարակվում էին

Սահմանադրական կարգեր հռչակելուց անմիջապես հետո շահն անգիջում պայքար սկսեց սահմանադրականների դեմ: Այն ավելի կատաղի բնույթ ստացավ, երբ 1908 թ. հունիսի 22-ին շահը Թեհրանում ռազմական դրություն հայտարարեց, իսկ հունիսի 23-ին Իրանի Կոզակական բրիգադի ռուս հրամանատար գնդապետ Վ.Պ. Լյախովի աջակցությամբ պետական հեղաշրջում իրականացրեց՝ ռմբակոծելով Մեջլիսի շենքը: Հայտարարվեց, որ Մեջլիսն ու էնջումենները ցրվում են: Սպանվեցին, ձերբակալվեցին և երկրից արտաքսվեցին սահմանադրական շարժման բազմաթիվ առաջնորդներ¹¹: Բռնությունների այս նոր պայմաններում հեղափոխական շարժումը տեղափոխվեց երկրի հյուսիսային շրջաններ, մասնավորապես՝ Ատրպատական և Գիլյան: Այստեղ կենտրոնացան Կովկասից ժամանած զինյալ խմբեր՝ կազմված հայերից, վրացիներից և ադրբեջանցիներից, որոնք իրենց հետ զենք, զինամթերք, քարոզչական գրականություն էին բերում¹²: Թավրիզում սկսեցին խտանալ նաև հետադիմական ճանաբարի ուժերը, որոնք կատաղի պայքարի մեջ մտան սահմանադրականների հետ: Ատրպատականի սոցիալ-դեմոկրատների կազմակերպությունը, Թավրիզի էնջումենը, մոջահեդների խմբերը կազմակերպեցին ազգային ինքնապաշպանական բանակ՝ Սաթթար խանի ղեկավարությամբ, որի մեջ ընդգրկվեցին նաև Անդրկովկասից ժամանած հայ, վրացի և ազերի հեղափոխականներ¹³: Էնջումենների աչքի ընկնող անդամները, որոնք փախել էին երկրից և ընդհատակյա գործունեություն ծավալել

թերթեր, իրանցի վաճառականներն իրենց հայրենակիցների համար բաց էին անում արագ դասընթացների ուսումնական կենտրոններ և այլն: Ռուսաստանում (Անդրկովկասում) գոյություն ունեին սոցիալ-դեմոկրատական կողմնորոշմամբ տարատեսակ իրանական կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում էին բազմաթիվ իրանցի աշխատավորներ և մտավորականներ: Բաքվում է հիմնադրվել իրանական ազդեցիկ «Եջթեմայուն-ե Ամյուն» սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Արտագնա աշխատանքների մեկնած իրանցիները հայրենիք էին վերադառնում կատարելապես քաղաքականացված: Արդյունքում Իրանում ձևավորվում էին քաղաքական ծախ կողմնորոշմամբ հոսանքներ: Հայ, ասորի, վրացի և իրանցի բանվորները, չնայած իրանական հասարակությանը բնորոշ ռասայական և կրոնական մասնատվածությանը, համատեղ քաղաքական գործունեություն էին ծավալում զանազան հեղափոխական էնջումեններում (կոմիտեներ): Реза Годс М., Иран в XX веке... с. 32-33.

¹¹Afary J., The Iranian Constitutional Revolution, 1906-1911, New York, 1996, pp. 140-142.

¹² Abrahamian Er., Iran between Two Revolution, Princeton, New Jersey, 1982, pp. 96-97.

¹³Шумов Г., Персия под властью..., с. 114-115.

Կովկասում, նույնպես վերադարձան՝ համալրելով շարժման զինված մասնակիցների շարքերը¹⁴:

* * *

Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության կարևոր պատմական փաստը ճիշտ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ավելի լայն դիտարկել քաղաքական և սոցիալական այն պայմանները, որոնցում ապրում էր պետականություն չունեցող հայ ժողովուրդը:

XIX դ. Թուրքիայում, Կովկասում և Իրանում ապրող հայերը բաժանված էին ոչ միայն աշխարհագրորեն, այլև գտնվում էին սոցիալական, տնտեսական, մտավոր և քաղաքական զարգացման տարբեր մակարդակներում: Իրանի հայկական համայնքը, ի տարբերություն Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հայկական համայնքների, ավելի փոքրաթիվ էր, սակայն քաղաքական առումով, որպես կրոնական փոքրամասնություն, գտնվում էր ավելի շահեկան պայմաններում: 1828 թ. Թուրքենչայի պայմանագրից հետո XIX դ. վերջին և XX դարասկզբին Իրանի հայ բնակչությունը կենտրոնացած էր հիմնականում Ատրպատականի, Գիլանի և Սպահանի հատվածներում: Նրանց մոտավոր թիվը, ըստ տարբեր աղբյուրների, հասնում էր 63000-70000¹⁵: Նշված ժամանակաշրջանն իրանահայ գաղութի համար նշանավորվեց աշխարհիկ կրթություն ստանալու և երկրի քաղաքական կյանքին մասնակից լինելու լայն հնարավորություններով:

XIX դ. վերջին Իրանում, մասնավորապես Ատրպատականում, հայկական համայնքի կրթված և քաղաքականացված տարրը ձևավորվում էր կովկասահայության հետ իր շփումների անմիջական ազդեցությամբ¹⁶: Այս ազդեցությունն ուժեղ էր Կովկասից եկող հայկական հեղափոխական երկու գլխավոր կուսակցությունների՝

---

¹⁴ Afary J., The Iranian Constitutional..., p. 218.

¹⁵ Ստեփանյան Ս., Հայ առևտրական բուրժուազիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, 1992, էջ 49-59; Ֆրանգեան Ե., Ատրպատականի (պատկերագրող ժողովածու), Թիֆլիս, 1905, էջ 7; Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը (1941-1979), Երևան, 1989, էջ 32-33; Chaqueri C., Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Persual; The Armenians of Iran, ed. by Chaqueri C., Harvard University Press, 1998, pp. 11-13; Curzon G., Persia and the Persian Question, London, 1892, v. I, pp. 493, 548.

¹⁶ Chaqueri C., Introduction to the Armenians of..., p. 5.

Հնչակյան կուսակցության¹⁷ (հետագայում՝ Սոցիալ-Դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցություն) և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության¹⁸ կողմից, որոնք Իրանի հյուսիսային շրջաններում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել դեռևս 1890 թ.-ականներից:

Բազմաթիվ փաստաթղթեր վկայում են, որ ինչպես այս կուսակցությունները, այնպես էլ սոցիալ-դեմոկրատական կողմնորոշմամբ հայկական այլ կազմակերպություններ գործուն մասնակցություն են ունեցել Իրանում սահմանադրական շարժմանը: Արդարացի չի լինի թերազնահատել նրանց ներդրումն Իրանի հասարակական-քաղաքական մտքի ձևավորման մեջ՝ ելնելով միայն այն հանգամանքից, որ տվյալ ժամանակահատվածում այս քաղաքական ուժերի ներսում և նրանց միջև առկա են եղել որոշ գաղափարական անհամաձայնություններ և մրցակցություն:

Մինչև Սահմանադրական հեղափոխության սկզբնավորումը հայ քաղաքական կուսակցությունները, ինչպես Հնչակյան, այնպես Դաշնակցությունը չէին միջամտում Իրանի ներքին քաղաքական խնդիրներին: Ազգային կուսակցությունների ներկայությունն Իրանում հիմնականում պայմանավորված էր իրանահայ համայնքում նրանց կրթական և հասարակական գործունեության հետ¹⁹: Մյուս կողմից Իրանի աշխարհագրական հարևանությունը թույլ էր տալիս այդ կուսակցություններին գործողություններ իրականացնել Օսմանյան

---

¹⁷ Կուսակցության մասին մանրամասն տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, 27, 19, 20; Կիտուր Ա., Պատմություն Ս.Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, հ. Ա, Պէյրուք, 1962; Կուսակցության ծրագիրը տե՛ս «Հնչակյան կուսակցության ծրագիր», ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 5, թ. 1-6; Nalbandian L., The Armenian Revolutionary movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, Barkley, Los Angeles, 1963.

¹⁸ Կուսակցության մասին մանրամասն տե՛ս Տասնապետյան Հ., Պատմություն Հայ Հեղափոխական Շարժման և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության, Լիբանան, 2000; Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն, հ. Ա, Թեհրան, 1981; Nalbandian L., The Armenian Revolutionary movement ...:

¹⁹ Կովկասից հայ հեղափոխական գործիչներից շատերը Իրան էին գործուղվում որպես ուսուցիչներ, ինչը մեծապես նպաստում էր Իրանում հայերի զգալի շերտի ոչ միայն քաղաքականացմանն, այլև նրանց կրթական մակարդակի բարելավմանը: Ուսուցչական գործունեությունն իր աշխատավարձով հնարավորություն էր ընձեռում տեղում կուսակցական գործիչներ պահելու համար: Ուսուցչի պաշտոնում կարելի էր նշանակվել Առաջնորդարանի և Հոգաբարձուների խորհրդի միջոցով, հետևաբար, մեծ նշանակություն ուներ Թեմական Առաջնորդի կամ Հոգաբարձուների խորհրդի անդամների համակրանքը կամ հակակրանքը այս կամ այն կուսակցության նկատմամբ:

կայսրության հայկական շրջաններում: «Թավրիզը, Սալմաստը և Խոյը այն կամուրջն էին, որոնցով անցնում էին «առաջին առաքելները» դեպի Երկիր գնալու համար. յատկապես Սալմաստում էր, որ վարժուում ու մարզուում էին յեղափոխական մարտիկները, կազմակերպուում խմբերի մէջ (զինատար և մարտական), և ապա մէկնում Երկիր»²⁰:

Իրանում հնչակյանների գործունեության վերաբերյալ տեղեկություններն այդքան էլ առատ չեն, որքան դաշնակցության մասին հաղորդվող տվյալները: Հնչակյան կուսակցության շատ արքյուրներ սահմանափակ են ի տարբերություն Իրանում ՀՅԴ ծավալած գործունեության մասին գոյություն ունեցող փաստացի նյութերի և պատմագրության: Բացի այդ, թեև հնչակյանները մասնաձյուղեր և խմբեր հիմնեցին Ատրպատականում ՀՅԴ-ից մի քանի տարի առաջ, սակայն ինչպես նշում է Հնչակյան պատմագիր Ա. Կիտուրը, նրանց դիրքերը բավականին թուլացան 1896 թ. ներկուսակցական ֆրակցիոն բաժանումից հետո և ապա 1905 թ. սկզբոււնքային պառակտումն նույնպես իր որոշակի անդրադարձն ունեցավ Ատրպատականի հնչակյան կազմի վրա²¹:

Դաշնակցականների և Հնչակյանների զենքի և ֆիդայիների տեղափոխություններն Իրանի տարածքով փաստորեն ազատ էին ու չէին խոչընդոտվում իրանական կառավարության կողմից (Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հետ ունեցած որոշ հակասությունների պատճառով): Դաշնակցականներն Իրանում նույնիսկ զենքի արտադրություն սկսեցին. 1891 թ. Թավրիզում հիմնվել է «Խարիսխ» զինագործարանը: Դաշնակցությունը հայթայթում էր զենք նաև Նոր Զուղայում՝ Օսմանյան կայսրություն անցնող ֆիդայիներին բաժանելու

---

²⁰ Մինչև 1896 թ. Իրանում ՀՅԴ համար առաջնային նշանակություն ուներ Սալմաստում թուրք-պարսկական սահմանագլխում գտնվող Դերիկի վանքը: Այստեղ էին հավաքվում ՀՅԴ այնպիսի հայտնի դեմքեր ինչպես՝ Իշխան Հովսեփ Արղոյանը, Վարդանը, Սև Քարեցի Սաքոն, Նիկոլ Դումանը և այլոք, որտեղից էլ նրանք անցնում էին Վասպուրական: Ռազմավարական կարևոր նշանակություն ուներ նաև Խոյը, հատկապես Մակուի շրջանի Թադէոս Առաքյալի վանքը: Բացի Զուլֆա-Թավրիզ-Սալմաստ գծից, կարևոր էր նաև Զուլֆայից Խոյ տանող ճանապարհին Դարաշամբում գտնվող Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը, այստեղից էլ Վառ հայկական գյուղի և Դոթորի վրայով դեպի «Երկիր» տանող ճանապարհը: Հնչակյանները նույնպես ունեին այդպիսի կացարաններ Սալմաստում, Իրանի հյուսիս-արևմուտքում՝ Փայաջուկում: Անուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում 1890-1918, Թեհրան, 1950, էջ 11-17:

²¹ Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 396:

նպատակով²²: Հետագայում, Թավրիզի ինքնապաշտպանության ժամանակ, դաշնակցականների գենքի արտադրության և տեղափոխման հմտությունները օգտակար եղան նաև իրանցի սահմանադրականներին:

Հայ հեղափոխականների մասնակցությունն Իրանի Սահմանադրական շարժմանը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով²³:

- Ցարական Ռուսաստանում դարասկզբին անց կացվող վարչական, հողային և այլ բարեփոխումների հետ մեկտեղ, կառավարությունը պետական մակարդակի վրա սկսեց վերահսկել տարածքային և էթնիկ անջատողական բոլոր շարժումներն ու ձգտումները (ֆինների, լեհերի, հրեաների, հայերի և այլոց նկատմամբ): Կառավարության դիրքորոշումը հետևյալն էր. «հետևողական լինել այն հարցում, որպեսզի ոչ մի ազգային տարր մեծամասնություն չկազմի կայսրության ռազմավարական կարևորություն ունեցող և ոչ մի նահանգում»²⁴: Նշված բարեփոխումների շարքից էր նաև Կովկասի փոխարքա Գ.Գուլիցինի բոլոր հայկական դպրոցների և բարեգործական (մարդասիրական) միությունների փակման հրամանը²⁵: 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II հաստատում է հայ եկեղեցու կալվածքները և գույքը բռնագրավելու մասին օրենքը, որի համաձայն հայկական եկեղեցապատկան կալվածքներն ու եկամտաբեր գույքն անցնում էին ռուսական համապատասխան նախարարությունների տնօրինության տակ²⁶: Ցարական իշխանությունների այս հայահալած քաղաքականությունն ազդեց նաև Իրանում հայկական համայնքի տրամադրությունների վրա՝ դժգոհություններ առաջացնելով նաև ռուսամետ իրանահայերի շրջանում²⁷:

---

²² Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 42, Հ. Բերբերյանը իր աշխատության մեջ ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հայտնում «Խարիս» գինագործարանի մասին տե՛ս Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911: The Love for Freedom Has No Fatherland, Westview Press, 2001, pp. 49-50:

²³ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., pp. 67-98.

²⁴ Ամուրյան Ա., «Ցարական Օսթրանկայի Արխիվը», գիրք Ա, Թեհրան, 1978, էջ 62-63:

²⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, Երևան 1981, էջ 350-351; Suny R., Armenia in Modern History, Indianapolis, Indiana University Press, 1984, p. 47.

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VI, էջ 350-351:

²⁷ Chaqueri C., Introduction to the Armenians of..., p. 5.

- XX դարասկզբին Անդրկովկասում հայերը բախվեցին ավելի ընդգծված հակահայկական տրամադրությունների հետ. 1905-1906 թթ., ռուսական իշխանությունների թողտվությամբ հայերի և իսլամադավանների միջև բախումները ստիպեցին հայկական կուսակցություններին վերանայել իրենց բաց ազգայնական գործելաձևը, վերաբժնորել իրենց դիրքը կովկասյան հասարակության մեջ: Վերջիններս ընդգրկվեցին սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածության այնպիսի հեղափոխական շարժումներում, որոնք առաջարկում էին ավելի «արդյունավետ» համագործակցություն²⁸:

- Զանի որ Սահմանադրական շարժումն առաջին հերթին ուղղված էր Իրանում օտարերկրյա, մասնավորապես ռուսական տիրապետության դեմ, ուստի հայ և իրանցի հեղափոխականները միավորվեցին ընդհանուր գաղափարի շուրջ:

- Ցարական կառավարությանը վրդովվեցնում էր հատկապես շահական կառավարության անտարբեր մոտեցումը հայ հեղափոխական կազմակերպությունների կողմից Իրանի տարածքից Ռուսաստանի դեմ իրականացվող քարոզչական ու ահաբեկչական գործողությունների նկատմամբ:

- 1905 թ. Օսմանյան ազրեսիան Իրանի նկատմամբ²⁹ նույնպես իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Իրանում ապրող հայ ազգաբնակչության վրա, և անհանգստության առիթ տվեց հայ հեղափոխականներին:

- 1908 թ. ստոլիպինյան բռնությունների արդյունքում մեծացավ հակացարական տարրերի, այդ թվում նաև հայ հեղափոխականների հոսքը Կովկասից Իրան (հատկապես երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջանները), որտեղ հեղափոխական գործունեության պայմանները շատ ավելի դյուրին էին: Փաստենք, որ կովկասահայերի և իսլամադավանների միջև տեղի ունեցած սարսափելի ընդհանրումներից մեկ-երկու տարի հետո, Իրանի սահմանադրական հեղափոխությունն ընկալվում էր որպես ընդհանուր հասարակական պայքարի մի «հրապարակ», որտեղ գաղափարական ընդհանրությունը հնարավոր էր դարձնում նրանց համագործակցությունը:

---

²⁸ Приложение к газете "Гнчак" № 3 об армяно-мусульманской резне в Баку 9-10 февраля 1905г., ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 68, թթ. 1-2.

²⁹ Մանրամասն տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Երևան, 1974:

- 1906 թ. ՀՅԴ և Ա.Դ. Հնչակյան կուսակցությունները վերանայեցին նաև միջկուսակցական հարաբերությունները՝ փորձելով համագործակցության եզրեր գտնել նաև Իրանում: 1907 թ. ՀՅԴ և Ա.Դ. Հնչակյան կուսակցությունների միջև ստորագրվեց հռչակագիր՝ համատեղ գործունեության վերաբերյալ³⁰:

- 1906 թ. հուլիս ամսին իրանական կառավարությունն արգելեց Դաշնակցության պաշտոնական մարմին «Դրօշակը», որը 16 տարի շարունակ անարգել տեղափոխվում էր ժնկից Իրան, իսկ այնուհետև տարածվում՝ «ըստ նշանակության»: Ռուսական ճնշման տակ իրանական կառավարության այս արգելքը նույնպես ազդեց Իրանում Սահմանադրական շարժմանը մասնակցելու Դաշնակցության որոշման վրա³¹:

- 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում պետական հեղաշրջումից և 1876 թ.-ի Սահմանադրության վերահաստատումից հետո երիտթուրքական Միություն և Առաջադիմություն կուսակցությունը հնչակյաններին և հատկապես Դաշնակցությանը կոչ էր անում դադարեցնել իրենց ընդդիմադիր գործունեությունն Օսմանյան կառավարության դեմ³²: Ընդամիսն ազգային կուսակցություններն կարողացան իրենց ռազմական ներուժը ուղղորդել Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատման նպատակին:

ՀՅԴ, Ա.Դ.Հնչակյան կուսակցությունը, այնպես էլ առանձին սոցիալ-դեմոկրատներ համագործակցում էին Իրանի և կովկասցի հեղափոխականների հետ և կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կոալիցիայի մաս էին կազմում³³:

Խորհրդային պատմագրության մեջ Իրանի Սահմանադրական հեղափոխությանը հայերի մասնակցությանը վերաբերող որոշ հարցեր լրացուցիչ լուսաբանման կարիք ունեն: Գ. Հարությունյանը իր «1905-1911 թթ. Իրանական հեղափոխությունը և Անդրկովկասի բոլշևիկները» աշխատության մեջ նշում է, որ իրանական սոցիալ-դեմոկրատիան

---

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 45, թ. 1, «ՀՅԴ Ատրպատականի Կ.Կոմիտեի և Ա.Դ. Հնչակյան Կ. Պարսկաստանի Մ. Ճյուղերի Գործ. Հանձ. ուղերձը ընկերներին միավորելու բոլոր հայերի ուժերը հաղթանակին հասնելու համար»: ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 3, թ. 67, «Հնչակ», № 2, փետրվար, 1907 թ.:

³¹ Դրոշակ, № 7, հուլիս, 1907, Դրոշակ, օգոստոս, 1908:

³² Մանրամասն տե՛ս Кочар М., Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос, Ереван, 1988.

³³ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 116.

ստեղծվել է Անդրկովկասի բոլշևիկների անմիջական մասնակցության շնորհիվ³⁴։ Սակայն Խ. Չաքերին փաստում է, Կ. Կաուցկիի և Գ. Պլեխանովի հետստալինյան շրջանում հայտնաբերված արխիվային փաստաթղթերը և նրանց ուղղված Թավրիզի հայ սոցիալ-դեմոկրատների նամակները նոր լույս են սփռում այն փաստի վրա, որ սոցիալիստական դոկտրիններն Իրանում հիմնականում ձևավորվել են իրանահայ մտավորականների գաղափարական ազդեցության շնորհիվ³⁵։

Թավրիզի սոցիալ-դեմոկրատների խումբը (ԹՄԴԽ) ձևավորվել է 1905 թ. ամռանը Սահմանադրական շարժման սկզբնավորման փուլում, որի հիմնադիրներից են եղել Արշավիր Զիլինգարյանը, Վաստ Խաչատուրյանը, Սեդրակ II և Կռամ Փիլոսյանը և Տ. Դերվիշը (Տեր-Հակոբյան)։ Նշված գործիչներն Իրանի սահմանադրական շարժման ընթացքի և բնույթի մասին հոդվածներ են տպագրել գերմանական սոցիալիստական *Neue Zeit* ամսագրում³⁶։ Թավրիզի ինքնապաշտպանության շրջանում (1908-1909 թթ.) հայ սոցիալ-դեմոկրատները Թավրիզում նամակագրական կապի մեջ են եղել մարքսիստական տեսաբաններ և սոցիալ-դեմոկրատական առաջնորդներ Կ. Կաուցկիի և Գ. Պլեխանովի հետ³⁷։ Այդ նամակներում խմբի առանձին անդամներ վերջիններիս կարծիքն ու խորհուրդներն են հարցրել՝ Իրանում սահմանադրական շարժման բնույթի և նրանում սոցիալ-դեմոկրատների մասնակցության վերաբերյալ³⁸։

---

³⁴ Арутюнян Г., Иранская революция..., с. 121.

³⁵ Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of Iranian Socialism 1905 to 1911, The Armenian of Iran, ed. by Chaqueri C., p. 81.

³⁶ Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., p. 86.

³⁷ Joseph Karakhanian to Georgii Plekhanov (September 1905), pp. 311-312; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (July 1908), pp. 313-316; Karl Kautsky's Reply to Archavir Tchilinkirian (August 1908), pp. 317-321; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (August 1908), pp. 322-323; Vasso A. Khachaturian to Georg V. Plekhanov (November 1908), pp. 324-330; Protokol № 1 of the Social-Democratic Conference, Sent to Georgii Plekhanov (October 1908), pp. 331-334; Archavir Tchilinkirian to Georgii V. Plekhanov (December 1908), pp. 335-337; Tigran Derviche to G. V. Plekhanov (December 1908), pp. 338-344; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (June 1910), pp. 345-346; Archavir Tchilinkirian to Karl Kautsky (October 1911), աղբյուրը՝ The Armenian of Iran... .

³⁸ Protokol № 1 of the Social-Democratic Conference, Sent to Georgii Plekhanov (October 1908), pp. 131-134, Tigran Derviche to G. V. Plekhanov (December 1908), pp. 338-344, աղբյուրը՝ The Armenian of Iran... .

1908 թ. Թավրիզի նահանգային խորհուրդը (Էնջուման-ե Իյալաթի-ե Ազարբայջան կամ Թավրիզի Էնջումենը), սոցիալ-դեմոկրատների գաղտնի կենտրոնը (Մարքյազ-ե Ղայթի) և մոջահեդների խմբերը ձևավորեցին Թավրիզի հեղափոխական բանակը՝ Սաթթար և Բադիր խաների հրամանատարության տակ, որին անդամակցեցին մեծ թվով անդրկովկասցի հայեր: Թավրիզի սոցիալ-դեմոկրատների երեսուն հոգանոց խումբը (ԹՍԴԽ), որոնց մեծամասնությունը հայեր էին, 1908 թ. հոկտեմբերի 16-ին խորհրդակցություն զուամարեցին՝ շարժման հետագա ընթացքը քննարկելու նպատակով³⁹: Քննարկումների ընթացքում խմբի ներսում սահմանադրական շարժման բնույթի և դրանում սոցիալ-դեմոկրատների մասնակցության հարցի շուրջ ձևավորվեցին երկու տարբեր ռազմավարական մոտեցումներ: Խմբի մեծամասնության կարծիքը ներկայացնող Արշավիր Չիլինգարյանը և Վաստ Խաչատուրյանը այն տեսակետին էին, որ Իրանում անհրաժեշտ է աշխատավորությանն ու գյուղացիության մեջ ձևավորել դասակարգային պայքարի մոտեցումներ: Այնուհետև ընդգրկել նրանց շարժման մեջ: Նրանց ընդդիմախոսներ՝ Սեդրակի, Վռամ Փիլոսյանի և Տ. Տեր-Հակոբյանի կարծիքով Իրանը վերջերս էր թևակոխել արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման փուլ և դեռ վաղ է խոսել սոցիալիստական ծրագրերի մասին, ուստի շարժման այս փուլում հարկավոր է ընդգրկվել դեմոկրատական պայքարի մեջ և համագործակցել հիմնականում սահմանադրական շարժման առաջնորդների հետ⁴⁰: Հետագայում խմբի փոքրամասնության տեսակետը ներկայացնող անդամները՝ Վռամ Փիլոսյանը և Տ.Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ) գաղափարական և գործնական մեծ մասնակցություն են ունեցել նաև 1909 թ. «Իրանի Դեմոկրատական կուսակցության» (Ֆերքեյ-ե Դեմոկրատ-ե Իրան) կազմավորման գործում: Վ. Փիլոսյանը և Տ.Տեր-Հակոբյանը գաղտնի, բայց բավականին արդյունավետ, համագործակցել են այդ կուսակցության հիմնադիրներից մեկի՝ մեջլիսի ձախակողմյան ներկայացուցիչ Սեյիդ Հասան Թաղի-Ջադեի հետ⁴¹: Տիգրան Տեր-Հակոբյանը «Դերվիշ» կեղծանունով անդամակցել է 1909 թ. օգոստոսից տպագրվող

³⁹ Afary J., *Armenian Social Democrats, the Democrat Party of Iran, and Iran-e Naw: a Secret Camaraderie*, Iran and Iranian Studies, p. 239.

⁴⁰ Afary J., *Social Democracy and the Iranian...*, pp. 32-37; Chaqueri C., *Armenian-Iranians and the Birth of...*, pp. 81-89.

⁴¹ Afary J., *Armenian Social Democrats...*, pp. 240-241.

Դեմոկրատական կուսակցության պաշտոնական մարմին՝ «Իրան-ե Նոու» թերթի խմբագրական կազմին⁴²: Ինչպես նշում է Ջ. Աֆարին, հայ սոցիալ-դեմոկրատները ներգրավված են եղել Դեմոկրատական կուսակցության ձևավորման յուրաքանչյուր փուլում, և նրանց համագործակցությունն իրանցի գործընկերների հետ հետագայում լուրջ հիմքեր ստեղծեց Իրանում ավելի ազդեցիկ քաղաքական կուսակցություններ ձևավորելու համար⁴³:

Մեկ այլ իրանական սոցիալ-դեմոկրատական խումբ ձևավորվել է Գիլյանում Հնչակյան կուսակցության անմիջական ազդեցության տակ: Դոլամ-Հոսեյն խան Մոհամմադը⁴⁴ 1909 թ. գաղտնի կապի մեջ է մտել տեղի Հնչակյան կազմակերպության հետ՝ Գիլյանում սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության մասնաճյուղ հիմնելու նպատակով: Համաձայն Ա. Կիտուրի, հնչակ Գր.Եղիկյանի անմիջական օգնությամբ այս խումբը թարգմանել է Հնչակյան կուսակցության ծրագիրը և որոշ փոփոխություններով համաձայնեցրել այն տեղական քաղաքական պայմաններին: Ծրագրի թարգմանությունից հետո հնչակյաններ Գր. Եղիկյանը, Խ.Սիմոնյանը, Իս. Տեր-Հովհաննիսյանը և իրանցի Աբու Ղասեմ Ռեզազադեն, Աբու-Ֆազլ խանը, Դոլամ-Հոսեյն խան Մոհամմադը կազմեցին է մի «խառը» խումբ⁴⁵: Սակայն 1910 թ. շարունակելով գաղտնի համագործակցությունը խմբի հայ անդամների հետ, որոշում են հիմնել բացառապես իրանցիներից կազմված Հնչակյան կուսակցության իրանական մասնաճյուղ: Խումբը թարգմանեց և տպագրեց «Ի^oնչ են ասում Սոցիալ-դեմոկրատները» հնչակյան գրքույկը, որի շապիկին գրված է եղել. «Հրատարակություն Ս.Դ. Հնչակյան Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության էնգելի մասնաճյուղի Իրանի խմբի» (Ֆերքե-ե Սոսիալ-Դեմոքրաթ-ե Շո'բե-ե Անգալի, դաստե-ե Իրան)⁴⁶: Հոգևորականության ճնշումների տակ 1911

⁴² Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., pp. 99-100.

⁴³ Afary J., Social Democracy and the Iranian..., pp. 32-37.

⁴⁴ Բեյ Օսթովան, հետագայում Մեջլիսի պատգամավոր, 1920 թ. դարձավ Գիլյանի Առաջին Հանրապետության նախագահ՝ Սիրգա Քուչեք խանի կառավարության անդամ:

⁴⁵ Հիմնականում գաղափարական քարոզչություն էին իրականացնում կասպիական շրջանների ձկնորսների շրջանում: Կիտուր Ա., Պատմություն Ս.Դ. Հնչակեան..., էջ 403:

⁴⁶ Հատկանշական է, որ տնտեսական, վարչական և այլ բարեփոխումներ իրականացնելու առաջարկներից բացի, համաձայն խմբի ծրագրի՝ Իրանը իր կատարյալ անկախությունը կարող էր ձեռք բերել՝ օգտագործելով տարածաշրջանում բրիտանական և ռուսական գերտերությունների քաղաքական և տնտեսական մրցակցությունը: Կառավարությունը հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնի

թ. հունվարի 11-ին, խումբը հրաժարվեց իր անվանման ոչ իրանական ծագում ունեցող «հնչակյան» բառից⁴⁷:

Որոշ ժամանակ անց, խումբը իրանական կազմով, առանձին գործունեություն ծավալեց՝ անմիջական կապի պահպանելով հայ հնչակյանների, հատկապես Գր. Եղիկյանի հետ: Չաքերին փաստում է, որ հենց այս նույն Գր. Եղիկյանի և նրա ընկերների հետ են համագործակցել Ս. Օրջոնիկիձեն և ուրիշ բոլշևիկներ: Խումբը վերջիններիս օգնել է Իրանում ծավալել ոչ միայն հեղափոխական գործունեություն, այլև Իրանի տարածքով Թավրիզ-Էնզելի-Բաքու-Ռուսաստան գծով Ռուսաստան տեղափոխել բոլշևիկյան գաղտնի հրատարակություններ և նրա մարմին «Իսկրա»-ն: Այս իրողությունը նույնպես շրջանցվել է խորհրդային ժամանակաշրջանի Իրանի սահմանադրական շարժմանը նվիրված աշխատություններում, որոնցում ի հավելումն այդ բոլորի Հնչակյան կուսակցությունը ներկայացվում է, որպես «մանր բուրժուական», ազգայնական կուսակցություն⁴⁸:

Խոսելով Թավրիզի քաղաքացիական ինքնապաշտպանությանը (1908-1909 թթ.) հայերի մասնակցության հարցի շուրջ Մ.Իվանովը հանիրավի հետևյալ դատողությունն է բերում. «Մինչև 1908 թ. Դաշնակցականները չեն մասնակցել Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը: Աշնանը 1908 թ., երբ թավրիզցիները հետ շարտեցին հետադիմական գործերը դաշնակները որոշեցին մասնակցել իրանական հեղափոխությանը»⁴⁹: Սակայն մեկ այլ ռուս հեղինակ Գ. Շիտովը իր աշխատության մեջ նշում է, որ քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում Թավրիզում էին գտնվում Կովկասից ժամանած 14 հոգի հայ սոցիալ-դեմոկրատներ, 50 դաշնակ, 26 վրացի, 4 ռուս և 8 դադստանցի⁵⁰: Ավելացնելով նաև, որ

Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության ծավալապաշտական քաղաքականությանը Իրանում: Ծրագիրը անդրադառնում էր նաև Օսմանյան կայսրությունից ելող, «անցանկալի», «վտանգավոր» պանիսլամական շարժումների տարածման խնդրին և նշում, որ իրանական քաղաքական շրջանները պետք է զգոն լինեն դրանց նկատմամբ: Բոլոր ուժերը, չնայած ազգային և կրոնական պատկանելության, պետք է համախմբվեն հանուն մեկ գաղափարի՝ Իրանում սահմանադրական կարգերի հաղթանակի: Խմբի ծրագիրը տես Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., pp. 89-92:

⁴⁷ Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ս.Դ. Հնչակեան..., էջ 402:

⁴⁸ Chaqueri C., Armenian-Iranians and the Birth of..., pp. 88-89.

⁴⁹ Иванов М., Иранская революция..., с. 377.

⁵⁰ Шитов Г., Персия под властью..., с. 120-121.

«Հայկական «Դաշնակցություն» կուսակցությունը, որն իրեն անվանում է սոցիալիստական, սկզբում չէր միջամտում շարժման ընթացքին: Վիեննայի 1907 թ., իսկ հետո նաև Շվեյցարիայի կուսակցական վեհաժողովներից հետո, նրանք որոշեցին գործուն մասնակցություն բերել շարժմանը»: Կանգ առնելով XIX դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայկական կոտորածների վրա՝ Շիտովը, շարժման սկզբնական փուլում Դաշնակցության զգուշությունը, ապա հետագայում, Թավրիզի ինքնապաշտպանության ժամանակ, հայ հեղափոխականների ակտիվ մասնակցությունը բացատրում է նրանով, որ կուսակցությունը հայ ժողովրդի տառապանքները չավելացնելու համար աշխատում էր շատ աչքի չընկնել Իրանում: Հեղինակը գերմանական պարբերականի *“Asien” Der Kaukasus und die Revolution in Persien, 1909, jan., 8, s.118/* հաղորդած տվյալների հիման վրա նշում է, որ Դաշնակցությունը Շվեյցարիայում տեղի ունեցած ժողովի որոշմամբ՝ Բաքվում, իրանական հեղափոխության նպատակների համար է, փոխանցել 40 000 ռուբլի և ուղարկել 20 երիտասարդ կամավոր»⁵¹:

Փաստերը վկայում են, որ Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցությունը սկսվել է դեռևս 1907 թ., սակայն այն ավելի լայն տարածում ստացավ Թավրիզի 1908-1909 թթ. ինքնապաշտպանության ընթացքում:

1908-1912 թթ. Դաշնակցության գործունեության կենտրոնները ռուսական իշխանությունների կողմից հետապնդվելու պատճառով՝ Կովկասից տեղափոխվեցին Թուրքիա և Իրան: Թավրիզի Կ. Կոմիտեն ուներ մասնաճյուղեր գրեթե ողջ Հյուսիսային Իրանում՝ Ուրմիա, Սալմաստ, Խոյ, Ջուլֆա, Ղարադաղ, Գիլյան (Ռեշտ, Էնզելի, Աստարա), Մազանդարան, Ղազվին, Նոր-Ջուղա, Թեհրան (Թեհրանի կոմիտեն հետագայում, 1912 թ. դարձավ Կենտրոնական կոմիտե): Այս մասնաճյուղերի բոլոր խնդիրները, հրահանգները, ցուցումները տրվում էին Թավրիզի «Վրեժ» Կ.Կոմիտեի կողմից (հին հայկական տեղանվան Դավրեժ բառի կրճատ ձևն է)⁵²:

1907 թ. Շուտուզարդի Երկրորդ Սոցիալիստական ինտերնացիոնալին միացավ նաև ՀՅԴ⁵³: Սոցիալ-դեմոկրատական

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 41-42:

⁵³ Ազգայնական և սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարախոսության այս դուալիզմի

գաղափարախոսությունն իր դասակարգային պայքարի դրույթներով ասպառովում էր նաև Իրանում սահմանադրական շարժմանը կովկասյան և տեղական կուսակցությունների մասնակցության գաղափարական ընդհանրությունը: Եվ ուղղված էր առաջին հերթին ցարական իշխանությունների վարած քաղաքականության, սահմանադրական շարժման նկատմամբ նրա կոշտ դիրքորոշման դեմ: Սակայն հայ հեղափոխականները մի շարք խնդիրներից ելնելով՝ աշխատում էին չերևալ Իրանում տեղ գտած հեղափոխական գործընթացներում:

Կուսակցությունների կենտրոնական մարմիններին հատկապես անհանգստացնում էին այնպիսի հարցեր, ինչպես օրինակ. 1. Ի՞նչ կարգի աջակցություն է պետք ցույց տալ Իրանում սահմանադրության կողմնակիցներին, որպեսզի դա օգտակար լինի ոչ միայն Իրանում ապրող, այլև Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի համար: 2. Ինչպես մասնակցել շարժմանը, որպեսզի այն չհանգեցնի հայերի և հատկապես իրանահայերի նկատմամբ բացասական դրսևորումների: 3. Ինչպիսի՞ն են Իրանի Սահմանադրական հեղափոխության գաղափարական հիմքերը և այլն:

ՀՅԴ մարմիններում ձևավորվեցին հակադիր երկու տեսակետներ: Շարժմանը բարոյական մասնակցություն ցույց տալու կողմնակիցները գտնում էին, որ մասնակցությունը կսպառեր կուսակցության ուժերը, որոնք հետագայում հարկավոր կլինեին հակաթուրքական պայքարում: Այս տեսակետի կողմնակիցները մտավախություն ունեին, որ իրանցի հեղափոխականների պարտության պարագայում հարվածի տակ կդնեն իրանահայությանը, որոնք կուսակցական ուժերի հեռանալուց հետո, կարող էին կրոնական մոլեռանդության թիրախ դառնալ: Սակայն գործուն մասնակցության կողմնակիցները պնդում էին, որ միացյալ պայքարը իրանցիների կողքին՝ իրանահայերին նույնպես հնարավորություն կտա օգտվելու սահմանադրական հավասար իրավունքներից⁵⁴:

համար ժամանակին հաճախ քննադատությանների էին արժանանում ինչպես Դաշնակցական, այնպես էլ Հնչակյան կուսակցությունները: Նրանց մեղադրում էին սոցիալիստական գաղափարախոսության լղոզվածության և ազգայնական դրսևորումների մեջ Դրոշակ, օգոստոս, № 8, 1907, սեպտեմբեր, № 9, 1907; Հնչակյանների մասին՝ ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 3, «Հնչակ», Ս. Սապահ-Գիլեան, 1907, № 2, թթ. 63-65:

⁵⁴ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 523-523:

1907 թ.-ից սկսած իրանցի սահմանադրականները խորհրդատվության և աջակցություն ստանալու նպատակով դիմել են Թավրիզում ՀՅԴ Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեին՝ իբրև հեղափոխական անցյալ և փորձառություն ունեցող կուսակցության⁵⁵:

1907 թ. փետրվար-մայիս Կիեննայում անցկացվող ՀՅԴ Չորրորդ Ընդհանուր ժողովը որոշում է աջակցել սահմանադրականներին և հանձնարարում դաշնակցական մարմիններին ձեռք առնել բոլոր հնարավոր միջոցները շարժման զարգացմանը նպաստելու համար: ՀՅԴ Կ. Բյուրոն շուտով Իրան է գործուղում իր անդամներին՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու նպատակով⁵⁶:

Նույն թվականի դեկտեմբերին իրանական Մեջլիսի դեմոկրատական թևի և ՀՅԴ ներկայացուցիչների միջև տեղի են ունեցել բանակցություններ: Բանակցությունների մանրամասները Ռոստոմը հայտնում է Թեհրանից իր 1908 թ. հունվարի 10-ին ՀՅԴ Բյուրոյին հասցեագրված նամակում, որին կից նաև բանակցությունների արձանագրությունը⁵⁷:

Քաղաքացիական (1908-1909 թթ.) պատերազմը սկսվելուց ամիջապես հետո ՀՅԴ Ատրպատականի Կ. Կոմիտեն իր աջակցությունը ցույց տվեց նաև Թավրիզի ինքնապաշտպանության առաջնորդ Սաթթար խանի բանակին⁵⁸: Թեև վերջինիս տնօրինության տակ կային տեղացի և Կովկասից ժամանած մոջահեդների բավականին մեծ կազմավորումներ՝ հազեցած ժամանակակից զենքով, սակայն նրանցում թույլ էր կազմակերպվածությունը և մարտական գործողություններ վարելու փորձը: Դաշնակցականները Սաթթար խանին են տրամադրել զինված ստորաբաժանումներում կազմակերպվածություն հաստատելու մասին 17 կետից բաղկացած

---

⁵⁵ Էլմար Հ. (Հովսեփ Հովհաննիսյան), Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 104; Վարանդյան, Հ.Յ.Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 264:

⁵⁶ Դրոշակ, 1907, № 5, Վարանդյան, Հ.Յ.Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 261: Գործուն մասնակցության պաշտոնական որոշումը սկզբում ընդունվել է Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեի կողմից 1908 թ. օգոստոսի 19-ին Իրանում, պետական հեղաշրջումից մի քանի ամիս անց: 1909 թ. սեպտեմբերին Վարնայում անց կացվող կուսակցության Հինգերորդ Ընդհանուր համագումարում այն հաստատվել է պաշտոնապես: Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 128.

⁵⁷ Մանրամասն տես Ռոստոմ, խմբ. Հ. Տասնապետյան, Լիբանան 1979, էջ 164-169: Ռոստոմ, Նամականի, Պէյրուբ, 1999, էջ 431-439; Վարանդյան Մ., Հ.Յ.Դաշնակցության..., հ. Բ, էջ 270-271:

⁵⁸ Նույն տեղում:

առաջարկ: Ինչպես փաստում է Հյուրի Բերբերյանը, համաձայն պայմանագրի հայերեն և պարսկերեն տեքստերի, 1908 թ. օգոստոսի 22-ին Դաշնակցականների և մոջահեդների միջև ստորագրվել է համաձայնագիր, ըստ որի կազմվելու էր յոթ հոգուց բաղկացած մի խառը հանձնախումբ (կոմիտե): Այն զբաղվելու էր ողջ Իրանում սահմանադրական կարգերի վերահաստատմամբ: Կազմվել է նաև երեք հոգուց բաղկացած մեկ այլ հանձնախումբ՝ ներքին ռազմական և արտաքին քաղաքական գործերը վարելու նպատակով, որին անդամակցեցին նաև Կովկասից ժամանած Սև Քարեցի Սաքոն իր ֆիդայական խմբով, այնուհետև Քեռին (Արշակ Գաֆալյան)⁵⁹ և Ռոստոմը⁶⁰: Հայ ֆիդայիները և Սաթթարի ազգային-հեղափոխական մոջահեդների բանակը 1908թ աշնանից մինչև 1909 ապրիլ ամիսը, մարտական խմբեր տեղափոխելով Իրանի հյուսիսային շրջանները, համատեղ հանդես են եկել Ալվարի, Սոֆիանի, Սարանդի ինքնապաշտպանական մարտերում: Ինքնապաշտպանություն են կազմակերպել նաև Մուժումբար հայկական գյուղում⁶¹:

Սակայն Թավրիզի իննամսյա պաշարամից հետո, օտար հպատակների կյանքի և գույքի պաշտպանության և առևտրական ճանապարհները բաց անելու պատրվակով 1909 թ. ապրիլի 25-ին ռուսական զորքերը գեներալ Սանարսկու հրամանատարությամբ մուտք գործեցին Թավրիզ⁶²: Ռուսական արտաքին գերատեսչության հրամանով բոլոր ռուսահպատակ ֆիդայիները պետք է զինաթափ արվեին և արտաքսվեին Իրանից⁶³: Ռոստոմը հարկադրված անցում է վան, իսկ Քեռին՝ Սալմաստ⁶⁴:

Թավրիզի ինքնապաշտպանության շրջանում հնչակյան կողմի մասնակցության մասին տեղեկությունները սահմանափակ են: Սակայն որոշ աղբյուրներ փաստում են, որ հնչակյան կողմը, չնայած մասնակցության վերաբերյալ կուսակցության ներսում եղած

---

⁵⁹ Քեռին ՀՅԴ կենտրոնական մարմինների հրամանով Կովկասից Իրան անցավ 25 հոգանոց զինված ֆիդայական արշավախմբով:

⁶⁰ Թավրիզի հայկական թաղամասերից մեկում Ռոստոմը հիմնեց պայթուցիկների պատրաստման լաբորատորիա: Վարանդյան Մ., Հ.Յ. Դաշնակցության ..., հ. Բ, էջ 273:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 277-280:

⁶² Сборник дон. док., 1911, вып. 2, с.107.

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ 1909թ. Քեռին վերադարձավ Թավրիզ և միացավ դեպի Թեհրան արշավող Եփրեմ խանի հրամանատարության տակ գտնվող զորախմբին: 1911թ. իր վերակազմյալ խմբով մասնակցեց զահրնկեց շահի և Սալար էդ-Դուլեի դեմ մղվող կռիվներին, էջ 75:

տարակարծությունների, նույնպես մասնակցել է Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը: Կուսակցության Թավրիզի գործադիր մարմինները Սաթթար խանին են հանձնել իրենց տրամադրության տակ եղած 80 հրացան: Համաձայն Ա. Կիտուրի, հնչակյանները, որոնց ներկայացնում էր Ռաֆայել Մովսիսյանը, Սեդրակ Բանվորյանի (Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության «ՈՍԴԲԿ» ներկայացուցիչ) և Ռոստոմ Ղարախանյանի (ՀՅԴ ներկայացուցիչ) հետ միասին մասնակցել են Թավրիզում Սաթթար և Բաղիր խաների «գաղտի ռազմական խորհրդին»⁶⁵: Այս տարբեր քաղաքական հոսանքների համագործակցությունը հիմք դրեց 1909 թ. հուլիսին Գիլյանում 200 հոգանոց մարտական խմբի կազմավորմանը, որի մի մասը Եփրեմ խանի հրամանատարությամբ մասնակցեց նաև Ռեշտի զինանոցի գրավմանը, իսկ այնուհետև Թեհրանի արշավանքին 1909 թ. (փետրվար-հուլիս): Մարտական այս խումբը բաղկացած էր յոթ ենթախմբերից՝ 1) 23 վրացի սոցիալ-դեմոկրատներից՝ Վալիկոի հրամանատարությամբ 2) 21 հնչակյաններից՝ Պետրոս Մելիք Անդրեասյանի հրամանատարությամբ, 3) 50 իրանցի սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ղուլամ-Հոսեյին խան Մոհամմադի (Քեյ Օսթովան) հրամանատարությամբ՝ զինված Թիֆլիսում հնչակյանների տրամադրած զենքով; 4) 14 դաշնակցականներ՝ Եփրեմ խանի հրամանատարության տակ; 5) 45 մոջահեդներ՝ Սաթթար խանի գլխավորությամբ; 6) 46-ը՝ Բաղր խանի հրամանատարության տակ և 7) մեկ խումբ էլ (թիվը չի նշում) կազմված կովկասյան թուրքերից: Սրանց միացավ նաև մեկ այլ խումբ՝ Մոխջե Սուլթանի հրամանատարության տակ⁶⁶:

Հնչակյան Ա.Դ. կուսակցության ներկայացուցիչները նաև 1908 թ. վերջին Թավրիզում բանակցություններ են վարել և համաձայնագիր են ստորագրել իրանական մոջահեդների Սոցիալ-դեմոկրատական (Եջթենայուն-ե Ամյուն) կազմակերպության հետ: Համաձայնագիրը բաղկացած է եղել ինը կետից: 1908 թ. նոյեմբերին կողմերը փոխադարձ համաձայնությամբ՝ որոշում են Իրանում գործել սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքներին համաձայն: Ըստ որի հնչակյան կողմը պետք է Սահմանադրական հեղափոխության նպատակների

⁶⁵ Կիտուր Ա., Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 399-400; Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 238-239.

⁶⁶ Նույն տեղում:

համար «ռազմական, նյութական և մարդկային օգնություն տրամադրեր Իրանին»: Մի քանի շաբաթ անց հնչականները Բաքվից էնգելի փոխափոխեցին գենքի առաջին բաժինը⁶⁷:

1908 թ. փետրվարից, Թավրիզի ինքնապաշտպանությանը, համընթաց հեղափոխական խմորումներ սկսվեցին նաև Ռեշտում, որտեղ նույնպես կենտրոնացել էին մեծ թվով Կովկասից ժամանած իրանցի, հայ, վրացի, ազերի հեղափոխականներ և ֆիդայիներ: Թեհրանում ռուսական գործերի հավատարմատար Սաբլինը 1908 թ. փետրվարի 21-ին հաղորդում էր. «Ռեշտում այդ հեղափոխականների պատճառով դրությունը բավականին լարված է: Գիլյանում վերջիններս հեղափոխական բուռն գործունեություն են ծավալել և վերաբացում են էնջումենները⁶⁸»:

Թեև Իրանում Սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցության վերաբերվող հարցերից ամենաուսումնասիրվածը Եփրեմ խանի ռազմական հաղթանակներին վերաբերվող հարցերն են, սակայն Իրանի սահմանադրական շրջանին վերաբերվող որոշ աշխատություններում այս առումով ևս լուրջ բացթողումներ և ոչ լիարժեք գնահատականներ կան: Օրինակ՝ Մ. Ռեզա Ղոզսը «Իրանը XX դարում» գրքում նշում է, որ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեն միապետական ուժերի դեմ Գիլյանում հեղափոխական շարժում կազմակերպելու նպատակով այնտեղ է գործուղել Գրիգորի (Սերգո) Օրջոնիկիձեին և դաշնակ Եփրեմ խանին⁶⁹: Հարկ է նշել, որ Եփրեմ խանի մասնակցությունը սահմանադրական շարժմանը սկսվել է Թավրիզի ինքնապաշտպանությանից առաջ 1906 թ., որպես ՀՅԴ Գիլյանի կոմիտեի պատասխանատու, նա կապի մեջ էր Ռեշտի իրանցի ազգայնականների հետ, քանի որ կիսում էր ՀՅԴ այն անդամների տեսակետը, որ Ղաշնակցությունը պետք է գործուն մասնակցությունը ունենա Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատման գործին: Այլ հարց է, որ Եփրեմ խանի և Օրջոնիկիձեի միջև հնարավոր է, որ եղել է որոշակի համագործակցություն: Եփրեմ խանը պարբերաբար անցել է Կովկաս, համագործակցել տեղի սոցիալ-դեմոկրատների հետ և զինամթերք տեղափոխել Գիլյան⁷⁰: Ինչ

⁶⁷ Կիտուր Ա., Պատմութիւն Ա.Դ. Հնչակեան..., էջ 400:

⁶⁸ Сборник дин. док., 1911, вып. 2, с. 1.

⁶⁹ Реза Годс М., Иран в XX веке..., с. 59.

⁷⁰ Էլմար Հ., Եփրեմ, էջ 214-217, 224:

վերաբերվում է Օրջոնկիձեի գործունեությանը Գիլյանում, ապա նա, Բաքվի բոլշևիկյան կոմիտեի որոշմամբ Իրան է ժամանել միայն 1909 թ. աշնանը⁷¹, Թեհրանի գրավումից և շահին գահընկեց անելուց մի քանի ամիս հետո միայն: Օրջոնկիձեն բացի նրանից, որ գաղափարական գործունեություն է ծավալել մերձկասպյան նահանգներում, նա նաև, ինչպես նշում է Գ. Հարությունյանը, Էնզելիից Անդրկովկաս և Ռուսաստան էր ուղարկում արգելված հեղափոխական գրականություն և պարբերաբար կազմակերպում դրամահավաքներ բոլշևիկյան հրատարակություններին օժանդակելու նպատակով: Ինչպես նաև այստեղից զումարներ էր փոխանցում այդ ժամանակ Փարիզում բնակվող Վ.Լենինին⁷²:

1908 թ. հոկտեմբերին Ռեշտում ձևավորվեց «Սաթթար» հեղափոխական կոմիտեն: Այս կոմիտեն կապեր հաստատեց Կովկասի Սոցիալ-դեմոկրատական, Սոցիալ-հեղափոխական և ՀՅԴ կուսակցությունների հետ⁷³: Մի քանի դաշնակցականներ, այդ թվում նաև Եփրեմ խանը, անդամակցեցին «Սաթթար» կոմիտեին⁷⁴: Ռեշտի տեղական էնջումանի (Անջուման-ե այալաթ) հետ համատեղ կոմիտեն իր ձեռքը վերցրեց հեղափոխական շարժման կազմակերպման և Ռեշտի զինանոցի գրավման գործը: Երվանդ Աբրահամյանը նշում է, որ Եփրեմ խանի ջոկատում Ռեշտի գրավման ժամանակ կային Բաքվից ժամանած 35 վրացի և 20 հայ⁷⁵: Ռեշտի և Էնզելիի գրավումուց հետո Եփրեմի շուրջ համախմբված 90 մարտիկներից 40-ը հայեր էին (20 վրացի և 30 պարսիկ), որոնք 1909 թ. ապրիլի 21-ին գրավեցին Ղազվինը⁷⁶:

Թեհրանում ռուսական դիվանագիտական առաքելության կազմած ապրիլյան զեկույցը հայտնում է, որ արդեն ապրիլի սկզբին հազար հոգանոց հեղափոխական բանակը գրավել էր Էնզելի-Թեհրան ճանապարհը, իսկ ճանապարհի ամենակարևոր և կենտրոնական

---

⁷¹ Арутюнян Г., Иранская революция..., с. 134; Иванов М., Иранская революция..., с. 426.

⁷² Арутюнян Г., Иранская революция..., с.140.

⁷³ Abrahamian Er., Iran between Two..., p. 99; Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 132:

⁷⁴ Էնզելիում Եփրեմը հիմնում է նաև «Բարդ» հեղափոխական կոմիտեն, նույաբս կազմված իրանցի և հայ անդամներից, էլմար Հ., Եփրեմ, էջ 222:

⁷⁵ Abrahamian Er., Iran between Two..., p. 99.

⁷⁶ Сборник дип. док., 1909, вып. 2, с. 159.

հատվածը վերահսկում էր 100 հոգանոց ֆիդայական խումբը՝ Եփրեմ խանի հրամանատարությամբ, որոնք սպառնում էին շարժվել մայրաքաղաք, եթե շահը չվերահաստատի Սահմանադրությունը⁷⁷։ Ս. Իվանովը իր վերը նշված աշխատության մեջ այս հարցի կապակցությամբ նույնպես գրում է. «Գիլյանի հեղափոխական շարժմանը և դեպի Թեհրան ֆիդայիների արշավանքին «հարեցին» (русмазались) դաշնակների մի խումբ՝ Ռեշտում աղյուսի գործարանի սեփականատեր Եփրեմ Դավիդյանցի գլխավորությամբ։ Ընդ որում Իվանովը Եփրեմ խանին սկզբունքորեն անվանում է Եփրեմ Դավիդյանց չօգտագործելով ժողովրդի կողմից նրան շնորհված «խան» կոչումը։ Չենք կարող անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ Ս. Իվանովի աշխատության համար սկզբնաղբյուր է հանդիսացել Ա. Քասրավիի «Թարիխ-ե մաշրուֆ-ե Իրան» (Իրանի Սահմանադրության պատմություն) աշխատությունը, որում Քասրավին ճշգրիտ աղբյուրագիտական հենքի վրա, բավականին մեծ պատկառանքով և ակնածանքով է խոսում Եփրեմ խանի մասին և բարձր է գնահատում նրա կատարած ներդրումը Իրանի սահմանադրական շարժմանը⁷⁸։

1909 թ. հուլիսին Թեհրանի գրավումից և Մոհամմադ Ալի շահին գահընկեց անելուց հետո, Եփրեմ խանը Սեփահդարի ժամանակավոր կառավարությունում զբաղեցրեց Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը։ Շուրջ 100 հայ կամավորականներ, բախտիարական հեծյալների, մոջահեդների և կոզակական ջոկատների հետ համատեղ 1909 թ. աշնանից մինչև 1910 թ. գարուն միապետական ուժերի դեմ արշավանքի ժամանակ հնազանդեցին՝ Ջենջանում մոլլա Դուրբան Ալիի, Արդեբիլում՝ դպրադաղցի Ռահիմ խանի և շահսենյան հետադիմական ուժերին⁷⁹։

1910-1911 թթ. կառավարության և մեջլիսի ներսում ձևավորված դեմոկրատների և պահպանողականների հակամարտությունները, ինչպես նաև Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին ճնշումները վերջնականապես կազմալուծել և թողտվության էին մատնել երկրի պետական ապարատը։ 1911 թ. հուլիսին Ռուսաստանից վերադարձած նախկին շահ Մոհամմադ Ալին թուրքմենական ցեղերի

⁷⁷ Сборник дип. док., 1909, вып. 2, с. 148.

⁷⁸ Քասրավի Ա., Թարիխ-ե... , Թեհրան, 1379, (պարս.):

⁷⁹ Հ.Յ. Դաշնակցություն, Եփրեմ, Պարսկական Սահմանադրություն (Հ.Յ.Դ. Կենտրոնական Արխիվ), խմբ. Ա. Ամուրյան, Թեհրան, 1976, էջ 41-43:

աջակցությամբ սկսեց դեպի Թեհրան արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնել: Միևնույն ժամանակ նրա հրահրմամբ՝ Ատրպատականում Շոջա էդ Դոուլեն, Քրդստանում՝ շահի եղբայր Սալար-էդ-Դոուլեն և այլ միապետական ուժեր հակակառավարական ելույթներ սկսեցին: Սահմանադրական կարգերի համար սպառնալիքի նման պայմաններում հակահեղափոխական ուժերի դեմ արշավանքի նախաձեռնությունը իրենց վրա են վերցնում Եփրեմ խանի հատուկ զորախումբը՝ կազմված հայ և պարսիկ կամավորներից և բախտիարական հեծյալները՝ Սարդար Բահադուրի գլխավորությամբ⁸⁰: 1911 թ. հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին միապետական Սարդար Արշադի ուժերի դեմ պայքարում Եփրեմ խանի հրամանատարության տակ եղել են շուրջ 300 հայ և իրանցի մարտիկներ (180-ը հայ)⁸¹: 1911 թ. սեպտեմբերին Եփրեմ խանի և Քեռու գլխավորությամբ 150 հոգանոց հայկական խումբը, 600 բախտիարական հեծյալների և 100 ժանդարմներից բաղկացած զորախմբերի հետ միասին պարտության մատնեցին Սալար-էդ-Դոուլեին⁸²:

Պատմագրության մեջ Եփրեմ խանի գործունեության վերաբերյալ մի շարք վիճելի տեսակետների ձևավորման պատճառներները միայն գաղափարական չեն: Դրանց անշուշտ նպաստել են նաև միջանձնային և ներկուսակցական հանգամանքներ: Ինչպես նշում է Հ. Բերբերյանը, Եփրեմ խանի Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո, նրա և ՀՅԴ կուսակցության որոշ անդամների միջև եղել են որոշակի անհամաձայնություններ⁸³: Եփրեմ խանի ընդդիմախոսները գտնում էին, որ ՀՅԴ որպես հեղափոխական կուսակցություն, պետք է հեռու մնա իրանական քաղաքականությունից: Իսկ ՀՅԴ պատմագիր Մ.Վարանդյանը նշում է, որ այս տեսակետի կողմնակիցները բավականին ազդված են եղել ժամանակի ռուս հեղափոխականների

---

⁸⁰ Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 304-310; Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, էջ 529:

⁸¹ Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 160-162; W. Morgan Shuster, The Strangling of Persia, New York; Century, 1912, pp. 127, 135; Էլմար Հ., Եփրեմ, էջ 457-459, 473; Сборник дун. док., 1911, вып. 4, с. 57, 164.

⁸² Ամուրյան Ա., Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում..., էջ 162-166; Դրոշակ, № 4, 1912:

Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional ..., pp. 152-155.

«ընկերավարական», «աշխատավորական» և «դասակարգային» գաղափարներից⁸⁴:

1909թ. հեղափոխական կառավարությունում Եփրեմ խանի կողմից ուստիկանապետի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո դաշնակցականների և բոլշևիկյան ՌՍԴԲԿ-ի միջև գաղափարական հակասությունները Իրանում ավելի սրվեցին: Գաղափարական նոր մրցավազք սկսվեց նաև ՀՅԴ և Ս.Դ.Հնչակյան կուսակցության միջև: Հայ սոցիալ-դեմոկրատներ Տ. Տեր-Հակոբյանի և Վ. Փիլոսյանի համագործակցությունն Իրանի Դեմոկրատական կուսակցության հետ⁸⁵ նույնպես միանշանակ չի ազդել Իրանում Դաշնակցության այդ թվում նաև Եփրեմ խանի քաղաքական կշռի վրա: Քանի դեռ սահմանափակ են Իրանում Հնչակյան կուսակցության գործունեությանը վերաբերվող և Բաքվում եղած սոցիալ-դեմոկրատների հաշվետվությունների արխիվային փաստաթղթերն ուսումնասիրելու հնարավորությունները, Իրանի սահմանադրական շարժմանը հայերի մասնակցությանը վերաբերվող շատ հարցերին լիարժեք և համակողմանի պատասխան տալու համար առաջ են գալիս որոշակի դժվարություններ:

Այնուամենայնիվ 1909 թ. Սահմանադրության վերահաստատումից հետո Հնչակյան կողմը մասամբ հեռացավ Իրանի քաղաքական ասպարեզից: Սակայն Դաշնակցությունը դեռ շարունակում էր շարժման ընթացքի վրա ազդելու իր հետագա փորձերը: Չնայած կուսակցության և Եփրեմ խանի ներքին կոնֆլիկտին և այն հանգամանքին, որ Եփրեմ խանը միշտ չէ, որ կիսում էր իր ընկերների այն տեսակետը, որ կուսակցությունը պետք է հեռու մնա իրանական քաղաքականությունից, ինչպես նշում է Հ. Բերբերյանը Եփրեմի մահից, հետո կուսակցությունն Իրանում իրեն ավելի խոցելի էր զգում: Իսկ 1912 թ. Դաշնակցությունը հետզհետե սկսեց հեռանալ Իրանի քաղաքական դաշտից⁸⁶:

---

⁸⁴ Վարանդյան Ս., Հ.Յ.Դաշնակցության Պատմություն..., հ. Բ., էջ 297:

⁸⁵ Afary J., The Iranian Constitutional..., pp. 267-269.

⁸⁶ Եփրեմի զոհվելուց հետո Քեռին ստանձնում է հայկական գործառնախ հրամանատարությունը և հաղթական վերադառնում է Թեհրան: Սակայն շուտով ստիպված է լինում անցնել Կովկաս, քանի որ առաջացած մի շարք քաղաքական անհամաձայնությունների պատճառներով ՀՅԴ որոշում է լուծարել իր մարտական խմբերը Թեհրանում: Էլմար Հ., Եփրեմ, էջ 164; Ամուրյան Ա., Հ.Յ. Դաշնակցությունը Պարսկաստանում..., էջ 75:

Կուսակցության այս որոշման վրա նախ և առաջ ազդեց 1910 թ. օսմանյան գորքերի մուտքը Իրանի հյուսիսային շրջաններ⁸⁷: 1912 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Թեհրանում անցկացվող Առաջին տարածաշրջանային համաժողովում կուսակցությունը որոշեց խզել իր հարաբերություններն իրանական կառավարության հետ և հետ կանչել իր զինվորներին: Քանի որ սահմանադրական սկզբունքներից ներկայիս իրանական կառավարության նահանջի, Մեջլիսի փակված մնալու, ինչպես նաև Իրանի ներքին խնդիրներին օտարերկրյա տերությունների չափազանց միջամտության պայմաններում, կուսակցությունը հետագա պայքարն անիմաստ էր համարում: Սակայն միևնույն ժամանակ ներքին հրահանգներով դիմեց իր իրանական մարմիններին՝ անցնելով ընդհատակ շարունակել գործադրել բոլոր ջանքերն Իրանում սահմանադրական կարգերի վերահաստատման, Մեջլիսի վերաբացման, դեմոկրատական տարրերի հետ համագործակցելու, աշխատավորության և գյուղացիության շրջանում սոցիալիստական սկզբունքների տարածման ուղղությամբ, ինչպես նաև իրանահայ համայնքի ինքնապաշտպանական խնդիրները կազմակերպելու նպատակով⁸⁸:

1905-1911թթ. Իրանում սահմանադրական կարգերի հաստատմանն ուղղված պայքարն իր տրամաբանական ավարտին չհասավ: Դրան գլխավորապես խոչընդոտեցին Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումները, ինչպես նաև իր քաղաքական կենսունակությունը կորցրած իրանական կառավարության քաղաքականությունը Սահմանադրական հեղափոխության հետագա ընթացքի նկատմամբ: Սակայն անվիճելի է, որ սահմանադրական կարգերի հաստատման համար պայքարող իրանցի և հայ, ազերի, վրացի հեղափոխականները, չնայած իրենց ազգային և կրոնական տարբերությանը, առաջնորդվում էին ընդհանուր հաղթանակի սկզբունքով և միասնական հանդես էին գալիս բացարձակ միապետության, Իրանում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության դեմ և ամենակարևորը՝ հանուն սահմանադրական կարգերի հաղթանակի:

---

⁸⁷ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., pp. 155, 181.

⁸⁸ Berberian H., Armenians and the Iranian Constitutional..., p. 181.

NAZELY NAVASARDYAN

**ON THE ISSUE OF THE ARMENIANS PARTICIPATION IN 1905-1911
IRANIAN CONSTITUTIONAL REVOLUTION**

The most soviet historiography researching devote to 1905-1911 Iranian Constitutional Revolution from the informative and historical point of view are of great value but for many decades, for suitable idealistic motives, they ignored and minimized the role of historical participation of Armenians on this movement. Nowadays, the issue is possible to analyze in a new and detailed way, which needs much deep research. later publications of the new western and Iranian researchings, as well as Armenian archive documents and periodicals make it possible to have not one sided estimation of Armenians military and ideological collaboration in Iranian Constitutional movement.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ (1918-1921 թթ.)

1918 թ. մայիսի 26-ին Թիֆլիսում հռչակվեց վրացական անկախ պետականության վերականգնումը (Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն/ՎԴՀ): Այդ օրը Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը (ՎԱԽ) հաստատեց «Անկախության մասին ակտ»-ը¹: Ստեղծվեցին կոալիցիոն սկզբունքի վրա հիմնված հանրապետական առաջին կառավարությունը, ազգային պետական կառույցներն ու խորհրդանիշները²: 1918 թ. հունիսի 24-ին վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց Ն.Ն. Ժորդանիան³:

Քանի որ անկախության հռչակումից հետո հնարավոր չէր միանգամից անցկացնել իրավագոր խորհրդարանի ընտրություններ, ուստի ՎԱԽ-ը ճանաչվեց որպես ժամանակավոր բարձրագույն օրենսդիր մարմին, որի նախագահ ընտրվեց սոցիալ-դեմոկրատ Ն. Ս.

---

¹ Стів Документи и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, էջ 336-337:

² ՎԴՀ-ի պետական դրոշն առաջին անգամ բարձրացվել է 1918 թ. մայիսի 26-ին ռուս փոխարքաների նախկին պալատի շենքի վրա՝ Վրաստանի անկախության հռչակման արարողության ավարտից անմիջապես հետո: Հանրապետության դրոշի հեղինակն էր քանդակագործ և նկարիչ Յ.Ի. Նիկոլաձեն: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին կառավարությունը հաստատեց պատմաբան Ի. Զավախիշվիլու կազմած և նկարիչ Ի.Ա. Շարլենանի գծած զինանշանի նախագիծը, որի կենտրոնական մասում պատկերված է Սբ. Գևորգը: Պետական օրհներգ էր դարձել Կ. Փոցխվերաշվիլու «Դիդերա» («Ի փառս») մեղեդին:

Стів საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. (სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისთვის). თბილისი, 2003, გ. 62.

³ Նրա կազմի մեջ մտան չորս սոցիալ-դեմոկրատ՝ Ն. Ռամիշվիլի (ներքին գործերի նախարար, որը առժամանակ վարեց նաև վարչապետի պաշտոնը), Ա. Չխենկելի (արտ. գործ. նախարար), Գ. Գիորգաձե (զին. նախարար), Ն. Խոմերիկի (երկրագործության և աշխատանքի նախարար), երկու սոցիալիստ ֆեդերալիստ՝ Գ. Լասիշվիլի (ժողովրդական լուսավորության նախարար), Շ. Ալեքսի-Մեսխիշվիլի (արդարադատության նախարար), ազգային դեմոկրատ Գ. Գուրուլի (ֆինանսների, առևտրի և արդյունաբերության նախարար), սոցիալիստ հեղափոխական Ի. Լորթքիվանիձե (հաղորդակցության ուղիների նախարար): Стів Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution», Tbilisi, 2007, pp. 208-209.

(Կարլո) Չխեիձեն⁴: Հաջորդ օրերին ձևավորվեց կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով ընդլայնված ՎԱԽ-ի նոր կազմը, որին անդամակցեցին 67 սոցիալ-դեմոկրատ (այդ թվում հայազգի՝ Բ. Միկիրտունովը և Ս. Կարդոյանը)⁵, 16 սոցիալիստ ֆեդերալիստ⁶, 15 ազգային դեմոկրատ⁷, 12 սոցիալիստ հեղափոխական⁸, 3 ռադիկալ-

---

⁴ Տե՛ս Хроника, «Кавказское слово» (Тифлис), 30 мая 1918. Ն. Չխեիձեի Եվրոպա գործուղվելուց հետո (1919 թ., հունվար) խորհրդարանի նախագահ կարգվեց պատմաբան և ազգագրագետ Է. Թաղաիշվիլին (ազգային դեմոկրատ):

⁵ Տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 2 հունիսի 1918:

⁶ 1904 թ. ժնևում հիմնվում է սոցիալիստ ֆեդերալիստների (ՍՖ) կազմակերպությունն՝ առաջին քաղաքական կուսակցությունը վրաց իրողության մեջ: Այն սկզբնապես ընդգրկում էր բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում էին վերականգնել Վրաստանի ինքնուրույնությունը: Կուսակցության կարգախոսները միաձուլել էին և՛ ազգային, և՛ սոցիալական ազատագրման գաղափարախոսական դրույթները: Իր գոյության վաղ շրջանում ՍՖ բաղկացած էր երկու՝ «ինքնավարականների» ու ազգային դեմոկրատների շերտերից: Վերջինիս հարեցին նաև վրաց «անարխիստները» (Ս. Ծերեթելի, Վ.

Չերքեզիշվիլի և այլք): Չվինելով միատարր և վերապրելով մի շարք պառակտումներ, 1919 թ. հունվարին ՍՖ հոսանքը դարձյալ կիսվեց: Մեծամասնությունը համախմբվեց *Սոցիալիստ ֆեդերալիստների հեղափոխական (բանվորական) կուսակցության* մեջ, որի առաջնորդն էր Գ. Լախիշվիլին, իսկ լրատվամիջոցը՝ «Սախալխտ սաբանե»/ժողովրդական գործ/ թերթը: Երկրորդ՝ սակավաթիվ հոսանքը ձևավորեց *Չախ սոցիալիստ ֆեդերալիստների «Մաշվրայտա» կուսակցությունը* (Ա. Ի. Ծերեթելի և ուրիշներ): Ունենալով «սինդիկալիստական» հակումներ ՍՖ-ի այս թևն ի վերջո (1920 թ.) վերադարձավ մայր կուսակցության գիրկը:

⁷ Ազգային դեմոկրատների (ԱԴ) քաղաքական հոսանքը գոյություն ուներ դեռ 1905 թ. հունվարից, երբ մի խումբ վրաց հասարակական գործիչներ մտադրվեցին ստեղծել ազգային կուսակցություն: Այդ առաջին փորձը, սակայն, եղավ ասարդյուն: Վրաց գրականության դասական Իլյա Ճավճավաձեն առաջինը եղավ, ով համակարգեց ազգայնականների գաղափարախոսությունը և 1906 թ. շարադրեց նրանց ծրագիրը: Մինչ ռուսական միապետության տապալումը գոյություն ուներ այդ գաղափարախոսության կրողների երկու խումբ: Մեկը համախմբված էր «երի» (Ազգ) ամսագրի շուրջ, մյուսը՝ «Կլոէ» (ժայռ): Գլխավոր ջրբաժանը կայանում էր ազնվականության և քաղթենիության, ինչպես նաև ունևոր գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական շահերի հակադիր լինելու մեջ, սակայն նրանց քաղաքական ձգտումների համատեղումն, ի վերջո, հիմնականում և գերազանցապես հնարավոր եղավ հակահայկական պատերազմի վրա: 1917 թ. հունիսին հիմնվեց ազգային դեմոկրատների ինքնուրույն կուսակցություն: Նրա կարկառուն դեմքերից էին Ն. Նիկոլաձեն, Ս. Զեդիան, Գ. Գվազալան, Է. Թաղաիշվիլին, Պ.

Գոտուան, Գ. Կիկոձեն: Այդ ժամանակաշրջանում Վրաստանի հասարակական կյանքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատներից հետո ԱԴ իրականում երկրորդ քաղաքական ուժն էր: Կուսակցությունը լույս էր ընծայում վրացալեզու «Սաքարթվելո» (նաև՝ «Ախալի Սաքարթվելո», «Իվերիա») և ռուսալեզու «Վոզրոժդենիե», «Գրուզիա», «Օբնովլենիե» օրաթերթերը: Վրաստանի պետական և հասարակական կյանքում անհամեմատ համեստ դեր էին խաղում ԱԴ-ից առանձնացած ևս երկու կուսակցություն: *Ռադիկալ*

դեմոկրատ, 4 «ալիոնական» և 2 անկուսակցական⁹: 1918 թ. օգոստոսին ՎԱԽ-ը որոշում կայացրեց իր կազմում ընդգրկել նաև Կրաստանի ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին, հատկացնելով հայերին՝ 10, արխազներին՝ 5, թաթարներին՝ 4, ռուսներին՝ 3, օսերին և հրեաներին երկուական, իսկ հույներին և գերմանացիներին մեկական պատգամավորական տեղ¹⁰: Խորհրդարանում ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցչության մասին օրենքն ընտրության իրավունք էր տալիս ազգային տոսկ այն խորհուրդներին, որոնք բաղկացած էին Կրաստանի քաղաքացիներից և որոնց գործունեությունը սահմանափակվում էր հանրապետության շրջանակներով¹¹: Կրաստանի Հայոց ազգային

դեմոկրատների գյուղացիական կուսակցությունը ստեղծվել էր 1917 թ. աշնանն, ԱԴ-ից իր սակավաթիվ «ծախ» թևի անջատման հետևանքով: Հողային բարեփոխման շուրջ առաջացած սկզբունքային հակասությունների հետևանքով, 1919 թ. հունվարին ԱԴ-ից առանձնացավ նաև «աջ»՝ պահպանողական թևը, որը խոսում էր կալվածատերերի շահերից: Նրա մասնակիցները (Գ. Վեշապեյի, Ռ. Գաբաշվիլի, Դ. Վաչնաձե, Մ. Մաչաբեյի, Գ. Ամիրջիբի և այլք) հայտնի են որպես «անկախ» ազգային դեմոկրատներ, սակայն նրանց կողմից ձևավորված կուսակցությունը կրում էր «ազգային» անվանումը: Այդ քաղաքական հոսանքի տեսակետները արտահայտում էր «Կլոբ» (նաև՝ «Սալի Կլոբ») շաբաթաթերթը: «Անկախ» ազգային դեմոկրատներին գաղափարապես հարում էին նաև «Կրաստանի անկախության կոմիտե»-ի (ստեղծվել էր 1914 թ.) նախկին անդամները (Պ. Սուրգուլաձե, Գ. Մաչաբեյի, Մ. Շերեթեյի, Լ. Կերեսելիձե և այլք), որոնք և միաձուլվեցին ընդհանուր կազմակերպության մեջ: 1921 թ. հունվարին «անկախ» և «ռադիկալ» ազգային դեմոկրատները, ինչպես նաև «անկուսակցականների միություն» կոչված հասարակական կազմակերպության անդամները ստեղծեցին **Դեմոկրատական կուսակցություն**, որը որպես միջուկ էր մտածված բոլոր պահպանողական և ազգային-արմատական ուժերի համախմբման համար:

⁹ Ռուսաստանի սոցիալիստ հեղափոխականների (էսեռներ) Անդրկովկասյան ճյուղից առանձնացած վրաց կուսակիցները ստեղծեցին (1918 թ., հունիս) ինքնուրույն ՍՀ կուսակցություն: Այդ հոսանքի տեսակետները արտահայտված են «Շրոմա» (Աշխատանք) պարբերականի էջերում: Կուսակցությունը գլխավորում էին Ա. Շենգելայան (նույն ինքն՝ ականավոր գրող Լեո Կիպչեյի), Ի. Նուցուբիձե, Ի. Գոբեչիան:

⁹ Ств и Национальный совет Грузии, «Кавказское слово», 1 июня 1918.

¹⁰ Ств и Хроника: Национальные меньшинства, «Кавказское слово», 27 августа 1918.

¹¹ Կրաստանի պառլամենտ, «Մշակ» (Թիֆլիս), 31 հոկտեմբերի 1918: «Դեմոկրատական հանրապետության» ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին ռուս, հույն, հրեա, ասորի և Կրաստանի այլ զանազան ազգությունների շահերը և տեսակետները ներկայացնող բազմաթիվ ու խայտաբղետ կազմակերպություններ: Քաղաքական դաշտում առավելապես աչքի էին ընկնում ռուս էսեռների և սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունների անդրկովկասյան ճյուղերը: Այդ հոսանքների ներկայացուցիչները իրականում չէին հաշտվում Կրաստանի և այլ կովկասյան հանրապետությունների անկախության փաստի հետ և իրենց ռուսալեզու մամուլի էջերում («Զնամյա տրուդա»,

խորհրդի¹² անդամներից ՎԱՍ-ում աշխատանքի համար լիազորվեցին սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ա. Երզնկյանը, Ս. Փիրունյանը, Ա. Իվանյանը, դաշնակցականներ՝ Զ. Զորյանը, Դ. Դավիթխանյանը, Տ. Ավետիսյանը, սոցիալիստ հեղափոխականներ՝ Լ. Թումանյանը, Ն. Թարխանյանը և ՀԺԿ-ի ներկայացուցիչներ Պ. Դոլուխանյանն ու Ա. Բարխուդարյանը¹³: Կրացալեզու կուսակցական մամուլը ջերմորեն ողջունեց նրանց մուտքը Կրաստանի խորհրդարան¹⁴: Հայ պատգամավորների առջև,

---

«Նարոդնոյե զնամյա», «Զնամյա ռեվոյուցիի», «Սոցիալ Դեմոկրատ» և այլն) «միջազգայնականության» տեսակետից խստորեն դատապարտում էին Այսրկովկասի քաղաքական կյանքում գոյություն ունեցող այս կամ այն բացասական և արտավոր երևույթները: 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին կոմունիստների ձեռքով կազմակերպված խռովությունների ճնշումից անմիջապես հետո արգելվեց այդ կառույցների պարբերականների հետագա լույս ընծայումը Կրաստանում: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատելուց հետո վրաց իշխանությունները թույլատրեցին ՈՍԴԲԿ-ի «միջազգայնականների» ծյուղի գոյությունը, որի տեսակետները արտահայտում էր նաև հայալեզու «Նոր Խօսք» շաբաթաթերթը: 1920 թ. ավարտին այդ սակավաթիվ խումբը միացավ վրաց կոմկուսին: Վերջինիս հետ միաձուլվեց նաև «Ադայաթ» մուսուլմանական սոցիալիստամետ կազմակերպությունը: ¹²Հայ համայնքի շահերին նեցուկ էր կանգնած Կրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը (ՀԱՍ), որի կազմավորման մասին Թիֆլիսում գործող հայկական քաղաքական հոսանքները համաձայնության եկան 1918 թ. հուլիս-օգոստոսին: ՀԱՍ-ում ներկայացված էին ՀՅԴ-ի, ՀԺԿ-ի, Հնչակյան կուսակցության, ինչպես նաև ՎՍԴԲԿ-ի, ՈՍԴԲԿ-ի և էսեռների «հայկական սեկցիաների» խմբակցությունները: ՀԱՍ-ի նախագահությունը վարում էր Բ. Թոփչյանը, իսկ Գործկոմի ղեկավարն էր հանդիսանում Ա. Երզնկյանը: Կրաստանի ՀԱՍ-ը գոյատևեց մինչև 1921 թ. փետրվարի 28-ը, երբ այլ ազգային կազմակերպությունների հետ մեկտեղ խորհրդային իշխանությունների կողմից կասեցվեց նաև նրա գործունեությունը: Բացի ՀԱՍ-ից, Թիֆլիսում գործում էր ևս 43 հայկական մշակութալուսավորչական, բարեգործական, արհեստակցական և հայրենակցական միություն: Տե՛ս Хроника: Карабахский мунитнг, «Кавказское слово», 22 июня 1919. ¹³Տե՛ս «Հորիզոն», 27 սեպտեմբերի 1918: Նաև՝ Լրատու. Հայերը Կրաց Ազգային Խորհրդում, «Աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 2 հոկտեմբերի 1918: ՎԴՀ-ի սահմաններում գտնվող հայ համայնքի հասարակական կյանքում առաջնային դեր էր խաղում ՀՅԴ-ի Կրաստանի ծյուղը: «Դաշնակցություն»-ից հետո երկրորդ քաղաքական ուժը 1917 թ. գարնանը Թիֆլիսում հիմնված լիբերալ-բուրժուական **Հայ ժողովրդական կուսակցություն**ն էր, որին հաճախ կոչում են նաև հայ «կադետներ» անունով: Այս կուսակցության կենտրոնը մինչև 1919 թ. սեպտեմբերը գտնվում էր Կրաստանի մայրաքաղաքում և նրա Թիֆլիսի ծյուղի ղեկավար անդամները (Ռ.Հովհաննիսյան, Կ. Ստեփանյան, Պ. Դոլուխանյան և այլք) առանձնապես էլ մեծ ցանկություն չէին դրսևորում ՀԺԿ-ի Կենտկոմը Հայաստան տեղափոխվելու համար: Այդ հոսանքը արտահայտում էր ունևոր դասի շահերը, սակայն Կրաստանում հայ գործարար տարրի սնանկացման հետևանքով ՀԺԿ-ն կորցրեց իր երբեմնի համբավը և հայտնվեց դժվարին կացության մեջ:

¹⁴ Տե՛ս «Եճձարտոցեզո», 4 օպտեմբեր 1918. Նաև՝ «Մրօմ», 4 օպտեմբեր 1918.

սակայն, դրվել էին մի շարք ոչ պաշտոնական սահմանափակումներ: Այդպես, օրինակ, արգելվել էր նրանց մասնակցությունը խորհրդարանի հանձնաժողովներում¹⁵: Հայ համայնքի լիազորները վրաց խորհրդարանում սակայն չպահպանեցին կազմակերպչական միասնականությունը: ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները հանդես եկան առանձին պատգամավորական խմբի ստեղծման նախաձեռնությամբ¹⁶:

1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՎԱԽ-ը վերանվանվեց՝ Պառլամենտ: Այդ մարմնի գործունեության ժամկետ սահմանվել էր մինչև 1919 թ. հունվարի 31-ը: Սակայն նրա արտակարգ նիստերը զումարվեցին նաև նույն թվի փետրվարին, որոնք նվիրված էին Սոչիի¹⁷ և Ախալցխայի¹⁸ դեպքերի քննարկմանը:

1918 թ. մայիս ամսից մինչև 1919 թ. փետրվարը նորակազմ Վրաստանի Հանրապետությունը հաղթահարել էր կայացման փուլը: Փետրվարի 14-16-ը, համաձայն 1918 թ. նոյեմբերի 12-ի Սահմանադիր ժողովի (ՍԺ) մասին օրինագծի՝ հանրապետությունում տեղի ունեցան ընտրություններ, որտեղ բացարձակ հաղթանակ տարան ՎՍԴԲԿ-ի¹⁹

---

¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 19:

¹⁶ Տե՛ս «Աշխատաւոր», 18 հոկտեմբերի 1918:

¹⁷ Տե՛ս Маулян Б., «Сочинский вопрос» в российско-грузинских отношениях (июль 1918г. – май 1920г.), Третья годовичная научная конференция РАУ, Сборник, ч. I, Ереван., 2009, с. 77-82.

¹⁸ Տե՛ս Парламент Грузии, «Борьба» (Тифлис), 22 февраля 1919.

¹⁹ ՎԴՀ-ի տարածքում և առհասարակ վրաց իրողության մեջ գործող ամենախոշոր և ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը **Վրաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցությունն** էր, որը և հիմնականում իր ուսերի վրա կրեց անկախ հանրապետության քաղաքական ողջ պատասխանատվությունը: ՎՍԴԲԿ-ն առաջացել է 1918 թ. նոյեմբերին, ՌՍԴԲԿ-ի Անդրկովկասյան ճյուղի պառակտման հետևանքով: Նրա անդամները հայտնի են նաև որպես վրաց «մենշևիկներ»: Կուսակցությունն առաջնորդում էին Ն. Ժորդանիան, Ս. Զիբլաձեն, Ն. Չխեիձեն, Ի. Ծերեթելին, Ա. Չխենկելին, Ե. Գեգեձկորին: ՎՍԴԲԿ-ին միացավ (1919 թ., հունվար) «Ալիոնի» (Արշալույս) խումբը, որի մասնակիցները (Ի. Գոմարթելի և այլք), մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, դեռ 1916 թ. վտարվել էին ՌՍԴԲԿ-ից: ՎՍԴԲԿ-ի շարքերում անդամակցում էին մտավորականության, գյուղացիության և բանվորության ներկայացուցիչները, շուրջ 80 հազ. մարդ: Կուսակցությունը լույս էր ընծայում տպագիր մամուլ, այդ թվում Կենտկոմի մարմիններ՝ վրացալեզու «Էրթոբա» (Միասնություն) և ռուսալեզու «Բորբա», ինչպես նաև Սուխումի ճյուղի ռուսալեզու «Նաշե Սլովո» պարբերականը: 1921 թ. ՎՍԴԲԿ-ն պառակտվեց, նրա կազմից դուրս եկան մի խումբ «ձախ» թևին պատկանող կուսակցականներ, ովքեր ստեղծեցին «Սխիվի» (Ճառագայթ) խումբը (տպագիր մարմին «Ախալի Սխիվի»): Ընկալվելով որպես վրացական ազգային

թեկնածուները: ՍԺ ընտրված պատգամավորներից 109 սոցիալ-դեմոկրատ էին, 8-ը՝ ազգային դեմոկրատ, 8-ը՝ սոցիալիստ ֆեդերալիստ, 5-ը՝ սոցիալիստ հեղափոխական²⁰: ՎՍԴԲԿ-ի ցուցակով խորհրդարան ընդգրկվեց նաև հայազգի չորս պատգամավոր²¹: Այսպիսով, ձայների պահանջված քանակը ապահովեցին միայն վրացական ազգային կուսակցությունների համամասնական ցուցակները: Դա պայմանավորված էր «դեմոկրատական հանրապետությունում» որդեգրված «ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության» սկզբունքի լուրջ խախտումներով: ՎԴՀ-ի «հպատակություն» սահմանող կանոնադրության դիտավորյալ արգելքների շնորհիվ ձայնի իրավունքից զրկվեց ոչ վրացի ազգաբնակչության սովոր զանգվածը: 1918 թ. դեկտեմբերին Վրաստանի և Հայաստանի միջև առաջացած բախման հետևանքով ՎԴՀ-ի հայաշատ վայրերում բնակչությունն ահաբեկված էր, օրինակ. Սղնախում (Կախեթ) վրաց գվարդիականները խլում էին ընտրողների ձեռքից ՀՅԴ-ի օգտին տրված քվեաթերթիկները²²: Բացի այդ,

---

կուսակցություն՝ ՎՍԴԲԿ-ն, այնուամենայնիվ, բազմազգ էր: Նրա շրջանակներում գործում էր նաև «*հայկական սեկցիա*» (չուրջ 150 կուսակցական), որը դեկավարն էր ՎՍԴԲԿ Կենտկոմի անդամ Մ.Կ. Վարդոյանը: Սեկցիան ուներ պարբերական՝ «Բանվորի Ձայն» շաբաթաթերթը: Առավելապես աչքի է ընկնում «հայկական սեկցիայի» Աբխազիայի ճյուղը, որի անդամները (Խ. Ավդալբեգյան, Տ. Սողոմոնյան, Ծ. Սինասյան, Վ. Ռշտունի և այլք) գլխավորում էին նաև Սուխումի հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը: Վրաստանի թուրք-թաթարական ազգաբնակչության շրջանակներում, ի նպաստ վրաց պետության կենսական շահերի, քաղաքական աշխատանք իրականացնելու նպատակով, կազմավորվեց «ինքնուրույն» սոցիալ-դեմոկրատական «Հումներ» («Հումնաթ») կուսակցությունը, որը ՎՍԴԲԿ-ի նկատմամբ ոչ թե կրտսեր գործընկերոջ դերում էր գտնվում, այլև, փաստորեն, նրա պարզ ստորաբաժանումն էր: Տես В наше партию: Съезд партии «Гуммет», «Борьба», 23 декабря 1919.

²⁰ Տես К выбором в Учредительное собрание, «Закавказское слово» (Тифлис), 12 марта 1919.

²¹ Ի տարբերություն Մ.Կ. Վարդոյանի և Ռ.Գ. Աուշտրովի, խորհրդարանի մյուս հայազգի անդամ Կ.Ա. Պանիկը (Փանյան), միաժամանակ լինելով Թիֆլիսի քաղաքային վարչության բարձրաստիճան պաշտոնյա, առհասարակ հեռու էր պահում իրեն վիրահայ համայնքի գործերից: Տես ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 61, թ. 26: Նաև Письмо в редакцию, «Борьба», 3 августа 1919. ՍԺ-ի չորս կին-պատգամավորների շարքում էր նաև Է.Ս. Տեր-Բարսեղյանը (Տեր-Պարսեղովա, Մախվիլածե):

²² Տես Выборы в Сухнахе, «Народное знамя» (Тифлис), 9 марта 1919. Մթնուրրտը շիկացած էր նաև Դուշեթում, որտեղ «արգելած է խօսել հայերէն: Ընտրութիւնների ժամանակ յայտարարել են, որ այն հայը, որ ձայն կը տայ № 4-ին (ՀՅԴ-ի ընտրացուցակը. – Բ.Մ.) իսկոյն և եթ կաքտորի...»: Տես Դրութիւնը Դուշեթում, «Յառաջ»

Ախալցխայի (Սամցխե-Մեսխեթի), Ախալքալաքի (Ջավախք), Բորչալուի (Տաշիր) գավառների, ինչպես նաև Սվանեթի, Խևսուրեթի և Աբխազիայի ազգաբնակչության մասնակցությունն ընտրություններին առժամանակ հետաձգվել էր²³: 1919 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած Սժ-ի լրացուցիչ ընտրությունների արդյունքում նրա կազմի մեջ ընդգրկվեցին նաև ՀՅԴ-ի երեք ներկայացուցիչ (Զ.Ն. Չոբյան, Տ.Գ. Ավետիսյան և Դ.Գ. Ղավիթխանյան²⁴, որին այնուհետև փոխարինեց Գ.Ա. Տեր-Ստեփանյանը):

Սժ-ի նախագահ ընտրվեց Ն.Ս. Զխեիծեն, սակայն վերջինիս տևական բացակայության հետևանքով այդ կառույցի նախագահությունը, նրա գոյության ողջ շրջանում, վարում էր տեղապահ Ա.Ս. Լոմթաթիծեն, որը զուգահեռաբար զբաղեցնում էր նաև Թիֆլիսի քաղաքային դումայի ղեկավարի պթոռը: Սժ-ի գումարման գլխավոր նպատակն էր մշակել Վրաստանի առաջին սահմանադրությունը: Այդ պետական մարմինն օժտվեց նաև խորհրդարանին բնորոշ բոլոր հատկանիշներով:

1919 թ. մարտի 12-ին անդրանիկ նիստում Սժ-ն վերահաստատեց 1918 թ. մայիսի 26-ի «Անկախության Ակտ»-ը: Այնուհետև ստեղծվեց նաև նոր կառավարություն, դարձյալ Ն.Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ, որը այժմ բաղկացած էր միմիայն ՎՍԴԲԿ-ի ներկայացուցիչներից²⁵:

Վրաստանի առաջնորդները հավակնում էին ոչ միայն Թիֆլիսի և Քուբայիսի նահանգների ողջ տարածքին, այլ նաև ծրագրեր էին մշակում (1918 թ.) Սուխումի (Աբխազիա), Սոչիի (Չիքեթի) և Ջաբաթալայի (Ճար-Բելոքանի) շրջանների, ինչպես նաև Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի

(Թիֆլիս), 18 փետրվարի 1919:

²³ Տե՛ս Парламент Грузии, «Закавказское слово», 4 февраля 1919.

²⁴ Տե՛ս «Աշխատաւոր», 20 սեպտեմբերի 1919:

²⁵ Նրա կազմի մեջ մտան. Ն. Վ. Ռամիշվիլի (գինվորական, ներքին գործերի և ժողովրդական լուսավորության նախարար), Ե.Պ. Գեգեճկորի (արտաքին գործերի և արդարադատության նախարար), Կ.Պ. Կանդելակի (ֆինանսների, արևտրի և արդյունաբերության նախարար), Ն.Գ. Խոմերիկի (երկրագործության, աշխատանքի և հարողակցության ուղիների նախարար): Տե՛ս საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. თბილისი, 2003, թ. 61-62. 1919 թ. ղեկտնեմբերին կառավարության կառուցվածքում, ինչպես նաև անհատական կազմում որոշակի փոփոխություններ եղան: Արդարադատության նախարար կարգվեց Ռ. Ս. Արսենիծեն, իսկ գինվորական նախարարի պաշտոնը ստանձնեց Գ. Ս. Լորթքիփանիծեն: Տե՛ս «Слово» (Тифлис), 3 января 1920.

(Տավուշ) և Ղարայազի (Կամբեճան) նկատմամբ: 1919 թ. վրացական կողմն «անվիճելի» էր համարում շուրջ 93 հազ. քառ. կմ. տարածք, որի մեջ ներառված էին նաև Բաթումի մարզը, Արդահանի և Օլթիի (Տայք) շրջանները: Այդ տարածքն ուներ շուրջ 3 մլն. 400 հազ. ազգաբնակչություն, այդ թվում 1 մլն. 757 հազ. ազգությամբ վրացի²⁶: Վերջիններս բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում Քուբայիսի նահանգում՝ 97.3%: Հարևան Թիֆլիսի նահանգում վրացիները ունեին 44.6%, հայերը՝ 21.5%, իսկ թյուրքախոս տարրերը՝ 10.5 տոկոս²⁷: Թիֆլիսը մեծ մասամբ բնակեցված էր հայ (43.1%), ռուս (26.5%) և վրացի (10.8%) ազգաբնակչությամբ²⁸: Հանրապետությունն ուներ նաև 300 հազ. (1921 թ.) մահմեդական բնակիչ: Հայերն առավել զգալի ազգային փոքրամասնությունն էին. նրանք շուրջ 400 հազար էին: Այսպիսով, ազգային և կրոնական տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության ստվար մասը:

Վարչական տեսակետից ՎԴՀ-ի կառավարության իրական իշխանության սահմաններում գտնվող տարածքը ներառում էր (1918 թ.) երկու նահանգ (16 գավառ) և երկու վարչական շրջան: Պաշտոնական Թիֆլիսը հետզհետե իրեն ենթարկեց Արդահանի շրջանի հյուսիսարևմտյան մասը (1919 թ., ապրիլ), ինչպես նաև Բաթումի մարզը (1920 թ., մարտ-հուլիս): Խորհրդարանի 1918 թ. օգոստոսի 2-ի որոշման համաձայն նահանգներում, շրջաններում (ենթաշրջաններում), գավառներում (գավառակներում) և գյուղական տիպի բնակավայրերում տեղական վարչակազմը ենթարկվեց կոմիսարներին²⁹: Միաժամանակ, հիմք ընդունելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի 1918 թ. հունվարի 25-ի որոշումը, ՎԱԽ-ը վճիռ կայացրեց գավառական զեմստվոների (վրաց.՝ «էրոբա») կազմավորման մասին, որի հիման վրա 1918 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցան գավառական ժողովների («սակրեբուլո») ընտրություններ³⁰: 1919 թ. հունվարի 28-ի օրենքը զեմստվոներին

²⁶ Տե՛ս Ментешавили А., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии 1917-1921, Тбилиси, 1987, с. 115.

²⁷ Տե՛ս Хармандарян С.В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Ереван, 1969. с. 12. Գրականության մեջ երբեմն պատահում են փոքր շեղումներ բերված թվերից: Այդուհանդերձ, դրանք ընդհանուր առմամբ մոտ են ճշմարտությանը:

²⁸ Տե՛ս Кавказский Календарь на 1917г., Тифлис, 1916, с. 206-207.

²⁹ Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., p. 211.

³⁰ Մանուկը իրազեկում էր, որ «земские выборы проходят довольно вяло. Везде и всюду

հանձնեց տեղական վարչակազմի և միլիցիայի կազմավորումը: Այսուհետև գավառներում հետզհետե սկսեց վերանալ կառավարական կոմիսարների ինստիտուտը: 1919 թ. հունվարի 30-ի օրենքը վերացրեց երկրի նահանգային կառուցվածքը: Կրաստանը բաժանվել էր գավառական զեմստվոների, որոնք իրենց հերթին ներառում էին առանձին համայնքներ՝ «թեմի»:

Կրաստանի պետական կառավարման համակարգը իր սոցիալիստական առաջնորդների կողմից մտածված էր որպես «դեմոկրատական հանրապետություն»՝ ի տարբերություն «խորհրդային» կարգերի: Նոր պետական համակարգը կերտողների համար օրինակ էր ծառայում շվեյցարական կառավարչական մոդելը: Նրա հիմքում պետք է գտնվեին զեմստվոները՝ օժտված լինելով տեղական կառավարման մարմինների գործառույթով³¹: Գավառների մակարդակով կենտրոնական պետական հիմնարկները զրկվում էին որևէ ենթակա պաշտոնյաներ կամ վարչական մարմիններ ունենալու իրավունքից: Հետևապես յուրաքանչյուր գավառ վերածվում էր տեղական (վարչատարածքային) ինքնավարության: Սակայն դա դեռ չէր նշանակում տարածքային ազգային ինքնավարությունների հնարավոր առաջացումը: ՎՍԴԲԿ-ն, որը վերահսկում էր երկրի կառավարմանը, միանշանակ իրականացնում էր որդեգրված «ունիտար պետության» գաղափարը: Ն. Ժորդանիան խորհրդարանում (1920 թ., դեկտեմբեր) առաջ էր քաշել պարտադիր պահանջներ երկրի ապագա սահմանադրության նկատմամբ, այդ թվում՝ Կրաստանում որևէ դաշնային միավորների բացակայության սկզբունքը³²:

1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կրաստանի խորհրդարանը հաստատեց հանրապետության դատական համակարգի մասին օրենքը: Գերագույն դատարանի դերը ստանձնեց «Սենատ»-ը, որը բաղկացած էր 12 նշանակովի անդամից³³: Տեղերում բնակչությանն իրավունք էր վերապահված ընտրել «հաշտարար» դատավորներ, որոնք քննում էին քաղաքացիական բնույթ ունեցող գործերը: Քրեական և քաղաքական հանցանքների մեղադրանքով հարուցած

заметен значительный абсентизм населения. В выборах принимают участие 20-30% общего числа населения». Տե՛ս «Борьба», 10 августа 1918.

³¹ Տե՛ս Pipes R., The formation of the Soviet Union (Communism and Nationalism 1917-1923), Cambridge, Massachusetts (USA), 1964, p. 212.

³² Տե՛ս «Борьба», 8 декабря 1920.

³³ Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., p. 211.

գործերը պարտադիր քննվում էին «արտակարգ» դատարաններում, որոնք նաև մահապատժի մասին վճիռ կայացնելու իրավունք ունեին: Թիֆլիսում, Քուրթալիսում և Սուխումում գործող «արտակարգ» դատարանների փոխարեն 1920 թ. մարտի 8-ից բացվեցին երդվյալ ատենակալների աստյանները: Կառավարությունը, սակայն, խուսափեց իրականացնել դատական համակարգի բարեփոխումն ազգային փոքրամասնությունների բնակության մի շարք շրջաններում, հատկապես Ախալքալաքի և Բորչալուլի գավառներում: Արդարադատության նախարարի պահանջով, 1921 թ. հունվարի 1-ից դատարաններում բոլոր գործերը անվերապահորեն պետք է քննվեին վրացերեն լեզվով³⁴:

1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՎԱԽ-ը որպես պետական լեզու ճանաչեց վրացերենը: Սակայն մինչ այդ, Վրաստանի ՆԳՆ-ի հուլիսի 20-ին արձակած «ազգայնացման մասին կանոնադրության» հիման վրա աշխատանքից ազատվեցին ոչ միայն վարչական մարմիններում ծառայող և վրացերենին չտիրապետող պաշտոնյանները, այլև պետական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր հիմնարկներում աշխատող շատ ու շատ բժիշկներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, փոստ-հեռագրական ծառայողներ³⁵: Այսպիսով, ամենատարածված և հուսալի աշխատանքը՝ պետական ծառայությունը, գործնականում հայ, ռուս և այլազգի մտավորականության, առհասարակ կրթված ոչ վրաց զանգվածի համար մնում էր անհասանելի, քանի որ բոլոր պաշտոնները վերապահվում էին վրացիներին³⁶:

³⁴ St'u «Грузия» (Тифлис), 1 декабря 1920.

³⁵ St'u Ментешашвили А., Октябрьская революция..., с. 109.

³⁶ 1920-ական թթ. ազդեցիկ քաղաքական գործիչ Ս. Օրախելավիլին, մեր կարծիքով, դիպուկ գնահատական է տվել այս երևույթին: «[[Грузинская] интеллигенция – разночинная и дворянская, сплошь шовинистична, – шипит է նա, – национализация государственных учреждений... школы, суда и т[ак] д[алее] поставили ее во главе управления страной, у каждого винтика государственного механизма, в земстве, в городских самоуправлениях, кооперативах и в прочих хлебных местах. Независимость Грузии... для этих слоев стала идолом поклонения, которая дает и сейчас, а в будущем сулит еще больше реальных материальных благ». St'u «Жизнь Национальностей» (Москва), 3 ноября 1920. Հիմնարկներում կադրերի ազգայնացման թերի պրակտիկան և նրան հաջորդած տխուր հետևանքները ստիպեցին արձագանքել նաև Վրաստանի փաստաբանների միության նախագահին: Ս. Ջափարիձեն գրում է, որ «эта борьба за теплые места. Поскорее прогнать других и самим занять их должности... так и произошло по образованию грузинской республики с вопросом о национализации учреждений. Скорее гоните русских, армян и других... Есть ли

1918 թ. հուլիսի 16-ին ՎԱՍ-ը հաստատեց «Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության հպատակության մասին կանոնադրություն»-ը: Ըստ որի քաղաքացի էին ճանաչվում, բացի էթնիկական վրացիներից, նաև այն անձինք, ովքեր իբրև ավանդական խավերի (իմա՝ ազնվական, քաղքենի, գյուղացի) ներկայացուցիչներ գրանցված են եղել Վրաստանի մաս կազմող վարչական որևէ օղակին կից մինչև 1914 թ. հուլիսի 19-ը (ն. տ. օգոստոսի 1-ը): Այս կանոնադրության համաձայն քաղաքացիության ձեռք բերման որևէ եղանակ չէր նախատեսված³⁷: 1919 թ. մայիսին ՍԺ-ին վավերացրեց «Վրաստանի հանրապետության քաղաքացիության մասին օրենք»-ը³⁸, որը գրեթե անփոփոխ էր թողել նախկին «կանոնադրության» հիմնական սկզբունքները: Նրա գլխավոր նպատակն էր՝ հնարավորինս դարձյալ խոչընդոտել և դժվարացնել Վրաստանում մինչև 1918 թ. մայիսի 26-ը մշտական բնակություն հաստատած ոչ վրացի ազգությունների

достаточный контингент подготовленных грузин, могущих сразу заменить удаляемых инженеров, техников, судей и других специалистов, не пострадают от этого интересы молодого государства – это их не касается, свой карман выше всего». Տե՛ս K национализации суда, «Борьба», 9 марта 1919.

³⁷ Տե՛ս «Кавказское слово», 24 июля 1918. Այս օրենքի կիրառման եղանակը պետք է լրացուցիչ որոշվեր ՆԳ-ի և արդարադատության նախարարների հայեցողությամբ, ինչը պարարտ դաշտ էր ստեղծել տարբեր տեսակի կանայականությունների համար: «Կանոնադրության» իրականացման պրակտիկայի տխուր հետևանքների մասին ստիպված էր բարձրաձայնել Վրաստանի Հայրց ազգային խորհուրդը: «Закон 16 июня (այդպես է վավերացրում. - Բ.Մ.) объ являет гражданам республики, за исключением лиц грузинского происхождения, лишь тех из не-грузин, которые могли представить доказательства о приписке к какой-либо административной единице бывших Тифлисской и Кутаисской губерний до 19 июля 1914 года. Такое определение понятия подданства означало в отношении в частности городского населения армян исключение более половины их из числа граждан Грузии...»: «в порядке же разъяснений Министерства Внутренних Дел, целыя группы армянской интеллигенции, служащих и рабочих не только в государственно-общественных, но даже и в частных учреждениях, оказались не-грузинско-подданными и потому зловредными, почему и снимались с мест и мерами администрации выселялись из пределов Грузии...»: «результатом такого разъяснения явилось исключение из городских избирательных списков по Тифлису и другим городам большинства не-грузин и, в особенности армян, благодаря чему последние оказались почти поголовно лишенными избирательных прав и, Тифлисская Городская Дума оказалась сплошь грузинской...», – մատնանշում էին ՀԱՍ-ի անդամները: Տե՛ս «MEMORANDUM», Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии, [Тифлис, 1921], с. 15, 20.

³⁸ Տե՛ս «Նե՛վաթօջեղօս րեթօթբօլօկ», 16 օցնօս 1919.

ներկայացուցիչների համար նորակազմ հանրապետության քաղաքացիության ձեռք բերումը: Գոյություն ունեւր նաև խնդրի բարոյահոգեբանական կողմը: Այլ ազգություններին պատկանող բնակչությունը տեսնում էր, որ մինչև այժմ վրացիները ևս, իրենց նման, Ռուսաստանի պարզ հպատակներ էին, որ՝ և՛ իրավական, և՛ ազգային տեսակետից առաջ որևէ տարբերություն չկար նրանց մեջ, այնինչ 1918-ից սկսած մեկը իշխող տարր է դարձել, մյուսը՝ ստորադաս:

ՎԴՀ-ի կառավարության մշտական հոգատարության առարկան ռազմական ոլորտն էր: 1918 թ. օգոստոսի 20-ին Վրաստանի կառավարությունը 12 կետից բաղկացած որոշում կայացրեց բանակի ստեղծման և նրա կազմավորման սկզբունքների մասին³⁹: Հանրապետության կառավարությունը մտադիր էր նաև ստեղծել սեփական ռազմածովային ուժեր և այդ գործի առաջին ծիծեռնակ հանդիսացավ «Պատարա Կախի» ռազմանավը⁴⁰: ՎԴՀ-ի զինվորական գործերը (1921 թ.) տնօրինում էին նախարար Ն. (Պարմեն) Ճիճինաձեն, բանակի գլխավոր հրամանատար Գ. Կվինիտաձեն և գլխավոր շտաբի պետ Ա. Գեղևանիշվիլին:

1918 թ. հուլիսի 2-ին ՎԱԽ-ը հաստատեց «Ժողովրդական գվարդիայի» մասին օրենքը, որը համալրվում էր կամավորական սկզբունքներով: Նրա կորիզը կազմեցին «կարմիր գվարդիայի» ջոկատները, որոնք մինչ այդ ենթարկվում էին Թիֆլիսի բանվորական պատգամավորների խորհրդին: Ժողգվարդիան այսուհետև անմիջապես ենթարկված էր վարչապետին, սակայն նրա իրական հրամանատարն էր այդ կառույցի գլխավոր շտաբի պետ Վ. Ա. Ջուղելին (Վալիկո): Վրաստանի տարբեր քաղաքական հոսանքները դժգոհում էին, որ ժողգվարդիայի վերահսկողությունը վերածվել է ՎՍԴԲԿ-ի մենաշնորհի, այսինքն նա շարունակում էր ըստ էության մնալ այդ կուսակցության զինուժի դերում⁴¹:

Պետական անվտանգության ոլորտը վերահսկում էր ՆԳ նախարարությանը կից գործող «Հատուկ ջոկատ»-ը (ղեկ.՝ Մ.Ն. Քեդիա): Այդ ծառայությունը, որ ստեղծվել էր «հակահեղափոխության և սպեկուլիացիայի» դեմ պայքարի նպատակով, իր կառուցվածքում ներառում էր երկու վարչություն. քաղաքական և տնտեսական:

³⁹ St'u Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., p. 210.

⁴⁰ St'u Хроника, «Кавказское слово», 19 марта 1919.

⁴¹ St'u Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., pp. 210-211.

Գերազանցաբար քաղաքական ուստիկանության պարտականություններ կատարող այս կառույցը կազմված էր հիմնականում և գլխավորապես վրաց սոցիալ-դեմոկրատներից ու նրանց համակիրներից:

ՎԴՀ-ին բաժին հասած տարածքները, ինչպես և ողջ Անդրկովկասը, հանդիսանում էին ընդամենը կազմալուծված Ռուսական կայսրության ագրարային կցորդը: Վրաց ազգի վերնախավի՝ ազնվականության, որը սերտ կապված էր ավատատիրական հարաբերությունների հետ, հզորությունն ու հասարակական դերն անկում էր ապրում Այսրկովկասում կապիտալիզմի զարգացման հետ զուգահեռ: Վրաց կալվածատեր խավը չկարողանալով հարմարվել շուկայական տնտեսության պահանջներին՝ սնանկանում էր և զիջում էր իր հողային սեփականությունը զարգացող կապիտալի ներկայացուցիչներին՝ առաջին հերթին հայկական⁴²: Վրաց ազնվականությունը երկար տարիներ օգտվելով բանկային վարկերից, ավաղ, չարաշահում էր այդ հնարավորությունը, գլխավորապես ուղղելով ընծեռված ֆինանսական միջոցները ոչ արտադրական ոլորտ: Նրա ներկայացուցիչների կողմից հսկայական դրամական գումարները, շատ ու շատ դեպքերում, աննպատակահարմար փոշիացվում էին սեփական կենցաղային կարիքները հոգալու համար: Գերազանցապես սա պատճառը եղավ, որ Արևելյան Վրաստանի ազնվականության 40 տոկոսը, բանկային պարտքերի մեջ կորչելով, մինչև 1905 թ. փաստացի գրկվել էր իր ժառանգական հողերից⁴³: Սակայն այդ կալվածքների նշանավոր

---

⁴² Տնտեսական ասպարեզում հայ գործարար դասի ձեռքբերումների մասին տե՛ս Ղադայան Խ., Հայոց արևտրատնտեսական ներկայությունը Թիֆլիսում (ուշ միջնադար – 1918 թ.), «21-րդ դար», 2008, թիվ 1 (19), էջ 124-150: Հայերը հիմնել և մշտապես իրենց ձեռքում էին պահել Թիֆլիսի գրեթե ամբողջ բանկային բիզնեսը: Տե՛ս Օգանձանյան Ա., Банки Закавказья до установления советской власти и идея создания «Армянского банка», ИФЖ, 1970, № 1, с. 229-230. Հայ ձեռնարկատերերի առաջատար դերը XX դարի 10-ական թվականներին շեշտում է նաև արդի վրաց հետազոտողը: Տե՛ս კუპატაძე ბონდო. სომხური ბურჟუაზიის როლი საქართველოში (XX საუკუნის 10-იანი წლები), ქართული დიპლომატია, წელიწადეული 5. თბილისი 1998, გ. 485-497.

⁴³ Տե՛ս Дрaбкiнa Ел., Грузинская контр-революция, Ленинград, [1928], с. 19. Կովկասի կուսակալ Գ. Գոլիցինն այս հարցի վերաբերյալ գրում էր՝ «Крайняя задолженность землевладельческого класса, составляющая в Закавказье общее явление, с одной стороны, а с другой – сосредоточение денежных средств в руках армян-капиталистов неизбежно имеет самым ближайшим последствием концентрацию в руках последних землевладения в названном крае». Տե՛ս նույն տղում, էջ 36:

մասը, ֆորմալ տեսակետից, դեռ գրանցված էր նախկին տերերի անունով⁴⁴: 1917 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի նահանգի կալվածատեր ազնվականությունը, այժմ գուրկ լինելով կործանված ռուսական ինքնակալության հովանավորությունից և, ինչպես երևում է, ակներևաբար խուսափելով հայկական ֆինանսական շրջանակների հնարավոր պահանջատիրությունից, ժողով գումարեց և վճռեց իր ամբողջ հողային ունեցվածքը, որի արժեքն էր 30 մլն. ռուբլի, նվիրաբերել վրաց ժողովրդին⁴⁵: Քուբայիսի նահանգի ազնվականությունը, որը անհամեմատ նվազ չափով էր առնչվում հայ կապիտալի հետ⁴⁶, նման քայլի չդիմեց: Սակայն, ինչպես հայտնի է, կալվածատիրական սեփականության քայքայման աստիճանը գրեթե չէր էլ թողել վրաց ազնվականության ակնառու մասի ձեռքերում լիիրավ իրավունքներ այդ գույքի նկատմամբ: Իգուր չէ, որ այդ «բարեգործական» արարքը չգտավ իր օրենսդրական շարունակությունը: Սակայն դա, այնուամենայնիվ, չխանգարեց ՎԱԽ-ին իսկույն տեր կանգնել «ազգային» կարողությանը⁴⁷: Ազնվականական շրջանակները, այլ «հեշտ» ուղիներ որոնելով, պահանջ առաջ քաշեցին, թե «կառավարությունը պետք է ընտրի հայկական կապիտալի կոնֆիսկացիայի ուղին»⁴⁸: Նորաստեղծ

⁴⁴ «Кавказ» թերթի խմբագիր, հայտնի մոլեզին հայատյաց Վ.Վելիչկոն, 1904 թ. անդրադառնալով այս երևույթին, շեշտում էր, թե «грузинское землевладение таеет с невероятной быстротой... Нужно заметить, что громадная часть этого процесса совершается тайно: армяне еще не смеют открыто предъ являть всех своих документов... Они боятся взрыва отчаяния в грузинском обществе и подозревают, что русское правительство, вследствие резкого кризиса, станет поближе присматриваться к кавказским делам». Տե՛ս Величко В., Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы, Москва, 2003, с. 40.

⁴⁵ Տե՛ս «ջրտօծ», 31 օգոստոսի 1917.

⁴⁶ Տե՛ս Эристов-Шарвашидзе Н., Памятная записка о нуждах грузинского народа, Москва, 1906, с. 62.

⁴⁷ Տե՛ս «ջրտօծ», 14 օգոստոսի 1917. «Նվիրատվության» հարցում բավականաչափ մշակված տիրույթներ ունեցող վրաց «ընտրախալի» կեցվածքը սկզբից ի վեր եղել է կեղծ և խուսանավոր: Նրա «խորամանկությունն» իսկույն բացահայտվեց և հօդս ցնդեց կայգերական զորքերի Թիֆլիս ժամանումից անմիջապես հետո, երբ 200 վրաց ազնվական դիմել էին գերմանական դեսպանորդ և գտարյուն մեծատոհմիկ Ֆ.Վ. Շուլենբուրգին՝ հայցելով օտարների օժանդակությունն իրենց ժառանգական հողային տիրույթների վերադարձման գործում: Տե՛ս «Լրաբեր» (Թիֆլիս), 17 հունիսի 1918:

⁴⁸ Տե՛ս «Եճարտեղջեղ», 31 օգոստոսի 1919. Բեկումային դարաշրջանի վրաց մտավորականությունը, որը առաջացել էր մեծապես ազնվական խավից, մասնավոր կալվածքների վաճառքը հավասարեցնում էր հայրենիքի զիջման և կործանարար էր

վրացական հանրապետության կառավարությունը դրա համար էլ առաջին հերթին անցկացրեց հողային ռեֆորմ և փորձեց կարգի գցել տնտեսության այդ անչափ կարևոր բնագավառը:

Հողային բարեփոխումը Վրաստանում գլխավորապես իրականացվեց Սեյմի 1918 թ. մարտի 7-ի օրենքի դրույթների հիման վրա⁴⁹: Խոշոր հողատերերի, առաջին հերթին ռուսական թագավորական ընտանիքին պատկանող հողային սեփականությունը՝ Ծինանդալի, Մուկուզանի, Նափարեուլի, Մուխրանի, Չակվի, Սինոպ, Դիոսկուրիա, Իգումնովո, ինչպես նաև Փրիդոնյանի, Մանթաշյանի, Արամյանցի, Անանյանի, Սմեցկոյի առաջադեմ ու շահութաբեր հսկա տնտեսությունները պետականացվեցին և ստացան «ազգային կալվածքների» կարգավիճակ: Հողային բարեփոխումը հիմնականում ավարտվեց 1919 թ. գարնանը, և, ըստ հունիսի 1-ի վիճակագրության,

---

հայտարարում այդ ոլորտում սեփականության վերաբաշխման գործընթացը ամբողջ վրաց ժողովրդի հետագա շահերի համար: Ուստի նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսության ձևավորումն անհրաժեշտ էր սնանկացող ազնվականների ձեռքերում: Նրանց կողմից տարածվող հակահայկական հայացքները պարարտ հող էին գտել վրաց քաղաքների և շրջանակներում, քանի որ հայկական կապիտալի հետ մրցակցության մեջ նրա գիջումն ունենում էր որպես հետևանք ոչ միայն վրացական միջին և խոշոր բուրժուազիայի ձևավորման գործընթացի կասեցում, այլ նաև վրաց մանր գործարարների սնանկացում: Հակասությունները հայ և վրաց բուրժուազիայի միջև տնտեսական ոլորտում նպաստել էին նաև վրաց ազնվականության և քաղաքների միավորմանն ընդհանուր քաղաքական ճանապարհի շրջանակներում: Ազնվական վերնախավի փոշիացումը և նրա փոխարեն նոր, սեփական մեծաթիվ և հզոր բուրժուական դասի ի հայտ չգալը վրաց մտավորականությունը հայտարարում էր համազգային ողբերգություն և աղետաբեր հետևանքներ էր գուշակում ողջ վրաց ժողովրդի համար: Հայ բուրժուազիայի հանդեպ ունեցած սինդրոմը նրանք, կամա թե ակամա, վերածում էին թշնամության ամբողջ հայ ազգի նկատմամբ, ինչով էլ սկսում էր տառապել նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսությունը: Այդ տեսակի գաղափարներ կերտողների կարծիքով հայ կապիտալի հզորությունը կարելի էր կործանել միայն վարչարարական մեթոդներով՝ մինչև անգամ սեփականության բռնագրավում: Դա իրականություն դարձավ ՎԴՀ-ի գոյության տարիներին, երբ կյանքի կոչվեց վրաց ազգային գաղափարախոսության գլխավոր պահանջներից մեկը, թեև սոցիալական «բարեփոխումների» քողի տակ, քանի որ այդ առաքելությունը ստանձնեց սոցիալիստական կառավարությունը: Այսպիսով, տնտեսական ոլորտում հայատյաց քաղաքականության իրականացման հիմնական գործիքը եղավ 1919 թ. հուլիսի 11-ին ասպարեզ հանած՝ անշարժ գույքի հարկադիր օտարման մասին օրենքը: Стів Принудительное отчуждение и практика органов самоуправления, «Слово», 26 февраля 1920.

⁴⁹ Стів Сборник законов, инструкций и разъяснений по министерству земледелия, Туфлус, 1918, с. 45.

առգրավվել էր 447816 դեսյատին ընդհանուր մակերես ունեցող 2940 կալվածք⁵⁰: Այդ տվյալները վերաբերում են Թիֆլիսի և Քուբայիսի նահանգներին: Բաթումի մարզում այն չէր իրականացվել, իսկ Աբխազիայի տարածքում կառավարությունը հողային բարեփոխմանը ձեռնամուխ եղավ միայն 1920 թվականին⁵¹:

Իշխանությունները սակավահող երկրագործներին անհատույց հատկացրեցին 340 հազ. դեսյատին⁵²: Ագրարային ոլորտի բարեփոխման շրջանակներում վրաց կառավարությունը նաև վաճառքի հանեց հողերի մի մասը, քանզի ջանում էր այդ եղանակով իբր մարել նախկին կալվածատերերի բանկային պարտքերը, շուրջ 15-18 մլն. ռուբլի⁵³: Վրաստանի սոցիալիստական կառավարության ջանքերով իրականացված այս բարեփոխումը եղավ նրա ամենախոշոր և նշանավոր քաղաքական ձեռնարկումներից մեկը, որը սակայն ունեցավ հակասական հետևանքներ⁵⁴:

⁵⁰ Стѹ Ход аграрноу реформы, «Кавказское слово», 8 июля 1919.

⁵¹ Прием культурно-ценных именѹ в Абхазѹ, «Борьба», 12 февраля 1920.

⁵² Стѹ ՆձձԵՐՈՎԵՆ ՕՆԾՐՈՒՅ. XX ՆՁՂՅՈՒՅ. ՕԾՕՕՍԵՍ, 2003, Յ, 74.

⁵³ Стѹ Мирцхулава И., Аграрно-крестьянскѹ вопрос в Грузѹ в 1900-1921гг, Тбѹлсу, 1978, с. 306. Ըստ պաշտոնական տեսակետի, որը հնչել էր վրաց խորհրդարանի բարձր ամբիոնից, «բռնագրավված կալվածքները պարտք են բանկերին և, քանզի մենք չենք որոշել էքսպրոպրիացիայի ենթարկել կապիտալը, պետությունը պարտավոր է վերցնել իր վրա բանկային պարտքերը»: Стѹ «ՆձձԵՐՈՎԵՆ», 21 ՕՆԵՅՐՈ 1919.

⁵⁴ 1919 թ. հունվարի 28-ին Վրաստանի Պառլամենտը թույլատրեց սակավահող այգեգործների կողմից նախկին կալվածատիրական հողերի մասնավորեցումը: Այդ քայլը հետապնդում էր խոշոր գյուղացիական տնտեսությունների ստեղծման նպատակ: «Սոցիալիստական» փորձերին վերջ դրեց ՍԺ-ի որոշումը (1920 թ., փետրվար), որը դարձյալ արտոնեց հողերի առուժախը: Հողային բարեփոխման հարցում իրականացվում էր ՎՍԴԲԿ-ի ծրագիրը, որի դեմ հանդես եկան մի շարք ընդդիմադիր հոսանքներ: ՍՖ և ԱՀ կուսակցությունները մերժում էին հողի վաճառքը և պահանջում էին իրականացնել նրա «սոցիալիզացիա» (համայնացում), այսինքն անհատույց հանձնել մշակողների օգտագործմանը՝ արտադրական և սպառողական նորմավորումներով: Стѹ Парламент Грузѹ, «Закавказское слово», 21 января 1919. Այս առթիվ վրաց քաղաքական գործիչ Ֆ. Մախարաձեն գրում էր, թե «нам кажется, что этих шовинистов в этом случае интересует не столько улучшение положения крестьянской бедноты, сколько конфискация или отобрание земли у не-грузинских землевладельцев»: Стѹ Махарадзе Ф., Диктатура меньшевистской партѹ в Грузѹ, Москва, 1921, с. 110. Ըստ ՎՍԴԲԿ-ի, լուծման այդ տարբերակը (ինձա՝ «սոցիալիզացիա») չէր գոհացնի երկրում շուկայի լայնածավալ պահանջները, քանզի տանում էր հողաբաժինների պարբերական վերաբաշխման և, հետևապես, խոչընդոտ կհանդիսանար ապագայում շահավետ գյուղատնտեսության ստեղծման համար: Իր հերթին, ԱԴ-ի «աջ» թևը հողային

Այսպիսով, վրաց կալվածատեր ազնվականությունը «նվիրեց» իր ժողովրդին այն ունեցվածքը, որի նշանավոր մասը փաստացի իրեն արդեն չէր էլ պատկանում: Սակայն այդ մտածված քայլի դիմաց նա ետ ստացավ իր նախկին հողային սեփականության զգալի մասը⁵⁵, որն այժմ ազատ էր բանկային պարտքերից, քանզի նշված գումարների վճարման հոգսը ներդրվել էր գլխավորապես պետությունների կառավարության «գթասրտության» այս դրսևորումը բխում էր, ինչպես վկայում են շարադրած փաստերը, զուտ քաղաքական հաշվարկներից և, ակնբերաբար, հետապնդում էր «ազգային խաղաղության» պահպանման հեռանկարը⁵⁷:

Կարճատև կառավարման ընթացքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատները ձգտում էին ամրապնդել տնտեսական ոլորտում վրաց գործարարների դերը՝ օգտագործելով պետական մենաշնորհների լծակը և քաղաքացիության մասին օրենքը, որոնք պարզ կերպով ուղղված էին հայկական բուրժուազիայի թուլացման և այնուհետև վերացման նպատակին⁵⁸: Վրաց բուրժուազիան, որը հիմնականում

բարեփոխման ընդհանրապես դեմ էր արտահայտվում և պնդում, թե այն արմատապես քայքայում է արդյունավետ և շահութաբեր տնտեսությունները: St'u Парламенту Грузии, «Закавказское слово», 22 января 1919. Վրաստանում հողային բարեփոխման անհրաժեշտության հարցին և նրա իրականացման ընթացքում առաջացած խնդիրներին են անդրադարձել նաև մի շարք հեղինակներ: St'u Lang D.M., A modern history of Georgia, London, 1962, pp. 212-213. Suny R.G., The making of the Georgian nation, California, 1988, pp. 195-200. Kazemzadeh F., The struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, Oxford, 1951, pp. 188-189.

⁵⁵ 1920 թ. դրությամբ 274720 գյուղացիական տնտեսությանը պատկանում էր 1019767 դեյալտին վարելահող (կամ՝ մեկ ծուխ – 3.7 դեյալտին): Այնինչ 27971 ազնվական ընտանիք այգեգործական գոտում ուներ շուրջ 204785 դեյալտին, այսինքն յուրաքանչյուր նախկին կալվածատեր շարունակում էր տնօրինել միջին չափով 7.3 դեյալտին մշակելի հող: St'u Жвания Г., Великий Октябрь и победа советской власти в Грузии. Тбилиси, 1987, с. 178.

⁵⁶ Այս առթիվ, ուշադրություն է գրավում ՀԱԽ-ի անդամների պնդումը, ըստ որի «без преувеличения, хотя и гипотетически, можно утверждать, что самый бюджет грузинского государства в своей значительной части держится именно на гражданах армянской национальности». St'u «MEMORANDUM», с. 79.

⁵⁷ Այս սկզբունքն առավելապես կարևորում են արդի վրաց պատմաբանները, գրելով՝ «Аграрная реформа, проведенная в Грузии не оставила без земли ни бывших землевладельцев (дворян, помещиков), ни крестьян. Такая политика помогла избежать столкновений между классами на социальной почве...». St'u Вачнадзе М., Гурулу В., История Грузии (XIX-XX века), учебник, Тбилиси, 2004, с. 92.

⁵⁸ Տնտեսական «ճնշումները հանդես էին գալիս ապագային դիմակով, իբրև

ներկայացված էր մանր արևոտականների դասով և ունևոր գյուղացիությամբ, պետական հովանավորության սուր կարիք ուներ, իսկ նրա արագ զարգացման համար «ջերմոցային», կամ մենաշնորհային պայմաններ էին անհրաժեշտ, որոնց կիրառման պարագայում պետք է բացառված լիներ թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին տնտեսական մրցակցությունը: Հայ գործարար խավը վրաց կառավարության «սոցիալիստական» քաղաքականության շնորհիվ սնանկացավ ավելի արագ, քան վրաց բուրժուազիայի կայացման գործընթացը կանգնեց իր լիարժեք և հուսալի ուղու վրա: Այսպիսով, վրաց քաղաքական վերնախավի անհեռատես «բարեփոխումները», որոնք ավելի շատ բխում էին քաղաքական նախասիրություններից, քան հենվում կյանքի իրական պահանջների վրա, անտարակույս մեծապես նպաստեցին այն լայնածավալ ճգնաժամի խորացմանը, որը արդեն խեղդում էր Վրաստանի տնտեսությունը⁵⁹:

հանրապարտադիր օրէնքներ կամ կանոններ առևտրա-արդիւնաբերական գործերով պարապող բոլոր քաղաքացիների համար: Բայց ոչ ոքի համար զաղտնիք չէր, որ նրանց գլխաւոր զոհերը հայերը պէտք է լինեն, որովհետեւ այդ գործերը գլխաւորապէս նրանց ձեռքին էին գտնուում: ...Մի կողմից՝ ծանր տուրքերի էին ենթարկում հայերի առևտրա-արդիւնաբերական ձեռնարկները, նոր ձեռնարկների արտօնութիւնը դժուարացնում, նրանց համար չարաշահութեան մեղադրանքով մեծամեծ տուգանքներ դնում նրանց վրայ, իսկ միւս կողմից՝ ամեն դիւրութիւն ու աջակցութիւն տալիս էին տնտեսագործական հակումներ ունեցող վրացիներին, որպէսզի նրանք մրցունակ դառնան հայերի դէմ»: Տե՛ն Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք» (Բոստոն), 1929, մարտ, էջ 119: «Վրաց մենշեւիկեան կառավարութիւնը...կը կռուէր բուրժուազիայի դէմ՝ ուժեղացած տուրքերու, կալուածներու պետականացման, ստիպողական փոխառութիւնների միջոցով...Եւ եթէ նկատի առնենք, որ բուրժուազիան Թիֆլիսի մէջ բաղկացած էր Հայերէ...բոլորովին պարզ կ'ըլլայ, որ վերոյիշեալ քաղաքականութեան...գիծերն ալ ամէնէն շատ կը հարուածէին Հայերու անմիջական շահերը, եւ Հայերն էին, որ գլխաւորաբար, կը տուժէին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, կը կորսնցնէին իրենց տուները եւ դրամագլուխները, ազդեցութիւնն ու դիրքը, եւ կ'ընդհարուէին Վրացիներու հետապնդած արհեստական ազգայնացման հետ: Թիֆլիսի ամենալաւ թատրոնը, «Արտիստական Ընկերութիւն» անունով, չմէին գումարով անցաւ Իւզբաշեաններու ձեռքէն պետութեան: Քաղաքի ամենալաւ տունը Մ. Արամեանցինը, Վրացիք գրաւեցին՝ վերածելով «բանուորական տան»: Փրիսոնեաններու տունը դարձաւ նախարարի բնակարան, Մանթաշեանի տունը՝ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, եւ այլն»: Տե՛ն Խատիսեան Ավ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուս, 1968, էջ 225-226:

⁵⁹ Համառուսաստանյան շուկայի վերացման հետևանքով Վրաստանն ապրեց տնտեսական փլուզում: Կրճատվեց արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության արտադրանքը: Տնտեսական կապերի խզումն առաջացրեց մաև գների հսկայական տեղաշարժ: Դրա հետևանքով, առանց այն էլ հետամնաց տնտեսությունը՝ քայքայվեց:

Վրացական ազգային պետության ստեղծման նպատակին գոհաբերվում էին Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների շահերը, որի հետևանքով նրանց և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամա թե ակամա լարվում էին: Ազգային փոքրամասնությունների պահանջները վրաց քաղաքական շրջանակների կողմից երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակավրացական»: Առանցքային խնդիրների շուրջը վրաց ժողովրդի համախմբման նպատակով քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Վեշապելի, Գվազավա, Գոտուա, Մաչաբելի, Գոմարթելի և այլք) օգտագործում էր ներքին թշնամու գաղափարը՝ հանձինս ազգային փոքրամասնությունների: Նրանք խնամքով և զիտակցաբար հանրության մեջ սերմանում ու փայփայում էին ազգայնական հոգեբանությունը, որի տարածման գլխավոր նպատակն էր նաև աշխատավոր զանգվածին սոցիալական պահանջներից հեռու պահելը: Վրաց բանվորին փորձում էին համոզել, թե սոցիալական ասպարեզում օրեցօր խտացող նրա բազմակուտակ

Կրճատվեցին ցանքատարածություններն ու ընտանի կենդանիների գլխաքանակը: Ապրանքների թանկացումները աշխատավոր ժողովրդին հասցրին ծայրահեղ աղքատության: Հատկապես աղետաբեր էր պարենային ճգնաժամը: Քաղաքաբնակների հիմնական մասը գրեթե մատվել էր սովի: Տե՛ս Գолод в Ону, «Борьба», 5 февраля 1920. Ամասելի զարգացում ստացավ սպեկուլյացիան: Արտաքին առևտրում առաջացած դեֆիցիտը գնահատվում էր 219 մլն. ռուբլի (1919 թ.), որի հետևանքով գնաճի չափը մեծ ցուցանիշների էր հասել: Տե՛ս Учредительное собрание, «Слово», 4 января 1920. Դրան նպաստում էր նաև պետական բյուջեի հսկայական ճեղքվածքը, որը կառավարությունը «բուժում էր» նոր «1000 ռուբլի» նոմինալ ունեցող սեփական բռների թողարկմամբ (1919 թ., հուլիս) և նրանց լրացուցիչ էմիսիայով: Տե՛ս Грузинская жизнь в 1919 году, «Слово», 1 января 1920. Տնտեսական ճգնաժամի ցայտուն դրսևորումներից մեկը եղավ 1920 թ. օգոստոսյան խուճապ տարադրամի սովերային շուկայում, երբ վրացական բռնի կուրսը, մեկ անգլիական ֆունտի դիմաց, կարճ ժամանակամիջոցում արժեզրկվեց 3000-ից մինչև յոթ հազարի: Տե՛ս «Նախօրեցվե», 12 հոյեմբեր 1920. ՎԴԳ-ի Պետական Բանկը, որը ստեղծվել էր 1920 թ. հունիսին, ունենալով դատարկ գանձարան, որևէ կերպ չէր էլ կարող ներագրել խելագարված շուկայի վրա, այս տխուր իրավիճակը փոքրիշատե կարգավորելու նպատակով: Չուրկ լինելով հարկային եկամուտների հուսալի աղբյուրներից, վրաց կառավարությունը փորձեց ձեռք բերել վարկային միջոցներ արտաքին շուկայում, բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի պետական ու մասնավոր ֆինանսական կառույցները ձեռնպահ մնացին և չչտապեցին հատկացնել Վրաստանին որևէ դրամական օժանդակություն: Վարչապետ Ն. Ժորդանիան ստիպված էր խոսել լուրջ ճգնաժամային երևույթների մասին: Տե՛ս «Борьба», 16 октября 1920. Մամուլը իսկույն արձագանքեց դրան, սակայն տեղեկացնելով նաև, որ «ճգնաժամը ոչ միայն տնտեսական է, այլ նաև քաղաքական և բարոյական: Սա անբողջական սնանկացում է»: Տե՛ս «Նախօրեցվե», 16 հոյեմբեր 1920.

խնդիրները իբր կարելի է, և նույնիսկ անհրաժեշտ է լուծել, նրա օտարազգի գործընկերների հեռացման միջոցով: Դրա հետևանքով ևս պակաս չէին դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մամուլում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում⁶⁰: Այդ տեսակի քարոզչությունը զուգակցվում էր վրաց հասարակության ներսում ազգայնական տրամադրությունների աննախադեպ աճով, որը տեղերում երբեմն վերածվում էր հայահալած միջոցառումների, քանզի վրաց հանրության մի մասն արդեն սոսորոված էր հայատյաց տրամադրություններով:

Վրաց ազգայնականները համառորեն պահանջում էին «նոսրացնել» Վրաստանի հայ ազգաբնակչությունը: Հազարավոր հայ մարդիկ Վրաստանի շատ ու շատ վայրերից ոչ միայն հարկադրված էին ձայնորդ քաղաքական պայմանների շնորհիվ ինքնուրույն հեռանալ «դեմոկրատական հանրապետությունից», այլ նաև վրաց իշխանությունների կարգադրանքով նրանցից շատերը բռնի արտաքսվում էին երկրից: Ծայրահեղ ծանր կացություն էր ստեղծվել Թիֆլիսի հայության համար վրաց-հայկական պատերազմի հետևանքով: Ապօրինի ձերբակալությունները, խուզարկություններն ու բռնագրավումները դարձել էին սովորական երևույթ: Զինապարտ հասակի հայ տղամարդկանց կալանավորում էին, Քութայիսի մոտ ստեղծված հատուկ նշանակության ճամբարներում նրանց սովատանջ էին անում և օգտագործում ծանր աշխատանքների համար⁶¹: Բուն Վրաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես Գորի, Սղնախ, Թելավ, Գուրջաանի և այլն, տեղի ունեցան հայերի տների և խանութների թալան ու ավեր⁶²: 1919 թ. հունվարի 5-ին Թիֆլիսում

⁶⁰ Տե՛ս «სახალხო საქმე», 20 დეკემბერი 1918. Նաև՝ «საქართველო», 22 დეკემბერი 1918. Նաև՝ «ერთობა», 26 მაისი 1919.

⁶¹ Ճամբարներ արտրված հայերի թվաքանակը 1919 թ. հունվարի 3-ի դրությամբ կազմեց 1600 մարդ: Տե՛ս Ձերբակալած հայերի մասին, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 12 հունվարի 1919:

⁶² Անդրադառնալով այս դեպքերին, քաղաքական գործիչ Ֆ. Սախարաձեն գրում է՝ «В самой Грузии во время этой войны все армянское население было взято под подозрение и обвинялось в измене отечеству. По всей Грузии гвардейцами, милиционерами и чинами особого отряда армяне подвергались неслыханным оскорблениям, арестам, высылке и т. д. без всякого повода с их стороны. С армянами всякий мог сделать то, что хотел». Տե՛ս Махарадзе Ф., Диктатура..., с. 74. Այս անհրապույր և անոթալի երևույթների մասին բազմիցս հիշատակում է ժամանակի մամուլը: Տե՛ս Դիմում Վրաց դեմոկրատական հանրապետութեան կառավարութեան

դարձյալ տեղի էին ունեցել հայերի զանգվածային ձերբակալություններ⁶³: Հալածանքների էին ենթարկվել հայ հայտնի հասարակական գործիչները⁶⁴: «Հատուկ ջոկատ»-ի գործակալների «եռանդագին» աշխատանքի շնորհիվ բերման էր ենթարկվել, ի թիվս շատերի, նաև Հովհաննես Թումանյանը⁶⁵: Այս ամենի պատճառը արդեն Հայաստանի հետ պատերազմը չէր: Պարզապես այդ միջոցով վրաց իշխանությունները փորձում էին Թիֆլիսի քաղաքային դումայի առաջիկա ընտրությունների նախօրյակին ահաբեկել և չեզոքացնել հայ ընտրազանգվածը: Մայրաքաղաքի 346 հազ. ազգաբնակչությունից 149 հազարը հայեր էին⁶⁶: 1918 թ. հուլիսի 16-ի չարաբաստիկ «կանոնադրության» համաձայն թիֆլիսաբնակ 110000 ընտրողներից իշխանությունները ձայն տալու իրավունքից զրկեցին 60000-ը⁶⁷: Այդ

նախագահին, «Մշակ», 12 հունվարի 1919: Նաև՝ Открытое письмо Н.Н. Жордания, «Социал-Демократ» (Тифлис), 13 января 1919. Վիրահայ բնակչության կրած վնասների մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 238, թ. 1-55: «Հայ-վրացական պատերազմի կապակցութեամբ կատարուած հակահայկական հալածանքների... բացատրութիւնը պէտք է որոնել Վրաստանի հայութիւնը օստրացնելու եւ տնտեսապէս թուլացնելու այն քաղաքականութեան մէջ... որին, հետեւում էր ժողովանիա-Ռամիշվիլի կառավարութիւնը իր գոյութեան պահից սկսած՝ վրաց շովինիստներին բաւարարութիւն տալու համար: Պատերազմը հարթել էր այս քաղաքականութեան ճանապարհը: Նրա իրականացման համար այլեւս կարիք չկար օրինական ձեւակերպութիւնների յետեւից ընկնել...»: Տե՛ս Ջամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք» (Քոստոն), 1929, ապրիլ, էջ 145: Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակի նշանավոր և իրազեկ գործչի այս սպառիչ խոսքերը հավելյալ մեկնաբանության անհրաժեշտություն չունեն:

⁶³ Տե՛ս Массовые аресты, «Грузия», 7 января 1919.

⁶⁴ Խախտելով պատգամավորական անձեռնմխելիությունն՝ այդ օրերին իշխանությունները կալաքի տակ վերցրեցին խորհրդարանի անդամ Ջ. Ջորյանին, ինչպես նաև Թիֆլիսի քաղաքային դումայի իրավասուներ Ա. Աբեղյանին, Ս. Թոսունյանին, Ա. Ամիրխանյանին, Գ. Ճոնյանին, Ե. Պապանին: Տե՛ս Լրատու, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 23 հունվարի 1919:

⁶⁵ Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 91:

⁶⁶ Տե՛ս Кавказский Календарь на 1917г., Тифлис, 1916, с. 206-207.

⁶⁷ Ментешавилу А., Октябрьская революция..., с. 111. Թիֆլիսի 1917 թ. քաղաքային ընտրություններին այդպիսի խտրականության մասին խոսք չէր էլ կարող լինել: Այդ հիրավի ժողովրդական քվեարկության առաջին անգամ մասնակից եղան ոչ միայն քաղաքի բոլոր չափահաս բնակիչները, այլև կայազորի զինվորականությունը: Վերջին հանգամանքից վարպետորեն օգտվեցին վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք շահարկելով հեղափոխական կարգախոսները շահեցին նաև ռուս զինվորական ընտրազանգվածի ձայների նշանակալի մասը: Ուստի քաղաքային դումայում հայազգի թեկնածուներին բաժին հասավ աթոռների 40 տոկոսը, վրացիներին՝ 32.5%-ը, իսկ ռուս իրավասուներին 27.5%-ը: Տե՛ս Karapetian C., Мэры Тифлиса, Ереван, 2003, с. 22.

խտրականությունը դժգոհության ալիք առաջացրեց Թիֆլիսի բազմազգ բնակչության շրջանակներում: Էսեռները, ՀՅԴ-ն ու ՀԺԿ-ն ի նշան իրենց բողոքի, բոյկոտեցին քաղաքային ընտրությունները⁶⁸: Այս վայրիվերումների արդյունքում Թիֆլիսի դումայում վրացագրի իրավասուներին բաժին ընկած աթոռների թիվը կազմեց 87 տոկոս⁶⁹:

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումը և ամրապնդումը ոչ վրացաբնակ գավառներում: Վրաց իշխանությունները օգտվելով զանազան միջոցներից, չխորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական պայքարից հետո կարողացան հաստատել ՎԴՀ-ի գերակայությունը մի շարք վիճելի, ըմբոստ և հանդուգն շրջաններում⁷⁰: ՎԴՀ-ի բնակչության մոտ երրորդ մասը կազմում էին ոչ վրաց ազգությունները: Հետևապես վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի նրան թույլ տար ամբողջովին և մշտապես անտեսել ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների ձգտումները: Ըստ վրաց ղեկավարների, քաղաքացիների ազգային կարիքները պիտի յուրացվեին տեղական ինքնակառավարման մակարդակով, քանի որ Վրաստանում հռչակված «դեմոկրատական» կարգերը երաշխիք են ստեղծում որևէ հալածանքի դեմ: Ինքնավարության սկզբունքի փոխարեն, այդ թվում նաև մշակութային, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց բավարարվել միայն լայն ժողովրդավարացման մասին կարգախոսով⁷¹: Այնուամենայնիվ,

⁶⁸ Ств Туфлусская дума в 1919 году, «Слово», 1 января 1920.

⁶⁹ Ств Բաղաքային ընտրութիւնները, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 7 փետրվարի 1919:

⁷⁰ Վրաց-հայկական հարաբերություններում տարածայնության առարկա դարձած Ջավախքի հիմնահարցը ուսումնասիրել է և սպառիչ մեկնաբանություններ տվել ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Ա. Մելքոնյանը: Ств Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003: Վրաց-աբխազական փոխհարաբերություններում առաջացած խնդիրները, ինչպես նաև Աբխազիայում զանազան իրադարձությունների շուրջ ծավալված քաղաքական զարգացումների վերաբերյալ կարևոր փաստերը և տեղեկությունները ամփոփված են սույն հոդվածի հեղինակի հատուկ մենագրության մեջ: Ств Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ., Երևան, 2008: Հետագուվող ժամանակաշրջանում առաջացած նաև Հարավային Օսիայի, Սամցխեի, Աջարիայի և Շավշթի կնճռոտ և խճճված հարցերը առայժմ չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության հայրենի պատմագիտության մեջ:

⁷¹ Մանրամասն տե՛ս Մաիլյան Բ., Դայոց մշակութային ինքնավարության ծրագիրը Վրաստանի Գանրապետությունում 1920 թ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVI, Երևան, 2007, էջ 173-179:

քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերին թոզ փչելով, ժամանակի վրաց առաջնորդները մշտապես ընդգծում էին հայրենի պետությունում բնակվող այլ ազգությունների իրավունքները հարգելու իրենց «ջերմ» պատրաստականությունը:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել եզրակացության, որ.

- Վրաստանի Ղեմոկրատական Հանրապետությունը կայացավ որպես անկախ պետականություն, իրեն բնորոշ բոլոր հատկանիշներով;

- վրացական վերածնված պետականության առաջնորդները իրականում նպատակ ունեին ստեղծել ունիտար և միատարր երկիր, սակայն փորձում էին քողարկել այդ ձգտումը դեմոկրատական կարգախոսներով;

- առօրյա քաղաքականության մեջ գերխնդիր էր համարվում Վրաստանի ներսում քաղաքացիական պատերազմի տարածման վտանգի չեզոքացումը և սոցիալական խաղաղության պահպանումը վրաց ժողովրդի տարբեր խավերի միջև;

- փոքրամասնությունների վերաբերյալ իրականացվող քաղաքականության պարագայում կայուն ձգտում էր նկատվում ստեղծելու գոյատևման այնպիսի պայմաններ, որոնք ուղղված կլինեն, եթե ոչ ամբողջական վտարման, ապա հեռանկարում նրանց ազգաձուլման համար;

- ազգային փոքրամասնությունների կացության չլուծված խնդիրները հրաշալի առիթ էին ստեղծել թե՛ «սպիտակ» մեծապետականների և թե՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կառավարության համար միջամտելու Վրաստանի ներքին գործերին;

- ՎԴՀ-ի կառավարության սոցիալ-տնտեսական գործունեությունը, որը զուգակցվում էր շրայլաբար տարածվող սոցիալական բարեփոխումների մասին խոստումներով, հիմնականում ուղղված էր ոչ վրաց, գերազանցապես հայ գործարար տարրի ոչնչացման նպատակին և ի վերջո ձգնաժամային երևույթները երկրում վերածեց համընդհանուր տնտեսական աղետի:

Այսպիսով՝ 1918 թ. վերածնված վրացական անկախ պետականությունը, երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում անցնելով բազում փորձությունների միջով և բախվելով շատ ու շատ վտանգավոր և կնճռոտ խնդիրների հետ, ի վերջո, անկարող եղավ, հայտնի պատճառներով, դիմագրավել Խորհրդային Ռուսաստանի գինված հարձակմանը: Սակայն պետք է փաստել, որ ներքին քաղաքականության բազմազան խնդիրներ, առաջին հերթին

ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իրենց լուծումը չգտնելով Կրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էին մնում նաև խորհրդային վարչակարգի հաստատումից հետո:

BENIAMIN MAILYAN

THE MAIN PRINCIPLES OF THE FORMING AND THE INTERNAL POLITICS OF THE REPUBLIC OF GEORGIA (1918-1921)

The Georgian leaders responded to offers of German aid and on May 26, 1918, declared Georgia an independent state. All national power was delegated to a «united democratic government» to be headed by Noi Zhordania. The Georgian socialist leaders intended to introduce into Georgia certain features of the Swiss political system, such as cantonal self-rule. But, simultaneously, they supported the main idea that Georgia is a unitary country. For local authoritative bodies, the government intended to establish the institute of «erobas» (self-government offices). In the second half of 1918, elections to Erobas were held. Despite the fact that almost all the seats in self-governing bodies were by the Social Democrat Labor Party of Georgia (SDLPG) members, other Georgian parties – Social Federalists (SF), National Democrats (ND) and Social Revolutionaries (SR) – had representatives in executive bodies.

The tenor of Georgian policy was conditioned by the determination of Zhordania's government to restore Georgian predominance in the East Georgia, especially in the city of Tiflis (the capital of Georgia), where the Georgians had become a minority. By the beginning of 1919 most Armenian officials, militiamen, and municipal employees in Tiflis had been erased from the payrolls, and the Georgians gained control of the local administration by monopolizing an election held in January. The sizable Non-Georgian elements were disqualified by intimidation or revised franchise requirements.

The National Council of Georgia, later known as Parliament, had not been regularly elected. Its powers being dubious, it was now decided to elect a Constituent Assembly (CA) which would write a constitution for Georgia and at the same time serve as a legislative organ. In February, 1919, elections were conducted on the basis of «universal, equal, and secret suffrage». Representation was proportionate. The population of the Batumi province, Borchalo, Akhaltsikhe, Akhalkalaki regions, Khevsureti, Svaneti and Abkhazia were unable to vote. The SDLPG came to power with an overwhelming majority. The other parties to return delegates to the CA were the ND, the SF and the SR. Whereas in 1918 ARF «Dashnaktsutiun» had been represented in the Parliament by a small faction, not a single member of the foremost Armenian political party was to be seated in the CA when it convened on March 12, 1919. The only Armenian who entered the new legislature did so as deputy of the SDLPG. After

supplementary elections, held some months later in August 1919, «Dashnaktsutiun» got three seats to the CA.

All the Georgian party supported the main idea that Georgia is a unitary country. Once the SDLPG had assumed the leadership of a national state they could but bow to the resurgent nationalism of the Georgian people. The nationalist virus spread with unexpected speed, affecting all organs of the state. The Non-Georgian residents of Georgia suffered great hardships owing to this resurgent Georgian nationalism. Various legal restrictions prevented them as foreigners from entering the civil service, while the artificially raised language barriers forced them out of the legal profession. The thousands of Non-Georgian officials, telegraph and postal employees, and even railway workers, lost their jobs. From the halls of the Georgian government nationalism spread into the courts, which were ordered to conduct all their business in the state language. The only language which was common to all residents of Georgia, Russian, was outlawed. The beautiful phrases of socialist solidarity of nations, self-determination, etc., were forgotten and buried. During the first year of Georgian independence the collective power of tens of thousands of Non-Georgians was sharply diminished. Moreover, the complicated question of citizenship threatened to relegate many Non-Georgians to the status of second-class subjects. The most pointed blow fell upon the Armenians bourgeoisie, which were the really masters of Tiflis. One after another their buildings were expropriated, assertedly to house government agencies, embassies and consulates, military and economic missions.

In March, 1918, the Transcaucasian Seim published a decree that stated that in order to promote the welfare of the landless peasants all lands belonging to the Crown, the Church, and private individuals, above a certain norm to be established, would be nationalized. Georgia was the only one of the three Transcaucasian republics where this reform was out. All surplus lands went into a state land fund. But the Georgian government did not take all the land away from the nobility. The peasants whose holdings were smaller than the norms established by law could lease additional land from the State. In Georgia under popular pressure this was soon changed, the peasants being allowed to buy rather than rent additional land. The Government expected to receive two hundred million roubles from the peasants who bought lands from the State. This money, however, had not yet been collected. Meanwhile the budget was unbalanced. The Government «balanced» the budget by printing more money, thus creating an inflation which further weakened the already shaky economy.

ԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԼԵՂԵՈՆԸ ԵՎ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Անտանտի տերությունների և Թուրքիայի փոխհարաբերություններում առանձնակի տեղ են զբաղում թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները: Հայտնի է, որ 1914-1918 թթ. Թուրքիայի դեմ պատերազմած արևմտյան տերություններից Ֆրանսիան առաջինն էր, որ հարաբերությունների մեջ մտավ քեմալականների հետ, դիվանագիտական կապեր հաստատեց և իր դաշնակիցներից անջատ, քաղաքական պայմանագիր կնքեց նրանց հետ: Առաջին Աշխարհամարտի և անմիջապես նրան հաջորդող տարիներին Ֆրանսիայի վարած այդ ելևէջներով լի, «սեթևեթող» քաղաքականությունը իր որոշակի բացատրությունը ունի, որը կներկայացվի հողվածի ամփոփիչ մասում:

Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները, մասնավորապես Կիլիկիայում, եղել են հայ ականավոր թուրքագետ Ռ. Սահակյանի մշտական գիտական հետաքրքրության շրջանակում և տեղ գտել նրա արժեքավոր հետազոտություններում¹: Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության երկիմաստությունն իր արտացոլումը գտավ նաև Արևելյան (Հայկական) լեգեոնի հետ կապված գործընթացներում: Այդ թեմային վերաբերող սակավ գրականություն կա, մինչդեռ հրապարակված փաստաթղթեր գրեթե չկան²:

Ուստի, ուշագրավ են վերջերս Թուրքիայում լույս տեսնող «Review of Armenian Studies» պարբերականում հրապարակված Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվից Արևելյան լեգեոնին

¹ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970:

² Պոյաճյան Ս., Հայկական լեգեոնը, Ուոթթաուն, 1965; d'Ary Benoist, L'Origine de la Légion d'Orient, Extrait de la Revue Diplomatique, Janvier-mars, 1939; Թիւրապեան Արամ, Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև, Մարտել, 1925:

վերաբերող գիտական շրջանառության մեջ դրված որոշ փաստաթղթերը³:

Արևելյան լեգեոնը, որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն, կազմավորվել էր 1916 թ. նոյեմբերի 26-ին որպես օսմանյան հպատակներից կամավոր սկզբունքներով հավաքագրված օժանդակ զորք՝ Մարկ Սայքսի (Անգլիա), ժորժ Պիկոյի (Ֆրանսիա) և Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փառապետի միջև Լոնդոնում կնքված (27 հոկտ.) համաձայնագրի հիման վրա:

Այդ համաձայնագրի համաձայն.

1. Կամավորները կօգտագործվեն բացառապես ասիական (սիրիա-պաղեստինյան) ճակատում: Նրանք (հայերը և արաբները) կկռվեն իրենց դարավոր թշնամու դեմ՝ հայրենի հողերը ազատագրելու համար.

2. Ֆրանսիան պարտավորվում է, ինքնավարություն տալ Կիլիկիային, որը կդրվի նրա հովանավորության տակ:

3. Հրամանատարները լինելու են ֆրանսիացիներ, լեգեոնի ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիայի կառավարությունը⁴:

Լեգեոն ստեղծելու նպատակով հայ կամավորների հավաքագրումը մեծ խանդավառություն առաջ բերեց Եգիպտոսում, Եվրոպայի ու Ամերիկայի հայաշատ գաղութներում: Մեծ եղեռնից մազապուրծ հայ գաղթականները հայրենի հողը օսմանյան դարավոր լծից ազատագրելու բուռն ձգտումով տարված եկան լրացնելու լեգեոնական շարքերը: Հատկանշական է, որ Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմեցին Պորտ-Սաիդում ժամանակավոր ապաստան գտած քաջարի մուսալեռցիները (Եսայի Յաղուբյան), որոնցից մոտ 600 հոգի շտապեցին զինվորագրվելու լեգեոնին, ստեղծելով առանձին վաշտ: 6-7 ամիս հետո հայ լեգեոնականների թիվը հասավ արդեն հազարի, իսկ 1918 թ. կեսերին Արևելյան լեգեոնը իր շարքերում ուներ 5500 հոգի, որից միայն 400-ն էին սիրիացի: Կազմավորման օրից մինչև 1918 թ. լեգեոնը տեղակայված էր Կիպրոս կղզում, որտեղ գտնվում էր նրա զինվորական մարզահրապարակը:

Համաշխարհային պատերազմը մոտենում էր իր վախճանին, երբ լեգեոնականները, երկար սպասումից հետո, Պաղեստինում կռվի մեջ

---

³ Turque: Legion d'Orient III, The French Foreign Ministry Archive, File № 893, Palabiyik Mustafa, Establishment and activities of the French Eastern Legion in the light of French Archives (November 1917- April 1918), "Armenian studies", № 17, 2008.

⁴ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները..., էջ 113-115:

մտան թուրքական բանակի դեմ, 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած Արարայի ճակատամարտում:

Հայ լեզեոնականների դերը այդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաղթանակի գործում ըստ արժանավույն գնահատեց մարշալ Ալենքիմ, նշելով. «Հայարտ եմ հրամանատարության տակ հայկական զորամաս ունենալու համար: Նրանք կռվեցին փայլուն կերպով և մեծ բաժին ունեցան հաղթանակում»⁵:

Արարայի ճակատամարտից հետո լեզեոնը Ալենքիի բանակի կազմում առաջանալով դեպի հյուսիս, մտնում է Բեյրութ: Այստեղ նրան են զինվորագրվում Սիրիա տարագրված հայերը, կազմելով մի առանձին վաշտ: Նոր կամավորների հոսքը ընդհատվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով: Լեզեոնի մի մասը ֆրանսիական նավերով փոխադրվում է Ալեքսանդրետ, մյուս մասը՝ Մերսին: 1918 թ. դեկտեմբերի 17-19-ին Հայկական լեզեոնի զինվորները ութ դրեցին իրենց բաղձալի Կիլիկիա:

Ուսումնասիրման նյութ հանդիսացող փաստաթղթերը գաղտնի նամակագրություններ են Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության, Ռազմական նախարարության և լեզեոնի հրամանատարության միջև և վերաբերում են որոշ նշանավոր հայ հոգևորականների ցանկությանը՝ հավաքագրվելու լեզեոնի շարքերը և հոգևոր ծառայություններ մատուցելու հայ զինվորներին:

Հեռագրերից առաջինը (29.12.1917) Կահիրեի ԱԳՆ ներկայացուցչինն է, որը տեղեկացնում է, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի պատվիրակ Դանիել Ագափյանը, որը տարագրվել էր Երուսաղեմ, դիմել է հավաքագրվելու ցանկությամբ: Պատասխան հեռագրով (19.01.1918) ԱԳՆ առաջարկում է այս հարցում խորհրդակցել լեզեոնի հրամանատար Ռոմյոյի հետ:

Ռոմյոն պատասխանում է, որ թեև լեզեոնը արդեն ունի հայ քահանա (վարդապետ Բեքարյան), բայց Ագափյանի թեկնածությունը ընդունելի է, որպես օժանդակ (auxiliaire) սատարող: Ուշագրավ է, որ հեռագրի հետզորության մեջ նշվում է, որ Ագափյանը 60-ից անց մարդ է, և ոչ «ակտիվ» հոգևորական⁶:

Այս հետզորության իմաստը ավելի հասկանալի է դառնում, երբ դիտարկում ենք հետագա թղթակցությունը:

⁵ The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia, New York, 1926, pp. 141-142.

⁶ Palabiyik Mustafa, Establishment..., p. 56.

Ազգափյանի նշանակումը սկիզբ հանդիսացավ նոր դիմումների: Այսպես, 31.01.1918 թ. Վարչապետ և Ռազմական նախարար Կլեմանտյի նամակում ԱԳՆ Պիկոյին, որը նշանագրված էր «կոնֆիդենցիալ» և «հույժ շտապ», հաղորդվում է, որ Ամերիկայից լեգեոնում հավաքագրվելու նպատակով ժամանել են երեք «կարևոր» հայեր: Դրանցից առաջինի անունը հստակ չէ, բայց նշվում է, որ նա Ջեյթունի եպիսկոպոսն է (Սիսի աթոռակալ Սահակ ?? Ջեյթունի վարդապետ Վաղարշակ Արշակունի ?? - Ա.Հ.): Ասվում է, որ եպիսկոպոսը քաջ հայտնի է հայերի շրջանում, որովհետև ակտիվ դերակատարում է ունեցել Ջեյթունի ապստամբություններում, նա հերոսացվել է հայերի կողմից այն ժամանակ, երբ թուրքերը բազմաթիվ գրոհումներով փորձել են ճնշել «խռովարարներին»: Իհարկե, ասվում է նամակում, նման մարդու ներկայությունը լեգեոնում հայերի համար բարոյական մեծ ոգեշնչման աղբյուր կհանդիսանա: Սակայն նրա ազդեցությունը կարող է բերել ֆրանսիական սպայակազմի հեղինակագրկմանը: Այդ հանգամանքը առավել մտահոգիչ կարող է դառնալ ԱԳՆ համար, իրենց ծրագրերն իրականացնելու հնարավոր պահին:

Մեկ այլ անձնավորություն, որը հիշատակվում է, Ադանայի հոգևոր առաջնորդ Մուշեղ Սերուբյանն էր: Նրա անձը նույնպես, որպես հեղինակավոր և ազդեցություն ունեցող, անհանգստացնում էր ֆրանսիական իշխանություններին⁷:

Ինչ վերաբերում է Ջեյթունի եպիսկոպոսին, ապա հայտնվում է, որ նա ոչ միայն ապստամբել էր Օսմանյան պետության դեմ, այլ նաև ժամանակին հանդես էր եկել ֆրանսիական ազդեցության դեմ Կիլիկիայում, կոչ անելով հայ ժողովներին իրենց զավակներին ուղարկել ո՛չ թե ֆրանսիական, այլ հայկական դպրոցներ:

ԱԳՆ պատասխանը գալիս է փետրվարի 6-ին: ԱԳՆ նույնպես կիսում է Կլեմանտյի մտահոգությունն այս հարցում և հորդորում է հետագայում նույնպես նման հարցերը համաձայնեցնել նախարարության հետ, չվտանգելու համար «երկրի քաղաքականությունը»⁸:

Չնայած Պողոս Նուբար փաշայի հորդորներին, Ֆրանսիայի ԱԳՆ շրջաբերական նամակ է ուղղում իր ներկայացուցչություններին

---

⁷ Նույն տեղում, էջ 57:

⁸ Նույն տեղում, էջ 58:

Ամերիկայում, որ խոչնդոտեն այն անձանց հավաքագրումը, որոնք կխաթարեն ռազմական կարգապահությունը և կնվազեցնեն ֆրանսիական սպայակազմի հեղինակությունը:

Երբ փորձում ենք վերծանել դիվանագիտական այս ամանակագրության իմաստը, գալիս ենք հետևյալ եզրահանգմանը.

1. Սայքս-Պիկոյի պայմանագրով Կիլիկիան մտնում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ, սակայն վերջինս Մերձավոր Արևելքում բավարար չափով զորքեր չունեի Կիլիկիայի ռազմական գրավումն իրականացնելու համար: Հետևաբար, նա կարիք ուներ լեգեոնականների՝ «ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակ փախցնելու» համար:

2. Ֆրանսիան չէր ցանկանում լեգեոնի շարքերում տեսնել հեղինակավոր, ազդեցիկ, հայրենասեր, ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու ունակ հայ գործիչների, որոնք կարող էին չենթարկվել Ֆրանսիայի հնարավոր, իրենց ոչ ցանկալի հրամաններին:

Հետագա իրադարձությունները Կիլիկիայում, որոնք բերեցին կիլիկիահայության նոր ողբերգության, հաստատում են այս եզրահանգումը:

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունը, նրա մերձեցումը քեմալականների հետ հանգեցրին նրան, որ Ֆրանսիայի իշխանությունները, դրժելով իրենց խոստումը, ոչ միայն ինքնավարություն չտվեցին Կիլիկիային, այլև 1920-ի օգոստոսին լուծարեցին Հայկական լեգեոնը՝ Կիլիկիայի հայերին զրկելով թուրքական ուժերից պաշտպանվելու հնարավորությունից: (1920 թ. մայիսի 30-ին քեմալականների հետ կնքված գինադադարը, որով ֆրանսիական զորքերը դուրս էին բերվում Կիլիկիայից):

Ֆրանսիան եվրոպական առաջին տերությունն էր, որը տակավին 1535 թ. Բ. Դռան հետ կնքեց այն պայմանագրերը, որոնք հիմք դրեցին կապիտուլյացիաների ռեժիմին: Ֆրանսիացի հայտնի լրագրող Ժերար Տոնգայի խոսքերով, չպետք է մոռանալ, որ Թուրքիայի միջոցով էր Ֆրանսիան մի քանի դարերի ընթացքում գերիշխող դեր խաղում Լևանտում: Իսկ Ֆրանսիայի դիվանագետ Ժակ Բարդուն իր հուշերում խոստովանում էր, որ Ֆրանսիայի առաջնակարգ խնդիրը դա Արևելյան Միջերկրականի շրջանում տեղաբաշխված ֆրանսիական կապիտալների ետ ստանալն էր⁹: Ֆրանսիական կառավարության

---

⁹ Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները..., էջ 20:

քաղաքականությունը, Անկարայի ղեկավար շրջանների հետ «լեզու գտնելու» նրա բազմաթիվ փորձերը վկայում էին հենց այն մասին, որ Ֆրանսիայի նպատակն էր պահպանել ֆրանսիական խոշոր դրամատերերի նախապատերազմական դիրքերը Թուրքիայում և ձեռք բերել շահագործման ու հարստացման նոր աղբյուրներ:

Չուր չէր, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումը ֆրանս-քեմալական «սեթևեթանքներից» հետո, լուրջ դիմադրության արժանացավ Ֆրանսիայում:

Արտաքին գործերի նախարարության լսափողը հանդիսացող «Տան» թերթը չէր դադարում հիշեցնել, որ Ֆրանսիան «մահմեդական երկիր է», որ չի կարելի վտանգել «ավանդական թուրք-ֆրանսիական բարեկամությունը»: Պայմանագրի տակ ֆրանսիական ներկայացուցիչների ստորագրության թանաքը դեռ չչորացած, այդ նույն մարդիկ սկսեցին հանդես գալ Սևրից հրաժարվելու այլազան առաջարկներով:

«Թուրքական պայմանագիրը, - գրել է Պուանկարեն, - ստորագրվեց Սևրում՝ ճենապակու գործարանի գտնվելու վայրում: Եվ նա ինքը փխրում է, գուցե և ջարդված սափոր»¹⁰:

Փխրում էր նաև հերոսական Հայկական լեգեոնի մասնակիցների երազանքը՝ ազատագրված տեսնել «ըզմերս Կիլիկիան», երկիր, որ մեզ «իտուր արև»:

Այսպիսով, Ֆրանսիայի տիրապետող շրջանների թուրքասիրությունը, որը խարսխվում էր նրանց աներկբա տնտեսական և դրամական շահերի վրա Թուրքիայում, կարևոր գործոն հանդիսացավ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո սկիզբ առած ֆրանսիական թուրքանպաստ անջատ քաղաքականության գործում: Այդ քաղաքականությունը կործանիչ ազդեցություն ունեցավ կիլիկիահայության հետագա ձակատագրի համար:

---

¹⁰ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, полный перевод с французского текста под ред. проф. Ю. Ключникова и проф. А. Сабанина, Москва, 1927, с. XVIII.

ANUSH HOVHANNISYAN

**EASTERN LEGION AND POLICY OF FRANCE IN THE LIGHT OF NEW
TURKISH PUBLICATIONS**

The article is analyzing developments regarding the Eastern (Armenian) Legion in the period between 1917 and April 1918, based on the documents provided from the French State Archives and recently published in Turkey. The documents show that some tensions arose from the requests of some leading prominent Armenians wanting to join the Legion. The correspondence demonstrates double-faced policy of French administration, wanting to have an offensive force ready for attack with the plans of France on the one hand, from the other hand concerning about the influence of those Armenians over soldiers and trying to prevent possible actions of Legion to the own interest of Armenians.

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱԼԵՎԻԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ 1960-2000-ԱԿԱՆ թթ.

Ալևիների պատմությունը և խնդիրները շարունակում են մնալ ժամանակակից գիտնականների և հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներում և 21-րդ դարի սկզբին Եվրոպայի մի շարք երկրներում ձևավորված ալևիական համայնքներն ուսումնասիրված չեն հայ հետազոտողների կողմից, և սույն հոդվածում առաջին անգամ ներկայացվում է եվրոպական երկրներում ալևիական բնակչության հաստատման և կազմակերպությունների ստեղծման ու դրանց գործունեության պատմությունը:

Թուրքիայի Հանրապետության գոյության առաջին տարիներին ալևիները գլխավորապես կազմում էին գյուղական համայնքի մի մասը՝ բնակվելով առավելապես երկրի հարավ-արևելյան շրջաններում: Հիմնականում ազգությամբ թուրք ալևիներով բնակեցված էին Կայսերի, Սվազ, Դիվրիզ նահանգները, իսկ քուրդ ալևիներով՝ Թունջելի, Էլազիզ և Մուշ շրջանները¹: Փոքր թվով ալևիներ բնակվում էին նաև Միջերկրական ծովի ափամերձ շրջաններում²: Սակայն տասնամյակների ընթացքում նրանց մեծ մասը գյուղից տեղափոխվում է քաղաք՝ բնակություն հաստատելով հատկապես Ստամբուլում, Անկարայում, Իզմիրում և այլն: Այս քաղաքներում բնակվող ալևիների վերաբերյալ, սակայն, տեղեկությունները շատ սուղ են և հստակ չեն:

Ալևիական համայնքը ծայրաստիճան փակ էր, և անժանոթներին դժվար էր թափանցել նրանց ներհամայնքային կյանքի մեջ: Սակայն հանրապետության հռչակումից հետո ալևիների նկատմամբ սկսված ճնշումները, հատկապես քրդական ապստամբությունների ժամանակ քրդերով ու նաև ալևիներով բնակեցված բազմաթիվ բնակավայրերի

¹ Zeidan D., The Alevi of Anatolia, Middle East Review of International Affairs, Volume 3, No. 4, December, 1999, <http://meria.idc.ac.il/journal/1999/issue4/jv3n4a5.html>

² 1919 թ. օգոստոսի տվյալներով՝ քվլբաշների թիվը Կիլիկիայում հասնում էր 50 հազարի: St'u Tachjian V., La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie (Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)), Paris, 2004, p. 82.

ոչնչացումը և դրանց բնակչության տեղահանումը, ինչպես նաև սոցիալական խնդիրները, որոնք այդ շրջանների տնտեսապես փակ լինելուարդյունք էին, մեծ հոսք առաջացրեցին դեպի երկրի արևմտյան շրջանները և հատկապես մեծ քաղաքներ, ինչի հետևանքով խախտվեց ալկիության գաղտնիության սկզբունքը, և համայնքը դարձավ ավելի թափանցելի³:

Ամեն դեպքում, մինչև 1950-60-ական թվականները ալկիների հոսքը գյուղից քաղաք նշանակալի չէր, եթե իհարկե չհաշվենք սեզոնային աշխատողներին, ովքեր գնում էին, օրինակ, Սև ծովի ափամերձ շրջաններում միրգ հավաքելու կամ շրջանային կենտրոններում ժամանակավոր աշխատանք կատարելու:

Ալկիները մեծ թվով սկսեցին ոչ միայն գյուղից, այլ ընդհանրապես երկրից արտագաղթել 1960-ական թվականներից սկսած, որը մեծ չափերի հասավ հատկապես 1970-ական թվականներին, երբ Թուրքիայի բազմաթիվ քաղաքացիների շարքում, նրանք գաղթեցին եվրոպական մի շարք երկրներ՝ Գերմանիա, Ավստրիա, Ֆրանսիա, Շվեյցարիա, Անգլիա, Բելգիա և այլն: Ընդհանուր առմամբ գաղթականների հոսքն ուղղված էր հատկապես դեպի Արևմտյան Գերմանիա: Այս գործընթացը սկիզբ առավ այն բանից հետո, երբ 1961 թ. Թուրքիայի Հանրապետության և Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետության միջև ստորագրվեց փոխշահավետ մի համաձայնագիր, որով Թուրքիայի քաղաքացիներին թույլատրվեց աշխատանքի մեկնել դեպի Գերմանիա՝ դրանով Թուրքիային հնարավորություն տալով նվազեցնելու երկրում գործազրկության թվաքանակը և ապահովելու դրամի հոսք դեպի երկիր, իսկ Գերմանիային՝ ունենալ էժան աշխատուժ⁴:

Ժամանակավոր աշխատելու մեկնած թուրք քաղաքացիներից շատերը, սակայն, պայմանները նպաստավոր համարելով՝ մնացին և մշտական բնակություն հաստատեցին՝ այնտեղ կազմելով ընտանիքներ կամ որոշ ժամանակ անց իրենց մոտ տեղափոխելով նաև Թուրքիայում բնակվող իրենց ընտանիքներին⁵:

---

³ Shankland D., The Alevis in Turkey, New York, 2003, p. 14.

⁴ Утругаури С., Турецкая Диаспора в Германии. Социокультурная Эволюция, Ближний Восток и современность, вып. 21, Москва, 2004, с. 457.

⁵ Kirisci K., Turkey: A transformation from Emigration to Immigration, <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=176>

Այսօր արդեն Թուրքիայից դեպի Վերմանիա մեկնած էմիգրանտների թիվը հասնում է 3 միլիոնի⁶, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում ալևիները, ովքեր այստեղ են եկել ոչ միայն աշխատանք գտնելու, այլև մոլեռանդ սուննիներից պաշտպանվելու նպատակով:

Եվրոպայում բնակվող ալևիների վերաբերյալ տարբեր տվյալներ կան, ըստ որոնց՝ նրանց թիվը 500 հազարից⁷ հասնում է 1 միլիոնի⁸, որից միայն 600 հազարը բնակվում է Վերմանիայում⁹, 150 հազարը՝ Ֆրանսիայում¹⁰ և այլն: Որոշ աղբյուրներ Թուրքիայից դուրս բնակվող ալևիների թիվն են ընդհանուր առմամբ գնահատում 1 միլիոն՝ ներառելով նաև Եվրոպայում, Ավստրալիայում և Միացյալ Նահանգներում բնակվող ալևիներին¹¹, քանզի ալևիական արտագաղթն ուղղված չէր միայն դեպի եվրոպական երկրներ: Դեռևս 19-րդ դարում արդեն սկսել էին ալևիական խմբեր տեղափոխվել ամերիկյան մայրցամաք, մասնավորապես՝ Միացյալ Նահանգներ: Այս հոսքը սկզբում տեղի էր ունենում փոքր թվաքանակով, որին մեծապես նպաստում էին քրիստոնեական միսիոներական կազմակերպությունները: Այն համեմատաբար մեծացավ 20-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ դեպի Եվրոպա շարժվող հոսքի հետ միասին, և հատկապես վերջին տարիներին, երբ ԱՄՆ-ն սկսեց խաղարկել «գրին քարտ»¹²:

Պետք է նշել, որ ի տարբերություն աշխարհի որևէ այլ վայրում բնակվող ալևիական համայնքի, Եվրոպայի ալևիական միություններն ամենակազմակերպվածն են և ակտիվորեն մասնակցում են ալևիական շարժման հետ կապված Թուրքիայում տեղի ունեցող բոլոր գործընթացներին: Քանզի նրանք, ժամանելով Եվրոպա, չդադարեցին պայքարն իրենց իրավունքների, ինչպես նաև թուրքական պետության կողմից ալևիներին որպես կրոնական համայնք ճանաչելու համար:

⁶ BBC News, 23 December 2005, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4385768.stm>

⁷ Киреев Н., Турецкая диаспора на западе, Мусульмане на западе, Москва, 2002, с. 72.

⁸ Türkiyedeki Kürtlerin sayısı!, Milliyet, 6 Haziran 2008.

⁹ Gorzewski A., Alevis in France, Striking a Balance between Old and New, http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/ c-478/ nr-786/i.html

¹⁰ Սույն տեղում:

¹¹ Erdemir A., Death of a Community: Kızılbaş-Alevi Predicament in 1990s Istanbul, www.alevibektasi.org/aykan_sempoiz.htm

¹² Kaya A., Migration, Migrant Policies and Changing Cultures of Belongings: Alevis from Turkey in Germany and the United States, http://www.aicgs.org/documents/advisor/kaya_daad0608.pdf

Միևնույն ժամանակ հարկ է շեշտել, որ Եվրոպայում բնակություն հաստատելուց հետո դեռ երկար ժամանակ ակիները չէին ստեղծում առանձին ակիական միություններ: Այս երևույթը պայմանավորված էր այդ ժամանակահատվածում Թուրքիայում բնակվող ակիների ունեցած պասիվ կարգավիճակով, քանի որ եվրոպաբնակ ակիների շրջանում բոլոր գործընթացները տեղի էին ունենում հայրենիքում կատարվող գործընթացներին զուգահեռ:

Թուրքիայից արտագաղթողների երկրորդ ալիքը բարձրացավ 1980 թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումից հետո, երբ մեծ թվով քուրդ երիտասարդներ գաղթեցին երկրից և որպես փախստականներ՝ ապաստան գտան հիմնականում Շվեդիայում, Գերմանիայում և այլ երկրներում: Դեռևս Թուրքիայում եղած ժամանակ՝ նրանք գրում, խոսում, անգամ մտածում էին թուրքերեն, սակայն, վերաբնակվելով Եվրոպայում և ձերբազատվելով թուրքերենի ազդեցությունից, սկսեցին խոսել տեղական լեզուներով և քրդերենով, ինչպես նաև հրատարակել ամսագրեր և գրքեր՝ ֆինանսավորվելով եվրոպական տարբեր ինստիտուտների կողմից: Այս գաղթականների մեջ ակիներն սկսեցին ավելի ակտիվ կերպով միավորվել՝ ի հակադրություն Թուրքիայից գաղթած սուննիների, քանզի իրենք իրենց այնտեղ ավելի ազատ էին զգում, քան Թուրքիայում: 1980-ական թվականներին Թուրքիայից գաղթածների շրջանում հզորացան մուսուլման արմատականները: Ակիները, որոնց մեծ մասը երկար ժամանակ գաղտնի էր պահել իր ինքնությունը, նույնպես սկսեցին ակտիվ գործունեություն ծավալել. հիմնադրեցին իրենց կազմակերպությունները և միությունները՝ շեշտելով իրենց և սուննի մուսուլմանների տարբերությունը և իրենց առջև նպատակ դնելով հստակ քայլերի միջոցով Թուրքիայում և եվրոպական երկրներում հասնել ակիների իրավունքների ճանաչմանը՝ որպես առանձին կրոնա-մշակութային խումբ: Նույնաման գործընթաց տեղի էր ունենում նաև Թուրքիայում, սակայն իր մասշտաբներով ավելի փոքր, քանի որ ինչպես նշվեց վերևում, կար ազատ գործելու խնդիր¹³:

Մինչև 1980-ականների կեսերը, Եվրոպայում բնակվող ակիները, Թուրքիայում բնակվող իրենց հավատակիցների նման, ակիական

---

¹³ Bruinessen M., Clashes between or within civilizations?, http://www.let.uu.nl/~Martin.vanBruinessen/personal/publications/clashes_between_or_within.htm

կազմակերպություններն անվանում էին ալկի մեծերի անուններով՝ Հաջի Բեքթաշ, Փիր Սուլթան Աբդալ, Աբդալ Մուսա կամ ուղղակի բանվորական, հայրենասիրական միություններ և այլն՝ խուսափելով անվանման մեջ «ալկի» բառն օգտագործելուց: Տպագրվող ամսագրերում ևս հաճախ չէր հանդիպում «ալկի» բառը¹⁴: Թերևս այս երևույթը պայմանավորված էր ալկիների շրջանում դեռևս Թուրքիայում բնակվելու ժամանակներից պահպանված վախի զգացումով, որն աստիճանաբար էր անցնում գաղթականների շրջանում:

Եվրոպայում առաջին ալկիական կազմակերպությունը, որն իր անվան մեջ պարունակեց «ալկի» անվանումը, ստեղծվեց 1988 թ.՝ կոչվելով «Համբուրգի ալկի-բեքթաշիների մշակութային միություն»: Աստիճանաբար, նման միությունների և կազմակերպությունների թիվն ավելացավ՝ 1996 թ. անցնելով 130-ը¹⁵: Դրանց թվաքանակի զգալի աճին նպաստեցին 1993 թ. Սվազում և 1995 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները, որոնցից հետո Թուրքիայում ավելի ակտիվ կերպով շարունակվող ալկիական պայքարը Գերմանիայում և եվրոպական այլ երկրներում ծնված ու բնակվող բազմաթիվ ալկիների ստիպեց մտածել իրենց կրոնական ինքնության մասին՝ մեծապես նպաստելով այդ երկրներում ալկիականության զարթոնքին¹⁶:

Ստեղծված ալկիական միությունների ղեկավարներն սկսեցին ակտիվորեն գործել՝ բազմաթիվ այցեր կատարելով Թուրքիա, որոնց նպատակն էր՝ քաջալերել Թուրքիայում բնակվող ալկիներին ծավալելու քաղաքական գործունեություն, մասնակցել քաղաքական քննարկումներին, ինչպես նաև սերտացնել համագործակցությունը գերմանական, ապա նաև եվրոպական բոլոր երկրներում գործող կազմակերպությունների և թուրք-ալկիական միությունների միջև:

Գերմանիայի ալկիական մի շարք միություններ թուրքաբնակ իրենց հավատակիցներին ցուցաբերում էին նաև դրամական աջակցություն, որի շնորհիվ 1990-ական թվականներին թուրք-ալկիական կազմակերպությունների ղեկավարները կարողացան պարբերաբար

---

¹⁴ Kaplan İ., Avrupa'da Alevilik, http://www.isvecakm.com/avrupada_alevilik.htm

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Zwick S., Carrying the flame, Time, 06 October 2002.

այցեր կատարել դեպի Գերմանիա, մասնակցել կազմակերպված միջոցառումներին¹⁷:

Ավստրիայի և Գերմանիայի ալկիական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով հետագայում ստեղծել համաեվրոպական ալկիական կազմակերպություն, 1990 թ. ձեռնարկեցին երկու երկրների ալկիական միության ստեղծման գործը՝ կազմելով Ալկիական Ընկերությունների Ֆեդերացիա (ԱԸՖ), որի կենտրոնը սկզբում հաստատվեց գերմանական Մայնց քաղաքում, իսկ 1993 թ. տեղափոխվեց Քյոլն: Այն բանից հետո, երբ Եվրոպայի մի շարք այլ երկրներում ստեղծված նմանատիպ կազմակերպություններ նույնպես ցանկացան միանալ ԱԸՖ-ին, այն վերանվանվեց Եվրոպայի Ալկիների Միությունների Ֆեդերացիա (ԵԱՄՖ)՝ միավորելով Գերմանիայում, Ավստրիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում, Անգլիայում, Բելգիայում ստեղծված մոտ 140 ընկերություններ, որոնց անդամների թիվն անցնում էր 100 հազարը: ԵԱՄՖ ղեկավար օղակը կազմված էր մի շարք մարմիններից, որոնք էին՝ Դեղեների խորհուրդը, Մշակույթի և արվեստի խորհուրդը, Գիտության և հետազոտությունների խորհուրդը, Գերմանիայի ալկիների երիտասարդների խորհուրդը և Գերմանիայի ալկի կանանց խորհուրդը: 1990-ական թվականների վերջին ֆեդերացիայի կազմում ավելացավ նաև Հոլանդիայի Ալկիների Միությունների Ֆեդերացիան (ՀԱՄՖ), որի անդամների ջանքերի շնորհիվ 1997 թ. ստեղծվեց Եվրոպայի Ալկիների Ակադեմիան և Եվրոպայի Ալկիների Ֆոնդը¹⁸: Ավելի ուշ, ԵԱՄՖ-ն սերտ հարաբերությունների մեջ մտավ նաև Ավստրալիայի, ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Իտալիայի, Կիպրոսի և Ռումինիայի ալկիական կազմակերպությունների հետ¹⁹:

ԵԱՄՖ-ն չափազանց կարևոր համակարգող կառույց էր հանդիսանում ալկիական պայքարի համար, քանի որ այս կազմակերպության ծավալած ակտիվ գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն ալկիների համար օգտակար գրականություն հրատարակելով և ալկիական խնդիրներին

---

¹⁷ Demiray M., Wrestling for Self-Definiton in Transnational Space: A Case Study of the Identity Construction of Alevis in Turkey and Germany, <http://inter-disciplinary.net/ati/diversity/diasporas/d1/tuncel%20paper.pdf>

¹⁸ Киреев Н., Турецкая диаспора..., с. 72.

¹⁹ Melikoff I., Hasluck's study of the Bektashis and its contemporary significance, *Turcica et Ottomanica*, Москва, 2006, с. 278-279.

վերաբերող կոնֆերանսներ կազմակերպելով: Իր ենթակայության տակ եղած ֆոնդերի միջոցներով կազմակերպությունն օգնություն էր ցուցաբերում Թուրքիայի եղբայրական միություններին, ինչպիսիք են, օրինակ, «Հաջի Բեքթաշ», «Փիր Սուլթան Աբդալ» և այլն, օգնում էր նաև սոցիալապես անապահով մի շարք ալևիական գյուղերի և մեծ քաղաքներում ձևավորված ալևիական թաղամասերի բնակչությանը²⁰: Այժմ էլ այն ֆինանսավորում է մի շարք ծրագրեր, կազմակերպում միջոցառումներ: Օրինակ՝ 1995 թվականից ի վեր ԵԱՄՖ-ն, իր հեղինակությունն ու կարևորությունը ալևիների շրջանում մեծացնելու նպատակով, երկու տարին մեկ անգամ մեծ փառատոններ է կազմակերպում, որոնց մասնակցում են բազմաթիվ ալևիներ, ինչպես նաև ֆինանսավորում է Սվազում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունների կապակցությամբ ամեն տարի հուլիսին կազմակերպվող տարբեր տեսակի միջոցառումներ²¹:

Հատկանշական է, որ ստեղծված ֆեդերացիայի կազմում ընդգրկված կազմակերպությունների մեջ ամենաակտիվ գործունեությունը գրեթե միշտ ծավալել են գերմանական միությունները: Հատկապես մեծ էր նրանց դերակատարությունը 1990-ական թվականներին տեղի ունեցած նշանակալի մի քանի իրադարձությունների կազմակերպման գործում, որոնց հարկ ենք համարում մանրամասնորեն անդրադառնալ, քանի որ կազմակերպված այդ միջոցառումները թեև Թուրքիայի քաղաքական դաշտում որևէ լուրջ ազդեցություն չունեցան, այնուամենայնիվ կարևոր նշանակություն ունեցան ալևիական շարժման համար և խթան հանդիսացան ալևիական կազմակերպությունների հետագա գործունեության համար:

Այդ իրադարձություններից առաջինը «Ալևիության հռչակագրի» հրապարակումն էր, որին հետևեցին ալևի-բեքթաշիների ներկայացուցիչների խորհրդի կազմավորումը և «Խաղաղություն» կուսակցության հիմնումը:

1990 թ. մայիսի 6-ին «Զումհուրիեթ» օրաթերթում տպագրվեց «Ալևիության հռչակագիրը», որը նկարագրում էր ժամանակակից Թուրքիայում ալևիների իրավագուրկ կարգավիճակը և ալևի բնակչության անունից ներկայացնում պահանջներ: Հռչակագրում

²⁰ Киреев Н., Турецкая диаспора..., с. 72-73.

²¹ Kaplan I., Avrupada Alevilik, http://www.isvecakm.com/avrupada_alevilik.htm

ներկայացվող առաջնային պահանջը պետությունից մյուս կրոններից, մասնավորապես իսլամից, ավերության տարբերությունն ընդունելն էր: Այն, փաստորեն, Գերմանիայի ավերության օրոգեգրած «տարբերություն», «ինքնության քաղաքականություն» և «թուրքական պետության կողմից ճանաչման պահանջ» ձևակերպումներն առաջին անգամ բարձրացրեց թուրքական հասարակական բեմահարթակ²²: Հռչակագրում ներկայացվող պահանջների շարքում էին, մասնավորապես՝ իրավահավասար քաղաքացիության, դպրոցներում կրոնի պարտադիր դասընթացների դադարեցման, կրոնի հարցերով զբաղվող տնօրինության գործունեության դադարեցման, ջեմլիները՝ որպես ավերական պաշտամունքի վայրեր ճանաչելու, ավերական բնակավայրերում մզկիթների կառուցման քաղաքականությունից հրաժարվելու վերաբերյալ պահանջները: Ավերական շարժման որոշ ղեկավարներ պնդում էին, թե հռչակագիրն ամբողջությամբ շարադրվել է Գերմանիայում՝ 1988 թ. «Համբուրգի ավերական հռչակագիր» անվամբ²³:

Հաջորդ նշանակալի իրադարձությունը 1994 թ. նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլում Թուրքիայի և եվրոպական ավերական միությունների ղեկավարների կազմակերպած ժողովն էր, որի ընթացքում ընդունվեցին մի շարք որոշումներ: Վերահաստատվեցին «Ավերականության հռչակագրով» սահմանված պահանջները, որոնցից ամենակարևորը, թերևս, ավերական շարժման նոր ուղվածության սահմանումն էր, այն է՝ ավերական ինքնության ճանաչումը: Որոշում կայացվեց նաև հիմնել Ավեր-բեքթաշիների ներկայացուցիչների խորհուրդ (ԱԲՆԽ), որի առաջին ղեկավար ընտրվեց ԵԱՄՖ նախագահ Ալի Ռիզա Գյուլչիչեքը: Այս կազմակերպության ստեղծման կարևոր նշանակությունն այն էր, որ մինչ այդ ոչ մի թուրքական միություն չէր համարձակվել բացահայտ կերպով պահանջել ավերական կրոնական ինքնության օրինական ճանաչումը: Նշենք, որ մինչ այդ ավերական ինքնության ճանաչումը պահանջող հողված պարունակում էր Ավերների Գերմանական Միությունների Ֆեդերացիայի (ԱԳՄՖ) սահմանադրությունը: Ընդհանուր առմամբ ԱԲՆԽ սահմանադրությունը

---

²² Sökefeld M., *Struggling for recognition: the Alevi movement in Germany and in transnational space*, New York, 2008, p. 16.

²³ Demiray M., *Wrestling for Self-Definiton in Transnational Space: A Case Study of the Identity Construction of Alevi in Turkey and Germany*, <http://inter-disciplinary.net/ati/diversity/diasporas/d1/tuncel%20paper.pdf>

գերմանական հաջողված փորձի ընդօրինակումն էր: Սակայն մեկ տարի անց խորհուրդը դադարեցրեց իր գործունեությունը²⁴:

Ժամանակագրական առումով շեղվելով նշենք, որ ավելի ուշ՝ 1999 թ. հիմնադրվեց Ալկի-բեքթաշիների Միությունը (ԱԲՄ), որի սահմանադրությունը ներկայացվեց Հաջրբեքթաշում անցկացվող ամենամյա փառատոնի ժամանակ: ԱԲՄՖ ղեկավարն այս առիթով նշեց, որ իրենք չեն ուզում այլևս ներկայանալ այլ անուններով, այսինքն՝ օգտագործել թաքիյան, այլ որոշել են եվրոպական փորձի հիման վրա 11 երկրների ներկայացուցիչների համագործակցության արդյունքում ստեղծված ֆեդերացիայի միջոցով միավորել Թուրքիայի և Եվրոպայի կազմակերպությունները՝ շարունակելով գործել մեկ անվան տակ²⁵: ԱԲՄ նպատակներն ամբողջությամբ համընկնում էին ԱԲՆԽ-ի հետ²⁶:

1990-ական թվականների ընթացքում եվրոպական տարբեր երկրներում գործող միություններն աստիճանաբար, մեկը մյուսի օրինակին հետևելով, կազմեցին ֆեդերացիաներ: 1997 թ. սկսվեցին աշխատանքներ՝ «Եվրոպայի ալկիների կոնֆեդերացիա» ստեղծելու ուղղությամբ: Երկարատև աշխատանքներից հետո 2002 թ. Բոյունսելում ալկիական 165 կենտրոնների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացած հավաքի ժամանակ պաշտոնապես հիմնվեց «Եվրոպայի ալկիների միությունների կոնֆեդերացիան» (ԵԱՄԿ), որի առաջին նախագահը դարձավ «Գերմանիայի ալկիների միությունների ֆեդերացիայի» նախագահ Թուրգութ Օքերը²⁷: ԵԱՄԿ-ն, ի թիվս ալկիական մի շարք խնդիրների լուծման ծրագրի, նպատակ ունի նաև օգնել Թուրքիային ինտեգրվել Եվրոպական միության կազմին²⁸:

Գերմանական միությունների դերն ավելի նկատելի դարձավ 1990-ական թվականներին «Խաղաղություն» կուսակցության ստեղծման ժամանակ: Այս անգամ կուսակցություն ստեղծելու գործում Թուրքիայից դուրս բնակվող ալկիների ջանքերն անհամեմատ մեծ էին, քան 1970-ական թվականներին «Միություն» կուսակցության

---

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ “Radikal”, 19.08.2002.

²⁶ Demiray M., Wrestling for Self-Definiton in Transnational Space: A Case Study of the Identity Construction of Alevis in Turkey and Germany, <http://inter-disciplinary.net/ati/diversity/diasporas/d1/tuncel%20paper.pdf>

²⁷ Kaplan İ., Avrupada Alevilik, http://www.isvecakm.com/avrupada_alevilik.htm

²⁸ Zwick S., Carrying the flame, Time, 06 October 2002.

ստեղծման ժամանակ, ինպես նաև գործունեության մեջ ունեցած դերակատարման համեմատ: Վերջինս այն ժամանակ եվրոպաբնակ ալևինների հետ համագործակցում էր Չերմանիայում բացված մասնաճյուղի միջոցով՝ այնտեղ բնակվող գաղթականների շրջանում քվեներ ապահովելու նպատակով, և երբ Թուրքիայում այս կուսակցությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը, նրա եվրոպական թևը ևս դադարեց գոյություն ունենալ: Մինչդեռ «Խաղաղություն» կուսակցությունը գերմանաբնակ գաղթականների հետ ուղիղ կապի մեջ էր՝ ներգրավվելով նրանց կուսակցության ստեղծման, գործունեության ծրագրի մշակման և այլ որոշումներ կայացնելու գործընթացներում: Դեռ ավելին, երբ կուսակցությունը որոշում կայացրեց հրաժարվել մասնակցել Թուրքիայում տեղի ունեցող ընտրություններին, ԱԲՄՖ-ն պնդեց, որպեսզի նրա անդամներն իրենց թեկնածությունը դնեն՝ որպես անկախ պատգամավորներ: Արդյունքում, թուրքական և գերմանական հատվածների միջև համագործակցությունն այնքան մեծացավ, որ թուրքական մամուլում անգամ հոդվածներ լույս տեսան այն մասին, թե Եվրոպայի ալևինների միությունների ֆեդերացիան կուսակցություն է հիմնել²⁹:

«Խաղաղություն» կուսակցության ծրագրի մեջ առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում գաղթականների խնդիրներին: Նրա նշանաբանն էր՝ «Մեր անունները տարբեր են, բայց ազգանունը մեկն է՝ Թուրքիա»: Եվրոպայում բնակվող ալևինները, շարունակելով մասնակցել Թուրքիայում ալևիական քաղաքական շարժմանը, աջակցեցին 1995 թ. նոր քաղաքական կուսակցության հիմնմանը՝ «Դեմոկրատական խաղաղ շարժում» անվամբ: Ալևիական եվրոպական կազմակերպությունների բազմաթիվ ղեկավարներ մասնակցեցին այդ առիթով Թուրքիայում 1995 թ. տեղի ունեցած կոնգրեսին: Սակայն ավելի ուշ նրանք դադարեցրեցին իրենց աջակցությունը՝ կազմակերպչական տարածայնությունների պատճառով³⁰:

Գերմանիայից հետո ալևինների բնակության թվաքանակով երկրորդ երկիրը Եվրոպայում Ֆրանսիան է: Այստեղ ալևինների թիվն այսօր

---

²⁹ “Cumhuriyet”, 26.11.1995.

³⁰ Demiray M., Wrestling for Self-Definition in Transnational Space: A Case Study of the Identity Construction of Alevi in Turkey and Germany, <http://interdisciplinary.net/ati/diversity/diasporas/d1/tuncel%20paper.pdf>

հասնում է 150 հազարի³¹: Աշխատանք փնտրելու նպատակով Ֆրանսիա ներգաղթած բազմաթիվ ալևիններ, աստիճանաբար ձեռք բերելով ֆրանսիական անձնագրեր, մշտական բնակություն հաստատեցին այս երկրում, և ժամանակի ընթացքում հայրենիքի հետ կապը սերտ չպահելու պատճառով անգամ սկսեցին կորցնել թուրքերենի իմացությունը, ինչի պատճառով հավաքությունների ժամանակ այսօր արդեն շատ հաճախ որոշ տեքստեր թարգմանվում են թուրքերեն: Այստեղ բնակվող ալևինները թեև քաղաքական ակտիվությամբ զգալիորեն զիջում են գերմանաբնակ իրենց հավատակիցներին, սակայն այնուամենայնիվ որոշ քայլեր կատարվում են՝ ուղղված համայնքի վերջնական ձևավորմանը և այլ երկրների ալևինների հետ կապը պահելուն: Ալևինների ֆրանսիական համայնքը, հետևելով նմանատիպ միությունների օրինակին, շարունակում է աջակցել թուրքաբնակ հավատակիցներին՝ կազմակերպելով միջոցառումներ: Բացի քաղաքական աջակցությունից՝ ֆրանսաբնակ ալևինները փորձում են ներդրում անել նաև գիտության բնագավառում: Օրինակ՝ ըստ Ֆրանսիայի ալևինների միության նախագահ Դուրաք Աւլանի կատարած հայտարարության՝ նախատեսվում է Ստրասբուրգի համալսարանում բացել ալևիագիտության բաժին³²:

2008 թ. Ֆրանսիայում ալևինները մեծ շուքով նշեցին Ֆրանսիայի ալևինների միության 10 ամյակը: Այս տոնակատարությունը, որն իրականում նպատակ ուներ ցույց տալ Թուրքիայի և Ֆրանսիայի ալևինների միասնականությունը, ևս մեկ անգամ ապացուցեց, որ բազմաթիվ հակասություններ կան երկու կողմերի միջև, քանի որ, օրինակ, հրավիրված լինելով հանդերձ, տոնակատարությանը չմասնակցեց Ալևի-բեքթաշիների միության հեղինակավոր նախագահ Ալի Բալքըզը³³:

Նշենք նաև, Ֆրանսիան, ի տարբերություն Գերմանիայի, շարունակում է չընդունել ալևիններին՝ որպես առանձին կրոնական համայնք: Խնդիրը ոչ թե ալևիններին է միայն վերաբերվում, այլ բոլոր փոքրամասնություններին՝ անկախ այն հանգամանքից՝ նրանք

---

³¹ Gorzewski A., Alevis in France, Striking a Balance between Old and New, http://www.qantara.de/webcom/show_article.php/ c-478/ nr-786/i.html

³² Սույն տեղում:

³³ Սույն տեղում:

կրոնական են, թե ոչ: Այս երկրում ալկիները համախմբվում են, օրինակ, մարդու իրավունքների հարցի շուրջ, ինչը քաղաքականապես ավելի հարմար է նրանց գործունեության համար³⁴:

Ի տարբերություն Չերմանայում բնակվող ալկինների՝ համեմատաբար ավելի պասիվ են նաև եվրոպական մյուս երկրների ալկիները: Օրինակ՝ Նիդերլանդներում գրանցված են ոչ ավել քան 20 ալկիական միություններ: Երկրում բնակվող ալկիններից ոչ բոլորն են ակտիվորեն մասնակցում միությունների գործունեությանը: Այս միությունների անդամների թիվը հասնում է մոտ 3000-7000³⁵: Բուլղարիայում ևս բնակվող մոտ 85 հազար ալկիներ աչքի չեն ընկնում իրենց ակտիվությամբ³⁶:

Եվրոպայում բնակվող ալկիները չեն սահմանափակվում միայն իրենց բնակության վայրերում մշակութային և քաղաքական խնդիրներն արժարծելով և առաջ են քաշում պահանջներ՝ կապված նաև երկրից դուրս տեղի ունեցող իրադարձությունների հետ: Քաղաքական պահանջների արտահայտման եղանակներից ամենատարածվածը ցույցերն են, որոնք ալկիները կազմակերպում էին տարբեր նպատակներով: Օրինակ՝ 1995 թ. դեկտեմբերին Բեռլինում ալկինների տեղական համայնքը երթ կազմակերպեց՝ ի հիշատակ իրենց ղեկավարի³⁷:

Ալկիական համայնքը Չերմանիայում կազմակերպում էր ցույցեր ոչ միայն Թուրքիայում, այլ նաև Չերմանիայում կրոնական փոքրամասնությունների դիրքերը բարելավելու համար: Օրինակ՝ 1993 թ. Քյոլնում տեղի ունեցավ բողոքի ցույց՝ կապված Սվազում տեղի ունեցած իրադարձությունների հետ, որին մասնակցում էին 50 հազար ալկիներ³⁸: Մեկ ուրիշ անգամ 20 հազար ալկիներ նույն քաղաքում

---

³⁴ Massicard E., Alevist mobilization in Germany and the perspective of Turkish integration in the EU,

<http://soc.kuleuven.be/iieb/ethnicmobilization/docs/proc-Massicard.pdf>

³⁵ Rossum W., Religious Courts Alongside Secular State Courts: The Case of the Turkish Alevis,

http://www.alevibektasi.org/yeni/index.php?option=com_content&view=article&id=85:religious-courts-alongside-secular-state-courts-the-case-of-the-turkish-alevis-&catid=34:ingilizcemakaleler

³⁶ Hunter Sh., Briefing Notes on Islam, Society, and Politics,

<http://www.ciaonet.org/pbei/csis/isp/isp.html>

³⁷ Ehrkamp P., Leitner H., Beyond National Citizenship: Turkish Immigrants and the (re)construction of citizenship in Germany, <http://www2.fiu.edu/~tcs/summer/readings-hl.doc>

³⁸ Купеев Н., Турецкая диаспора..., с. 72.

բողոքի ցույցի դուրս եկան այն բանից հետո, երբ գերմանական հեռուստաալիքներից մեկով հեռարձակված ֆիլմում ծաղրեցին ալկիներին³⁹: Այս վերջին ցույցին բազմաթիվ ցուցարարներ էին մասնակցում նաև Ավստրիայից, Հոլանդիայից և Բելգիայից⁴⁰:

Հարկավոր է նշել, որ հստակ բևեռվածություն կա Գերմանիայում բնակվող սոււննի թուրքերի և ալկիների միջև: Սոււննիների և ալկիների միջև կրոնական հակասությունները, որոնք գոյություն ունեն թուրքիայում, իրենց արտացոլումն են գտնում նաև Եվրոպայում բնակվող թուրքական սփյուռքում: Ինչպես թուրքիայում, այնպես էլ Գերմանիայում ալկի դարձակացումներն իսլամի վերաբերյալ դասերի ընթացքում սովորում էին սոււննիզմ՝ թուրքերեն լեզվով⁴¹: Սակայն հետագայում Գերմանիայում ԳԱՄՖ-ի ջանքերի շնորհիվ ալկի աշակերտների համար նախատեսված կրթական ծրագիր մշակվեց, և 2002 թ. սկսած՝ Բեռլինում, իսկ ավելի ուշ նաև երկրի այլ շրջաններում գերմաներեն լեզվով սկսեցին անցկացվել ալկիականության մասին դասընթացներ⁴²:

2000 թ. Գերմանիայում բնակվող ալկիների համար կարևոր նշանակություն ունեցավ: Բեռլինի ադմինիստրատիվ դատարանը Բեռլինի Իսլամական Ֆեդերացիային տվեց կրոնական համայնքի կարգավիճակ: Մի քանի շաբաթ անց Բեռլինի ալկիական ամենամեծ կազմակերպություններից մեկը՝ Անատոլիայի Ալկիների Մշակութային Կենտրոնի (ԱՄՄԿ) ղեկավարությունը պահանջեց դատարանից իրենց կազմակերպությանը նույնպես տալ նույնանման կարգավիճակ: Օգտվելով ընձեռնված հնարավորությունից՝ ալկիներն ակտիվ կերպով սկսեցին գործել՝ ներկայացնելով ալկիությունը որպես հալածված և պետության հովանավորությունը հայցող կրոն, որին հարկավոր է ունենալ սոււննի իսլամին հավասար իրավունքներ: Արդյունքում, 2000 թ. ԱՄՄԿ-ին ևս տրվեց կրոնական համայնքի կարգավիճակ⁴³:

---

³⁹ Muslim Minority Marches Against German Crime Show, - <http://www.spiegel.de/international/germany/0,1518,525957,00.html>

⁴⁰ "BIA Haber Merkezi", 31 Aralık 2007.

⁴¹ Ehrkamp P., Leitner H., Beyond National Citizenship: Turkish Immigrants and the (re)construction of citizenship in Germany, //www2.fiu.edu/~tcs/summer/readings-hl.doc

⁴² Kaplan I., Almanya'da üç Eyalette daha Alevilik dersleri başladı!, http://www.aabk.info/aciklama.html?&cHash=f28858529a&tx_ttnews%5BbackPid%5D=11&tx_ttnews%5Btt_news%5D=7194

⁴³ Massicard E., Alevist mobilization in Germany and the perspective of Turkish integration

ԱԱՄԿ-ի այս կարգավիճակի ընձեռնումը տեղի ունեցավ նահանգային մակարդակով: Ալևիների համար դրական այս տեղաշարժից հետո ԳԱՄՖ-ն, որի անդամ կազմակերպություններից էր ԱԱՄԿ-ն, անմիջապես ձեռնամուխ եղավ այս ճանաչումը գերմանական մակարդակով ստանալու գործին՝ ներկայացնելով պահանջներ՝ երկրի բոլոր նահանգների համար: Արդյունքում, Գերմանիայի հինգ նահանգները որոշեցին հարցին տալ միանման լուծում և որոշում կայացրեցին ընդունել երկրում բնակվող բոլոր ալևիներին որպես առանձին կրոնական համայնք: Նշենք, որ ԱԱՄԿ-ի ճանաչումը որպես կրոնական համայնք բացասաբար ընդունվեց թուրք պաշտոնյաների կողմից, քանզի դիտվեց որպես վտանգ՝ ուղղված թուրքական ազգի միությանը: Եվ քանի որ ալևիների հարցը ԵՄ-Թուրքիա հարաբերությունների օրակարգում դրվել էր առանց թուրքական կառավարության հետ քննարկման և նրա համաձայնության, այս հանգամանքն ավելի բարդացրեց վերջինիս կողմից ալևիների պահանջներն օրինական ճանաչելու գործընթացը⁴⁴:

Արդեն հանդես գալով որպես եվրոպական երկրների կառավարությունների կողմից պաշտոնապես ճանաչված միություններ՝ ալևիներն իրենց պահանջներն սկսեցին արտահայտել ավելի բարձր մակարդակով, քան առանձին երկրների կառավարություններն են: Նրանք իրենց պահանջները ներկայացրեցին Եվրոպական Միության (ԵՄ) հանձնաժողովներին, ինչը սկսեց քննարկվել Թուրքիայի ԵՄ անդամակցման ֆոնի վրա, քանզի երբ քննարկումների արդյունքում թուրքական կողմին ներկայացվեցին ԵՄ պահանջները և ոլորտները, որոնք պետք է բարելավվեին երկրում, ալևիների հարցը ևս ընդգրկված էր ծրագրում: Արդեն 2000 թ. նոյեմբեր ամսին հրապարակվեց ԵՄ հանձնաժողովի՝ Թուրքիայում իրականացվող զարգացման գործընթացների վերաբերյալ պարբերական առաջին հաշվետվությունը, որտեղ նշվում էր, թե ալևիները զանգատվում են պարտադիր կրոնական դասերի անցկացումից, դասագրքերում ալևիության վերաբերյալ նյութերի բացակայությունից, ինչպես նաև պետության կողմից միայն մզկիթները՝ որպես կրոնական հաստատություններ ֆինանսավորելու քաղաքականությունից: Այդուհետև, ալևիների կարգավիճակի և

---

in the EU, <http://soc.kuleuven.be/iieb/ethnicmobilization/docs/proc-Massicard.pdf>

⁴⁴ Նույն տեղում:

խնդիրների վերաբերյալ ԵՄ կառույցների հանձնաժողովների ներկայացրած ամենամյա հաշվետվություններում սկսեց նշվել՝ ամեն տարի ավելի հստակ և մանրամասնորեն անդրադառնալով այս հարցին:

Այնուամենայնիվ, ԵՄ կողմից ալկիների հարցի լուծմանն աջակցելու նպատակով տեղի ունեցած հանիպումները և ընդհանրապես ալկիական լոբբինգն իրականացնում են հիմնականում Եվրոպայի ալկիական կազմակերպությունները, որոնց գործունեությունը մեծամասամբ գլխավորում է ԵԱՄԿ-ն:

Եվրոպական ալկիական կազմակերպությունների օրինակին փորձեցին հետևել նաև թուրքական ալկիական միությունների ղեկավարները՝ փորձելով բանակցություններ սկսել եվրոպական կառույցների հետ, քանի որ Թուրքիայում բնակվող ալկիների շրջանում տարածված է այն համոզմունքը, թե իրենց խնդիրների լուծման հարցում հաջողության հասնել հնարավոր է միայն Եվրոպայում գործող կառույցների աջակցությամբ:

2000 թ. հունիսին Թուրքիայում տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որն առիթ հանդիսացավ քաղաքական մեծ սկանդալի, երբ հայտնի դարձավ, որ ալկիական «Ջեմ հիմնադրամ» և «Փիր սուլթան Աբդալ ընկերակցություն» կազմակերպությունների նախագահները պատրաստվում են գաղտնի հանդիպում ունենալ ԵՄ ներկայացուցիչների հետ՝ քննարկելու համար երկրում բնակվող ալկիների խնդիրները: Այս կապակցությամբ Իզեթթին Դոլանը՝ «Ջեմ հիմնադրամի» նախագահը, հայտարարեց, թե իրենք չեն ցանկանում, որպեսզի ԵՄ-ն խառնվի իրենց երկրի ներքին գործերին, բայց քանի որ Թուրքիայի իշխանությունները չեն կատարում իրենց տված խոստումները, իսկ Եվրոպայում բնակվող բազմաքանաք ալկիական համայնքը փորձում է իր ձայնը լսելի դարձնել, ԵՄ-ն որոշել է ներգրավվել տեղի ունեցող գործընթացին⁴⁵: Տեղի ունեցածի կապակցությամբ արտաքին գործերի նախարարությունը տարածեց հաղորդագրություն, որում ասվում էր, թե ԵՄ՝ Թուրքիայի ներքին գործերին այդ կերպ խառնվելն անընդունելի է, քանի որ ըստ տեղեկությունների՝ նախատեսված էր հանդիպումը ունենալ գաղտնի⁴⁶: Ավելի ուշ, ալկիական մի շարք կազմակերպությունների

---

⁴⁵ “Milliyet”, 22.06.2000.
⁴⁶ “Hürriyet”, 23. 06.2000.

ղեկավարներ հայտարարեցին, որ մնում են հավատարիմ թուրքական ազգային շահերին՝ հայտարարելով, որ ալևիների խնդիրների լուծումը հարկավոր է փնտրել ոչ թե Բոյունսելում կամ Ստրասբուրգում, այլ միայն Թուրքիայում⁴⁷:

Վերլուծելով տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ կարելի է փաստել, որ Եվրոպայում երկար ժամանակ ալևիների խնդիրն նշանակություն չէր տրվում, և միայն ալևի աշխատավորների և գաղթականների թվաքանակի աճի արդյունքում ստեղծված կազմակերպությունների և «Եվրոպական» ալևիականության զարթոնքի հետևանքով վերջին տարիների ընթացքում դրությունը փոխվեց, քանի որ սկսվեց մի գործընթաց, որը նպատակ ունի եվրոպական խորհրդարանի կողմից ճանաչել տալ ալևիների ինքնության առանձնահատկությունը և իրավունքները՝ որպես կրոնական փոքրամասնություն:

Տեղի ունեցած արտագաղթը բացեց ալևիական համայնքը աշխարհի առաջ, ինչի արդյունքում մեծացավ տարբեր երկրներում գիտնականների հետաքրքրությունն ալևիական համայնքի, ինչպես նաև ալևիների խնդիրների նկատմամբ: Եվրոպական ալևիական կազմակերպությունների ակտիվ գործունեության շնորհիվ եվրոպական մի շարք երկրներ ճանաչեցին ալևիական համայնքը՝ որպես կրոնական փոքրամասնություն և սկսեցին իրենց զեկույցներում պարբերաբար անդրադառնալ Թուրքիայում բնակվող ալևիների կարգավիճակին: Իսկ հայրենիքում բնակվող ալևիները, ի դեմս եվրոպայաբնակ ալևիների, ամուր հենարան գտան իրենց հետագա պայքարում:

VARDAN HARUTYUNYAN

THE FORMATION AND ACTIVITIES OF ALEVI ORGANIZATIONS IN EUROPE IN 1960-2000

The Alevi community was opened for the others after the beginning of the urbanization process in Turkey in 1960s. Many Alevi left their families seeking for job not only in the big cities of Turkey, but in European countries also. Many of them immigrated to Germany and after some years began organizing Alevi

---

⁴⁷ “Hürriyet”, 12.07.2000.

unions. During two decades many Alevi organizations emerged and were combined in Federation of Alevi Unions, which was renamed Confederation of Alevi Unions of Europe lately. This organization played a great role in the life of Alevis living in Europe and in the political life of Alevis living in Turkey.

Becoming more and more active in Europe Alevis organized demonstrations in the big cities and presented their demands about recognizing their religious identity by European countries and especially by Turkey.

The Alevi organizations in Europe aim to help Turkey in the process of integration in European Union.

ԼԵՎՈՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՂԵՏԵՐՄԻՆԻԶՄԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԹՈՒՐքԱԿԱՆ ԶԻՆԿՈՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՌՋ

Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը կանգնեց իր պաշտպանական ու արտաքին քաղաքական նոր ուղեգծերի վերանայման խնդրի առջև: Անկարան արդեն պետք է քայլեր ձեռնարկեր ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններին համարժեք պատասխանելու համար: Նախկինում այդ երկիրը գտնվում էր Հյուսիսատլանտյան դաշինքի ռազմաքաղաքական հայեցակարգի շրջանակներում, իր անվտանգությունն ապահովում էր այդ դաշինքի միջոցով և կատարում էր իր հստակ ռազմավարական դերը: Սառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում Թուրքիան հստակ դերակատարություն ուներ ՆԱՏՕ-ի հարավային գծի պաշտպանության գործում՝ կանխելով ԽՍՀՄ-ի մուտքը միջերկրածովյան շրջաններ և Մերձավոր Արևելք՝ իրականացնելով դաշինքի «գալման ռազմավարությունը»:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո վերացավ «խորհրդային վտանգը» և Թուրքիայի համար նոր հնարավորություններ բացվեցին այնպիսի տարածաշրջաններում, որոնք նախկինում անտեսված էին այդ երկրի ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից, և Թուրքիան հայտնվեց նոր ձևավորվող ռազմավարական «բնապատկերի խաչմերուկում»: Իրենց հերթին, փոխվեցին Թուրքիայի անվտանգության նկատմամբ մարտահրավերներն ու սպառնալիքները¹:

Թուրքիայի առջև առաջին հերթին ստեղծված աշխարհաքաղաքական հնարավորությունները վերաբերում էին ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը և Հարավային Կովկասի ու Կենտրոնական Ասիայի նորանկախ երկրների ստեղծմանը: Անմիջապես թուրքական ղեկավարությունը գործի դրեց իր ռազմաքաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զինանոցը՝ նորանկախ թյուրքալեզու երկրներին

---

¹ Larrabee S., Turkey as a US Security Partner, RAND Corporation 2008, http://www.rand.org/pubs/monographs/2008/RAND_MG694.pdf, p. 3

համախմբելու և իր իսկ առաջնորդությամբ քաղաքական-տնտեսական միավորում ստեղծելու ուղղությամբ: Չնայած գործադրված ջանքերին՝ Անկարայի «թյուրքական միասնության» ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերն ու հայեցակարգը ձախողվեցին²: Ուստի Անկարայում ստիպված էին փոխելու իրենց նախկին հավակնոտ քաղաքականության շեշտադրումները: Այդ շրջանից արդեն թուրքական ռազմաքաղաքական վերնախավում սկսեցին ձևավորվել արտաքին քաղաքական ու աշխարհաքաղաքական նոր մոտեցումներ, հայեցակարգային նոր մշակումներ: Աստիճանաբար, թուրքական գինվորական շրջանակներում ևս ի հայտ եկան նոր արտաքին քաղաքական, տարածաշրջանային անվտանգության ու պաշտպանության «այլընտրանքային» մոտեցումների դրսևորումներ: 1990-ական թթ. Թուրքիայի քաղաքական ու գիտական շրջանակներում լայն տարածում գտան Եվրասիա հասկացության շուրջ քննարկումները: Չնայած այդ հասկացության շուրջ առկա տարբեր մոտեցումներին՝ քաղաքական ու որոշ գիտական շրջանակներ Եվրասիան համարում էին հիմնականում թյուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված մի մեծ տարածաշրջան, որի մեջ մտնում էին Թուրքիան, Բալկանների ու Կովկասի մի մասը, Կենտրոնական Ասիան, Ռուսաստանի Կովզայի շրջանը և այլն: Իսկ վերջին տարիներին թուրքական բարձրագույն սպայակազմի մի մասի համար Եվրասիան դիտվում է որպես կարևոր աշխարհաքաղաքական առավելություն ու հնարավորություն³:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը, անվտանգության ու պաշտպանական ռազմավարության հայեցակարգերը կրում են ինչպես միջազգային ու տարածաշրջանային զարգացումների, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գնահատականների ու ըմբռնումների տրամաբանությունը: Հետաառըպատերազմյան ժամանակաշրջանում

---

² Այդ մասին տես Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 90-ական թթ. որպես եվրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն: Ձեռքբերում, թե ձախողում, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ., V, Երևան, 2008: Հովսեփյան, Լ., «Թուրքական մոդելը» և 90-ականների սկզբին Կենտրոնական Ասիայում Թուրքիայի քաղաքականության պայմանավորվածությունն արևմտյան ռազմավարական շահերով, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVII, Երևան, 2009:

³ Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև..., Հայաստանը և Թուրքիան տարածաշրջանային հովվություններում /2001-2003 թվականների հողվածներ և հարցազրույցներ/, Երևան, 2003, էջ 5-8:

Թուրքիայի անվտանգության վերաբերյալ ռազմաքաղաքական պատկերացումները զգալի չափով կրում էին «աշխարհագրական դետերմինիզմի»⁴ ազդեցությունը, որով էլ պայմանավորվում են այդ երկրի առանձնահատուկ շահերն ու անվտանգության կարիքները⁵: Անկարայի քաղաքականությունն անվտանգության ու պաշտպանության ոլորտում զգալիորեն կրում է այդ երկրի աշխարհագրական դիրքի ու աշխարհաքաղաքական միջավայրի խոր ազդեցությունը: Ուստի 1990-ական թթ. կեսերից Թուրքիայի գիտական, քաղաքական քննարկումներում սկսեց լայն տարածում գտնել այսպես կոչված «եվրասիական հայեցակարգը»: Այն ընդունվում է որպես Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը, աշխարհաքաղաքական ռազմավարությունն ու ազգային անվտանգությունն արտացոլող հիմնական հայեցակարգերից⁶:

Ուսումնասիրելով թուրք գինվորականության աշխարհաքաղաքական հայացքներն ու մոտեցումները՝ կարելի է ասել, որ «եվրասիական հայեցակարգը» և աշխարհագրական դետերմինիզմի տեսությունը կարևոր տեղ են զբաղեցնում նաև Թուրքիայի գինվորականության շրջանում: Այդ երկրի պաշտպանության նախարարության կողմից պատրաստված Defence White Paper 2000 փաստաթղթում Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական, աշխարհառազմավարական դերին վերաբերող բաժնում նշված է, որ «երեք մայրցամաքները միմյանց միացնող և շատ կարևոր գեոստրատեգիական նշանակություն ունեցող Թուրքիան միաժամանակ նաև եվրոպական, ասիական, բալկանյան, մերձավորարևելյան, միջերկրածովյան և սևծովյան, ավելի կարճ ասած՝ եվրասիական երկիր է: Թուրքիան այդ եվրասիական գոտում գտնվելով կենտրոնական դիրքում՝ քաղաքական, անվտանգության և տնտեսական առումով մեծ դերակատարություն և նշանակություն է

---

⁴ Աշխարհագրական դետերմինիզմի տեսության համաձայն՝ աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմաններն ու կլիման կանխորոշում են պետության սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, քաղաքական կյանքի առանձնահատկությունները, ձևավորում ազգային բնավորություն: Այն էական ազդեցություն ունի պետության արտաքին քաղաքականության ու անվտանգության սահմանման համար:

⁵ Bilgin P., Turkey's changing security discourses: The challenge of globalisation, European Journal of Political Research, № 44, 2005, pp. 185-186.

⁶ Թուրքիայում «Եվրասիա» հասկացության շուրջ քաղաքական մոտեցումների մասին ավելի մանրամասն տես՝ Safrastyan R., The Concept of Eurasia and Turkey's Regional Strategies, 24.05.2005, <http://www.globalpolitician.com/2761-turkey>.

ծեռք բերել⁷: Բարձրաստիճան որոշ զինվորականներ կիսում էին քաղաքական գործիչների այն մոտեցումը, որ Թուրքիան եվրասիական երկիր է և պետք է իրականացնի համարժեք քաղաքականություն: 1999 թ. ելույթ ունենալով Վաշինգտոնում՝ Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Հ. Սամի Թյուրքը նշել է. «Շրջապատված լինելով երեք ծովերով և միմյանց կապելով երկու մայրցամաքները՝ Թուրքիան եզակի և աշխարհագրորեն ռազմավարական դիրք է գրավում: Թուրքիան ոչ միայն իր հայացքն ուղղել է դեպի Արևմուտք, այլ նաև ավանդական կապեր է պահպանում մահմեդական երկրների հետ: Նրա արմատները զնում են Կենտրոնական Ասիա, Մերձավոր Արևելք, Անատոլիա և Եվրոպա: Թուրքիան եվրասիական երկիր է»⁸: Թուրքական բանակի թռչակառու գեներալ Ս. Էրգյուվենչն իր հոդվածում անդրադարձել է Թուրքիայի աշխարհագրական-ռազմավարական դիրքին ընդգծելով, որ աշխարհագրական դիրքն ու ռազմական ներուժը կազմում են երկրի ռազմական ու ռազմավարական արժեքը: Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքը դիտվում է որպես «նախանձելի ռազմավարական-ռազմական արժանիք»: Այն հնարավորություն է տալիս Թուրքիային գործել որպես վճռական փոխադրամիջոցների կամուրջ կամ խոչընդոտ և ապահովել բնական ռեսուրսներին հասնելու ամենաիեշտ և կարճ ճանապարհ: Թուրքիան կարող է ազդեցություն գործել իր անմիջական տարածաշրջանների նկատմամբ: Նման աշխարհագրական դիրքը կարող է առավելություն դիտվել, սակայն անհրաժեշտության դեպքում պահանջում է ուժեղ պաշտպանունակություն (ռազմական ուժեր)⁹: Մեկ այլ գեներալ՝ Սուաթ Իլիանը, Թուրքիան անվանում է որպես «սահմանների երկիր»: Նա իր հոդվածում նշում է, որ «Թուրքիան կազմում է երեք մայրցամաքներից կազմված աշխարհի կղզու կենտրոնը և այն բանալու դեր է կատարում Հյուսիսը բացելով դեպի Հարավ, Հարավը՝ Հյուսիս, Արեւելքը՝ Արևմուտք, Արևմուտքը՝ Արևելք»:

⁷ Defence White Paper 2000, <http://www.msb.gov.tr/Birimler/GnPPD/GnPPDBeyazKBol1Kis2.htm>.

⁸ Sami Türk H., Turkish Defense Policy. The Washington Institute For Near East Policy, March 3, 1999, <http://www.washingtoninstitute.org/media/samiturk.htm>. (Բյուլենթ էջկիթի գլխավորած կառավարությունում 1999 թ. հունվարից մինչև նույն թվականի մայիսը զբաղեցրել է պաշտպանության նախարարի պաշտոնը, որից հետո դարձել արդարադատության նախարար):

⁹ Ergüvenç S., Turkey's Security Perceptions, Journal of International Affairs, v. 3, № 2, June-August 1998.

Այն Բալկանները, Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը միացնող և բաժանողն է: Աշխարհագրական դիրքը տարածաշրջանում ամեն հնարավոր փոփոխության պայմաններում ավելի մեծ կարևորություն է ստանում¹⁰:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգերը կրում են ինչպես միջազգային ու տարածաշրջանային զարգացումների, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գնահատականների ու ըմբռնումների տրամաբանությունը:

Թուրքիայի գինված ուժերի (այսուհետ՝ ՋՈւ) գլխավոր շտաբի պլանավորման և սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար, գեներալ Հ. Աքըն Ջորլուի բնորոշմամբ, Թուրքիան իր գեոստրատեգիական դիրքով լինելով եզակի երկիր, գտնվելով երեք մայրցամաքների «խաչմերուկում», հանդիսանալով էներգետիկ տարանցիկ տարածք, միաժամանակ երաշխավորված չլինելով այդ տարածաշրջաններից եկող տարբեր մարտահրավերների ու սպառնալիքների նկատմամբ, հարկադրված է ունենալ 21-րդ դարի ռազմական ու քաղաքական պահանջներին համապատասխանող ՋՈՒ¹¹: 2009 թ. դեկտեմբերին Տրապիզոնում կայացած մամլո ասուլիսի ժամանակ Թուրքիայի ՋՈՒ-ի գլխավոր շտաբի պետ Ի. Բաշբուղը նշել է. «Մեր երկրի շրջակայքը լի է խնդիրներով և այդպիսի աշխարհագրության մեջ գտնվող ոչ հզոր պետությունները կենսունակ չեն: Ազգային հզորության հիմնական սկզբունքներից մեկը ռազմական ուժն է: Ազդեցիկ և հզոր ՋՈՒ-ը ուղղակի կապված են երկրի գոյության հարցի հետ»¹²:

Իմի բերելով վերոնշյալը՝ կարող ենք փաստել, որ Թուրքիայի ռազմական ոլորտում իրականացվող բարեփոխումները համահունչ են այդ երկրի աշխարհաքաղաքական ու ռազմավարական նպատակներին ու հավակնություններին: Չգտելով մեծացնել իր դերակատարությունը որպես տարածաշրջանային տերություն՝

---

¹⁰ İlhan S., Geopolitical developments and the Turkish world, Eurasian Studies, TIKA, v. 2, № 3, 1995, p. 25.

¹¹ Թուրքիայի ՋՈՒ ԳԾ-ի պլանավորման և սկզբունքների մշակման դեպարտամենտի ղեկավար, գեներալ Հ. Աքըն Ջորլուի ելույթը Պաշտպանական արդյունաբերության գլխավոր վարչության հիմնադրման 20-ամյակին նվիրված կոնֆերանսում: Տես ՊԱԳՎ-ի պաշտոնական կայք՝

http://www.ssm.gov.tr/browser_tr.asp?srcURL=library/docs/tr/kurumsal/SSM_20_yil.htm:

¹² Genelkurmay Başkanı'ndan sert sabah mesajları..., "Milliyet", 17.12.2009.

Թուրքիան քայլեր է իրականացնում նաև ռազմական ոլորտում տարածաշրջանային գերակայության հասնելու ուղղությամբ:

Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի գլխավոր քարտուղար, գեներալ Թունջեր Քըլընչը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համար առաջարկում էր նոր այլընտրանքային՝ արևելյան ուղղություն, ըստ որի Ռուսաստանը, Իրանը և Չինաստանը կարող են դառնալ Թուրքիայի եվրասիական ռազմավարության առանցքը¹³: Նա ԵՄ-ն անվանել էր «Քրիստոնեական ակունք», որը, որպես նեոգաղութատիրական ուժ մտադիր է մասնատել Թուրքիան¹⁴:

Պաշտոնաթող մեկ այլ գեներալ՝ Շեներ Էրույզուրը, որը ձերբակալվել էր «էրգենեկոնի» գործով որպես մեղադրյալ, նույնպես հանդես էր գալիս հոգուտ Թուրքիայի եվրասիական քաղաքականության զարգացման օգտին՝ առաջարկելով ի հակակշիռ ՆԱՏՕ-ի ռազմաքաղաքական դաշնակցային հարաբերություններ ստեղծել Ռուսաստանի, Իրանի ու Շանհայի Համագործակցության Կազմակերպության անդամ երկրների հետ¹⁵:

Թուրք գեներալների այդ առաջարկը ներկայացնում էր ավանդական արևմտյան ուղղության արտաքին քաղաքականության այլընտրանքային տարբերակ, որի հիմքում ընկած է որպես Արևմուտքին հակակշիռ՝ զարգացնել համագործակցությունը

---

¹³ Թ. Քըլընչը 1999-2001 թթ. եղել է Թուրքիայի ՋՈՒ-ի 3-րդ բանակի հրամանատարը, իսկ 2001-2003 թթ.՝ Ազգային անվտանգության խորհրդի գլխավոր քարտուղարը: Karaveli M.Halil, *Islamic-Western Embrace Fuels Eurasianism in the Turkish Military*, *The Turkey Analyst*, v. 2, № 4, 27 Feb. 2009, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p. 3.

¹⁴ Kirişci K., *Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times*, Chaillot Paper, № 92, September 2006, Institute for Security Studies, p. 36.

¹⁵ Բանակի գեներալ Շ. Էրույզուրը 2000-2002 թթ. եղել է Թուրքիայի ցամաքային զորքերի շտաբի պետը, իսկ 2002-2004 թթ. գլխավորել է ժամդարմերիայի գլխավոր հրամանատարությունը: İşte Ergenekon'un Rus akil hocası, <http://www.samanyoluhaber.com>, 22 Ekim 2008. Թուրքական և այլ աղբյուրների հավաստմամբ՝ թուրք մի շարք բարձրաստիճան զինվորականներ, այդ թվում Թ. Քըլընչը, Շ. Էրույզուրը, Ս. Իլխանը, 2004 թ. ներկա են գտնվել Մոսկվայում ռուսական կողմի նախաձեռնությամբ կազմակերպված «Եվրասիական սինյոզիում»-ի աշխատանքներին: Թուրքական թերթերը հրապարակումներ ունեցան, ըստ որոնց, «էրգենեկոնի» պարագլուխները ակտիվ կապերի մեջ են եղել ռուսական քաղաքական, վերլուծական շրջանակների հետ, որոնք նույնպես «տարված են եվրասիական գաղափարներով»: Laruelle M, *Russo-Turkish Rapprochement through the Idea of Eurasia: Alexander Dugin's Networks in Turkey*, The Jamestown Foundation, April 2008, http://www.jamestown.org/uploads/media/Jamestown-LaruelleRussoTurkish_01.pdf.

Եվրասիական տերությունների հետ: Այս համատեքստում, ինչպես իրավագիտորեն նշում է թուրք հետազոտող Ի. Դադը, հակարևտականության ու հակաամերիկյան տրամադրությունները ակնառու են ոչ միայն թուրքական հանրության լայն շրջանակներում, այլ նաև զինվորականության մոտ: «Հակաարևմտյան, հակաիմպերիալիստական ու հակազլորալիստական գաղափարախոսական հոսանքները, միևնույն ժամանակ շաղկապվելով երկրի լիակատար անկախության շեշտադրման հետ, հաջողության են հասել թուրքական զինվորական շրջանակներում»¹⁶:

Ստամբուլի Բեյքենթ համալսարանի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի կողմից ՆԱՏՕ-ի 60-ամյակի կապակցությամբ կազմակերպված գիտաժողովի ժամանակ, թոշկառու դիվիզիայի գեներալ Ա. Քուլօղլուն նկատել է, որ չնայած ՆԱՏՕ-ն Թուրքիայի անվտանգության խնդիրների առումով կարևոր կազմակերպություն է, այնուամենայնիվ չպետք է չափից շատ վստահել: Ըստ նրա՝ Թուրքիան պետք է կենտրոնում դնի իր անվտանգության շահերը, իրականացնի սեփական պաշտպանական քաղաքականությունը և անհրաժեշտաբար հարաբերություններ զարգացնի Ռուսաստանի, ՇՀԿ-ի անդամ երկրների ու այլ կառույցների հետ¹⁷: Նույն կենտրոնի կողմից թուրք-ամերիկյան հարաբերություններին նվիրված քննարկման ժամանակ թոշկառու բրիգադի գեներալ Ն. Էսլենը նշել է, որ նախկինի նման Թուրքիայի ու ԱՄՆ-ի շահերը չեն համընկնում և այդ հարաբերությունները կրկին առողջ դաշտ բերելու ձախողման կամ անհնարինության պարագայում, «Թուրքիան մի շարք արտաքին քաղաքական հնարավորություններ ունի՝ իր առանցքն ուղղելով դեպի Հյուսիս, Արևելք և նույնիսկ Հարավ»¹⁸:

Նշենք, որ առաջին անգամ ՆԱՏՕ-ի հասցեին Թուրքիայի նախագահի կողմից հրապարակային սուր քննադատություն է հնչել դեռ 1987 թ., Եվրախորհրդարանի կողմից ընդունված «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի կապակցությամբ,

¹⁶ Dağı İ., Understanding anti-Americanism in Turkey, Today's Zaman, 02 July 2007.

¹⁷ 60. Yılında NATO paneli taksim kampüsünde icra edildi, <http://yeni.beykent.edu.tr/WebProjects/Web/busamguncel.php?CategoryId=891>, 25.10.2010.

¹⁸ "Turkiye ile ABD ilişkileri 2008'e kadar bulanık", <http://yeni.beykent.edu.tr/WebProjects/Web/busamguncel.php?CategoryId=891>, 25.10.2010

որտեղ ՆԱՏՕ-ն մեղադրվում էր Թուրքիայի նկատմամբ դավաճանության մեջ: Թուրքիայի նախագահ, նախկինում ՋՈՒ-ի գլխավոր շտաբի պետ Քենան Էվրենի կողմից հանրության առջև առաջին անգամ նույնիսկ հարցադրում արվեց ՆԱՏՕ-ին Թուրքիայի անդամակցության վերանայման մասին¹⁹:

Թուրքական բարձրաստիճան զինվորականների, չնայած հիմնականում պաշտոնաթող, կողմից հայտարարված դիրքորոշումները նշանակում են, որ թուրքական բանակի վերնախավում ներկայումս նման կերպ մտածողները քիչ չեն: Իսկ այդ միտումը հատկապես վերջին տարիներին ավելի է ակնհայտ դարձել, ինչը պայմանավորված է ինչպես ներթուրքական, այնպես էլ արտաքին քաղաքական ոլորտում տեղի ունեցող զարգացումներով: Թուրքական հասարակական-քաղաքական շրջանակներում վերջին տարիներին նկատվող բացասական վերաբերմունքն Արևմուտքի նկատմամբ իր անդրադարձն է ունենում նաև երկրի բարձրագույն զինվորականության վրա, և այն մոտեցումը, որ ավանդաբար Թուրքիայի բարձրագույն սպայակազմը եղել է ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՕ-ի ռազմաքաղաքական հայացքների ու ռազմավարության կրողը, այլևս այդպես չէ: Արդեն իսկ բարձրագույն հրամանատարական շրջանակներում Արևմուտքը՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ն ու ՆԱՏՕ-ն, չեն դիտվում որպես Թուրքիայի անվտանգության երաշխավոր, առավել ևս որ որոշ հիմնախնդիրների վերաբերյալ ունեն հակառակ դիրքորոշումներ: Այս պարագայում թուրքական զինվորականությունը սկսել է ինչ-որ չափով վերագնահատել առկա իրողությունները և առավելապես հանդես գալ սեփական աշխարհաքաղաքական ու ռազմաքաղաքական մոտեցումներով ու գործելակերպով: Բացի այդ, Թուրքիայի ազգային անվտանգության ու այլ մի շարք կարևոր հիմնախնդիրների նկատմամբ Արևմուտքի՝ հատկապես ԱՄՆ-ի, տրամազօրեն հակառակ մոտեցումների պարագայում, թուրքական զինվորական շրջանակները ինքնըստինքյան ձեռք են բերում անվստահության ու անապահովության զգացում և ստիպված են աշխարհաքաղաքական հայացքներն ու հայեցակարգերը վերախմբագրել սեփական

---

¹⁹ Laçiner S., Türkiye-Avrupa İlişkilerinde Ermeni Sorunun Etkisi (1980ler), 12 Haziran 2009, <http://www.usakgundem.com/ders-notu/4/t%C3%BCrkiye-avrupa-%C4%B0ii%C5%9Fkilerinde-ermeni-sorunun-etkisi-1980ler-.html>. Զ. Էվրենը 1978-1982 թթ. ղեկավարել է ՋՈՒ-ի գլխավոր շտաբը, 1982-1989 թթ. եղել հանրապետության նախագահ:

մոտեցումներով՝ առավելագույնս ելնելով երկրի ազգային անվտանգության շահերից ու աշխարհաքաղաքական իրենց հավակնություններից: Ուստի, այս առումով ևս թուրքական զինվորական էլիտան, ի տարբերություն նախկին ժամանակների, երբ ստիպված էր առավելապես հաշվի նստել ամերիկյան կամ ՆԱՏՕ-ական ռազմավարական շահերի հետ, սկսել է առավել անկախ մտածել ու գործել: Այս առումով, վերջին տարիներին Անկարայի կողմից իրականացվող քաղաքականությունը համահունչ է վերը նշված մոտեցումներին՝ Ռուսաստանի հետ բացի քաղաքական, էներգետիկ-տնտեսական հարաբերություններից նաև ռազմատեխնիկական ոլորտում նկատվող համագործակցության զարգացում, իրանա-թուրքական բարձր մակարդակի քաղաքական հարաբերություններին զուգահեռ տնտեսական-էներգետիկ ոլորտում գործակցության ծավալների մեծացում, և ի վերջո, ինչը բացառիկ երևույթ էր, 2010 թ. հոկտեմբերին առաջին անգամ չինական կողմի մասնակցությունն Անատոլիական արծիվ (թուրք. *Anadolu kartalı*) ռազմաօդային վարժանքներին և դրանց Իսրայելի մասնակցության բացառումը Թուրքիայի կողմից: Չինաստանի ռազմաօդային ուժերի մասնակցությունն այդ զորավարժանքին ամերիկյան փորձագետ Ա. Քոհենը բացատրում է որպես Անկարայի աշխարհաքաղաքական կողմնորոշման նոր տեղաշարժի ազդանշան և իր համար Վաշինգտոնից բացի ռազմավարական այլ գործընկերոջ հայտնվել²⁰:

Անկարայում ԱՄՆ դեսպանության գաղտնի դիվանագիտական հեռագրերը, որոնք քննության էին առել 2003 թ. թուրքական բարձրագույն սպայակազմում տիրող իրավիճակն ու կողմնորոշումները, նշվում էր, որ Թուրքիայի բարձրագույն սպայակազմն ու զլխավոր շտաբը գաղափարական-արժեքային, աշխարհայացքային, աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումներով միատարր չեն: Ավելին՝ թուրքական զլխավոր շտաբում առկա է երեք

---

²⁰ Cohen A., The Anatolian Eagle Is Looking Eastward,

<http://www.arielcohen.com/articles.php?id=377>, 15.10.2010. 2001 թ. սկիզբ առած և ամեն տարի կազմակերպվող «Անատոլիական արծիվ» օդային զորավարժություններն անց են կացվել հիմնականում ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների, Իսրայելի, ինչպես նաև ԱՄՆ-ին դաշնակից մի քանի այլ երկրների՝ Պակիստանի, Հորդանանի մասնակցությամբ, սակայն 2009 թ. Թուրքիան արգելանք դրեց գրեթե միշտ այդ վարժանքներին մասնակցող իսրայելական կողմի վրա, ինչը պայմանավորված էր վերջին շրջանի երկկողմ լարված հարաբերություններով:

հականարտող խումբ: Առաջին խումբը ներկայացնում են այսպես կոչված «ատլանտիստները», որոնք պաշտպանում են Թուրքիայի սերտ ռազմաքաղաքական դաշնակցության շարունակականությունն ԱՄՆ-ի ու ՆԱՏՕ-ի հետ: Երկրորդ խմբում համախմբված են «ազգայնականները», որոնք հարցականի տակ են դնում ԱՄՆ-ի հետ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների անհրաժեշտությունը, բավական անվստահաբար են մոտենում արտաքին աշխարհին ու ամենքին և պնդում են քեմալիզմի համակարգի պահպանության անհրաժեշտությունը: Մյուս խմբավորումը պայմանականորեն կարելի է կոչել «եվրասիականներ», որոնք թեև ընդհանուր գծերով ավելի մոտ են «ազգայնականներին» և համարվում են սպայակույտի ներսում ժամանակավոր դաշնակիցներ, Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքականության ոլորտում առաջարկում են նոր այլընտրանքային դաշնակցություն Ռուսաստանի, Իրանի ու Չինաստանի հետ²¹:

Ռազմատեխնիկական մասով Թուրքիայի անկախության ձգտումների վառ դրսևորումներից մեկը սեփական ռազմաարդյունաբերության զարգացումն է, ինչը որոշակիորեն հնարավորություն կտա այդ երկրին նվազեցնել Արևմուտքից իր ունեցած կախվածությունը²²:

Անկարայի ռազմաքաղաքական ինքնուրույնության ու, կարելի է ասել, նաև անկախության առումով էական քայլ էր, երբ 2003 թ. մարտին Թուրքիան մերժեց ՆԱՏՕ-ին՝ իր տարածքն օգտագործել Իրաքի դեմ պատերազմում, իսկ 2008 թ. օգոստոսի վրաց-ռուսական պատերազմից հետո թուրքական կողմը մերժեց ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ-ի ռազմածովային ուժերին Կրաստանին մարդասիրական օգնություն տրամադրելու նպատակով սևծովյան նեղուցներով Սև ծով մտնել: Չնայած որ սա քաղաքական որոշում էր, այնուամենայնիվ այն առաջնահերթորեն հավանության էր արժանացել նախ զլխավոր

---

²¹ 2011 թ. թուրքական “Taraf” թերթը հրապարակեց Wikileaks-ի՝ 2003 թ. Թուրքիային վերաբերող ամերիկյան արտաքին գերատեսչության դիվանագիտական գաղտնի փաստաթղթերից, որտեղ քննության էին առնվել թուրքական բանակին առնչվող մի շարք հարցեր: Genelkurmay’ı üye ayırmışlar!, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/615002-genelkurmayi-uce-ayirmislar>, 28.03.2011.

²² Հատկանշական է այն փաստը, որ 2009 թ. դրությամբ արդեն թուրքական ՋՈւ-ի ռազմատեխնիկական կարիքների շուրջ 46 %-ն ապահովում է սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրը: Ավելի մանրամասն տես Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացումն ու ռազմաարդյունաբերությունը, Երևան, 2010:

շտաբում, ինչը նույնիսկ անակնկալ էր ամերիկյան վարչակազմի ու որոշ գերատեսչությունների համար: Իսկ 2003 թ. հուլիսին Իրաքի Սուլեյմանիյա քաղաքում ամերիկյան ուժերի կողմից թուրքական հատուկ նշանակության ուժերի 11 զինծառայողների կալանավորման դեպքը Թուրքիայի ՋՈՒ-ի գլխավոր շտաբի պետ Հ. Օզքյոքը բնորոշեց որպես թուրքական և ամերիկյան ՋՈՒ-ի միջև վստահության ճգնաժամ՝ նշելով, որ չի կարծում, թե դա ուղղակի տեղային մի միջադեպ է²³: Այդ իրադարձությունները, չնայած կային ավելի խորքային պատճառներ, շրջադարձային էին ինչպես թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների, այնպես էլ թուրքական ռազմական դեկավարության նոր ռազմաքաղաքական հայեցակարգի ու մոտեցումների որդեգրման առումով:

Ներկայումս թուրքական բարձրագույն սպայակազմում դրսևորվում են այլընտրանքային մոտեցումներ, որոնք վերաբերում են ինչպես արտաքին, այնպես էլ պաշտպանական քաղաքականության հիմնական սկզբունքներին ու ուղղություններին, ինչը վկայում է, որ թուրքական բարձրագույն սպայակազմն այլևս գաղափարական-աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումների առումով միատարր չէ, և այդ միտումը հետագայում էլ ավելի կուժեղանա:

LEVON HOVSEPYAN

ON THE APPROACHES OF EURASIANISM AND GEOGRAPHICAL DETERMINISM IN THE TURKISH MILITARY CIRCLES

In recent years there are also revealed alternative approaches on foreign policy, regional security and defence policy in Turkish military circles. In 1990s the discussions about the Eurasia concept are practised on a large scale in the Turkish political and scientific and also military circles. For some of the Turkish supreme officers Eurasia is considered to be an important geopolitical advantage and possibility. During the Post-cold war period the military-political notions of the Turkish security to a considerable extent carried the influence of “geographical determinism”, by which the particular interests and security of the country are conditioned. The Turkish politics in the security and defence spheres

---

²³ Altunışık B. Meliha, Özlem T., Turkey: challenges of continuity and change, London: Routledge Curzon 2005, p. 119.

considerably carries the influence of the geographical location and geopolitical environment of the country.

Studying the geopolitical opinions and approaches of Turkish military, one may say that the “Eurasian concept” and “geographical determinism” theory ranks high among the Turkish military as well. Most of the high-ranking officers shared the approach of political figures that Turkey is a Eurasian country and must run an adequate policy. In this sense General T. Kılınç’s statement was strictly characteristic that in the foreign policy sphere Turkey must adopt a new alternative “Eastern approach” according to which Russia, Iran and China can become Eurasian military axis of Turkey. And this already expressed the position asserted by some Turkish high ranking soldiers and meant that in the Turkish army ruling clique such thinkers were not few. And in recent years this tendency became evident which is conditioned by the developments both in the internal and external policies. Besides, in case of diametrically opposite approaches of the West, especially the USA, the Turkish military circles in themselves acquire the sense of distrust and insecurity and are forced to reedit geopolitical opinions and conceptions by their own approaches maximally in the interests of the national security and geopolitical pretensions of the country.

ՎԱՀՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

«ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 1960-2010 թթ.. ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԻՄՆԱԴՐԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՊԱՓՈԽՄԱՆ ԿԵՍ ԴԱՐԸ

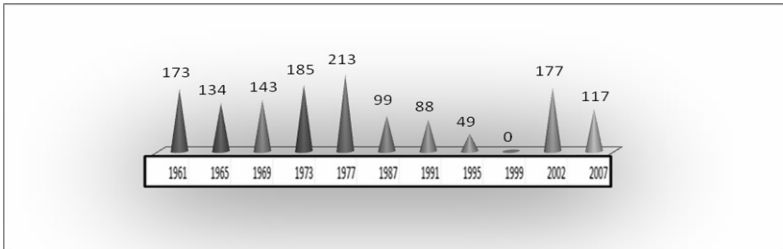
Ներածություն: Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության ցանկացած նախաձեռնություն ամբողջական չի ստացվի, եթե թերագնահատվի Թուրքիայի հանրապետական վարչակարգի հիմնադիր «Հանրապետական ժողովրդական» կուսակցության (*Cumhuriyetçi Halk Partisi* - ՀԺԿ) ունեցած դերակատարումը: 1923 թ. Մուսթաֆա Քեմալի կողմից հիմնադրված կուսակցությունը մինչև 1950 թթ. երկրի իշխող կուսակցությունն էր, իսկ հետագա տասնամյակների ընթացքում այդ կուսակցությանը միայն կարճ ժամակահատվածով, այն էլ որպես կոալիցիոն կառավարությունների մաս հաջողվեց ստանձնել իշխանության ղեկը: 1950-1960 թթ. ՀԺԿ-ի ղեկավարության և հատկապես Իսմեթ Ինոնյուի համար դարձավ կարևոր ժամանակահատված կուսակցության դերի վերաիմաստավորման ու նախկին պետականակենտրոն քաղաքականությունից մասամբ հրաժարվելու առումներով: 1960-ական թթ. ՀԺԿ-ն ոտք դրեց սեփական դերի վերաիմաստավորման հրամայականի գիտակցմամբ ու կարևորմամբ: Հետևաբար, 1960-ից 2010 թթ. ընկած հինգ տասնամյակների ընթացքում ՀԺԿ-ն անցավ երկար ճանապարհ քաղաքական ինքնության ու համապատասխան գաղափարախոսական փնտրտուքի ուղղություններով: Նշված ժամանակահատվածը բուռն էր ներքաղաքական իրադարձությունների առումով ևս. հինգ ռազմական միջամտություններ, 11 խորհրդանական ընտրություններ, 36 կառավարություններ, երկու սահմանադրություն, իսլամականության և քրդական անջատողականություն վերելք, Եվրաիմաստերման գործընթաց և այլն: Սույն հոդվածը նպատակ ունի վեր հանել ՀԺԿ-ի վերջին հինգ տասնամյակի պատմության ուշագրավ դրվագները, ցույց տալ խորհրդարանական ընտրություններում այդ կուսակցության մասնակցության արդյունքները, գաղափարական վերակողմնորոշման ու փնտրտուքի հետևանքները և այլն: Ուշագրավ է, որ

քեմալականության ու հանրապետական-աշխարհիկ կարգերի անխախտելիության դիրքերից հանդես եկող ՀԺԿ-ն տվյալ ժամանակահատվածում միայն 3 անգամ է խորհրդարանական ընտրություններում ստացել ամենաշատ քվեներ և միայն 8 անգամ է հաջողվել կազմել կառավարություն՝ այն էլ այլ կուսակցությունների հետ միասին: Հոդվածում կփորձենք պատասխանել հետևյալ հարցերին.

ինչպիսի՞ գաղափարաքաղաքական վերակողմնորոշումներ է ունեցել ՀԺԿ-ն 1960 թ. ի վեր և ինչպե՞ս են այդ քայլերն արտացոլվել խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներում: Մեր կարծիքով, 1960 թ. ի վեր ընթացող ներքաղաքական բազմաշերտ գործընթացներում ՀԺԿ-ի գաղափարական վերակողմնորոշումները հասկանալու համար հարկավոր է խնդրո առարկա ժամանակահատվածը բաժանել երեք պայմանական փուլերի՝ 1960-1980 թթ., երբ ՀԺԿ-ն դանդաղ, սակայն հստակորեն կողմնորոշվեց իր գաղափարական վերադիրքավորման հարցում՝ ապավինելով «ծախ կենտրոնամետության» և «ծախ ժողովրդավարության» սկզբունքներին. երկրորդ շրջանը՝ 1980-1992 թթ., երբ կուսակցությունը, լինելով փակված, կարողացավ այլ անվան ներքո և ավանդույթի ուժով հասարակությանը ներկայանալ որպես քեմալիզմի ու «ծախ կենտրոնամետության» համադրմանը ձգտող քաղաքական ուժ, և վերջին՝ 1992-2010 թթ., երբ վերածնված կուսակցությունը փորձում է որդեգրել ընտրազանգվածի համար դյուրընկալելի և քաղաքական դաշտի համար մրցունակ գաղափարախոսական հենք, որի արդյունքներն տակավին ունեն հստակության կարիք:

Աղյուսակ 1՝ ՀԺԿ-ի պատգամավորական մանդատները ԹԱՄԺ-ում՝ 1961-2007 թթ.

1. ՀԺԿ-ն 1960-1970-ական թթ.

1960-1970-ական թթ. ՀԺԿ-ի գործունեության և գաղափարական կողմնորոշման հիմք հանդիսացավ 1957 թ. ՀԺԿ-ի 14-րդ համագումարի ժամանակ ընդունված «Առաջնային նպատակների հռչակագիրը» (*İlk hadefler beyannamesi*): Հռչակագրում տեղ գտած սոցիալական լրջագույն վերափոխումների, օրենքի ու կարգուկանոնի սահմանադրական երաշխիքների ապահովման, կառավարման մեթոդներում նվազ բյուրոկրատականության մասին կարևոր դրույթները հետագայում հանգամանորեն արտացոլվեցին 1961 թ. սահմանադրությունում: Հայտնի է նաև, որ 1960 թ. մայիսի 27-ի ռազմական առաջին հեղաշրջման պլանավորման ու իրականացման գործընթացում ՀԺԿ-ն՝ ի դեմս նրա առաջնորդ Իսմեթ Ինոնյուի, ունեցավ կարևոր դերակատարում հանրային տրամադրությունների ուղղորդման առումով: ՀԺԿ-ի ջանքերի շնորհիվ 1961 թ. սահմանադրությունում քաղաքացու իրավունքների պաշտպանության մասին ընդհանուր դրույթներից բացի առաջին անգամ նշվում էին քաղաքացու սոցիալական ու տնտեսական իրավունքների, միությունների կազմավորման, աշխատավորների իրավունքների պաշտպանության, գործադուլների կազմակերպման ու արհմիությունների ձևավորման, ինչպես նաև խոսքի ու ազատ կամարտահայտության պաշտպանության մասին դրույթները: Նոր սահմանադրության մեջ տեղ գտած մի շարք նորամուծություններ պատկանում էին ՀԺԿ-ին, ինչպես օրինակ՝ երկպալատ խորհրդարանի ձևավորումը, համամասնական ներկայացուցչության հիմնումը, Սահմանադրական դատարանի հիմնադրումը, տնտեսական պլանավորումը և այլն:

Նույն 1961 թ. օգոստոսին կայացած ՀԺԿ-ի տասնհինգերորդ համագումարում ընդունվեց կուսակցության նոր ծրագիրը, որը հիմնված էր հիշյալ հռչակագրի առանցքային դրույթների վրա, որոնցից առավել ուշագրավները ներառվել էին սահմանադրության մեջ: Այսինքն, այս անգամ ևս, ինչպես 1930-ական թթ., ՀԺԿ-ի կուսակցական ծրագրային դրույթները միավորեցին համապետական նշանակության փաստաթղթի հետ: Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ թե՛ 1957 թ. ՀԺԿ-ի Հռչակագրի, թե՛ 1961 թ. սահմանադրության և թե՛ ՀԺԿ-ի ծրագրային դրույթներում վերաիմաստավորվում էր նաև քենալիզմը: Հատկապես ՀԺԿ-ն համարած նոր սերնդի ներկայացուցիչները ցանկանում էին վերանայել քենալականության հիմնական վեց

դրույթները և դրանց հարակից գաղափարափիլիսոփայական սկզբունքները՝ ցանկանալով կուսակցության գաղափարախոսությունն առավել հեռացնել ընդգծված պետականակենտրոն դիրքորոշումից: Նոր սերունդը ցանկանում էր նաև նվազեցնել քեմալականության վերնախավային ու պահապան գաղափարախոսության ընկալումը, ինչպես նաև քեմալիզմի արժեհամակարգի հիմնական առանցքային դրույթները: Ըստ նոր ուղղվածության աջակիցների, հիմնականում ՀԺԿ-ի «ծագող աստղեր» Շյուքրու Բյոչի, Սուսթաֆա Օքի, Թուրհան Գյունեշի, Թուրհան Ֆեյզիօղլուի և Սուսթաֆա Բյուլենթ Էջևիթի, քեմալականությունը ունեցել է դրական մտադրություններ, սակայն դրանցից ոչ մեկը չի իրականացվել, որի պատճառով այն արդարացի կերպով ընկալվել է որպես երկրի արդիականացմանն ու առաջադիմությանը խոչընդոտող գաղափարական կապանք:

Թվում էր, թե նոր քաղաքական իրավիճակի ստեղծման գործում ՀԺԿ-ի ունեցած դերակատարումը պետք է գնահատվեր ընտրագանգվածի կողմից, սակայն 1961 թ. հոկտեմբերի 15-ի խորհրդարանական ընտրություններում ՀԺԿ-ն ստացավ քվեների 36,4 տոկոսը (173 պատգամավորական մանդատ), որն իրականում ավելի քիչ էր քան 1957 թ. ընտրություններում կուսակցության ստացած 41,12 տոկոս քվեները: Մինչև 1965 թ. Իսմեթ Ինոնյուն ղեկավարեց 3 կոալիցիոն կառավարություններ: Իշխանության տարիներին Ինոնյուին չհաջողվեց իրականացնել իր խոստացած բարեփոխումները, չնայած թույլ կոալիցիոն կառավարությունները ևս պարարտ մթնոլորտ չէին ստեղծում արդյունավետ քաղաքականություն իրականացնելու համար: Այս տարիներին կուսակցության շարքային անդամներն սկսեցին կուսակցության ղեկավարությանը մեղադրել ծայրահեղ պահպանողականության և լճացման հիմքեր ստեղծելու համար¹: Գաղափարական կողմնորոշման հարցը նույնպես շարունակեց ակտիվորեն քննարկվել Ինոնյուի վարչապետության տարիներին, երբ կուսակցության ղեկավարության համար խնդիր դարձավ «վերնախավային կուսակցությունը դարձնել զանգվածային»²: Նման աննախադեպ ինքնաքննադատությունն անհետևանք չէր կարող մնալ, ուստի, օրինաչափ էր 1964 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած ՀԺԿ-ի

¹ Ahmad Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy*, London, 1977, p. 250.

² Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics: Republican People's Party, secularism and nationalism*, Routledge, London, 2009, p. 48.

տասնվեցերորդ համագումարում կուսակցության ծրագրային դրույթներում նոր գաղափարախոսական շեշտադրման՝ «ձախ կենտրոնամետություն» (*ortanın solu*) տերմինի ի հայտ գալը: Նոր տերմինն առավել մանրամասն ներկայացվեց 1965 թ. հուլիսի 25-ին «Միլիյեթ» (*Milliyet*) օրաթերթում տպագրված Բ. Էջևիթի մեկնաբանությունում³: Կարծիք կա, որ Էջևիթի ձախակողմյան հայացքների ձևավորման վրա զգալի ազդեցություն է գործել «Յոն» (*Yön*) շաբաթաթերթը, որտեղ 1961 թ. ի վեր տպագրվում էին երկրի հասարակական ու քաղաքական կյանքում աճող ազդեցություն վայելող ձախ ուղղվածության մտավորականները⁴:

1965 թ. հոկտեմբերի 10-ի խորհրդանական ընտրություններում ՀԺԿ-ն ստացավ քվեների 28,75 տոկոսը (134 պատգամավորական մանդատ)՝ 106 պատգամավորական մանդատով զիջելով ընտրություններում առաջին հորիզոնականը գրաված Արդարություն կուսակցությանը (*Adalet partisi* - ԱԿ): Այս պարտությունը կանխորոշեց ՀԺԿ-ում տարիներ շարունակ հասունացած գաղափարական ու քաղաքական վերակողմնորոշումների ավելի ինտենսիվ ընթացքը: Ներկուսակցական սերնդափոխությունը, հասարակությունում տեղի ունեցող սոցիալական ակտիվ վերադիրքավորումները, երկրի ներսում միգրացիոն տեղաշարժերը պարարտ հող նախապատրաստեցին ներկուսակցական խորքային գործընթացների համար: Գաղափարախոսական ընտրությունը կանգ էր առել երեք տարբերակների վրա՝ «ձախ կենտրոնամետության», «սոցիալ-դեմոկրատիայի» և «ձախակողմյան» ուղղվածության վրա, թեև այդ տերմինները փոխարինաբար օգտագործվել են 1960-1970-ական թթ.: Այնուհանդերձ, եթե Ինոնյուն փորձում էր այդ տերմինների մեջ փոխզիջում գտնել, ապա Էջևիթի նախապատվությունը հստակորեն «ձախ կենտրոնամետության» օգտին էր: Ս. Ջիդին նշում է, որ, հենվելով 1964-1969 թթ. Բ. Էջևիթի տարբեր ելույթների վրա, դժվար էր ճշգրտությամբ ընկալել «ձախ կենտրոնամետություն» գաղափարական ուղղվածության էությունը⁵: Ավելին, հղում կատարելով «Ջումհուրիյեթ» (*Cumhuriyet*) օրաթերթի հրապարակմանը,

³ Ahmad Feroz, *The Turkish Experiment ...*, p. 251.

⁴ Nurhan İnce and Robert Olson, *Yön and its influence on the leftist movement in Turkey and Foreign and Domestic Policy 1960-1964*, *Turcica: Revue D'etudes Turques*, t. XII, 1980, p. 186.

⁵ Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics...*, p. 48.

նշվում է, որ շրջանառության մեջ էին դրված «ձախ կենտրոնամետ» տերմինի վերաբերյալ 27 ձևակերպումներ ու մեկնաբանություններ⁶:

1966 թ. տեղի ունեցած կուսակցության տասնութերորդ համագումարում, 1961-1964 թթ. երկրի աշխատանքի նախարար աշխատած Բ. Էջևիթը, Իսմեթ Ինոնյուի բացահայտ օժանդակությամբ, ընտրվեց կուսակցության գլխավոր քարտուղար⁷: 1969 թ. ընտրությունների նախօրեին Բյուլենթ Էջևիթը շրջանառության մեջ դրվեց «ձախ ժողովրդավարություն» տերմինը, որը 1970-ական թթ. դարձավ ՀԺԿ-ի քաղաքական հռետորաբանության հիմնական տերմիններից մեկը: 1969 թ. հոկտեմբերի 12-ի ընտրություններում ՀԺԿ-ն ԱԿ-ին զիջեց այս անգամ արդեն 113 մանդատով՝ ստանալով քվեների 27,37 տոկոսը: Ընտրություններում կրած հերթական պարտությունը և երկու տարի անց 1971 թ. մարտի 12-ի ռազմական հռչակագիրը էլ ավելի ամրապնդեց Բյուլենթ Էջևիթի ու նրա գաղափարակիցների կողմից պաշտպանվող «ձախ ժողովրդավարության» և «ձախ քեմալիզմի» սկզբունքները⁸: Այդ իրադարձությունների հետևանքով կուսակցության ղեկավար կազմում գիտակցեցին, որ հարկավոր է հնավորինս հեռու դիրքավորվել «պետական ավտորիտարիզմից» ու որդեգրել հասարակական կացութաձևերի ու տնտեսական համակարգերի փոխակերպման արևմտաեվրոպական, հատկապես սկանդինավյան ու գերմանական սոցիալ-դեմոկրատական առավել հաջողված մոդելները: Նրանք նաև նպատակ դրեցին փոխարինել ԱԿ-ին, որը տարիներ շարունակ ընկալվում էր որպես ընտրագանգվածի հիմնական տրամադրությունները ներկայացնող զանգվածային կուսակցության: Գլխավոր քարտուղար ընտրվելուց հետո Էջևիթը ցանկանում էր նաև ՀԺԿ-ն «անհատների կուսակցությունից» դարձնել «գաղափարների կուսակցություն»: 1972 թ. մայիսին կուսակցության առաջնորդի պաշտոնում Էջևիթի ընտրվելուց ու Ինոնյուի 34-ամյա ղեկավարման

⁶ Ahmad Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy ...*, pp. 253-254.

⁷ Kiniklioğlu Suat, Bülent Ecevit: Transformation of a politician, *Turkish Studies*, v. 1, №. 2, 2000, p. 2.

⁸ Քեմալիզմի այլընտրանքային մեկնաբանությունների և Բ. Էջևիթի գաղափարական կողմնորոշման մասին մանրամասն տես Vahram Ter-Matevosyan, *The Kemalist Discourse in Turkey Between 1960 and 1980: Challenging the Republican Ideology?*, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, 2006, էջ 85-102:

շրջափուլի ավարտից հետո կարճ ժամանակահատվածում ՀԺԿ-ն կարողացավ նոր լույսի ներքո ներկայանալ ընտրագանգվածին:

1973 թ. հոկտեմբերի 14-ի ընտրություններում ՀԺԿ-ն ստացավ քվեների 33,29 տոկոսը (185 պատգամավորական մանդատ)՝ իսլամամետ «Ազգային փրկություն» կուսակցության հետ կազմելով կոալիցիոն կառավարություն: Ընտրություններում տարած հաղթանակը ՀԺԺ-ի նոր մարտավարության արդյունքն էր, որի ղեկավար կազմը որոշեց որդեգրել ընտրագանգվածի հետ աշխատանքի ԱԿ-ի մեթոդները, որն ենթադրում էր հովանավորչություն, ամբոխահաճո խոստումների ու պարտավորությունների ստանձնում և քաղաքային բնակչության հետ առանձնահատուկ աշխատանքի իրականացում: Պակաս կարևոր չէր նաև «Աշխատանքային արհիմությունների թուրքական համադաշնություն» (*Türk-İş*) հայտնի արհմիության աջակցությունը ՀԺԿ-ին, որի շնորհիվ քաղաքականապես ակտիվ աշխատավորական զանգվածները լրջորեն սատար կանգնեցին ՀԺԿ-ի ծրագրային դրույթների հրապարակայնացման գործին: Թեև այդ կառավարությունը գոյատևեց ընդամենը 11 ամիս՝ 1974 թ. հունվարից նոյեմբեր ամիսները, այնուհանդերձ էջիթին հաջողվեց լրջորեն խախտել քաղաքական դաշտի դիրքավորումները և նորովի ներկայացնել իր կուսակցության շահերը: 1976 թ. մարտին ՀԺԿ-ի 23-րդ համագումարում Բյուլենթ Էջևիթն էլ ավելի բյուրեղացրեց 1961 թ. ծրագրային դրույթներում առաջ քաշված դրույթները: Մերժելով զարգացման մարքսիստական և կապիտալիստական մոդելները՝ ՀԺԿ-ի նոր ծրագրում նորովի մեկնաբանվեցին քեմալիզմի «ժողովրդականություն» (*halkçılık*) և «էտատիզմ» (*etatizm*) տերմինները՝ ապացուցելու համար, որ գյուղաբնակ և քաղաքաբնակ քաղաքացիներն ունեն շահերի տարբերակված աստիճանակարգ և քեմալիզմի ծրագրային դրույթների ոչ նույնական ընկալում: Ուշագրավ է, որ Բ. Էջևիթի կողմից «ձախ ժողովրդավարություն» տերմինի ներմուծման ու քեմալիզմի «էտատիզմ» սկզբունքի վերանայման պահանջի միջև ՀԺԿ-ի ուսումնասիրողները չեն նկատել ակնհայտ հակասություններ: Բ. Էջևիթի առաջարկած «ձախ ժողովրդավարությանը» հնարավոր էր հասնել միայն դասական «էտատիզմի» ամբողջական կիրառման շնորհիվ, այսինքն, այն դեպքում, երբ պետությունը կկարողանար լիարժեք ուղղորդել տնտեսության գերական ճյուղերը և կարգավորել դասային պայքարը: Այլ կերպ, 1930-ական թթ., այսինքն քեմալիզմի պաշտոնական

պետական գաղափարախոսության վերածվելու տարիներին անգամ էտատիզմի սկզբունքը դիտվեց ոչ հեռանկարային և երկրի տնտեսվարող սուբյեկտներն ընդդիմացան դրա ամբողջական կիրառմանը: Չորս տասնամյակ հետո Բ. Էջևիթն, ըստ էության, ձգտում էր վերաբաշխել պետական ու հանրային հարստությունը և նորովի հաստատված պետական կարգավորման շնորհիվ հասնել զարգացած սոցիալ-դեմոկրատական մոդելի կիրառմանը, որը բնականաբար հանդիպելու էր երկրի արդյունաբերական հսկաների, խոշոր հողատերերի ու ազդեցիկ ձեռներեցների դժգոհությանը: Այլ խոսքերով. Էջևիթի կողմից առաջարկված հասարակական կացութաձևի տնտեսական բաղադրիչը նրա ծրագրային դրույթների ամենախոցելի բաղադրիչն էր:

1970-ական թթ. Թուրքիայում բնորոշվում են որպես գաղափարական-քաղաքական բևեռացման ու ծայրահեղ գաղափարախոսությունների հակամարտության տարիներ: Թեև քաղաքական դաշտում գործող բոլոր ուժերն էլ ընդգծում էին սոցիալական արդարության ու հավասար հնարավորությունների մասին, միայն ՀԺԿ-ին հաջողվեց հայեցակարգային կերպով մատուցել «ձախ ժողովրդավարության» մասին առավել մշակված ու հասարակության լայն զանգվածների համար առավել ընդունելի ծրագիրը: Թերևս դա էր պատճառը, որ 1970-ական թթ. Էջևիթին հաջողվեց ևս երկու անգամ որպես ՀԺԿ-ի նախագահ ստանձնել վարչապետի պաշտոնը՝ 1977 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ հունիսի 5-ի ընտրությունների արդյունքում ՀԺԿ-ն ստացել է բազմակուսակցական համակարգի ընթացքում ամենաշատ քվեները և պատգամավորական մանդատները՝ համապատասխանաբար 41,39 տոկոս և 213: Այնուհանդերձ, 1961 թ. սահմանադրության համաձայն 450 պատգամավորից բաղկացած խորհրդարանում կառավարություն կազմելու համար նրա քվեները բավական չէին, ուստիև, կարճատև ղեկավարումից հետո, 1977 հուլիս – 1978 թ. հունվար ընկած ժամանակահատվածում երկրի վարչապետն էր Սուլեյման Դեմիրելը՝ ԱԿ-ի ղեկավարը: 1970-ական թթ. ՀԺԿ-ի կառավարման ամենաերկար շրջանը 1978 թ. հունվարից – 1979 թ. նոյեմբեր ընկած 22-ամսյա կառավարման ժամանակահատվածն էր, որն երկար ժամանակահատված էր բռնություններով ու քաղաքական բախումներով բնութագրվող 1970-ական թթ. համար: Աջակողման և աջ կենտրոնամետ կուսակցությունների կողմից Բ. Էջևիթի հասցեին հնչող հիմնական քննադատությունը՝ վերջինիս կողմից սոցիալական դասերի

բաժանման հիման վրա երկրի կառավարումն իրականացնելու քաղաքականությունն էր, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման ուղղությամբ շոշափելի քայլեր չձեռնարկելը և մեծ քիզնեսի զարգացմանը խոչընդոտելը⁹:

Ավելին. ինքնատիպ զուգադիպությամբ Էջևիթի վարչապետության տարիներին Թուրքիայի տնտեսությունը գրեթե մշտապես ունեցել է խորը ցնցումներ¹⁰, որոնց ամենավերջին դրսևորումը 2001 թ. փետրվարյան ֆինանսատնտեսական ճգնաժամն էր, երբ երկրի վարչապետը կրկին Էջևիթն էր: Հայտնի թուրք քաղաքագետ Սունա Քիլին, ամփոփելով ՀԺԿ-ի գործունեությունը 1960-1970-ական թթ., նշում է, որ Բ. Էջևիթը, ձգտելով «ծախ կենտրոնամետության» միջոցով համակարգել և թարմացնել քենալիզմի վեց դրույթները, ստացավ քենալիզմի գաղափարախոսության, Արևմտյան սոցիալ-դեմոկրատիայի և թուրք հասարակության աճող ակնկալիքների միահյուսված համակարգ¹¹:

2. Զախակողմյան ուժերի տարանջատման փուլը

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջումը նոր էջ բացեց Թուրքիայի քաղաքական պատմության մեջ: Հեղաշրջումից երկու ամիս անց Բ. Էջևիթը հրաժարական տվեց կուսակցության նախագահի պաշտոնից, իսկ մեկ տարի անց երկրի բոլոր քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը կասեցվեց, որի արդյունքում երկրի հիմնադիր կուսակցությունը ևս զրկվեց քաղաքական գործընթացներին մասնակցելու իրավունքից: 1982 թ. նոյեմբերյան սահմանադրության անցումային դրույթների համաձայն՝ 1970-ական թթ. ակտիվ քաղաքական գործունեության ծավալած 723 անձ ընդմիշտ, 242 քաղաքական գործիչներ 10 տարով, իսկ 481-ը՝ 5 տարով զրկվեցին քաղաքականությամբ զբաղվելու իրավունքից, իսկ փակված կուսակցությունների անվամբ նոր կուսակցությունների վերաբացումը ևս 10 տարով արգելվեց: Զինվորականների եռամյա իշխանությունից հետո իրականացվեցին երկրի քաղաքական կյանքի

⁹ Kiniklioğlu Suat, Bülent Ecevit: Transformation..., p. 4.

¹⁰ Родионов Алексей, Турция: перекресток судеб: Воспоминания посла, Москва, 2006, с. 163, 204.

¹¹ Suna Kili, Kemalism in Contemporary Turkey, International Political Science Review, v. 1, №. 3, 1980, p. 398.

վերակենդանացման փորձեր և կուսակցություններ ստեղծելու թույլտվությանը հետևեց 15 նոր կուսակցությունների ստեղծումը: Ստեղծված կուսակցությունների շարքում մեզ առավել հետաքրքրում է 1981 թ. փակված ՀԺԿ-ի անդամների քաղաքական վերակողմնորոշման հարցը: Ուշագրավ է, որ 1983 թ. մայիսի 19-ին նախկին ՀԺԿ-ի անդամները հիմնադրեցին «Ժողովրդական» կուսակցությունը (*Halkçi Parti*)՝ նախ Նեջդեթ Չալփի, ապա Այդըն Գյուվեն Գյուրքանի գլխավորությամբ, որին մյուս երկու կուսակցությունների հետ միասին թույլատրվեց մասնակցել 1983 թ. նոյեմբերյան խորհրդարանական ընտրություններին: Հուլիսի 6-ին նախկին ՀԺԿ-ի կորիզը հիմնադրեց «Սոցիալ-դեմոկրատական» կուսակցությունը (*Sosyaldemokratik Parti*)՝ Իսմեթ Ինոնյուի որդու՝ Էրդալի գլխավորությամբ, որը քաղաքական դաշտում դիրքավորվեց որպես ՀԺԿ-ի իրավահաջորդ՝ որդեգրելով քեմալիզմի վեց դրույթները որպես կուսակցության գաղափարական խորհրդանիշներ¹²: 1985 թ. նոյեմբերի 4-ին նախկին ՀԺԿ-ում Էջևիթի կողմնակիցները հիմնադրեցին «Ձախ ժողովրդավարական» կուսակցությունը (*Demokratik Sol Parti - ՉԺԿ*)՝ Բյուլենթ Էջևիթի կնոջ՝ Ռահշանի գլխավորությամբ: Հասկանալի է, որ վերջինիս անվանադրման և կուսակցական շինարարության գործը վերապահված էր քաղաքական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքից զրկված Էջևիթին՝ ում ժամանակավորապես օգնելու էր իր կինը: Քընըքընօղլուի դիտարկմամբ՝ «Էջևիթը հիմնադրեց ՉԺԿ-ն այն հույսով, որ վերջինս դառնա բացառապես իր կուսակցությունը»¹³, որի պատճառով այն վերածվեց «ամուսինների կուսակցության»՝ փաստորեն չստեղծելով կուսակցության՝ որպես ֆորմալ հաստատութենական կառույցի հիմքեր:

1984 թ. մարտին կայացած տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններում «Սոցիալ-դեմոկրատական» կուսակցությունը ստացավ քվեների 23.4 տոկոսը (մոտ 4,5 մլն. քվե), որն երկրորդ արդյունքն էր «Մայր հայրենիք» կուսակցությունից հետո¹⁴: ՏԻՄ ընտրություններում այդ կուսակցության ստացած քվեները բավական բարձր ցուցանիշ էր, որը վկայում էր ձախակողմյան քաղաքական ուժի աճող հեղինակության մասին: 1985

---

12 Yeşilada Birol Ali, Problems of political development in the Third Turkish Republic, Polity, Winter, 1988, v. 21, № 2, p. 359.

13 Kiniklioğlu Suat, Bülent Ecevit: Transformation..., p. 12.

14 Cumhuriyet, 26-28 mart 1984.

թ. նոյեմբերի 3-ին «Ժողովրդական» և «Սոցիալ-դեմոկրատական» կուսակցությունները միավորվեցին, ստեղծելով «Սոցիալ-դեմոկրատական ժողովրդական» կուսակցությունը (*Sosyaldemokratik Halkçı Parti – ՍԴԺԿ*)՝ երդալ Ինոնյուլի գլխավորությամբ, որն էլ հետագա մի քանի տարիների ընթացքում դարձավ փակված ՀԺԿ-ի լիարժեք իրավահաջորդ քաղաքական ուժը: Ուշագրավ է, որ նորաստեղծ կուսակցության միավորման բանակցությունների ժամանակ Է. Ինոնյուն և Գ. Գյուրքենը հորդորեցին Բյուլենթ Էջևիթին ստանձնել նոր կուսակցության ղեկավարումը¹⁵՝ ի հեճուկս քաղաքականությամբ զբաղվելու վերջինիս վրա գործող արգելանքի: Բյուլենթ Էջևիթը սակայն մերժեց այդ կոչը և շարունակեց անուղղակիորեն մասնակցել իր կնոջ կողմից ղեկավարվող կուսակցության կազմակերպական աշխատանքներին՝ հուսալով, որ ռազմական հեղաշրջման պատճառով անավարտ մնացած իր գործը հնարավոր կլինի շարունակել միայն այդ ճանապարհով: Մեկ այլ կարևոր փաստ էր այն, որ հիշյալ վերոհիշյալ երկու կուսակցությունների միավորման ժամանակ «Ժողովրդական» կուսակցության 114 պատգամավորներից ոչ բոլորը անդամակցեցին ՍԴԺԿ-ին՝ 33-ը դարձան անկախ պատգամավորներ, իսկ 4-ը միացան «Զախ ժողովրդավարություն» կուսակցությանը¹⁶:

1987 թ. մյուս քաղաքական գործիչների հետ միասին քաղաքականության զբաղվելու արգելանքը վերացվեց նաև Էջևիթի վրայից և նա իրավունք ստացավ վերադառնալ ակտիվ քաղաքականություն: Այսպիսով, ինչպես կարելի է նկատել, 1980-ական թթ. ՀԺԿ-ի ներուժը պառակտված էր ու ներկայացված երկու մեծ հոսանքների ղեկավարների տեսքով՝ Երդալ Ինոնյուլի և Բյուլենթ Էջևիթի: Զիդին նշում է, որ 1980-ական թթ. նախկին ՀԺԿ-ի պառակտման պատճառը Բ. Էջևիթն էր ու նրա իդեալիստական պատկերացումները քաղաքական պայքարի ծավալման մասին ու անվստահության և անգամ ատելության զգացումը նախկին ՀԺԿ-ի անդամների հանդեպ¹⁷: Ավելին. քաղաքական գործընթացներից լինելով բավական հեռու, Բյուլենթ Էջևիթը չկարողացավ 1987 թ. նոյեմբերի 29-ի ընտրություններին նախորդող ժամանակահատվածում

¹⁵ Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics...*, p. 74.

¹⁶ Yeşilada Birol Ali, *Problems of political development ...*, p. 369.

¹⁷ Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics...*, pp. 75-76.

մեկտեղել կուսակցության ռեսուրսները և ստացավ քվեների 8,27 տոկոսը՝ չկարողանալով հաղթահարել 10 տոկոսանոց ընտրաշեմը: Փոխարենը. ՀԺԿ-ի իրավահաջորդ ճանաչված ՍԴԿ-ն ստացավ քվեների 24,74 տոկոսը (99 պատգամավորական մանդատ) կարողացավ խորհրդարանում դառնալ երկրորդ մեծության խմբակցությունը: Այսպիսով. ընտրություններում երկու կուսակցությունների ստացած քվեները միավորելիս նկատում ենք, որ նախկին ՀԺԿ-ի գաղափարախոսությունից սերող կուսակցությունները միասին ստացել են 33 տոկոս, որը բավական բարձր ցուցանիշ էր: Այս պարագան խոսում է նաև երկու տասնամյակ շարունակ Բ. Էջևիթի հռչակած սոցիալ-դեմոկրատական հասարակարգի ստեղծման գաղափարին հասարակությունում առկա աջակցության մասին: Հետագա տարիներին սակայն Բյուլենթ Էջևիթը երբեք հավակնություն չներկայացրեց ՍԴԿ-ի հետ միավորվելու վերաբերյալ, ավելին շարունակում էր քննադատել վերջինիս քաղաքականությանը: ՍԴԿ-ի քաղաքական հայացքները քրդական ու ալևիների հարցերի կապակցությամբ տարբերվում էին մյուս կուսակցություններից, քանի որ կուսակցության ղեկավարությունը դեմ չէր նրանց մշակութային ինքնավարություն շնորհելուն¹⁸: Արդ. ՍԴԿ-ն ևս ապրում էր ներկուսակցական պառակտումների ու ճյուղավորումների ժամանակաշրջան, որն հիմնականում արտահայտվում էր կուսակցության նախագահ՝ Էրդալ Ինոյուի, գլխավոր քարտուղար՝ Դենիզ Բայքալի և երրորդ թեկ՝ «առաջադիմականների» միջև ընթացող պայքարով: Հակասություններն առնչվում էին նաև այնպիսի խնդիրների, ինչպիսիք էին ՍԴԿ-ի խորհրդանիշները, հատկապես քեմալիզմի խորհրդանիշ համարվող վեց սկզբունքները և «վեց նետերից» բաղկացած նրա կարմիր կուսակցական դրոշը: Ուշագրավ է, որ միավորված «ժողովրդական» կուսակցության ղեկավար Գյուրքանի թեք կողմ էր «վեց նետերից» ազատվելու գաղափարին, մինչդեռ Է. Ինոյուի կարծիքով՝ «վեց նետերը» ընտրազանգվածին գրավելու ամենաարդյունավետ միջոցն էր: Կուսակցության անդամները համակարծիք չէին նաև քեմալիզմի վեց դրույթների մեկնաբանման վերաբերյալ. հատկապես սուր էին քննարկումները

---

¹⁸ Ayata Sencer & Ayata Ayşe-Güneş, The Centre-Left in Turkey, Turkish Studies, 2007, v. 8, № 2, p. 217.

«աշխարհիկության» (*laiklik*) ու ազգայնականության (*milliyetçilik*) սկզբունքների մեկնաբանության շուրջ¹⁹:

1991 թ. հոկտեմբերի 20-ին տեղի ունեցած ընտրություններում ՍԴԿ-ն ստացավ 20,75 քվե (88 պատգամավորական մանդատ) և Սուլեյման Դեմիրելի ղեկավարած «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցության հետ կազմեց կոալիցիոն կառավարություն, որը գոյատևեց մինչև 1995 թ.: Կոալիցիոն հուշագրում Է. Ինոնյուն պահանջեց թույլատրել նախկին կուսակցությունների վերաբացումը, որի շնորհիվ 1992 թ. հունիսին վերաբացվեց ՀԺԿ-ն անվամբ նոր կուսակցություն, որի ղեկավար ընտրվեց Դենիզ Բայթալը: Կուսակցական գաղափարախոսությունը ստացավ «Նոր ծախ» (*Yeni Solu*) անվանումը, որի հիմնական սկզբունքներն արտացոլված էին Դենիզ Բայթալի և Իսմայիլ Ջեմի հեղինակած համանուն գրքում²⁰: Շուտով ՍԴԿ-ի պատգամավորներից մի քանի տասնյակը շտապեցին անդամակցել վերաբացված ՀԺԿ-ին, որը դարձավ խորհրդարանական կուսակցություն: 1992-1995 թթ. երկու գաղափարակից կուսակցությունները գոյակցեցին, ավելին, 1994 թ. լույս տեսած ՀԺԿ-ի ծրագրում նշվում էր սոցիալական արդարության, հավասար հնարավորությունների մասին, դրանց հետ միասին մատնանշվում էր քաղաքական իսլամի ու էթնիկ անջատողականության դեմ պայքարի կարևորությունը:

3. ՀԺԿ-ն Դենիզ Բայթալի կառավարման տարիներին

1995 թ. հունվարի 29-ին ՍԴԿ-ն և ՀԺԿ-ն վերամիավորվեցին՝ ստանալով ՀԺԿ անվանումը, կուսակցության ժամանակավոր ղեկավար ընտրվեց Հիքմեթ Չեթինը, ավելի ուշ Դենիզ Բայթալը վերընտրվեց կուսակցության ղեկավարի պաշտոնում: Դեկտեմբերի 25-ի ընտրություններում ՀԺԿ-ն ստացավ քվեների 10,8 տոկոսը (49 պատգամավորական մանդատ), որն ամենանվազն էր ՀԺԿ-ի գոյության ընթացքում: 1995 թ. ընտրությունների նախորդած ընտրարշավում և հետագա քաղաքական գործընթացներում ՀԺԿ-ն խստորեն բարձրաձայնում էր իր անհամաձայնությունը քաղաքական իսլամի աճող ազդեցության կապակցությամբ: Բայթալին հաջողվեց

¹⁹ Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics...*, p. 57.

²⁰ Մանրամասն տես՝ Cem Ismail, *Yeni Solu*, Istanbul, 1992.

ստեղծել աշխարհիկ կարգերը խաթարել փորձող ուժերի՝ հատկապես իսլամամետ «Բարօրություն» կուսակցության դեմ պայքարող ճակատ: Նրա հռետորաբանության մեջ ընդգծվեցին աշխարհիկ կարգերին անվերապահ աջակցելու և քեմալականության հիմնադրույթները և Աթաթուրքի ժառանգությունը պահպանելու սկզբունքները: ՀԺԿ-ն իր աջակցությունը հայտնեց նաև 1997 թ. փետրվարի 28-ի ՋՈՒ-ի կողմից նախաձեռնած «թավշյա հեղաշրջմանը», երբ ԱԱԽ-ի նիստում վարչապետ Էրբաքանին վերջնագիր ներկայացվեց աշխարհիկ կարգերը քայքայող կառավարման մեթոդները արմատապես վերանայելու նպատակով:

Ներկուսակցական ձգնաժամը, կազմակերպական ու գաղափարախոսական կողմնորոշման խնդիրները, ծայրահեղ քեմալիզմի ու պետականակենտրոն մոտեցումների պատճառով 1999 թ. ապրիլի 18-ի ընտրություններում ՀԺԿ-ն չկարողացավ անցել 10 տոկոսի ընտրաշեմը և որպես քաղաքական ուժ առաջին անգամ դուրս մնաց խորհրդարանից²¹: Դենիզ Բայքալը հրաժարական տվեց և մայիսին կուսակցության ղեկավար ընտրվեց Ալթան Օյմենը, ով 15 ամիս ղեկավարեց կուսակցությունը: Այդ ընթացքում ՀԺԿ-ն որդեգրեց նոր գաղափարախոսական ուղղություն, որն ստացավ «Անատոլիական ձախ» (*Anadolu Solu*) անվանումը: 2000 թ. սեպտեմբերին Դենիզ Բայքալը նորից վերընտրվեց ՀԺԿ-ի նախագահ ու սկսեց նոր շունչ ու բովանդակություն հաղորդել «Անատոլիական ձախ» ուղեգծին: Նա պնդում էր, որ հենվելով աշխարհիկ-հանրապետական կարգերի քարոզչության ու Աթաթուրքի դերի վերաիմաստավորման վրա, հարկավոր է Արևելյան Թուրքիայի հասարակ մարդու շահերն ու առաջնահերթությունները դրվեն պետական քաղաքականության ու սոցիալական ծրագրերի հիմքում, որը պետք է հիմնված լինի էթնո-կրոնական ինքնության հավասար կարգավիճակի իրացման վրա: Այդ ծրագրի այդ դրույթների համաձայն, վերադառնալով անատոլիական արմատներին ու մշակութային ինքնությանը, հասարակական ակնկալիքների և ծախսակողմյան կուսակցական ղեկավարության վերնախավային ընկալումների միջև խորացած անջրպետը կվերանա: Կստեղծվի թուրքական ազգային

---

²¹ Ուշագրավ է, որ այդ ընտրություններում ամենաշատ քվեները (22, 19 տոկոս) ստացավ Բ. Էջևիթի «Ձախ ժողովրդավարական» կուսակցությունը:

ինքնությանը հարիր սոցիալ-դեմոկրատական զարգացման մոդել²²: Նման ինքնաքննադատական միտումների և քաղաքական օրակարգում առկա խնդիրների վերաբերյալ վերահիմաստավորված մոտեցումների շնորհիվ ՀԺԿ-ին հաջողվեց 2002 թ. նոյեմբերի 3-ի ընտրություններում ստանալ քվեների 19,41 տոկոսը (177 պատգամավորական մանդատ) և չափավոր իսլամամետ Արդարություն և զարգացում կուսակցության հետ միասին ստեղծեց երկկուսակցական խորհրդարան: 2002-2007 թթ. լինելով միակ խորհրդարանական ընդդիմությունը՝ ՀԺԿ-ին հնարավորություն ընձեռվեց հասարակությանը ներկայանալ առավել բյուրեղացված գաղափարախոսությամբ: Վերջին 5-6 տարիների ընթացքում կուսակցության դավանած քաղաքական հայացքները ստացան բազմաթիվ որակավորումներ. «ավտորիտար քեմալիզմ», «ծայրահեղ աջ ուղղվածություն», «ծայրահեղ ազգայնամոլություն» և այլն: Ընդհանուր առմամբ այն բնորոշվեց որպես փոփոխական ու պետականակենտրոն ուղղություն դավանող քաղաքական ուղեգիծ, որին բնականաբար ավելացան նաև կուսակցական կառավարման Բայքալի որդեգրած հակադեմոկրատական մեթոդները, նրա անհանդուրժողական կեցվածքը և այլն: Բայքալի ու նրա մերձավոր գաղափարակիների համար սեփական պայքարի նպատակը «դասական քեմալիզմի» երկարակեցության ապահովումն է՝ գործարկելով պետության և նրա համապատասխան ուժային հաստատությունների ռեսուրսները: Կրոնական ինքնության ու դրա քաղաքական ինքնարտահայտման խնդրի կապակցությամբ ՀԺԿ-ի ղեկավարության ծայրահեղ ընդգվածությունն առավել ցայտուն դրսևորվեց 2007 թ. ապրիլից-օգոստոս ընկած նախ նախագահական, հետո խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակահատվածում: ՀԺԿ-ն, նախ հրահրելով, ապա աջակցելով զինված ուժերի գլխավոր շտաբի ապրիլի 27-ին նախաձեռնած «էլեկտրոնային հեղաշրջման» գործողությանը, ընդդիմացավ նախագահի պաշտոնի համար արտգործնախարար Աբդ. Գյուլի թեկնածության առաջադրմանը՝ դիմելով Սահմանադրական դատարան՝ Նախագահի ընտրության ընթացակարգը խախտելու պատճառով նախագահի ընտրության արդյունքներն անվավեր ճանաչելու հայցով: Այդ իրադարձությանը

---

²² Ataya Ayşe Güneş, The Republican People's Party, Turkish Studies, v. 3, № 1, 2002, p. 112.

հաջորդած և նախորդող տարիներին ևս ՀԺԿ-ն չէր վարանում ԱԶԿ-ի գրեթե բոլոր օրենսդրական ու սահմանադրական փոփոխությունները բողոքարկել ՍԴ-ում, որով վերջինիս որպես դատական իշխանության մարմնի ավելի շատ ներքաշեց քաղաքական գործընթացներում:

Վերջին՝ 2007 թ. հուլիսի 22-ի ընտրություններում ՀԺԿ-ն, դաշինք կազմելով «Ձախ ժողովրդավարական» կուսակցության հետ, ստացավ քվեների 20,85 տոկոսը (112 պատգամավորական մանդատ) և ԱԶԿ-ի ու «Ազգային շարժում» կուսակցության հետ միասին մտավ խորհրդարան: Այդ դաշինքը հնարավոր եղավ, քանի որ 2006 թ. կուսակցության առաջնորդ Էջևիթը մահացել էր և նրա կնոջ մեկուսացվածության պայմաններում հնարավոր եղավ ստեղծել այդ նախընտրական դաշինքը: Հետագայում, ՀԺԿ-ից ու ԱՀԿ-ից առանձնացան մի շարք պատգամավորներ ու խորհրդարանում ստեղծվեցին նոր խմբակցություններ՝ «Ձախ ժողովրդավարական» կուսակցությունը, քրդամետ «Դեմոկրատական հասարակություն» կուսակցությունը: Վերջին երեք տարիների ընթացքում ՀԺԿ-ն, ազգայնական «Ազգային շարժման» կուսակցության հետ միասին, շարունակեց խոչընդոտել ԱԶԿ-ի սահմանադրական բարեփոխումներին էլի ավելի խորացնելով երկիրը պառակտող ու հասարակության երկվության պատճառ դարձած հիմնախնդիրների: Այս ընթացքում պարզ դարձավ նաև, որ ի տարբերություն Սոցինտերնի մաս կազմող և սոցիալ-դեմոկրատական սկզբունքներ դավանող եվրոպական մյուս քաղաքական կուսակցությունների, ՀԺԿ-ի սոցիալ-դեմոկրատական մոդելը արտացոլում էր թուրքական քաղաքական ու գաղափարախոսական մշակույթի առանձնահատկությունները: Ավելին, ըստ թուրք վերլուծաբանների, ՀԺԿ-ի համեստ ընտրական արդյունքների պատճառները պետք է փնտրել սոցիալ-դեմոկրատիայի դասական սկզբունքներից շեղվելու և էթնիկական, աշխարհիկ ու կրոնական խնդիրների վրա կենտրոնանալու մեջ²³:

2010 թ. մայիսին սկանդալային պատմության պատճառով Դենիզ Բայթալը հրաժարական տվեց և մայիսի 22-ին կուսակցության թվով իններորդ առաջնորդ ընտրվեց նախկին քաղաքացիական ծառայող Քենալ Քըլըչդարոլուն: Պատվիրակների կողմից կուսակցության համագումարում նրան տրված ծայները խոսում են նրա հետ կապվող հույսերի մասին, իսկ օտարերկրյա մեկնաբաններն այն վերլուծում են

²³ Ayata Sencer & Ayata Ayşe-Güneş, *The Centre-Left...*, p. 230.

հետևյալ ձևակերպմամբ՝ «Կուսակցությունը փոխեց առաջնորդին, իսկ առաջնորդը կփոխի՞ կուսակցությունը»²⁴:

Եզրակացություն

Վերջին հինգ տասնամյակների ընթացքում Թուրքիայի հիմնադիր ու ամենահին կուսակցությունն անցավ մի շարք փոփոխությունների, որի սկզբնափուլ կարելի է համարել 1957 թ. Հռչակագիրը, հետագայում՝ 1961 թ., 1964 թ., 1972 թ. և 1976 թ. համազումարները: ՀԺԿ-ի գաղափարական կողմնորոշման ու երիտասարդացման շնորհիվ հնարավոր դարձավ նորովի դիրքավորվել երկրի քաղաքական դաշտում: 1964 թ. առաջ քաշված սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածությանը և «ձախ կենտրոնի» գաղափարախոսությանը պահանջվեց ևս 13 տարի որպեսզի ամբողջության ընկալվի ու գնահատվի հասարակության կողմից և դա էր պատճառը, որ 1977 թ. ՀԺԿ-ն ստացավ բազմակուսակցական ընտրությունների ընթացքում ամենաշատ քվեները: Այդ հաջողությունը չի գերազանցվել մինչ օրս: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը ծանր հարված հասցրեց ՀԺԿ-ին ու նրա գաղափարական հիմքերին: Արդյունքում, 1980-ական թթ., այդ քաղաքական ուժը ներկայացավ պառակտված կերպով կենտրոնանալով՝ Էրդալ Ինոնյուի և Բյուլենթ Էջևիթի քաղաքական կերպարների շուրջ: Բ. Էջևիթն, ըստ էության, չցանկացավ իր անավարտ գործը շարունակել իր նախկին կուսակիցների հետ, որոշեց հիմնել նոր կուսակցություն: Փոխարենը, Էրդալ Ինոնյուի գլխավորած ՍԴԺԿ-ն, ներկայանալով որպես ՀԺԿ-ի իրավահաջորդ, ըստ հնարավորության, կարողացավ փոխարինել ՀԺԿ-ին: 1992 թ. ՀԺԿ-ի վերաբացմամբ և 1995 թ. ՍԴԺԿ-ի և ՀԺԿ-ի միավորմամբ թվում էր, թե ՀԺԿ-ն կվերականգնի իր երբեմնի ազդեցիկ դիրքը ձախակողմյան ուժերի շրջանում: Իրականում, 1990-2000-ական թթ. ՀԺԿ-ի գերխնդիրը դարձավ նոր, հասարակության համար գրավիչ գաղափարախոսական տարբերակների փնտրտուքը: Իրարահաջորդ գաղափարախոսությունները, որոնք ունեին իրականության զգացումի պակաս, միախուսվեցին կուսակցության ղեկավար Դենիզ Բայթալի կառավարման ոչ-կառուցողական մեթոդների հետ, որոնց պատճառով

²⁴ A new Kemal: Kemal Kılıçdaroğlu gives new hope to the Turkish opposition, The Economist, 27 May 2010, <http://www.economist.com/node/16219855>.

էլ ՀԺԿ-ին չի հաջողվում նորովի ներկայանալ հասարակությանը: Իսլամական ինքնության ու կամարտահայտմանն ընդդիմացող, քրդական հարցում անհանդուրժողականություն և քեմալիզմի աշխարհիկ ու հանրապետական սկզբունքների մոլի պաշտպանության դիրքերից հանդես եկող ՀԺԿ-ն ունի ժողովրդավարական զարգացման հետ անհամատեղելի սկզբունքներ: 2010 թ. մայիսի կուսակցության ղեկավարության փոփոխությունը կարող է նոր լիցք հաղորդել կուսակցության ներուժի ինքնաքննադատական վերաիմաստավորման գործին:

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY BETWEEN 1960 AND 2010: THE HALF CENTURY OF TRANSFORMATION OF A PARTY FOUNDING THE REPUBLIC OF TURKEY

The article discusses the history of one of the key political parties in Turkey which founded the republic in 1923 – the Republican People's Party. Starting from 1960 the party went through multiple phases of transformations. Each phase was characterized by extensive revision of party's ideological standing concerning some fundamental issues of Turkey's development. The RPP's profound support of republican-secular principles of Kemalist discourse insisted the party's leadership to rethink the ways to collaboration and consensus with emerging tide of political Islam in Turkey. Leaders of the party for the given period İsmet İnönü, Bülent Ecevit and Deniz Baykal left their imprint on the nature of the RPP's ideological and management transformation. Now, with the new leader Kemal Kılıçdaroğlu, who assumed the leadership of the party in May 2010, the RPP will go through new phase of development.

ԿԱՌԻՆԵ ՍԱՄԿԵԼՅԱՆ

ՀԱՍՏՈՐԱԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ԵՎ ՆՐԱ ՇՈՒՐՋ (2009-2010 թթ.)

Տնտեսական և ֆինանսական խնդիրների բնագավառի պատմության հայտնի մասնագետ, պատմաբան, Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Նայալլ Ֆերգյուսոնը համարվում է ժամանակակից առավել հետաքրքիր հետազոտողներից մեկը, որի 2006 թ. հրատարակված «Աշխարհի պատերազմը» գրքում նկարագրվում և ամփոփվում են XX-րդ դարի պատմության ոչ միայն դրական տեղաշարժերը, այլ նաև հիմնականում՝ պատերազմների և զինված ընդհարումների, ռազմական հակամարտությունների դաժան հետևանքները, ավերը, մարդկային անդառնալի կորուստները: 2008 թ., նրա հետ հարցազրույցում, այն հարցին թե՛ որոնք են մոտակա երկու տասնամյակների ընթացքում մարդկության զարգացման «լավագույն» և «վատթարագույն» սցենարները, Նայալլ Ֆերգյուսոնը, նշել է, որ գոյություն չունի ապագայի միակ հնարավոր տարբերակ, քանի որ նման տարբերակները բազմաթիվ են, որոնցից պետք է ընտրություն կատարել: Նա առանձնացրել է հետևյալ «վատթարագույն» զարգացման հնարավոր սցենարը՝ «Մերձավոր Արևելքում հակամարտության սրում՝ Իրաքի սահմաններից դուրս և ողջ տարածաշրջանի ընդգրկումով, որին կմասնակցեն ոչ միայն ԱՄՆ-ը և Իրանը, այլ նաև Իսրայելը, Սաուդյան Արաբիան, Սիրիան, հնարավոր է նաև Եգիպտոսը և Թուրքիան: Այդ դեպքում դա կլինի նույնքան հակամարտություն իսլամի ճյուղերի՝ շիաների և սուննիների, որքան, ասենք, իսլամի և մնացած աշխարհի, կամ իսլամի և արևմուտքի միջև: Այստեղ կա պոտենցիալ: Հսկա պայթյունի համար բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները առկա են: Եթե այդպիսի հակամարտությունը վերահսկողությունից դուրս գա, ապա դա կլինի իսկական աղետ: Մենք գիտենք, որ նման բաներ երբեմն տեղի են ունենում»¹:

¹ St'u Neopredelennoe budущеe mira, "Деловой экспресс", № 35, сентябрь, 2008, с. 22.

Որպես «վատթարագույն» տարբերակ ընդգծվում է հակամարտությունների լայնածավալ զարգացումն ու պայթյունը Մերձավոր Արևելքում: Եվ քանի որ կանխատեսումները ամեն գնով խուսափելու և համապատասխան միտված, խաղաղասիրական նկատառումներով առաջնորդվող քաղաքականություն վարելու, որդեգրելու և զարգացնելու նպատակ ունեն, ուրեմն «լավագույն» տարբերակը պատմաբանի կարծիքով «Մերձավոր Արևելքի բոլոր ուժերին ներգրավելն է միասնական համաշխարհային տնտեսության ոլորտում, Մերձավոր Արևելքի երիտասարդությանը ուղղորդելու համար, որ ավելի լավ կլինի, եթե փող աշխատեն, ոչ թե մարտնչեն: 1960-ական թվականների հին կարգախոսը հնչում էր այսպես՝ «Զբաղվեք սիրով, ոչ թե պատերազմով»: Ես կարծում եմ, որ «զբաղվեք փող աշխատելով, ոչ թե պատերազմով» - ամենանպատակահարմարն է:

Ուշադրության արժանի են նաև այս տարբերակների հեղինակի մտավախությունները կապված համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի հնարավոր քայքայիչ հետևանքների հետ²:

Մերձավոր Արևելքի երկրների հասարակական քաղաքական իրադրության ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է և կարևոր ոչ միայն տվյալ երկրի նորագույն պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Ավելի քան հրատապ է դառնում քաղաքական դաշտի հանդեպ հետաքրքրությունը տարածաշրջանային ազդեցությունների, հնարավոր զարգացումների առումով: Հետազոտությունների ուշադրության առանցքում են ոչ միայն քաղաքական զարգացումները Իրաքի ներսում, այլ նաև Իրաքի շուրջ:

Այս առումով հետաքրքիր է հետևյալ սցենարների մասին մամուլում հրապարակումը արդեն 2010 թ. կապված Պենտագոնի «Չորսամյա պաշտպանողական տեսության» հետ՝ «Ամերիկյան երկու պատերազմ չի ձգի» վերնագրով³:

ԱՄՆ-ի առաջիկա «Չորսամյա պաշտպանողական տեսության» ծրագրերում առաջնահերթ են դառնում միաժամանակյա գործողությունների անցկացումը՝ հնարավոր ահաբեկչական ռազմական գործողություններին ի պատասխան, Աֆղանստանում, Իրաքում, ինչպես նաև երկրագնդի այլ մասերում:

---

² Նույն տեղում:

³ Америка не помянет две войны, “Независимая газета”, 2.02.2010.

2011 թվականի ռազմական ծախսերի համար նախատեսվող բյուջեի չափը, որը նոր «Չորսամյա պաշտպանողական տեսության» հրապարակման ֆոնի վրա, Պենտագոնը ամերիկյան Կոնգրեսին է ներկայացրել, նախկինից 44 մլրդ դոլար ավելի է և կկազմի ռեկորդային 708 մլրդ: Այդ միջոցների զգալի մասը նախատեսված է Իրաքում և Աֆղանստանում պատերազմների ֆինանսավորման համար⁴:

Տեղին է հիշեցնել, որ Բարաք Օբամայի նախընտրական կամպանիայի շրջանում արդեն տիրում էր այն համոզումը, որ նրա ընտրվելով, Իրաքում ամերիկյան ներկայությունը կավարտվի: Միաժամանակ կար հետևյալ մտավախությունը, «Դա մեծ ռիսկի գործոն է, որովհետև ժամանակից շուտ իրաքյան նախագիծը թողնելով, Օբամայի ադմինիստրացիան Իրաքը կթողնի քառսի մեջ: Այստեղ ամեն ինչ սկսել է ավել կամ պակաս կարգի ընկնել, կան իրադրության բարելավման նշաններ: Դա մեծ հույս է ներշնչում, սակայն այդ ամենը կարող է լրիվ խորտակվել, եթե նոյեմբեր ամսվա շրջանում պարզ դառնա, որ նոր ադմինիստրացիան Իրաքում իրադրությունը կայունացնելու ռեալ մտադրություններ չունի»⁵:

Իրաքում իրադրության կայունացումը միայն հոգուտ ԱՄՆ-ի չի դիտարկվում:

«Եվ նույնիսկ ոչ հանուն իրենց՝ Միացյալ Նահանգների, այլ հանուն բոլորի, որովհետև ձախողումը Իրաքում և նրա վերադարձը քաղաքացիական պատերազմի իրավիճակին, ինչպես էր 2006 թվականին, համաշխարհային տնտեսության վրա շատ թանկ կնստի»⁶: Փաստորեն պարզորոշ գծագրվում են ԱՄՆ-ի հետագա քաղաքականության նպատակները Իրաքի հետ առնչություններում, նաև համաշխարհային տնտեսական հանգույցներում:

Այդ նույն ժամանակահատվածում Ջոնս Հոպկինսի անվան համալսարանին կից Ֆունդամենտալ միջազգային հետազոտությունների դպրոցի պրոֆեսոր Ջրիգնև Բժեգինսկու արտահայտած կարծիքի համաձայն՝ Իրաքյան պատերազմը «հիվանդագին, չհաջողված ավանտյուրա էր», «պատերազմ սեփական ընտրությամբ», բացարձակապես անտեղի:

---

⁴ Նույն տեղում:

⁵ St'iv Neopredelennoe buduschee mira, "Деловой экспресс", № 25, сентябрь, 2008, с. 22.

⁶ Նույն տեղում:

Նա նշել է, որ Իրաքից զորքերի դուրսբերումը խելամիտ գործ է: «Ես արդեն համարյա երկու տարի է, ինչ հանդես եմ գալիս համակարգված բանակցային գործընթացի օգտին Իրաքի առաջատար ղեկավարների հետ ողջ քաղաքական և կրոնաթմբիկ հատվածում, համատեղ որոշելու համար այդ երկրից մեր հեռանալու ժամկետը»⁷:

Դեռևս 2008 թ. դեկտեմբերին Բաղդադի հետ համաձայնեցված փաստաթուղթը օտարերկրյա զորքերին թույլատրում էր Իրաքի տարածքում օրինական հիմունքով մնալ մինչև 2011 թվականը: Սակայն Պենտագոնի ղեկավար Ռոբերտ Գեյթսը հայտարարել է, որ Իրաքում ԱՄՆ-ի ռազմական առաքելությունը ավարտվում է և հիմնական զորամիավորումները Իրաքում այլևս անելիք չունենալով, կհեռանան⁸:

ԱՄՆ-ի նախագահ Բարաք Օբաման ՋԼՄ-ների ներկայացուցիչներին պատմել է Իրաքից ամերիկյան զորքերի դուրսբերումը արագացնելու և ԱՄՆ-ի տնտեսությունը վերաշխուժացնելու մասին: ԱՄՆ-ի նախագահը 2009 թ. գարնանը խոստանում էր, որ Իրաքում տեղաբաշխված 140 հազ. ամերիկացի զինծառայողների մեծ մասը տուն կվերադառնա մեկ տարում⁹: Բարաք Օբաման այդ ժամանակ վերջնաժամկետ էր նշում 2010 թվականի օգոստոսը:

Եվ քանի որ կռալիցիոն զորամիավորումների շարքում էին նաև բրիտանացի զինծառայողներ, 2009 թ. մարտի վերջին Մեծ Բրիտանիան սկսեց Իրաքից պաշտոնապես դուրս բերել իր սեփական զորամիավորումները: Համաձայն հաղորդագրության՝ բրիտանացի 4 հազար զինծառայողների մեծ մասը Իրաքից դուրս կբերվի մինչև մայիսի 31-ը: Իրաքում մնացող 4 հարյուր բրիտանացի զինծառայողները կգբաղվեն իրաքցի զինվորների և նավաստիների վերապատրաստությամբ: Նույն տեղեկատու աղբյուրը նշում է, որ գեներալ-մայոր Անդրի Սելմոնը հրամանատարական իր լիազորությունները փոխանցել է Իրաքի հարավում տեղաբաշխված միջազգային ուժերի ամերիկացի գեներալ Մայքլ Օետսին¹⁰:

---

⁷ Նույն տեղում, էջ 23:
⁸ «Ազգ», 3.03.2009:
⁹ Նույն տեղում:
¹⁰ «Ազգ», 1.04.2009:

Նախատեսված էր, որ 2009 թ. առաջիկա վեց ամսում՝ մինչև նույն թվականի սեպտեմբեր, ամերիկացի 12 հազ. զինվորական Իրաքից կհեռանա: Մարտի վերջերին նախատեսվում էր Իրաքի կառավարությանը փոխանցել ամերիկացիների իրաքյան օբյեկտներից 74-ը¹¹:

2009 թ. հուլիսի 3-ին ԱՄՆ փոխնախագահ Ջո Բայդենը անսպասելիորեն մեկնեց Իրաք: Սա այդ պաշտոնում նրա առաջին այցելությունն էր այդ երկիրը, իսկ նախորդ այցելությունների ժամանակ նա զբաղեցնում էր ամերիկյան սենատի արտաքին քաղաքականության հանձնախմբի նախագահի պաշտոնը: Այս այցելության նպատակն էր պաշտոնապես հետևել Իրաքից ամերիկյան զորքերի դուրսբերման ընթացքին¹²: Օրակարգում էին այցելություններ, պաշտոնական հանդիպումներ Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանու, վարչապետ Նուրի ալ Մալիքիի և խորհրդարանի նախագահ Այադ ալ Սամարայիի հետ¹³:

Այս այցելությանը հետևեց Վաշինգտոնի և Բաղդադի միջև երկկողմանի համաձայնագիրը քվեարկության ներկայացնելու նախագիծը, ինչը հավանության արժանացրեց Իրաքի կառավարությունը: Այս համաձայնագիրը անվտանգության ոլորտին է վերաբերվում: Համաձայնագիրը քվեարկությամբ անցկացնելը դիտվեց որպես կարևոր քայլ Իրաքից ամերիկյան զորքերի դուրսբերման գործում, ինչը նախատեսվում է ավարտին հասցնել 2012 թ.: Միաժամանակ պարզ էր դառնում, որ Իրաքում համաժողովրդական համաձայնագրի մերժման դեպքում 130 հազ. ամերիկացի զինծառայողներ ստիպված կլինեն մեկ տարվա ընթացքում հեռանալ երկրից: Այդ օրենքի նախագիծը Իրաքի խորհրդարանում նախատեսվում էր վավերացնել 2009 թ. սեպտեմբերին¹⁴:

2010 թ. Քուվեյթի վրայով Իրաքից Աֆղանստան, ինչպես նաև ետ՝ Ամերիկա, արդեն 2,2 մլն միավոր զենք և սարքավորում դուրս է բերված, ինչը ընդհանուր ռազմատեխնիկայի ընդամենը 35%-ն է, որ պետք է Իրաքից դուրս բերել մինչև 2010 թ. օգոստոսը:

---

¹¹ «Ազգ», 10.03.2009:

¹² «Ազգ», 4.07.2009:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ “Независимая газета”, 19.08.2009.

Ինչպես նշեցինք, Բարաք Օբամայի հրամանով, արդեն 2010 թ. օգոստոսի վերջին ամերիկյան զորամիավորումները պետք է դուրս բերվեին Իրաքից, բացառությամբ օժանդակ 35-50 հազ., որոնք պետք է ժամանակավորապես մնային երկրում¹⁵:

Ամերիկացի գեներալ Ուիլյամ Վեբսթերի կարծիքով՝ այդ հոծ լոգիստիկ գործողությունը դարձել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հաջորդող ժամանակահատվածում ամենախոշորագույնը¹⁶: Խոսքը վերաբերվում է Իրաքից ամերիկյան անձնակազմի հետ ռազմական տեխնիկայի դուրսբերմանը Քուվեյթի վրայով¹⁷: «Իրաքից ճողոպրում են Աֆղանստան; Ինչու՞» սա էլ մեկ այլ ուսումնասիրության խնդիր է, կապված տարածաշրջանում ամերիկյան քաղաքականության հետ արդեն Բարաք Օբամայի պաշտոնավարման ընթացքում: «Ինչու՞ նրանք չեն հեռանում մյուս հոշոտված մուսուլմանական երկրից՝ Աֆղանստանից, որն ի դեպ նավթ էլ չունի»: Այս և նման հարցադրումները կապված են աշխարհաքաղաքական հզոր և տեսանելի, հեռուն գնացող շարժառիթների հետ՝ պայքար ահաբեկչության դեմ, տարանցիկ ուղի դեպի Հնդկական օվկիանոս, ճնշում Պակիստանի վրա և այլն: Պարզվում է, որ այսքանը բավարար չեն գնահատելու համար իրադրության ճշգրիտ պատկերը, քանի որ կան նաև ոչ պակաս կարևոր խթանիչ, ախորժաբեր գործոններ, հանուն որի ուժեղացվում է ամերիկյան ռազմական ներկայությունը Աֆղանստանում: Մամուլի ուշադրության կենտրոնից չեն վրիպում այս հարցադրումները, դրան ավելացրած ամերիկաիրաքյան ռազմական հակամարտությունը, դրա շարժառիթները՝ արդեն կատարված ավերածություններից տարիներ անց նույնպես: «Երբ ամերիկացիները ագրեսիա ձեռնարկեցին Իրաքի դեմ, ապա ամեն ինչ գլխավորապես վերագրվեց նավթի վերահսկմանը (գումարած Իսրայելի անվտանգության ապահովումը)», իսկ ՄԱԿ-ի տվյալներով Աֆղանստանում արտադրվում է 18 հազ. տոննա թմրանյութ կամ հերոինի 93%-ը: Պարզվում է, որ Իրաքից Աֆղանստան ամերիկյան զորքերի տեղափոխման «Օբամայի պլանը» ունի նաև այլ «շահագրգռություն» և նպատակներ: «Ամերիկացիների կողմից Աֆղանստանի խաշխաշի պլանտացիաների և թմրանյութերի

---

¹⁵ Նույն տեղում, 28.04.2010:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

արտադրության վերահսկողությունը հանգեցրել է այն բանին, որ այդ «տնտեսության ճյուղը» օկուպացման տարիներին աճել է 44 անգամ, իսկ այդ «մահաբեր արդյունաբերության» մեջ արդեն ներգրավված է 2 մլն-ից ավելի մարդ՝ երկրի յուրաքանչյուր յոթերորդ աշխատունակ անձը»¹⁸:

Եվ քանի որ գենք ու զինամթերքի, ռազմական տեխնիկայի տեղափոխումը Աֆղանստան իրականացվում է Քուվեյթի վրայով, ապա Քուվեյթի հանդեպ նույնպես ուշադրությունը ավելի սևեռուն է, ինչը քաղաքական դիտարկումների, մեկնաբանությունների դաշտից չի կարող անտեսվել: «Независимая газета»-ն գրում է՝ «1991 թ. Սադամ Հուսեյնի պարտությունից հետո այդ էմիրությունը մնում է ամերիկյան սվինների պաշտպանության ներքո: Սակայն Քուվեյթի կառավարությունը ջանում է իր միջազգային դիրքերը ամրապնդել, երկխոսություն զարգացնելով Ռուսաստանի հետ», միաժամանակ ավելացնելով, որ 1991 թ. Քուվեյթի դեմ իրաքյան ռազմական հակամարտության՝ պատերազմի հետևանքով, ավերածությունները արդեն վերացվել են, սակայն «Իրաքից դեռ մինչև օրս հայրենիք չեն վերադարձվել բոլոր ռազմագերիները, զոհվածների աճյունները վերահուղարկավորելու համար»¹⁹:

Իրաքում խաղաղ բնակիչների շրջանում զոհերի թիվը ավելանում էր արդեն ոչ պատերազմական պայմաններում: 2009 թ. ապրիլին Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ Մալիքին ամերիկացիներին մեղադրեց անվտանգության համաձայնագրի խախտման մեջ: Այն ժամանակ ամերիկյան զորքը ալ Կուտ քաղաքում իրականացրել էր հատուկ գործողություն, որի ընթացքում զոհվել էր մի քանի խաղաղ բնակիչ: Բաղդադի հետ կնքված անվտանգության պայմանագրի համաձայն, մինչև 2009 թ. հունիսի 30-ը համաձայնեցված էր ամերիկյան զինծառայողներին դուրս բերել Իրաքի քաղաքներից: Ինչպես նշել է Իրաքում ամերիկյան զորքի հրամանատար գեներալ Ռեյ Օդիերնոն, չնայած այդ որոշման ընդունվելը, իրաքյան որոշ բնակավայրերում շարունակվում է ահաբեկչական խմբավորումների ակտիվությունը: Այդ վտանգի առունով հատկապես նավթառատ Մոսուլ քաղաքն է ընդգծված, որտեղից ամերիկյան զորքի դուրսբերումը հետաձգվեց:

---

¹⁸ «Ազգ», 12.03.2009:

¹⁹ США вывозят военную технику из Ирака, “Независимая газета”, 28.04.2010.

Ըստ Օդիերնոյի, Իրաքի բանակի հնարավորությունները «զգալիորեն ընդլայնվել են»²⁰:

Պենտագոնի ներկայացուցիչ գեներալ-մայոր Դեվիդ Պերկինսը Իրաքում իրադրությունը բնութագրել է «խիստ անկայունից» դառնալով «կայուն» և որ վերջին վեց տարում բռնարարքների ցուցանիշները ամենացածրն են: Հակառակ այդ անդունների, իրական կյանքն Իրաքում հեռու է «կայուն» լինելուց:

2010 թ. մայիսի 10-ին մի շարք պայթյունների և փոխիրաձգությունների հետևանքով Իրաքում զոհերի թիվը անցել է հարյուրից, և մի քանի հարյուր մարդ վիրավորվել է: Հիլայուն ավելի քան քառասունհինգ մարդ է զոհվել, մանածագործական ֆաբրիկայում տեղի ունեցած երեք պայթյունների հետևանքով: Բասրայում նույնպես պակաս չեն նման բռնարարքները: Այստեղ այդ նույն շաբաթվա ընթացքում յոթ մարդ է զոհվել պայթյունի հետևանքով:

Բաղդադում սպանվել է երկրի ազգային անվտանգության ծառայության յոթ աշխատակից: Ջոհեր են եղել նաև Ֆալուջայում և Մոսուլում²¹:

Եվ քանի որ վերը նշված դեպքերը մարդկային անդառնալի կորուստներով, նաև խաղաղ բնակչության շրջանում, շղթայական անվերջանալի և դատապարտելի շարք են կազմում, իրավիճակը վկայում է, որ Իրաքը այդպես էլ չգտավ խոստացված խաղաղությունն ու ժողովրդավարությունը:

Հետաքրքրական է, որ Իրանի նախագահ Ահմադինեջադը իր պարտքն է համարել դիմել օտարերկրյա զինվորականներին Իրաքից և Աֆղանստանից շուտափույթ հեռանալու հորդորով: 2009 թ. սեպտեմբերի 22-ին (երեքշաբթի օրը) նա հայտարարել է, - «Ես ձեզ խորհուրդ եմ տալիս վերադառնալ ձեր երկրները և գումարներ ծախսել ոչ թե ռազմական հսկայական ծախսերի, այլ այն խնդիրների վրա, որ ծառացած են ձեր ժողովուրդների առաջ»:

Ձինվորական շքերթի ժամանակ, դիմելով Արևմուտքի երկրներին, նա ավելացրել է, որ իր կարծիքով՝ իրաքցիներն ու աֆղանացիները «թշնամաբար են վերաբերվում օտարականների ներկայությանը, և այդ պատճառով երկարաժամկետ հեռանկարներում օտարերկրացիները

---

²⁰ «Ազգ», 4. 04. 2009:

²¹ “Независимая газета”, 12. 05. 2010.

չեն կարող հուսալ տարածաշրջանում զինվորական ռազմակայաններ տեղադրելու մասին»²²:

Իրաքում ստեղծված անկայուն վիճակը բացասաբար անդրադարձավ նաև տեղի հայ համայնքի կյանքին, քանի որ կրոնադավանական գործոնը չի կարելի անտեսել: Ինչպես նշում են Միացյալ Նահանգների կոնգրեսի դեմոկրատ անդամներ Թիմ Ուալզը և Բեթի Մըք Քոլումը պետքարտուղար Հիլարի Բլինթոնին մայիսի 14-ին հղած իրենց դիմում-առաջարկում` «իրաքահայերը քրիստոնյա են և հետապնդումների են ենթարկվում»: Նրանք առաջարկել են ստեղծել հիմնադար՝ օգնելու համար իրաքահայերին Հայաստան տեղափոխվելու գործում: Ինչպես գրում է «Հայաստանի Հանրապետություն» թերթը` «Օրենսդիրները նամակում նշում են, որ Հայաստանը նշանակալից քայլեր է կատարել փախստականներին ընդունելու համար, նրանց տրվում է քաղաքացիություն և ապրելու տեղ»²³:

Այս առաջարկին միացել և նամակը ստորագրել են հինգ կոնգրեսականներ, այդ թվում Ադամ Շիֆը, Ֆրենկ Փալոնը: Հանրապետական կուսակցությունից Քոլին Փիթերսոնը ևս աջակցություն է հայտնել և միացել է այդ առաջարկին, թեև նրա ստորագրությունը չկա²⁴:

Իրաքի քրիստոնյա ազգաբնակչության դժվար վիճակի, հատկապես հայերի Հայաստան հայրենադարձվելու խնդրին նախորդ աշխատության մեջ անդրադարձել ենք, կապված երկրում ստեղծված ընդհանուր իրադրության վերլուծության հետ²⁵:

Թվացյալ ժողովրդավարության տիպիկ և համոզիչ օրինակ են ծառայում նաև իրաքյան բանտերը: Բազմազգ ուժերի ամենախոշոր կալանավայրերից ամերիկյան «Քենդի-Բուքա» բանտը, որը գտնվում է Իրաքի հարավում` Բասրայի մոտակայքում, պետք է որ դադարեցներ իր գոյությունը` մեկընդմիջտ փակվեր 2009 թ. օգոստոսի կեսերին: Ամերիկացիները մտադրվել էին այստեղ պահվող 180 բանտարկյալներին հանձնել իրաքյան իշխանություններին, ներառյալ

²² «Հայաստանի Հանրապետություն», 24.10. 2009:

²³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 20.05.2010:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Տե՛ս Կարինե Սամվելյան, Հասարակական քաղաքական իրադրությունն Իրաքում 2008 թվականին և ամերիկյան գործերի երկրից դուրսբերման խնդիրը, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XXVII, Երևան, 2009, էջ 123-134:

այդ տարածքում գտնվող օբյեկտներն ու սարքավորումները 50 միլիոն դոլար ընդհանուր արժեքով:

Իրաքի բանտարկյալների նկատմամբ անմարդկային, զարհուրելի վերաբերմունքի, ամերիկացի զինծառայողների իրականացրած խոշտանգումների հետ կապված մի շարք հրապարակային բացահայտումներից հետո թվում էր, որ վերջապես փակվեց նաև «Աբու-Ղուրեյբ» սարսափազդու բանտը: 2006 թ. այն փոխանցվել էր Իրաքի իշխանություններին: Նախատեսվում էր, որ այն դառնալու էր պահեստային տարածք, այլևս երբեք որպես կալանավայր չօգտագործվելու պայմանով: Այդուհանդերձ, 2009 թ. «Աբու Ղուրեյբը» վերանվանվեց՝ Բադդադի Կենտրոնական բանտ, նորից հանձնվելով շահագործման²⁶:

Համաձայն մամուլում տեղ գտած հրապարակումների, հազարավոր կալանավորներ Իրաքում նշված ժամանակահատվածում հայտնվել ու պահվել են «առանց դատի ու քննության՝ լուր ապստամբ կամ ահաբեկիչ լինելու կասկածանքով»: Ամերիկա-իրաքյան զինված հակամարտության՝ պատերազմի անցած «վեց տարիների ընթացքում ամերիկացիները Իրաքում ձերբակալել են մոտ 100 հազար մարդու, որոնցից 13 հազ. դեռ մնում է բանտերում»²⁷: Ու թեև խոստացված էր, որ մինչև 2009 թ. ամառ ամերիկյան բանտերից ազատ կարձակվեն հազարավոր կալանավորներ, սակայն իրական պատկերը երկրում շատ ավելի մտահոգիչ էր:

2010 թ. փետրվարի 1-ի տվյալներով Բադդադից հարավ-արևմուտք գտնվող Քերբելա շրջանում տեղի ունեցած հուժկու պայթյունից 41 շիա ուխտավոր է զոհվել, ևս 108-ը վիրավորվել է մահապարտ մի կնոջ կողմից պայթուցիկ սարքը գործողության մեջ դնելու հետևանքով: Քերբելան շիաների հոգևոր կենտրոնն է: Այս զագրելի ահաբեկչությունը տեղի է ունեցել Արբանի տոնի նախաշնչին, ընտրելով այն պահը, երբ ուխտագնացության նպատակով այստեղ հազարավոր հավաքված շիաներին ուտելիք և ջուր էր բաժանվում: Այս տոնի անվանումը արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է քառասունք: Այն նշանավորում է Մուհամմեդ մարգարեի թռան՝ իմամ Հուսեյնի քառասունքից՝ սգո արարողությունից դուրս գալու կրոնական

---

²⁶ «Ազատամտություն», 18.10.2009:

²⁷ «Ազգ», 21. 02,2009:

հանդիսությունը, քանի որ շիաների շրջանում այդպես է ընդունված²⁸:
Ջոհերի և վիրավորների թվում կան կանայք և երեխաներ²⁹:

Նման մի պայթյուն էլ որոտացել էր 2010 թ. հունվարի 25-ին Բաղդադի հյուրանոցների մոտ: Միաժամանակյա ահաբեկչության հետևանքով զոհվել էին ավելի քան քառասուն և վիրավորվել տասնյակ մարդիկ³⁰:

Դեռևս 2009 թ. սեպտեմբերին հանրությունը իրազեկվեց, որ «ԿՀՎ բժիշկները մասնակցել են Իրաքում բանտարկյալների հանդեպ իրականացված բոլոր կտտանքներին»: Փաստը պնդում են միջազգային իրավապաշտպանները:

«Բժիշկները հանուն մարդու իրավունքների» միջազգային կազմակերպության ենթադրությամբ՝ իրաքյան «Աբու Ղուրեյբում», ինչպես նաև Կուբայի Գուանտանամոյի և Աֆղանստանի Բաղամի ամերիկյան ռազմակայանների բանտերում և այլ կալանավայրերում ԿՎՀ մասնագետ բժիշկները, որոնք «ընդլայնված հարցաքննությունների» վերահսկման նպատակով մասնակից էին և ներգրավված էին այդ զարհուրելի տեսարաններին, փաստորեն մարդկանց վրա փորձեր են կատարել, ինչը միջազգային նորմերին հակասում է և դատապարտելի արարք է բժշկի կողմից: «Նշտանագումներին և հարցաքննություններին բժիշկների մասնակցությունը հիմնարար բարոյական արժեքների խախտում է», նշվում է կազմակերպության հայտարարության մեջ: Փաստորեն ԿՎՀ բժիշկները կամայականորեն բանտարկյալներին նշված երկրներում օգտագործել են որպես փորձի համար կենդանիներ³¹:

Այսպիսի պայմաններում ալեբախումներից և պայթյուններից զերծ Իրաք ակնկալելը կնշանակի իրականությանը նայել ծուռ հայելիների մեջ, իրականությունից կտրված անտես աչքերով:

Իրաքի հյուսիսում սեպտեմբերի 10-ին գիշերը բեռնատարի պայթյունից զոհվեց 19 մարդ, նույնքանն էլ վիրավորվեց մահապարտի իրականացրած ահաբեկչության հետևանքով, Մոսուլից 30 կմ դեպի արևելք գտնվող քրդական Վարդեկ գյուղում: Թեև քրդական «փեշմերգայի» զինված աշխարհագորայինների մարտիկներին

---

²⁸ «Առավոտ», 2 փետրվար, 2010:

²⁹ «Независимая газета», 4.02.2010.

³⁰ «Առավոտ», 2.02.2010:

³¹ «Ազգ», 5.09.2009:

հաջողվել է կասեցնել հաջորդ մահապարտի գործողությունը, սակայն շատ տներ այս գյուղում վերածվել են փլատակների, իսկ զոհվածների թվում կան կանայք և երեխաներ³²:

Այդ նույն տարում՝ 2009 թ. մարտին Բաղդադում իրականացված խոշորագույն ահաբեկչությունը տեղի ուստիկանական ակադեմիայի բակում էր: Այստեղ հավաքված ակադեմիայի սաների և ուստիկանների խմբի մեջ հայտնված մահապարտ ահաբեկիչը իր գործողությունները խլեց 28 մարդու կյանք, 60 մարդ էլ վիրավորվեց: Ինչպես նշված է մամուլում, «մահապարտ ահաբեկիչի մասնակցությունը սուննի ծայրահեղականների ձեռագիրն է»³³:

2009 թ. մարտի 26-ին պայթուցիկով բեռնված ավտոմեքենան Բաղդադի հյուսիս-արևելքում, ավտոբուսի կայարանում օդում պայթել է շիաների աշ-Շաաբ շրջանում: Դարձյալ նույն ձեռագիրն է և անդառնալի կորուստներ՝ նաև կանանց ու երեխաների թվով: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 20 մարդ զոհվել է, 35 իրաքցի ստացել են տարբեր աստիճանի վնասվածքներ³⁴:

Եվ եթե նշված ահաբեկչությունները ցայտուն կերպով կրոնադավանական երկու ճյուղերի՝ շիաների և սուննիների միջև փոխադարձ «հաշվեհարդարներով» են ներկայացվում, ապա արդեն 2010 թ. մայիսի 25-ին Բաղդադի ոսկեղենի շուկայի գնդակոծումը Իրաքում ստեղծված քաոսային իրավիճակի պատկերն է դրսևորում: Հրաձգությունը տեղի է ունեցել Բաղդադի Բայա շրջանում, մարդաշատ շուկայում, որը սովորաբար հսկվում է ուստիկանության աշխատակիցների կողմից:

Գրոհայինները հինգ ավտոմեքենաներով և քաղաքացիական հագուստով, դեմքերը ծածկած արաբական գլխաշորերով հարձակման են ենթարկել տասնմեկ խանութ ոսկու շուկայում, պայթեցրել դրանք և թալանել, սպանելով այստեղ մնացած աշխատողներին: Ջոհվել է 14 մարդ, մեծամասնությամբ շուկայի տարածքում գործող խանութների աշխատակիցներ³⁵:

Այսպիսի իրավիճակը, բնական է, որ հավատ չի ներշնչում Իրաքում համատեղ տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար: Խիստ

---

³² «Ազատամտություն», 11.09.2009:

³³ «Ազատամտություն», 10.03.2009:

³⁴ “Независимая газета”, 27.03.2009.

³⁵ «Առավոտ», 26.05.2010:

սակավ են նման համագործակցության մասին տեղեկությունները, սակայն այնուամենայնիվ Իրաքը շարունակում է մնալ տնտեսական շահագրգռությունների դաշտում, քանի որ նավթի պաշարներ ունի: 2010 թ. հունվարին «Լուկոյլ»-ի նախագահությունը Բաղդադում ստորագրեց ծառայություններ մատուցելու պայմանագիր Արևմտյան Կուեյթ - 2 նավթահորը մշակելու, փորելու և նավթահանման մասին: Աշխատանքների սկիզբը 2011 թ., իսկ նավթի հանույթը 2012 թ.³⁶:

Իրաքի ներսում վաղուց հասունացող մյուս ոչ կարևոր հարցն էլ քրդական հարցն է, քանի որ դեռևս 1984 թ.-ից զինված պայքար է ընթանում Թուրքիայի հարավ-արևելքում, հանուն քրդական պետության ստեղծման:

Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին 2009 թ. մարտի 23-ին Քրդական բանվորական կուսակցության (ԲԲԿ) անջատականներին, որոնք հյուսիսային շրջաններից դեպի Թուրքիայի տարածք հարձակումներ են գործում, վերջնագիր է ներկայացրել:

Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գյուլի հետ Բաղդադում հանդիպումից հետո, Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին նշեց, որ Իրաքի Սահմանադրությունը արգելում է երկրի տարածքում զինված կազմավորումների, այդ թվում ԲԲԿ-ի գոյությունը: Նա հայտարարեց, որ «ԲԲԿ գրոհայինները ունեն ընդամենը երկու հնարավորություն՝ կամ գեները վայր դնել, կամ էլ հեռանալ Իրաքից»:

Դեռևս 2008 թ. փետրվար-մարտին թուրքական բանակը լայնածավալ գործողություն իրականացրեց Հյուսիսային Իրաքի քրդաբնակ շրջաններում, հարուցելով Իրաքի իշխանության իրավացի բողոքը, «որոնք հարձակումը բնութագրեցին որպես ոտնձգություն Իրաքի իշխանության դեմ»: 2008 թ. նոյեմբերին ԱՄՆ-ը, Իրաքը և Թուրքիան համատեղ հանձնախումբ ստեղծեցին Իրաքի հյուսիսում քուրդ անջատականների դեմ պայքարելու համար³⁷:

Քաղաքականության մեջ մեկուսի խնդիրներ չկան և այնպիսի մի իրադարձություն, ինչպիսին համընդհանուր ընտրություններն են, շատ ավելի խտացված գոյներով և արտահայտված շահկապում է երևույթներն ու իրադրությունը երկրում ու նրա շուրջը: Ահա այդպիսին էր իրավիճակն Իրաքում 2010 թ. հունվարի 30-ին ծրագրված ընտրությունների նախաշեմին և ընտրություններից հետո: Իրաքի

---

³⁶ «Независимая газета», 1.02.2010.

³⁷ «Ազգ», 25.03.2009:

վարչապետ Նուրի ալ Մալիքին հենց սկզբից չէր թաքցնում նոր ժամկետով վերընտրվելու իր հավակնությունը: Սպասվող ընտրությունների կազմակերպումն ու անցկացումը «կանխատեսելի» սցենարով, թելադրում էր նաև ուժային աջակցություն՝ «անհրաժեշտության դեպքում օգնություն, օժանդակություն ցուցաբերել իրաքյան բանակին ընտրությունների ժամանակահատվածում»³⁸: Որ Իրաքի վարչապետը կտրուկ գործողությունների էր անցել, դրա հաստատումն են նաև ընտրությունների ողջ ընթացքն ու դրան հաջորդող շրջանը:

Այս ընտրությունները կազմակերպչական առումով, ձգձգվելով հասան մինչև 2010 թ. մարտի սկիզբը: Մարտի 7-ին Իրաքում կայացած համընդհանուր ընտրություններում Ալաուիի խումբը սայթակող հաղթանակ տարավ, կարողանալով ապահովել 91 տեղ ներկայացուցիչների խորհրդում՝ Ազգային ժողովում: Նա «բազմիցս հայտարարել էր, որ «ալ-Իրաքիյա»ն վեր է կրոնական տարածայնություններից, ինչը իրեն բերեց սուննիների ձայներ, որոնք դժգոհ են ազգային ժողովում շիա կուսակցությունների գերակշռությունից»: Սակայն Ալաուիի խմբակցությունը ինքնուրույն կառավարություն ձևավորել չի կարող, քանի որ 325 տեղանոց ներկայացուցիչների խորհրդում պահանջվում է առնվազն 163 տեղ, ինչը ինքը չունի: Ուրեմն սպասվում էին դժվարին բանակցություններ խումբ-խմբակցությունների հետ:

Միջազգային դիտորդները և ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչները ընդգծեցին, որ քվեարկության ընթացքում զանգվածային խախտումներ չեն գրանցվել: Սակայն, չնայած դրան, վարչապետ ալ-Մալիքին, որի խումբը ստացել է ընդամենը երկու մանդատով պակաս «ալ-Իրաքիա» խմբի համեմատ, հրաժարվեց ընդունել հաշված ձայների արդյունքը:

Երրորդ տեղում շիա կրոնական կուսակցությունների միավորումն էր 68 պատգամավորական մանդատով: Այս միավորումը կոչվում է «Իրաքյան ազգային պլանս», ուր գլխավոր դերը իրականացնողը Մուքթադա աս Սադր ռադիկալ իմամի շարժումն է: Այս և «Օրենքի պետություն»ը կկարողանան ազգային ժողովում վերահսկել 159 տեղ, ապահովելով ձայների կեսից մի քիչ պակասը: «Քուրդիստանիյա» խումբը չորրորդ տեղում է և միավորում է Իրաքյան Քուրդիստանի

---

³⁸ “Независимая газета”, 19.05.2009.

երկու հիմնական քաղաքական կուսակցությունները: Նրանց աջակցությանը հասնելու դեպքում Ալաուիի խումբը ընդամենը 43 լրացուցիչ ձայն կստանա, ընդհանուր թվով 134, ինչը բավարար չէ և հարցականի տակ է³⁹:

Այստեղ ստացվում է շատ լարված և բարդ իրավիճակով սցենար, ինչը և փաստորեն կյանքի կոչվեց Իրաքում: Նոր կառավարություն ձևավորելու նպատակով Այադ Ալաուին ջանում էր համագործակցել բոլոր կուսակցությունների, խումբ-խմբակցությունների հետ՝ կառավարական կոալիցիա ստեղծելու առաջարկով: Իրաքյան ընտրությունների մասին ընդունված օրենքի համաձայն, ժամկետը 30 օր է, հաշված ընտրությունների ավարտից, որի ընթացքում չտեղավորվելու, այսինքն նախարարների խորհուրդ՝ նոր կառավարություն չձևավորելու դեպքում, այդ պաշտոնում գործում է նախկին վարչապետը:

Սրա հետ մեկտեղ իրաքյան այս ընտրությունների դիտորդները ծանոթ են անցյալի փորձին, երբ 2003 թ. Իրաք ամերիկյան ներխուժման հետևանքով սուսնիները հայտնվեցին իրենց իրավունքները ոտնահարված փոքրամասնության տեղում և «ալ-Իրաքիյա» խմբի հետ հույսեր են կապում: Միաժամանակ նախորդ ընտրություններում՝ 2005 թ., շիաների հաղթանակը հանգեցրեց երկրում քաղաքացիական պատերազմի, ինչը տևեց մինչև 2007 թ., խլելով հազարավոր իրաքցիների կյանք: Հետևաբար հորդորները նախազգուշական բնույթի էին, քանի որ Ալաուիի խումբը փաստորեն շատ ավելի հաստատուն դիրք գրավեց ընտրություններում, չնայած բավարար ձայների բացակայությանը:

Իրադարձություններն Իրաքում անկանխատեսելի բնույթ հաճախ են ստանում: 2010 թ. ապրիլին Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ Մալիքին մամլո հատուկ ասուլիսում հայտարարեց, որ Իրաքի անվտանգության ուժերը ամերիկյան զինվորականների հետ Իրաքում ոչնչացրել են «ալ Կաիդա»ի երկու ղեկավարների՝ Աբու Այուբա ալ Մասրին և Աբու Օմար Բադդադիին: Կարծիք կար, որ ալ Մասրին է օգնել «ալ Կաիդա»ի ղեկավարներից մեկին՝ Աբու Մուսաբ ալ Ջարկաուին Իրաքում ձևավորելու այդ խմբավորման առաջին բջիջը, 2003 թ. ամերիկյան զորքերի այդ երկիրը ներխուժումից անմիջապես հետո: Բավական է նշել, որ 2007 թ. ապրիլին ալ Մասրին հայտարարված էր

---

³⁹ “Независимая газета”, 29.03.2010.

«պատերազմի նախարար»՝ մի քանի մարտական խմբավորումների գլխավոր կազմակերպության ներսում⁴⁰:

Այստեղ գլխավորապես առանձնանում է Իրաքում ամերիկյան հրամանատարության խանդավառությունը: «Ամերիկյան հրամանատարությունը հույս է հայտնում, որ մարտիկների ղեկավարների ոչնչացումը կնպաստի Իրաքում կայունության ամրապնդմանը, որը հայտնվել է հարցականի տակ, երբ մարտին կայացած համընդհանուր ընտրությունները անվիճելի, բացարձակ հաղթանակ չբերեցին քաղաքական ուժերից և ոչ մեկին: Առավելա, անցյալ երկուշաբթի իշխանությունները որոշում կայացրին վերահաշվելու Բաղդադում ձայները, ինչը կարող է հանգեցնել ընտրությունների արդյունքների վերանայմանը, առաջ բերելով շիաների ու սուննիների միջև քաղաքացիական պատերազմի վերսկսում»⁴¹:

2010 թ. ապրիլի 19-ին Իրաքի իշխանությունների որոշումը՝ համընդհանուր ընտրությունների ձայների վերահաշվարկի մասին, երկրում ընդունվեց ոչ միանշանակ, քանի որ կողմերից յուրաքանչյուրն ուներ իր «հաշվարկները»: Փաստորեն այս ընտրությունները երկրում ուժերի հարաբերակցության պատկերն են վկայում:

Իրաքի հասարակական-քաղաքական կյանքը երկրի ներսում, ամերիկացիների ռազմական ներխուժումից հետո, որքան որ պայմանավորված է ներքին ազդակներով, ուժերի հարաբերակցությամբ, տապալված ռեժիմի վարած քաղաքականության հետևանքներով, նույնքան և շատ ավելի՝ արտաքին ճնշումներով, Իրաքում ամերիկյան ներկայությամբ և Իրաքի շուրջ քաղաքական զարգացումներով:

KARINE SAMVELYAN

THE SOCIAL-POLITICAL SITUATION IN AND AROUND IRAQ IN 2009 – 2010

This article deals with analysis of the social-political factors in Iraq during 2009 and 2010. This period included the final stage of an evacuation of American

---

⁴⁰ «Независимая газета», 21.04.2010.

⁴¹ Նույն տեղում:

troops from Iraq. Although the deadline for this process was determined as 2011, it will nevertheless embrace the year of 2012.

It is worth of noting that in the beginning of 2010 the social-political situation in Iraq was full of unrest and destabilization. The elections of the National Assembly on 7th of March were very important for Iraq. The elections discovered a certain correlation between the political forces and social moods. This, in its turn, bore serious contradictions and confrontation that existed between various religious tends and trends.

The foreign policy of Iraq in this period is rather complicated. It included certain relations with its neighboring countries such as Iran, Turkey and Kuwait.

The people of Iraq strived for democracy and stability for their country.

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ *daši* ԵՎ *dašusi* ԲԱՌԵՐԻ ԱՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

daši բառը գիտությանը հայտնի է վաղուց, դեռևս ուրարտերեն արձանագրությունների գերմանացի Սորդտմանի 1872 թ. առաջին հրատարակությունից, սակայն, առայժմ նրա նշանակությունը չի բացահայտված: 1991 թ. հրատարակվեց բրոնզե արձանագիր մի առարկա՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

^dHal-di-e e-ú-ri-e i-ni da-šú-ú-si ^mMe-nu-a-še ^mÍš-pu-ú-ni-e-hi-ni-e-še uš-tú-ni ^dHal-di-ni-ni al-su-i-ši-ni ^mMe-nu-a-ni LUGAL DAN.NU LUGAL ^{KUR}Bi-a-i-na-ú-e.

«Խալդի (աստծուն)՝ տիրոջը, այս dašusi-ն Մենուան՝ Իշպուինիի որդին, նվիրեց: Խալդյան մեծությամբ Մենուան արքա է հզոր, արքա՝ Բիայնիի (երկրի)»¹:

Այս նորահայտ **dašusi**-ի համար ենթադրաբար առաջարկված է **kandelaber** թարգմանությունը, սակայն դա ոչ մի հիմնավորում չունի, քանի որ «ճրագը» **tanasi** ուրարտերեն գրառմամբ հայտնի է KYKH 395 արձանագրությունից²: Մյուս կողմից, ամենևին բացառված չէ սույն **daši**-ի հետ առնչել նորահայտ արձանագրության նույնարմատ **da-šú-ú-si**-ն (այստեղ միջանկյալ **ú**-ն գրաֆիկ նշանակություն ունի՝ տողի ազատ մնացած հատվածը զբաղեցնելու համար): Ամենայն հավանականությամբ **daši**-ն և **dašusi**-ն սերում են միևնույն **daš** - արմատից: Սակայն, դա ևս առայժմ հետաքրքրության առարկա չի դարձել:

---

¹ Belli O., Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron, in R. Merhav (ed.), Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E., Jerusalem, 1991, pp. 16-41 (esp. p. 47f.).

² Арутюнян Н., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ KYKH), Ереван, 2001. Ինչպես նաև Salvini M., Corpus dei testi Urartei (այսուհետև՝ CTU), v. I, Roma, 2008.

Ի դեպ, հատկանշական է, որ **daši** - **dašusi** բառերը սերտորեն առնչվում են Մենուայի անվան հետ և հանդես են գալիս Իշպուհինի - Մենուայի KYKH 38 և Մենուայի վերը նշված նորահայտ արձանագրության մեջ:

Հատկանշական է նաև, որ KYKH 38 պաշտամունքային արձանագրության մեջ **daši**-ն և **BE.LI^{MEŠ}**-ը («զենքեր») միատեսակ առնչվում են Խալդիի անվան հետ և նրանց համար նախատեսված է կենդանիների միանման զոհաբերություն՝ 2 ցուլ, 4 ոչխար³: Ի դեպ, ^dHaldini **daši**-ի և ^dHaldinili **BE.LI^{MEŠ}**-ի հետ առնչվում է նաև ^dHaldini **GIŠšuri**-ն:

Այսպիսով, եթե դեպքերում **GIŠšuri** «զենքի» և **BE.LI^{MEŠ}** զենքերի առկայությունը և բոլոր երեք դեպքերում նաև **daši**-ի սերտ կապը Խալդիի անվան հետ ակամայից ակնարկում է, որ **daši**-ի դեպքում ևս հավանաբար գործ ունենք զենքի հետ: Այդ տեսակետից ակամայից ծագում է հարց. արդյո՞ք հնարավոր է ուրարտերեն **daši**-ի տակ տեսնել հայերենի նույնարմատ «դաշույն» բառը: Հմմտ., թերևս, ուրարտերենի **šuri**-ն և հայերենի «սուր»-ը: **daši**-ի զենք լինելու մասին է վկայում նաև նրա ^dHaldini մակդիրը: Հմմտ. ^dHaldini **GIŠšuri**-ն, ^dHaldinaue **BE.LI**-ն:

Մյուս կողմից, այդ բառը իր կազմությամբ ակնհայտորեն համադրելի է ուրարտերեն **ašhi** «զոհ» և **ašihusi** «զոհարան», **urišhi** «կապարձ» և **urišhusi** «կապարձարան», **badi** «լավ» և **badusi** «հոյակապ» բառերին: Այս շարքը կարելի է շարունակել:

Եթե այս ամենը ինչ-որ չափով ճշմարիտ է, ապա ուրարտերեն **daši**-ն կարող է լինել հայերեն «դաշույնը», իսկ **dašusi**-ն՝ «դաշնոցը», որի մեջ պահել կան զետեղել են դաշույնները:

Ի դեպ, պետք է նկատի ունենալ, որ նետալաքները պահվել են **urišhi** – կապարձների մեջ, որոնք **dašusi**-ի նման պատրաստվել են բրոնզից և երկու դեպքում դրանց վրա փորագրվել են սեպագիր տեքստեր⁴: Պատահական չէ նաև, որ **daši-dašusi**-ն, այսինքն՝ «դաշույն - դաշնոցը» արձանագրության տիտղոսաշարում սերտորեն առնչված է Մենուայի **LUGÁL DAN.NU** հզորության հետ: Հմմտ. ուրարտական տարեգրությունների յուրաքանչյուր տարվա այսպես կոչված

³ KYKH 38, տեքստ I, տողեր 7, 15, տեքստ II, տողեր 20, 26, ինչպես նաև՝ CTU A 3-1:

⁴ Տե՛ս KYKH 26-27 և 29 արձանագրությունները:

վերնագրային տեքստերի ^dHaldi kuruni ^dHaldini ^{GiS}šuri kuruni «Խալդի աստվածը հզորը, Խալդի աստծո զենքը հզոր է» արտահայտությունը:

^dHaldini daši-ն, ըստ երևույթին, ^dHaldinaue BE.LI-ի սինոնիմն է՝ տեքստի փորագրման համար համեմատաբար փոքր հատված զբաղեցնող տարբերակով: Այստեղ նույնիսկ կարելի է անտեսել **daši** բառի i-e հոլովական վերջավորությունը՝ պահպանելով միայն վերջին նշանը (եզակի տրականը):

Եթե ուրարտերեն **šuri** և հայերեն «սուր» համադրությունները վաղուց ընդունված է ուրատագիտության մեջ, ապա ուրարտերեն **daši**-ի և հայերեն «դաշույն»-ի համադրությունը գուցե նույնպես ընդունելի համարվի:

Հոդվածը եզրափակենք այն կարևոր փաստով, որ հնդեվրոպական հայերենի «դաշույն»-ը հանդիպում է նաև հնդեվրոպական լեզվախմբի այլ բառարմատներում ևս: Հետևաբար, խորրի-ուրարտական-արևելակովկասյան լեզվախմբի «դաշույն»-ը, ըստ երևույթին, կարելի է համարել փոխառություն հնդեվրոպական հայերենից:

NIKOLAY HARUTYUNYAN

THE ETYMOLOGY OF THE URARTIAN WORDS *daši* AND *dašusi*

The word *daši* has been known to scientists since a long time, when the German researcher Mordtmann published in 1872 the Urartian inscriptions for the first time, but until now the meaning of that word has not been discovered. In 1991 an inscription of a bronze object was published which had the following contents: "Menua, the son of Išpuini, gave this *dašusi* to the Lord God Haldi. With a might of Haldi Menua is powerful king, the king of the country of Biainili".

One purposed supposedly the translation "candelabra" for this newly discovered *dašusi*, but this translation has no substantiation, because the word "candle" – "tanazi" is known in an Urartian written form from the inscription KUKN, № 395. In all probability the words *daši* and *dašusi* stem from the same root "daš-". It is characteristic that in the ritual inscription KUKN 38 the words *daši* and BE.LIMES "weapons", have to do in a similar way with the name of ^dHaldi and for both of them a similar sacrifice of animals is determined. By the way, also ^dHaldini ^{GiS}šuri has to do with ^dHaldini *daši* and ^dHaldinili BE.LI. So, in one case the presence of *šuri* "a weapon" and BE.LI "weapons" and in all cases the close connection of *daši* with the name of ^dHaldi hint automatically at the fact that perhaps also in case of *daši* we have to do with a weapon. In that case the question arises, if it is possible to see in the Urartian word *daši* the similar Armenian word "dashujn" – "dagger" and in *dašusi* the Armenian word

“dashnoz”, a case into which one put or kept the daggers. We are going to conclude the article with the important fact that the Armenian word “dashujn” is found also in other word roots of the Indo-European family of languages. Therefore, N. Harutyunyan considers the word “dashujn” of Hurrian-Urrartian-Indo-European family of languages to be a loan-word from the Indo-European Armenian language.

ՀԱՍՄԻԿ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

ԽՈՒՌԻՎԱԿԱՆ ^dŠa(w)uš(k)a ԱՍՏՎԱԾՈՒՀՈՒ ԱՆՎԱՆ ԵՎ ԿԵՐՊԱՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ*¹

Նինվեի Շավուշկա աստվածուհու անվան վաղագույն վկայությունները հայտնի են Ուրի III դինաստիայի ժամանակաշրջանի տեքստերից, որտեղ նա հանդես է գալիս ^dša-u₁₈-ša ni-nu-a^{ki} ձևով՝ Ենիլից ու Նինլիլից հետո²:

Նինվեի Շավուշկան Նինվեի Իշտարի խուռիական անվանումն էր, և նա կայծակի ու ամպրոպի աստծո՝ Թեշուբի հետ գլխավորում էր խուռիական դիցարանը³:

Նրա պաշտամունքը հետագայում տարածվում է Փոքր Ասիայում, Սիրիայում և հասնում մինչև Միջերկրականի ափերը: Շավուշկայի

---

* Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում քննարկումների և գրականության տրամադրման համար Ա.Քոսյանին, Ա.Պետրոսյանին, Ե.Գրեկյանին, Տ.Ղալալյանին: Հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Հ.Մարտիրոսյանին՝ հոդվածի լեզվաբանական մասի մանրամասն քննարկումների համար:

¹ Գ.Ղափանցյանը, անդրադառնալով ^dŠa(w)uš(k)a խուռիական աստվածուհու անվան արծագանքներին հայերենում, գտնում է, որ այն պահպանվել է մեր լեզվում հազվադեպ հանդիպող «շօշօլեյ» - «ծամածռվել, կտրատվել, ծեքծեքել» բառերում, որոնք վկայված են Հովհան Ոսկեբերանի հայերեն թարգմանություններում: Ըստ Ղափանցյանի, այս վերոնշյալ բառերը արտահայտում են սիրո և պտղաբերության այդ աստվածուհու հիմնական հատկանիշները (Капанцян Г., Историко-лингвистические работы, т. 1, Ереван, 1956, с. 281-282.): Նշված տեսակետը ընդունում է նաև Գ.Վարդումյանը (Вардумян Г., Дохристианские культуры армян, Армянская этнография и фольклор, 18, с. 71.): Սակայն Ղափանցյանի այս ստուգաբանությունը անհիմն է համարել Գ. Զահուկյանը (Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 423-424): Մենք ևս ժամանակին այլ տեսակետ ենք հայտնել (Հմայակյան Հ., Սոսանվեր Անուշավանը և նրա կովկասյան ու խուռիական զուգահեռները, Մերձավոր Արևելք, Հոդվածների ժողովածու, II, Երևան, 2005, էջ 28-34): Մեր տեսակետներն այս առումով իրենց հետագա զարգացումն են ստացել սույն հոդվածում:

² Westenholz J., The Old Akkadian presence in Nineveh: fact or fiction, Iraq, v. LXVI, 2004, p. 10.

³ Haas V., Geschichte der Hethitischen Religion, Leiden - New York - Köln, 1994, S. 346; Lambert W., Ištarte of Nineveh, Iraq, v. LXVI, 2004, p. 35.

գլխավոր պաշտամունքային կենտրոններն էին Վերին Եփրատում գտնվող Սամուխա քաղաքը, հյուսիս-արևմտյան Սիրիայի Խատտարինա, հյուսիսային Կիցցուվատնայի Լավացանտիա և այլ քաղաքները⁴:

Ասորեստանյան տեքստերից մեկում, որ վերաբերում է Նինվեի Իշտարին, վերջինս բնութագրվում է որպես Նինվեի թագուհի, Մեծ տիրուհի, պատերազմների տիրուհի, մեծ անգղ, որ որոշումներ է կայացնում և ճակատագրեր տնօրինում, ով ընտրում է հողեր, շատ հեշտասեր է, ով ղեկավարում է բոլոր քաղաքները, ով հրկիզում է իր թշնամիներին և ուն համար հաճելի է աղոթել⁵:

Գիտության մեջ քննարկվել է, որ Նինվեի Իշտարի կերպարը ծագում է Նինվեի Շավուշկայից⁶: Նինվեի Իշտարը, ըստ ուսումնասիրողների, հայ առասպելաբանության մեջ հանդիսացել է Շամիրամի նախատիպը: Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Շամիրամն իր հոյակապ փառքի համար պարտական է «ոչ թե պատմական Շամնուրամաթի դժգույն ուրվականին, այլ հատկապես այնքան ժողովրդական աստվածուհի Իշթարին»⁷: Ուշագրավ է, որ Շամիրամի մասին Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված բնութագրումները գրեթե նույնական են վերը քննարկված տեքստում տրված Նինվեի Իշտարի բնութագրերին⁸: Մասնավորապես, հետևյալ տողերը համընկնում են Շամիրամի կերպարին. Իշտարը Նինվեի թագուհին է, այնպես, ինչպես հայկական առասպելում Շամիրամը, որ կոչվում է «Նինվեի թագուհի»: Իշտարը պատերազմների տիրուհի է, որ որոշումներ է կայացնում և ճակատագրեր տնօրինում: Հայկական առասպելում Շամիրամը, լսելով Արայի գեղեցկության մասին, *որոշում է* ամուսնանալ նրա հետ և, մերժում ստանալով, *պատերազմում է* Արայի դեմ ու կոտորում նրա զորքը: Իշտարը բնութագրվում է որպես *հողեր ընտրող, շատ հեշտասեր, քաղաքներ հովանավորող և թշնամիներին հրկիզող*: Ըստ Խորենացու, Շամիրամը Վանի շրջակայքում *ընտրում է հողեր* և կառուցել տալիս Վան քաղաքն իր այգիներով ու

⁴ Haas V., Geschichte der Hethitischen ..., S. 346-347.

⁵ Lambert W., Ištar..., p. 35.

⁶ Вильке К., Ту'амат-башти и богиня Ша(в)ушка ниневийская, Древний Восток, № 5, Ереван, 1988, с. 23-24.

⁷ Ադոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 94:

⁸ Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, գիրք 1, գլուխ ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ:

դաստակերտներով: Խորենացին Շամիրամին բնութագրում է որպես *վավաշուտ* և այրասիրտ, նա *հաշվեհարդար* է տեսնում իր որդիների հետ և *կոտորում* բոլորին՝ ազատվում է միայն Նինվասը: Շամիրամի և Նինվեի Իշտարի բնութագրերի այս նմանությունները կարելի էր, միգրացե, բացատրել այն հանգամանքով, որ նրանք երկուսն էլ մայր դիցուհու կերպավորումներ են, և այս բնութագրումները բնորոշ են հեթանոսական դարաշրջանի բոլոր մայր աստվածուհիներին, որոնք հանդես են գալիս որպես դիցարանի գլխավոր աստծո կինը, մայր հողի տիրուհին, և որի հիմնական գործառույթներն են պտղաբերությունը, մարմնական սերը, քաղաքների հովանավորությունը, ռազմունակությունը և այլն⁹:

Սակայն ստորև քննարկվելիք նյութը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն Նինվեի Իշտար-Շավուշկան նկատելի հետքեր է թողել հայ առասպելաբանության Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ առասպելային ձևավորման վրա, այլ նաև հնարավոր է, որ Արա Գեղեցիկի թռան՝ *Սոսանուէրի* անունը ստուգաբանորեն կապված լինի Նինվեի Շավուշկայի անվան հետ:

Սոսանվեր Անուշավանի մասին տեղեկություններ պահպանվել են Խորենացու «Հայոց պատմության» Արա Գեղեցիկին և Շամիրամին նվիրված առասպելաշարքում¹⁰:

Սոսանվեր Անուշավանը Արայան Արայի (Կարդոսի) որդին էր և, համապատասխանաբար, Արա Գեղեցիկի թռռը: Արա Գեղեցիկի կերպարի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նա բազմաֆունկցիոնալ բնույթ ունի և օժտված է պտղաբերության, մեռնող-հարություն առնող աստծո, անդրաշխարհի, ինչպես նաև ռազմի գործառույթներով¹¹:

Արա Գեղեցիկի որդու՝ Արայան Արայի մասին հայտնի է, որ զոհվում է ռազմադաշտում, ինչը նրան դարձնում է ռազմական գործառույթների կրող, իսկ նրա որդի Սոսանվեր Անուշավանը օժտված է պտղաբերության գործառույթներով: Ըստ Խորենացու, նրա պաշտամունքը կապված էր սոսի ծառի հետ¹², իսկ ծառերի պաշտամունքը հին աշխարհում ամենուր կապվում էր

⁹ Токарев С., Богиня-мать, Мифы народов мира, т. 1, Москва, 1980, с. 179-180.

¹⁰ Մովսես Խորենացի, գիրք 1, գլուխ Ի:

¹¹ Այս մասին առավել մանրամասն տես Հմայակյան Հ., Հայաստանի ^dՍ.GUR-ը և Արա Գեղեցիկը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004, էջ 381-394:

¹² Մովսես Խորենացի, գիրք 1, գլուխ Ի:

պտղաբերության պաշտամունքին առնչվող, մեռնող-հարություն առնող աստվածությունների հետ: Ղ. Ալիշանը, հաշվի առնելով սոսի ծառերին Անուշավանի նվիրաբերումը և Խորենացու բերած նրա բնութագրերը, որպես «շատահանձար յիր և ի բան» (շատ գործունյա հանձարախոս), նրան համադրելի է համարում հունական Ապոլոնի հետ, որի պաշտամունքում առանձնակի դեր ունի ծառապաշտությունը և որը երգահանության ու բանաստեղծության վարպետ էր: Ըստ Ղ. Ալիշանի Ապոլոնը ևս կոչվել է Սոսյան, որի պատճառները դիցաբանները չգիտեն¹³: Ապոլոնը պաշտվել է նաև որպես դեպի վեր նեղացող սյուն, հիացինտ, մոշենի, դափնի, կիպարիս, կաղնի, արմավենի և այլն¹⁴:

Հայկական հավատալիքներում այդ տիպի, այսինքն, պտղաբերության պաշտամունքին առնչվող կերպարներ են «Սասնա Շռեր» էպոսի Փոքր Միերը կամ «Վիպասանքի» Արտաշեսի և Սաթենիկի որդի Արտավազը: Սոսանվերի մասին, բացի վերը նշվածից, Խորենացին հայտնում է, որ նա կարողանում է Նինվասից կամ Ջամեսեսից Շամիրամի որդուց, բարեկամների օգնությամբ հետ ստանալ նախ մեր երկրի մի մասի կառավարումը, հետո ամբողջ երկրի իշխանությունը¹⁵:

Առասպելից պարզ չէ, թե ով է Սոսանվերի մայրը, սակայն մեզ հայտնի է, որ նրա հորը՝ Կարդոսին, Շամիրամը, Արա Գեղեցիկի նկատմամբ տածած սիրո պատճառով, կոչում է Արայան Արա և նշանակում է երկրի գլխավոր: Վերջինս պատերազմում զոհվում է Շամիրամի հետ: Փաստորեն, Արայան Արան Շամիրամի դաշնակիցն էր ու զինակիցը, ինչը թույլ է տալիս առաջադրել վարկած, որ Սոսանվերի մայրը, ըստ վերակազմության, հնարավոր է Շամիրամը լիներ (այս միտքը հիմնավորող այլ փաստարկներ կբերվեն ստորև):

Ինչպես արդեն նշվել է, գիտության մեջ տարածված է այն տեսակետը, որ Շամիրամի կերպարը ծագում է Նինվեի Իշտարից, վերջինս էլ՝ Նինվեի Շավուշկայից: Իշտարի կերպարը համադրելի է նաև կովկասյան ավանդազրույցների կենտրոնական կերպարի՝ Սաթանեյ-Սաթանայի հետ: Օրինակ, կաբարդինական հերոսուհու անունն էր Իշտար-Սաթանեյ¹⁶:

¹³ Ղևոնդ Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջ 127:

¹⁴ Лосев А., Античная мифология в ее историческом развитии, Москва, 1957, с. 284.

¹⁵ Մովսես Խորենացի, գիրք 1, գլուխ Ի:

¹⁶ Инал-уна Ш., Памятники абхазского фольклора, Сухуми, 1977, с. 52, прим. 1;

Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության

Կովկասյան Սաթանայի համարժեքն է հայկական ավանդույթում պահպանված Արտաշեսի կինը՝ այլանների արքայադուստր Սաթենիկը¹⁷, որի որդին էր Արտավազը (հիշենք վերը նշված Արտավազի և Սոսանվերի համարժեքությունը): Կովկասյան տարբերակներում Սաթանա-Սաթանեյի որդու անունն է օս. Սոսլան, աղըղ. Սոսրուկո, աբխ. Սասըրըկվա, որոնք ծնվում են քարից՝ Սաթանայի գետային արկածի հետևանքով: Օրինակ, աղըղական տարբերակում Սաթանեյը գետում լվացք անելիս՝ տեսնում է մյուս ափին ծերունի հովիվ Սոսին, որը, ապշած նրա գեղեցկությունից, բեղմնավորում է առափնյա քարը. ծնված տղայի անունը դնում են Սոսրուկո: Կովկասյան տարբերակներում Սոսլան, Սոսրուկո և Սասըրըկվա անունները, ըստ ժողովրդական ստուգաբանության, նշանակում են Սոսի որդի¹⁸ և համահունչ են Սոսանվերի անվանը: Այս անվանումների մեկ այլ զուգահեռը կարող է համարվել աղըղական առասպելներում առկա Սոուսըրըշ աստծո անունը, որը հանդիսացել է ինչպես հողագործության, այնպես էլ անասնապահության հովանավոր աստվածություն¹⁹ և հավանականորեն կապված է եղել նաև արևի պաշտամունքի հետ²⁰: Այսպիսով, համակարգելով վերը նշվածը, ստանում ենք հետևյալ համադրումները.

<i>Արայան Արա և Շամիրամ</i>	<i>Արտաշես և Սաթենիկ</i>	<i>Սաթանեյ և Սոս (աղըղ.)</i>
<i>Սոսանվեր Անուշավան</i>	<i>Արտավազ</i>	<i>Սոսլան/Սոսրուկո/ Սասըրըկվա</i>

Նկատենք նաև, որ Սոսանվեր նշանակում է «սոսու ընծայած» (կամ «սոսուն նվիրված»), իսկ կովկասյան Սոսլան, Սասըրըկվա տարբերակներում նրանց անվանումների ժողովրդական ստուգաբանությունը, որպես «Սոսի որդի», իմաստային առունով գրեթե նույնական են: Սոսանվերի անվան «նվեր, ընծա» իմաստի հետ

համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 116:

¹⁷ Պետրոսյան Ա., Արամի առասպելը..., էջ 112-116; Դալայան Ս., Հայոց վիպական

Սաթենիկ թագուհու կերպարի ծագումնաբանության շուրջ, ՊԲՀ, թիվ 2, 2002, էջ 191-213:

¹⁸ Нарты, адыгский героический эпос, Москва, 1974, с. 194.

¹⁹ Ардзинба В., Нартский сюжет о рождении героя из камня, Древняя Анатолия, Москва, 1985, с. 152.

²⁰ Лавров Л., Доисламские верования адыгейцев и кабардинцев, Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований, Москва, 1959, с. 216.

ուշագրավ զուգահեռներ կարելի է նկատել խուռի-խեթական ժայռ-հերոսի՝ Ուլլիկունմիի մասին առասպելում: Կունարբին՝ նրա հայրը, որ բեղմնավորելով ժայռը ծնում է Ուլլիկունմին, խորհում է, թե ինչպես թաքցնի նրա գոյությունը, մինչև նրա մեծանալը և, հանձնելով նրան որպես «ընծա, նվեր» Իրսիորա աստվածներին, պատվիրում է տանել որդուն դեպի Սև հողերը²¹, որոնք խորհրդանշում են անդրաշխարհը:

Սոսանվեր Անուշավանը իր ծնունդով չի կապվում ժայռի հետ, ինչպես կովկասյան առասպելների վերոհիշյալ հերոսները, կամ Ուլլիկունմին, սակայն նա համարժեք է Փոքր Սիերին և Արտավազդին՝ ժայռում փակված հերոսներին: Իսկ Ուլլիկունմիի ծնունդը՝ ժայռի բեղմնավորման արդյունքում, գրեթե նույնական է կովկասյան ավանդազրույցների ժայռածին հերոսների հետ, որոնք անվանապես համահունչ են հայկական Սոսանվերին:

Հաջորդ հայ-կովկասյան-խուռիական զուգահեռը հետևյալն է. Սաթանայի մասին կովկասյան առասպելներում առկա է գետի ափից Սաթանայի և հովվի երկխոսությունը: Հայկական առասպելում Սաթենիկի և Արտաշեսի հանդիպումն ու երկխոսությունը ևս կայանում է գետի ափին: Այստեղ բացակայում է ժայռի սյուժեն, սակայն առկա է նրանց բաժանող գետը, և նրանց որդին է Արտավազդը՝ ժայռին գանված հերոսը (որը համարժեք է Սոսանվերին, Սուլանին):

Ուշագրավ զուգահեռ այս երկու՝ կովկասյան և հայկական սյուժեների հետ պահպանվել է նաև Ուլլիկունմիի երգի տարբերակում, երբ Նինվեի Շավուշկան (որը համարժեք է Շամիրամին և Սաթանային) տեղեկանալով, որ Ուլլիկունմին կովելու է եղբոր հետ, գնում է ծովափ՝ երգով մեղմելու Ուլլիկունմիի սիրտը²²: Ակնհայտ է նույնությունը հայկականում՝ Արտաշեսի և Սաթենիկի գետափնյա երկխոսության, որում վերջինս խնդրում է ազատել գերված եղբորը: Իսկ ժայռի մոտիվը առկա է կովկասյան տարբերակում: Փաստորեն, հայկական առասպելում պահպանված «եղբոր համար խնդրելու մոտիվը» բացակայում է կովկասյանում և առկա է խուռիական տարբերակում:

Խուռիական Ուլլիկունմին համարվում է ֆալլիկ աստվածություն, որը սակայն առնչվում է ոչ թե բուն պտղաբերությանը, այլ կույր,

²¹ Иванов В., Луна упавшая с неба, Москва, 1977, с. 128.

²² Haas V., Geschichte der Hethitischen ..., S. 90; Hittite Myths, Translated by Harry Hoffner, Atlanta, 1991, p. 56.

անկառավարելի կրքին²³: Ի դեպ, խելահեղությունը, դիվականությունը և կերպարի երկփեղկվածությունը բնորոշ է նաև մյուս ժայռում փակվող կամ այդ պաշտամունքին առնչվող կերպարներին (օրինակ հայկական Արտավազդին, «Սասնա Շռեր» էպոսի Փոքր Մեերին, կովկասյան Սոսլանին և Սոսրուկոյին²⁴, որոնք համարժեք են խուռիական Ուլլիկունմին):

Վերադառնալով Սոսանվերին՝ ներկայացնենք այդ անվան ստուգաբանության մեր վարկածը: *Սոսանուէր*-ի առաջին *saws* արմատը, որը հետագայում դարձել է *sōs*, Ա. Պետրոսյանի բանավոր հաղորդմամբ հնարավոր է համարժեք լինի Շավուշկայի անվանը: Բանն այն է, որ երրորդ հազարամյակի վերջում Ուրի III դինաստիայի աղբյուրներում պահպանված Շավուշկա աստվածուհու վաղագույն վկայված ձևն է *ša-u₁₈-ša*, ինչը կարելի է բացատրել նրանով, որ *Ša(w)uška* անվան մեջ *k/ga* վերջավորությունը նվազեցուցիչ մասնիկ է²⁵: Այստեղից բխում է, որ Շավուշկայի անվան արմատը *saws*-ն է, որը կարելի է համարել Սոսանվերի անվան նախնական *saws* բաղադրիչի հետ: Հետևաբար, հնարավոր չէ՞ արդյոք Սոսանվերի անունը մեկնաբանել որպես «Շավուշկայի(ն) նվեր, ընծա», մի գուցե նաև որդի: Սա լրացնում է վերը ներկայացված մեր կարծիքն այն մասին, որ Սոսանվերի մայրը կարող է լինել Շամիրամը, իսկ Նինվեի Շավուշկայի (Իշտարի) և Շամիրամի հատկանիշների ընդհանրության մասին մենք խոսել ենք վերևում: Ուլլիկունմիի մասին երգում էլ եղբոր համար խնդրում է հենց Նինվեի Շավուշկան²⁶:

Այս աստվածուհին գլխավորում է «բաբելական խուռիների» դիցարանը, իսկ Կիցցուվատնայում նա հանդես է գալիս արական աստվածությունների շարքում կայծակնային Թեշուբից, Կումարբիից և Էայից հետո²⁷: Նինվեի Շավուշկան օժտված է նաև ռազմական հատկանիշներով²⁸, որոնք հատուկ էին Շամիրամին ևս:

²³ Дьяконов И., Архаические мифы Востока и Запада, Москва, 1990, с. 141.

²⁴ Պետրոսյան Ա., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, ՊԲՀ, 2006, թիվ 2, էջ 283:

²⁵ Вильке К., Tu'amam-bashtu и богиня ..., с. 23-24, и прим. 3; Westenholz J., The Old Akkadian presence..., p. 10; Wegner I., Der name der Ša(w)uška, Studies on the Civilizations and Culture of Nuzi and the Hurrians, Winona Lake, Maryland, 1995, p. 117-119.

²⁶ Haas V., Geschichte der Hethitischen..., S. 90; Hittite Myths, p. 56.

²⁷ Diakonoff I., Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians, Studies on the Civilizations and Culture of Nuzi and the Hurrians, in honor of E.R. Lacheman. Edited by Morrison M.A.

Շավուշկայի անվան մի շարք ստուգաբանություններ են առաջարկվել, որոնք քննարկելով և վերլուծելով, Ի. Վեգները եկել է այն եզրակացության, որ առավել հավանական է նրա անվան բխեցումը խուռիերեն *šavoši* ածականից՝ կազմված $\text{ša}(v) = 0$ և ši ածականակերտ վերջավորությունից: Նա *šavoši* ածականը առաջարկում է թարգմանել «երևելի, բացառիկ, մեծ, վեհ, վեհանձն, հզոր, ուժեղ»²⁹: Ի դեպ, այս հատկանիշները կարող են բնութագրական լինել նաև Սոսանվեր Անուշավանի տիպի աստվածությունների համար:

Սոսանուէրի անվան ծագումը Խորենացու մոտ կապվում է սոսի ծառանվան հետ³⁰: Ըստ Հր. Աճառյանի *սու-*ը «ի» հոլովման բառ է, «անտառային բարձր ծառ, չինար»: Այն ստույգ ստուգաբանություն չունի, հանդիպում է V դարի պատմագրությունից սկսած, «սոսանուէր» նշանակում է «հին Հայոց Սոսեաց սրբազան անտառին ձօնուած», իսկ *սու*՝ փոխաբերական իմաստով նշանակում է «պերձ, հպարտ, սեգ»³¹: Գրեթե նույն իմաստով է *սու* ածականը գործածված Անկանոն Գիրք Հին Կտակարանացում տեղ գտած «Տեսիլ Ենովքայ Արդարոյն»-ում, ուր այն հանդիպում է հետևյալ նախադասության մեջ. «Եւ ահա ի վերայ ծովուն արծուի մի սուս և բարձրաթիչ, ութ թեւք և երեք գլուխք ի վերայ նորա, և կայր ի վերայ ջուրց ծովուն և դիտէր ընդ հարաւ ...»³²: Այստեղ *սու* բառը դարձյալ կարելի է մեկնաբանել որպես «սեգ, հպարտ»: Ի դեպ, այս հայերեն ածականը գրեթե նույնական է խուռիական *avoi* «երևելի, բացառիկ, մեծ, վեհ և այլն» ածականի հետ:

Ղ. Ալիշանը, խոսելով սոսի ծառի պաշտամունքի տարածվածության մասին հայերի շրջանում, հղում է ջուղայեցի մի վարդապետի, որը գրել է. «մեծամեծ ծառոցն համբուրեն, եթե Սուրբ կայ ի վերայ», և նշում, որ մինչև այժմ էլ այդ մեծամեծ ծառերի գտնված վայրերում կան նաև դրանց չափից ավելի պատվի արժանացնողներ³³:

and Owen D.I., Winona Lake, Indiana, Eisenbruns, 1981. p. 87.

²⁸ Haas V., Geschichte der Hethitischen..., S. 352.

²⁹ Wegner I., Der name der Ša(w)uška, S. 117-119.

³⁰ Խորենացի, գիրք 1, գլուխ Ի:

³¹ Աճառյան Հր., Հայերենի արմատական բառարան, IV, Երևան, 1979, էջ 290:

³² Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց, Վեներիկ, Ս. Ղազար, 1896 («Թանգարան հին և նոր նախնեաց» Ա), էջ 378:

³³ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Երևան, 2002, էջ 43:

Հետաքրքրական է, որ ուրարտական ժամանակաշրջանում ևս սոսի ծառը հնարավոր է ունեցած լինի հատուկ պաշտամունքային դեր՝ համարվելով Խալդի աստծո սրբազան ծառ: Ուրարտական պատկերագրության մեջ «սրբազան ծառի» սիմվոլիկ պատկերումները Պ. Կալմայերին հանգեցրել են այն եզրահանգման, որ դրանց մի տեսակը հնարավոր է հայկական սրբացված սոսի ծառերի նախատիպը լինել³⁴:

avoi խուռիական ածականը, որ նշանակում է «երևելի, բացառիկ, մեծ, վեհ, վեհանձն, հզոր, ուժեղ», կարող է հիմնականում բնութագրական լինել նաև այնպիսի բարձր և մեծ ծառերի համար, ինչպիսիք են սոսին, բարդին: Կարելի է ենթադրել, որ հայերեն փոխաբերական իմաստով գործածված *սոս* բառը, որ նշանակում է «պերճ, հպարտ, սեգ» ծագած լինի խուռիական վերոնշյալ *avoi* ածականից: Հնարավոր է, որ *սոսի* բուսանունն էլ ծագած լինի այս ածականից՝ հաշվի առնելով այդ վիթխարահասակ և սեգ ծառերի արտաքին բնութագրի նույնությունը խուռիերենում և հայերենում առկա ածականների հետ: Բուսանունները հաճախ են իրենց անվանումը ստացել գունային, որակական և արտաքին հատկանիշների արդյունքում:

Սակայն սա ընդամենը վարկած է, որ նպատակ ունի լեզվաբանների ուշադրությունը հրավիրել այս նմանությունների վրա: Ի դեպ, այդ համադրումներն առավել խոսուն են դառնում վերևում քննարկված առասպելաբանական նյութի համատեքստում:

Բացառված չէ նաև, որ սոսի ծառը կարող է հենց Շավուշկա աստծու մարմնավորումներից մեկը լինել, քանզի հայտնի է, որ մայր աստվածուհիները, այդ թվում նաև Շավուշկան, հանդես են եկել տարբեր ծառերի կերպավորումներով: Ինչ վերաբերում է խուռիերենից ուրարտերենի միջնորդությամբ կամ խուռիերենից ուղղակի հայերենին անցած փոխառության հնարավորությանը, ապա գիտության մեջ քննարկվել են նման մի շարք զուգահեռներ:

---

³⁴ Кальмеуер П., Символ Халди, Древний Восток, № 4, Ереван, 1983, с. 184 . Ի դեպ, ոչ միայն սոսի ծառերի արձագանքն է ըստ Կալմայերի պահպանվել ուրարտական պաշտամունքում, այլ նաև պաշտամունքային աշտարակածև ուրարտական շինությունների և Խորենացու ու Բուզանդի մոտ հիշատակված Արայի դին աշտարակին դնելու փաստի հետ և որոշակի նույնություններ է դիտարկում (Кальмеуер П., Символ..., с. 188, прим. 22):

Մեկ այլ հնարավոր զուգահեռ Սոսանվերի անվան հետ դարձյալ տանում է դեպի՝ այս դեպքում խուռի-միտաննիական իրականություն. այն կարելի է համադրել Միտաննիի հնդարիական արքայատոհմի Պարսադատտարի որդի՝ Սաուսադատտար-Սաուստատարի անվանման հետ (Ք.ա. XVդ. երկրորդ կես): Հնարավոր է, որ վերջինիս հայերեն տարբերակն է Սոսանվեր³⁵: Sa-uš-sa-ta-(at-)tar (Ալալախից վկայված ձևը) և Sa-uš-ta-at-tar (Նուզիից) արքայանունը ստույգ ստուգաբանություն չունի: Նրա համար առաջարկվել է հնդիրանական *sau-kšatra- ստուգաբանությունը, որը նշանակում է «ուն պատկանում է լավ իշխանությունը», ինչն այնքան էլ հավանական չի համարվել³⁶: Ակնհայտ է անվան երկրորդ բաղադրիչի հնդիրանական լինելը (սկտ. *dātár-*, *dātár-*), սակայն անվան առաջին մասը՝ sa-uš-sa, վերջնականապես ստուգաբանված չէ: Վերոնշյալ երկու անվանաձևերից առավել հին է համարվում Sa-uš-sa-ta-(at-)tar-ը³⁷: Հաշվի առնելով Շավուշկա աստվածուհու պաշտամունքի վաղեմությունը և տարածվածությունը հյուսիս-արևմտյան Սիրիայում, Կիցցուվատնայում, Վերին Եփրատի շրջանում, որոնք գտնվում էին խուռի-միտաննիական պետության ազդեցության ոլորտում, չի^o կարելի արդյոք ենթադրել, որ Սաուշատտարի՝ Միտաննիի արքայատոհմի թագավորի անունը ինչ-որ կերպ կապված լիներ այս դիցանվան հետ՝ նշանակելով օրինակ՝ «Շավուշկայի տված, նվիրած»՝ անվան երկրորդ բաղադրիչի համար ենթադրելով հնդիրանական արմատ³⁸: Նման դիցանվանակերտ անձնանունների բազմաթիվ օրինակներ հայտնի են

³⁵ Ի դեպ, Սաուսադատտար-Սոսանվեր համապատասխանությունը չի կարելի դիտել որպես պատահական նմանություն, քանի որ ըստ Ա. Մովսիսյանի, Միտաննիի արքայատոհմի և Հայկազուն նահապետների ու արքաների ցանկում առկա են մի շարք անվանական համապատասխանություններ՝ Պարատտառնա-Պարետ, Վասաշատտա-Վաշտակ (տես Մովսիսյան Ա., Միտաննիի արքաները Հայկազուն նահապետների և արքաների ցանկում, Երիտասարդ Արևելագետների Հանրապետական 20-րդ գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, Երևան, 1999, էջ 25-27):

³⁶ Diakonoff I., Die Arier im Vorderen Orient: Ende eines Mythos, *Orientalia*, v. 41, f. 1, 1972, S. 102.

³⁷ Mayrhofer M., Die Arier im Vorderen Orient – Ein Mythos? mit einem bibliographischen Supplement, Wien, 1974, S. 25-26, 6.3.5.

³⁸ Իհարկե, հարց է առաջանում, թե ինչու^o է Միտաննիի հնդարիական դինաստիայի ականառու արքաներից մեկը կրում նման անվանում, որի առաջին մասը խուռիական դիցանունն է, իսկ երկրորդ մասը՝ հնդարիական արմատ, սակայն կարծում ենք, քննարկված նյութը թույլ է տալիս կատարել նման ենթադրություն:

թե խուռիական, թե հնդիրանական անձնանուններում: Իսկ Շավուշկայի պաշտամունքի տարածվածության մասին այս տարածաշրջանում վկայում է, ըստ Ֆ. Հասագի, տեքստերում պահպանված հետևյալ դարձվածքը. «խուռիական աշխարհի բոլոր Ištar աստվածուհիները» (խոսքը Շավուշկայի մասին է)³⁹: Փաստորեն, հայկական Սոսանվերի անունը կարող է համարվել նաև այս հնդարիական անձնանվան տեղական դրսևորումը:

Եզրակացություններ.

ա. Սոսանվերի անունը համահունչ է կովկասյան առասպելների ժայռածին հերոսների՝ Սուլան, Սոսրուկո, ինչպես նաև կովկասյան պողաբերության Սոուսըրըշ աստծո անվանը:

բ. Սոսանվերը, որպես պողաբերության գործառույթներով օժտված կերպար, համարժեք է ժայռում փակված Արտավազդին և Փոքր Միերին, ինչպես և կովկասյան ժայռածին հերոսներին և խուռիական Ուլլիկումիին:

գ. Ըստ վերակազմության՝ Սոսանվերի մայրը առասպելում կարող է լինել Շամիրամը:

դ. Նինվեի Շավուշկա-Իշտարը նախատիպ է հանդիսացել Շամիրամի կերպարի համար և տիպաբանական ընդհանրություններ ունի վերջինիս հետ: *Սոսանուէրի* անվան *saws* արմատը հնարավոր է համարել Նինվեի Շավուշկայի անվան վաղագույն վկայված *sausa* ձևին: Եվ Սոսանվեր կարող է նշանակել «Շավուշայի նվեր, կամ Շավուշային ընծայված»: Հնարավոր է հայերեն «սօս» ածականը, որ նշանակում է «պերձ, հպարտ, սեզ» ծագումնաբանորեն հանգում է խուռիերեն *avoi* «երևելի, բացառիկ, մեծ, վեհ, վեհանձն, հզոր, ուժեղ» ածականին, որոնցից էլ, ամենայն հավանականությամբ, ծագել է հայերեն «սօսի» բուսանունը:

ե. *Սոսանուէրի* անվան *նուէր* բաղադրիչը իր զուգահեռն ունի խուռիական Ուլլիկումմիի առասպելաշարում, որտեղ ակնարկվում է վերջինիս՝ որպես «նվեր» հանձնելու մասին (տես վերը): Մյուս կողմից, Ուլլիկումմիի մասին առասպելը սյուժետային ընդհանրություններ ունի Արտաշեսի և Սաթենիկի ու կովկասյան ժայռածին հերոսների՝ Սուլան-Սոսրուկոյի մասին պատմող առասպելաշարքերի հետ, վերջիններս էլ անվանապես համարժեք են հայկական Սոսանվերին:

³⁹ Haas V., Geschichte der Hethitischen..., S. 346-347.

գ. *Սօսանուէրի* անվան հնարավոր զուգահեռը կարող է լինել Միտաննիի հնդարիական արքայատոհմի Sa-uš-sa-ta-(at-)tar անձնանունը, որը ստուգաբանորեն նույնպես կարող է կապված լինել ša-u₁₈-ša խուռիական դիցանվան հետ:

Ի մի բերելով վերոհիշյալ կապերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ խուռիական Ուլլիկումնիի, կովկասյան Սաթանայի և նրա որդիների, հայկական Արտաշես-Սաթենիկ և Արտավազդի, Արա Գեղեցիկ և Շամիրամի առասպելույթի հատկապես երրորդ հերոսի՝ Սոսանվեր Անուշավանի մասին պատմող առասպելներում առկա են մի կողմից անվանակերպարային, մյուս կողմից՝ սյուժետային ակնհայտ ընդհանրություններ, որոնք կարող են վկայել կամ այս առասպելների և նրանց գլխավոր կերպարների ժագման մեկ ընդհանուր աղբյուրի, կամ նրանց ձևավորման ընդհանուր միջավայրի մասին: Թե երբ և որտեղ դա կարող էր տեղի ունենալ, այսօր միանշանակորեն չի կարելի ասել: Նշենք միայն, որ Սաուսադատտարը, որն անվանապես համարժեք է Սոսանվերին, թագավորել է Ք.ա. XV դարի կեսին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Միտաննին Առաջավոր Ասիայի ազդեցիկ պետությունն էր, քանզի նրա իշխանությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում տարածվում էր Առափխայի, Աշշուրի, Հյուսիսային Սիրիայի երկրների, Կիցցուվատնայի, Վերին Եփրատի երկրների և Հայկական լեռնաշխարհի մի մասի վրա⁴⁰: Եվ հենց այս շրջաններում էլ, ինչպես տեսանք վերը, մեծապես տարածված էր Շավուշկա դիցուհու պաշտամունքը, որն այդքան զգալի ազդեցություններ է թողել այս առասպելույթի ձևավորման վրա: Միգուցե հենց այս ժամանակաշրջանում էլ ձևավորվել են այս առասպելույթի նախատիպերն ու սյուժեները, որոնք հատվածաբար պահպանվել են խուռիական, հայկական և կովկասյան առասպելներում:

---

⁴⁰ Ավետիսյան Զ., Հայկական լեռնաշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա XVII-IX դդ., Երևան, 2002, էջ 41:

**MANIFESTATION OF NAME AND CHARACTER OF HURRIAN GODDESS
^dŠa(w)uš(k)a IN ARMENIAN LANGUAGE AND MYTHOLOGY**

Ištar-Šawuška goddess of Nineveh had considerable influence on Armenian myth of Ara and Šamiram. Also the name of *Sawsanuēr* *Anušawan* may relate to the earliest attested form of the goddess's name *sausa*. The conclusions are as follows:

a. *Sawsanuēr*'s name is consonant with names of *Soslan*, *Sozərəqo* as well as the name of fertility deity *Sousərəš*.

b. *Sawsanuēr* as a character enabled with fertility functions corresponds to *Artawazd* and *P'ok'r Mher* - the heroes confined in rock as well as other rock-born Caucasian heroes and Hurrian *Ullikummi*.

c. The reconstruction shows that *Sawsanuēr* 's mother may be *Šamiram* of the myth.

d. *Ištar-Šawuška* of Nineveh can be considered as a prototype for *Šamiram* and displays typological similarities with the latter. The route *saws* of *Sawsanuēr* is possible to compare with the the earliest known form of name of *Šawuška* of Nineveh - *sausa*. *Sawsanuēr* may mean "gift of *Šawuša* or bestowed to *Šawuša*". It is possible that Armenian adjective *saws* that means "excellent, proud, high" originates to Hurrian *šavoši* "magnificent, unique, great, grand, magnanimous, powerful, strong" from which the Armenian phytonim *sawsi* (platanus) derives.

e. The component *nuēr* of *Sawsanuēr* has its parallel in Hurrian myths series of *Ullikummi*, that suggest of the latter's being given as a "gift". On the other side the myth of *Ullikummi* has thematic similarities with myth series about *Artašēs* and *Sat'enik* as well as Caucasian rock-born heroes *Soslan*-*Sozərəqo* which in their turn are comparable with Armenian *Sawsanuēr*.

f. Possible parallel of *Sawsanuēr*'s name can be seen in personal name of Mitanni's Indo-Arian royal dynasty *Sa-u-sa-ta-(at)-tar* that may relate to Hurrian theonim *ša-u₁₈-ša*.

К ПОНЯТИЙНОЙ ТИПОЛОГИИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ КУРДСКОГО ЯЗЫКА

Встречающиеся в современной курдской речи подчинительные словосочетания представляют собой самостоятельный тип проявления языковой материи, выделяющийся на наиболее общем уровне членения ее состава¹. Они образуются обычно в составе предложения в качестве его соответствующего члена (подлежащего, сказуемого, дополнения и т.д.) и независимо от характера структурных и семантических особенностей обладают целостной грамматической и ритмомелодической организацией обладающей присущей только ей системой изменения. Будучи типом проявления языковой материи, подчинительные словосочетания возникают в ответ на особую социолингвистическую потребность и обладают свойством удовлетворения этой потребности, выступающим их лингвистическим назначением в языковой системе².

Подчинительные словосочетания – это речевые единицы – элементы внутреннего членения предложения, являющиеся средствами синтаксической номинации, образующимися из потребности в синтаксическом обозначении особых денотатов в виде разнообразных по характеру типов проявления объектов действительности (предметов, действий, состояний, их признаков и т.д.) или же типов проявления самих этих типов, которые в свою очередь могут иметь типы своих проявлений и т.д. Своей этой особенностью единицы синтаксической номинации, т.е. подчинительные словосочетания резко отличаются от знаменательных слов и фразеологизмов, денотатами которых являются сами объекты действительности.

---

¹ Хамоян М., Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XX, Երևան, 2001, էջ 270-289; К понятийной типологии словосочетаний (на материале курдского языка), Մերձավոր Արևելք և Կովկաս, գեկուցումների թեգեր, Երևան, 2008, էջ 82-84:

² Хамоян М., К разработке основ синтаксиса курдского языка, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXIV, Երևան, 2005, էջ 458-472:

Вместе с тем образование подчинительных словосочетаний из номинативных потребностей языка показывает, что они занимают очень важное место в общем ряду с основными и главными типами средств языковой номинации – единицами лексической номинации – знаменательными словами и соотносящимися с ними единицами фразеологической номинации – фразеологизмами, отличаясь вместе с тем от них также характером обозначаемых ими объектов действительности – денотатов и выражаемых ими единиц мысли в виде понятий (или представлений) об этих объектах, а также специфическими особенностями внешней формы и присущей только им общей универсальной структурно-семантической модели образования.

Вопрос о денотатах подчинительных словосочетаний и о характере понятий о них, являющийся одной из первоочередных задач теории синтаксиса, отсутствует в специальной литературе. Об этом и свидетельствует тот факт, что синтаксическая наука, усматривающая семантику (значение) подчинительных словосочетаний лишь в отношениях³ между образующими их форму – внешнюю структуру компонентами, не располагает сведениями об объективной системе понятий, образующих план содержания подчинительных словосочетаний и о денотатах, отображаемых этими понятиями, а также и о зависимости выбора внешней формы (материальной оболочки) синтаксических единиц от характера этих понятий. Этот пробел в наших синтаксических знаниях в значительной степени восполняет впервые установленная в результате анализа синтаксического материала курдского языка понятийная система, прослеживаемая в сфере подчинительных словосочетаний⁴.

Функционирующие в сознании языкового коллектива понятия о познанных объектах действительности, из потребности в выражении которых образуются слова и фразеологизмы, могут представиться в различных типах проявлений, которые, как правило, выражаются не словами и не фразеологизмами, а только посредством образования подчинительных словосочетаний. Поэтому вполне правомерно констатировать, что

---

³ Валгина Н., Синтаксис современного русского языка, Москва, 1978, с. 11; Попов Р., Валькова Д., Маловицкий Л., Федоров А., Современный русский язык, М., 1978, с. 273.

⁴ Хамоян М., К понятийной типологии словосочетаний (на материале курдского языка), Մերձավոր Արևելք և Հովվառ, գեկուցումների թեզեր, Երևան, 2008, էջ 82-84:

подчинительные словосочетания, будучи особыми типами проявления языковой материи, формируются из потребности в объективации типов проявления выражаемых словами и фразеологизмами понятий, а также и типов проявления самих этих типов и т.д. Например, такие общие понятия (в их виртуальной форме), как “**nan**” (“хлеб”), “**av**” (“вода”), “**ba**” (“ветер”) и т.д. имеют многочисленные типы проявлений, которые в языке выражаются только посредством подчинительных словосочетаний: **nanê nerm** (“мягкий хлеб”), **nanê hişk** (“черствый хлеб”), **ava sar** (“холодная вода”), **ava germ** (“теплая вода”), **baê nerm** (“мягкий ветер”), **baê sar** (“холодный ветер”) и т.д.

Понятие о типе проявления объекта или типе проявления самого этого типа – это особая единица мысли идеального содержания, образующая план содержания подчинительного словосочетания. Оно возникает в результате познания у лексически или фразеологически обозначаемого объекта (предмета, действия, признака и т.д.) его определенного состояния (положения, статуса бытия, формы существования, и т.д.), представляющего собой некий тип его проявления в действительности. Тип проявления объекта, обозначаемого стержневым компонентом словосочетания, основан на каком-либо признаке объекта, обозначаемым его зависимым компонентом. Понятие о типе проявления объекта, образующее план содержания словосочетания, возникает в результате познания устанавливаемых между понятиями об объекте и его признаке отношений и дальнейшего объединения на основе этих отношений выражающих данные понятия словоформ, в своем соединении составляющих план выражения словосочетания. Внешняя формальная структура подчинительного словосочетания, являющаяся языковой характеристикой понятия о его денотате, будучи почвой для возникновения этого понятия, вместе с тем изначально служит средством – языковой формой его объективации.

Выявленные в результате анализа синтаксического материала курдского языка различные типы понятий, являющихся отражениями разных по характеру реалий в виде типов проявлений, дифференцируются на некоторые группы, основными из которых являются следующие:

1. Понятия о типах проявления объекта, основанных на соответствующих признаках этого объекта. Они выражаются

посредством их синтаксического описания – характеристики в виде синтаксического сцепления двух знаменательных слов, одно из которых является стержневым компонентом, обозначающим объект – предмет проявления, другое – зависимым, подчиненным компонентом, обозначающим признак предмета, приобретающий в условиях соединения классификационный характер. Например, понятие о холодной воде, как об отдельном типе проявления воды, объективируется двухкомпонентным сцеплением (формой) **ava sar** (“холодная вода”), а понятие о действии “красиво танцует”, как об отдельном типе проявления действия “танцевать” – двухкомпонентным сцеплением (формой) **bedew dileyîze** (“красиво танцует”) и т.д.

2. Понятия о типах проявления объекта, основанных на определенных типах проявления признака этого объекта. Они выражаются трехкомпонентным сцеплением, в котором один из компонентов представляет собой стержневой компонент, остальные в своем соединении обозначают тип проявления признака, выступая зависимым компонентом. Словосочетаниями, выражающими понятия этого типа, являются, например, **bîna şîrê K'elandî** (“аромат топленного молока”), **dengê delala min** (“голос моей любимой”) и т.д.

3. Понятия о типах проявления объекта, основанных на относящимся к ним типе проявления типа проявления признака. Они выражаются четырехкомпонентными словосочетаниями, в которых одно из компонентов выступает стержневым компонентом, а остальные же в своем сцеплении обозначают тип проявления типа проявления признака. Примерами таких словосочетаний являются: **cîyê qijla wane zivistanê** (“место их зимнего селения”), **K'itêba şayîrê meyî eyan** (“книга нашего известного поэта”) и т.д.

4. Понятия о типах проявления типов проявления объекта, основанных на признаке, относящимся не к объекту, а к типам его проявления. Примеры словосочетаний, выражающих понятия этого типа: **ava barêye sar** (“холодная морская вода”), где признак “**sar**” (“холодная”) непосредственно относится к типу проявления объекта (“**av**”) в виде **ava barê** (“морская вода”); **belgêd darêye şin** (“зеленые листья деревьев”), **tama limonêye t'irş** (“кислый вкус лимона”) и т.д. При распространении формы словосочетаний этого типа новой словоформой они выступают обозначениями типа проявления объекта. Например, словосочетание **ava barêye**

sare şor (“соленая холодная морская вода”), где **ava barêye sar** представляет собой стержневой компонент, а словоформа **şor** (“соленая”) – зависимый компонент, определяющий весь комплекс стержневого компонента.

5. Понятия о типе проявления типа проявления объекта, основанном на типе проявления признака. В словосочетаниях, выражающих понятия этого типа стержневой компонент может расщепляться на две части, одна из которых занимает препозицию словосочетания, а другая – постпозицию, образуя своеобразную рамочную конструкцию, включающую в свой состав свою группу зависимого компонента, см. например, словосочетание **bîna kulîlkêd c'îyaye xwaş** (“приятный аромат горных цветов”) и его преобразованную форму в виде **bîna xwaş ya kulîlkêd c'îya**.

6. Понятия о типе проявления объекта, основанном на каком-либо его признаке, имеющим в свою очередь тип своего проявления, а последний, в свою очередь, тип своего проявления и т.д. Они образуют план содержания подчинительных словосочетаний, формальная структура которых состоит из четырех или более компонентов, одни из которых совмещают функции стержневого и зависимого компонентов, другие выступают компонентами однофункциональными. В формальной структуре таких словосочетаний каждый зависимый компонент обозначает признак предмета, служащий основой для типа его проявления, обозначаемого стержневым компонентом. Распространение формальной структуры каждым новым компонентом – знаменательным словом, что обусловлено характером выражаемого им понятия, служит основой образования в ее составе нового сцепления – обозначения типа проявления объекта, обозначаемого предыдущим компонентом или же обозначения типа самого типа проявления объекта, обозначаемого предыдущим сцеплением компонентов. Примеры:

destanînêd şagirtêd dibistana gundê me (“достижения учеников школы нашего села”), **p'ênûsa hevala xûşka cînara me** (“ручка подруги сестры нашей соседки”) и т.д.

Выделенные разные типы понятий, отображающие разные по характеру денотаты, объективируются посредством образования соответствующих разных по составу типов материальных форм, формирующихся как языковые характеристики этих понятий, а через них и характеристики самих денотатов, отображаемых ими.

Представленные типы понятий, которые не подлежат объективации лексическими и фразеологическими средствами языка находят свое выражение исключительно благодаря выработанному в языке особому синтактикообразовательному механизму, сущность которого заключается в языковой характеристике (описании) этих понятий в виде сцепления разных по составу компонентов, разделенных во всех случаях формирования внешней структуры подчинительных словосочетаний на две части, одна из которых выступает стержневой частью, другая – частью зависимой. При этом в зависимости от характера выполняемых понятий эти части могут быть отдельными словоформами, представляющими минимальную конструкцию внешней формы подчинительных словосочетаний, или разными по составу компонентов сцеплениями словоформ, представляющими собой относительно максимальную конструкцию форм подчинительных словосочетаний. Например, если в случаях образования внешней формы подчинительного словосочетания **ava barê** (“морская вода”), выражающего понятие о типе проявления объекта “**av**”, основанном на признаке “**barê**”, стержневой и зависимой частями являются две словоформы **av** (“вода”) и **barê** (“морская”), то в случаях образования внешней формы подчинительного словосочетания **ava barêye sar** (“холодная морская вода”), выражающего понятие о типе проявления типа проявления объекта “**av**”, стержневой частью внешней структуры словосочетания выступает компонентная группа “**ava barê**”, а зависимой частью – словоформа “**sar**” (“холодная”). Если же формируется внешняя структура словосочетания **ava barêye sare şor** (“соленая холодная морская вода”), выражающего понятие о типе проявления самого типа проявления типа проявления объекта “**av**”, то стержневой компонентной группой выступает **ava barêye sar**, а зависимым компонентом – словоформа **şor** (“соленая”).

Тип проявления объекта, обозначаемый словосочетанием, как правило, основан на относящимся к этому объекту типу проявления типа проявления признака этого признака: ср.

[bîna]⁵ şirê k’elandî (“аромат топленого молока”)

⁵ Здесь и в дальнейшем стержневая часть обозначается квадратными скобками.

[bîna] şirê c'êlekayî k'elandî (“аромат топленого коровьего молока”).

Ср. также

birêra [name nivîsî] (“написал письмо брату”),

birêra [nameke dirêj nivîsî] (“написал длинное письмо брату”),

Birêra [nameke gelek dirêj nivîsî] (“написал очень длинное письмо брату”).

В языке в подавляющем большинстве случаев подчинительные словосочетания образуются из потребности в обозначении следующих трех разновидностей типов проявления объектов, являющихся их денотатами:

1. Типы проявления простых объектов в виде отдельных предметов, явлений, действий, признаков и т.д., основанные на каком-либо признаке этих объектов (примеры: **tamê bilind** (“высокий дом”), **sêva sor** (“красное яблоко”), **gelek bilind** (“очень высоко”), **xanî çekirin** (“построили дом”), **bedew dileîze** (“красиво танцует”) и т.д.).

2. Типы проявления сравнительно сложных объектов в виде типов проявления простых объектов, основанные на каком-либо признаке этих объектов (примеры: **kire ser birê bistrê** (“велел брату спать”), **kitêb da birê** (“отдал книгу брату”), **bavêra name nivîsî** (“написал отцу письмо”) и т.д.).

3. Типы проявления сложных объектов в виде типов проявления сложных объектов, основанные на каком-либо признаке этих объектов – (примеры: **bîna kulîlkêd c'îyayêd meye xweş** (“приятный аромат цветов наших гор”) ср. **Bîna xwaş ya kulîlkêd c'îyayêd me. ava sare şor** (“солёная холодная вода”), **sêva sore jirîn** (“сладкое красное яблоко”) и т.д.).

Сравнение формальных структур приведенных выше примеров подчинительных словосочетаний, допускающих наполнение соответствующих разных по составу стержневых и зависимых компонентов, показывает, что предмет проявления и основа его проявления могут быть отдельными объектами или типами их проявлений или же типами проявлений самих этих типов. В прямой зависимости от характера отображающих их понятий стержневая и зависимая части внешней структуры подчинительных словосочетаний могут быть отдельными словоформами и/или сцеплениями словоформ разной степени сложности, т.е. простой или сложный характер подчинительных словосочетаний в конечном счете обусловлен простым или сложным характером предмета проявления и/или основы его

проявления (признака) и устанавливаемыми между ними отношениями, приводящими к становлению соответствующего простого или сложного типа проявления данного предмета в действительности. Например, то, что словосочетание **ava sar** является простым словосочетанием, зависит от простого характера предмета проявления “**av**” и простого характера основы его проявления – признака “**sar**” и устанавливаемых между ними отношений, служащих основой для становления данного типа проявления этого предмета в виде **ava sar**. В случае же сложного подчинительного словосочетания **ava sare şor** сложность структурно-смысловой организации зависит только от сложного характера предмета проявления в виде **ava sar**, к которому относится признак **şor**. В то же время сложный характер словосочетания **ava sare gelek şor** (“очень соленая холодная вода”) зависит от сложного характера предмета проявления в виде **ava sar** и сложного характера основы его проявления – признака в виде **gelek şor**.

Установленные разные типы понятий, отображающие разные по характеру денотаты, из потребности в объективации выражаются посредством образования соответствующих разных типов материальных форм, представляющих план выражения подчинительных словосочетаний. В зависимости от этого прослеживаемые в языке подчинительного словосочетания представляют разные характеристики состава своей структурно-семантической организации, лежащие в основе их дифференциации в общем на следующие две очень продуктивные группы: простые и сложные, определяющиеся рядом специфических особенностей выражаемой ими синтаксической семантемы – общего типового значения и обусловленной характером этой семантемы соответствующей внешней формы.

Простое словосочетание представляет собой речевое образование минимальной конструкции, формирующиеся в составе предложения в качестве синтаксического обозначения определенного конкретного типа проявления объекта действительности, основанного на каком-либо признаке этого объекта. Признак объекта, приобретающий в условиях конфигурации свойство классификационного признака, определяет собой некоторое состояние (некий статус бытия, форму существования) объекта и тем самым служит основой данного типа его проявления. Понятие об этом состоянии – типе

проявления, присутствующее в сознании человека, из потребности в выражении объективируется посредством языковой характеристики объекта на основе его классификационного признака, осуществляемой по схеме “обозначение объекта – предмета проявления + обозначение признака предмета – основа проявления” (или по обратной форме этой схемы), выступающей формальным показателем любого простого словосочетания. Словосочетания не обнаруживающие этой схемы построения внешней формы, не являются простыми словосочетаниями. Это схема характеризуется тем, что допускает наполнение двух обязательных компонентов, одного стержневого в виде обозначения предмета проявления и одного зависимого в виде обозначения признака предмета, служащего основой его проявления. Поскольку предметы проявления и их признаки обозначаются исключительно знаменательными словами, то стержневым и зависимым компонентами, образующими материальную оболочку простого словосочетания выступают только знаменательные слова. В случаях распространения формы простого словосочетания третьим компонентом – знаменательным словом она перестает быть формой простого словосочетания, превращаясь в форму словосочетания сложного.

Тип проявления объекта, определяющийся как некое состояние его, основанное на каком-либо классификационном признаке, является денотатом простого словосочетания. Поскольку средством выражения понятия о типе проявления объекта служит языковая характеристика объекта на основе его классификационного признака, то в зависимости от характера типа проявления объекта или иначе говоря грамматической специфики понятия об этом встречающиеся в речи объекта подчинительные словосочетания оказываются в разных по характеру внешних формах. При этом в основе понятия о типе проявления объекта, которое является своеобразным проявлением понятия об объекте, изначально лежит характеризующее, квалифицирующее, оценивающее начало. Оно содержит указание на характеристику объекта и объективируется посредством сцепления обозначения объекта как предмета проявления и обозначения признака объекта как основы его проявления. Таким образом образование формы – материальной оболочки простого словосочетания предполагает обязательное наличие двух знаменательных слов, а именно, обозначения предмета проявления

и обозначения признака предмета, служащего основой его проявления. Такая форма у простого словосочетания является своего рода формальным показателем его структурно-семантической организации. Любая модификация состава стержневого и зависимого компонентов, связанная с характером соответствующих понятий, приводит к превращению простого словосочетания в словосочетание сложное.

Следует отметить, что в то время как, формальная структура словосочетания образуется по синтаксической модели, само словосочетание в своей цельности формируется по структурно-семантической модели “Общее типовое понятие (при различиях в частных проявлениях этого понятия) + форма в виде языковой характеристики этого понятия – сцепления двух обязательных компонентов (и/или компонующих групп), один из которых представляет стержневую часть сцепления – обозначение денотата – предмета проявления, другой – зависимую часть сцепления – обозначение признака предмета – основы проявления (при различиях в частных проявлениях этой формы)”. Познание этой модели, свидетельствующей о существовании подчинительных словосочетаний разных структурно-семантических типов, обуславливает необходимость пересмотра существующих в научной и учебной литературе концепций и схем, касающихся проблемы структурно-семантической организации подчинительных словосочетаний и их дефиниции.

Следует заметить, что простые словосочетания как синтаксические обозначения типов проявления объектов действительности, основанных на их классификационных признаках, характеризуются наибольшей частотностью образования в народном просторечии, в памятниках устного народного творчества и в художественной литературе.

Из числа выявленных различных типов понятий сферы подчинительных словосочетаний только один тип образует простые словосочетания. Он представлен понятиями о типе проявления объекта, основанном на каком-либо его признаке. Остальные типы понятий, являющиеся сравнительно сложными понятиями, обнаруживаются у дополнительных словосочетаний разной степени сложности формальной структуры, именуемых здесь сложными подчинительными словосочетаниями.

Сложные словосочетания – это сравнительно сложные по семантике и структуре конструкции синтаксической номинации. Группа понятий, образующих их план содержания, характеризуется той особенностью, что входящие в ее состав понятия отображают объект – предмет проявления и/или его признак – основу его проявления не как таковые, а в их определенных типах проявлений или типах проявления самих этих типов и т.д. При этом выражающие эти понятия их языковые характеристики, образующие план выражения подчинительных словосочетаний, представляют собой синтаксические сцепления, в которых стержневой и/или зависимый компоненты являются простыми или сложными словосочетаниями. Например, в случае подчинительного словосочетания [**ava barêye**] **sar**, выражающего понятие о типе проявления типа проявления объекта **av** и обозначающего этот последний тип проявления, стержневым компонентом формальной структуры является простое словосочетание [**ava**] **bare**, а зависимым компонентом – словоформа **sar**. В случае же словосочетания **ava barêye sare şor**, выражающего понятие о типе проявления типа проявления объекта и обозначающего этот тип, стержневым компонентом формальной структуры является сложное словосочетание **ava barêye sar**, а зависимым компонентом – словоформа **şor**. Другой пример: сложное подчинительное словосочетание [**ava barêye sare**] **gelek şor**, также выражающее понятие о типе проявления типа проявления типа проявления объекта, основанном не на признаке, а на типе проявления признака, имеет формальную структуру, в которой стержневым является сложное словосочетание **ava barêye sar**, а зависимым компонентом – простое словосочетание **gelek şor**.

Практическим примером объективного определения состава стержневого и зависимого компонентов формальных структур подчинительных словосочетаний служит их соотнесение друг с другом, а в ряде случаев и с предложением или именной частью составного сказуемого предложения. Этого можно достичь путем:

а) превращения субстантивных словосочетаний в предложение, в котором стержневому компоненту словосочетания соответствует подлежащее предложения. Ср., например,

ava sar (“холодная вода”) - **av sare** (“вода холодная”),

ava barêye sar (“морская холодная вода”) - **ava barê sare** (“морская вода холодная”),

ava barêye sare şor (“соленая холодная морская вода”) - **ava barêye sar şore** (“холодная морская вода соленая”),

tamê gelek bilind (“очень высокíй дом”) - **tam gelek bilinde** (“дом очень высокíй”) и т.д.

б) превращения глагольного словосочетания в словосочетание субстантивное, где стержневому компоненту глагольного словосочетания соответствует стержневоú компонент субстантивного словосочетания, а зависимому компоненту глагольного словосочетания – зависимый компонент субстантивного словосочетания. Примеры:

nama dirêj nivîsî (“писал длинное письмо”), ср. **nivîsîna nama dirêj** (“написал длинное письмо”), **Kela Dimdimê Çêkir** (“крепость Дымды построил”), ср. **Çêkirina Kela Dimdimê** (“построение крепости Дымдым”) и т.д.

MAXIM KHAMOYAN

ON THE CONCEPT OF THE TYPOLOGY OF KURDISH WORD-COMBINATIONS

In the given research work the character of the denotatums of word-combinations is discussed, thanks to which it's possible to reveal the whole system of peculiar concepts of the expression forms of words combinations and also their principles of structural and semantic syntax classification.

**ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ԿԻ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊԻ
ԻՍԱՍՏԱԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ**

Ստորադասական շաղկապներն արտահայտում են կախյալ հարաբերություններ, կապում երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ: Ժամանակակից թուրքերենի շարահյուսական շղթայում շաղկապավոր երկրորդական նախադասություններն ավելի հաճախ ձևավորում են շարահյուսորեն համարժեք դերբայական դարձվածներով:

Այնուհանդերձ, բանավոր խոսքում ավելի կիրառական են ստորադասական շաղկապները: Թուրքերենը, ինչպես նաև այլ թյուրքական լեզուները, ունի բարդ ստորադասական նախադասության երկու տիպ՝ *գլխավոր+ստորադաս* և *ստորադաս+գլխավոր*¹:

Թուրքերենի բանավոր խոսքում լայն կիրառություն ունի և ստորադասական շաղկապը, որը այլ բառերի հետ միանալով՝ ստեղծում է նոր՝ կառուցվածքի տեսակետից բարդ շաղկապներ, ինչպես նաև մակբայներ՝ տեղի, ժամանակի (bugünkü-այսօրվա, dünkü-երեկվա): Կի-ն ավելանում է նաև սեռական և ներգործական հոլովներով դրված գոյականների՝ babaninki, elindeki: Բուն թուրքերենում ki-ն ունեցել է երկու ձև՝ -ki, -ki: Օսմաներենում հանդես է եկել գրության մեկ տարբերակով, սակայն կարդացվել է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքի համաձայն²:

Ki շաղկապը թուրքերենում իրանական վաղ փոխառություններից մեկն է համարվում: Այս շաղկապի միջոցով նաև թուրքերենի նախադասությունների համակարգում ի հայտ եկան նախադասության բոլորովին նոր և օտար կաղապարներ, որոնք դարերի ընթացքում շատ արագ ամրագրվեցին և դարձան խոսակցական թուրքերենում ամենից կենսունակ և օգտագործվող նախադասության կաղապարաձևերից³:

¹ Кононов А., Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва-Ленинград, 1956, с. 330.

² Cencan T., Dilbilgisi, İstanbul, 2001, s. 68.

³ Ergin M., Türk Dil Bilgisi, Sofya, 1967, s. 343.

Այն նաև կիրառական է աղբբեջաներենում և հիմնականում օգտագործվում է հարցական նախադասություններ կազմելիս, համարժեք է թուրքերենի *ya* հարցական շաղկապին: Օրինակ՝ *Hasta değil ki? Kar ki yağmadı?*⁴: Եթե վերածենք ժամանակակից թուրքերենի, կունենա հետևյալ պատկերը՝ *Hasta değil ya? -Հիվանդ չէ՞: Kar ki yağmadı?*- Ձյուն չտեղա՞ց:

Իրանական լեզուներից փոխառյալ այս շաղկապն օգտագործվում է նաև երկու նախադասություններ կապելու համար, որի արդյունքում ձևավորում է բարդ ստորադասական նախադասություն՝ հետևյալ կաղապարով՝ գլխավոր նախադասություն +*ki*+ ստորադասական նախադասություն⁵:

Այս կաղապարը բնորոշ է հնդեվրոպական լեզուներին, իսկ դրա արտացոլումը թյուրքական լեզուներում բացատրվում է իրանական շարահյուսության ազդեցությամբ:

Քի շաղկապը նախադասության շղթայում ձևավորում է հետևյալ հարաբերությունները՝

1. Որոշիչ երկրորդական նախադասություն՝

Օրինակ՝ *Ben bir yolcuym, ki develerimin yanında sallanan tulumlar içinde bir damla su kalmadı.*

Ես ճամփորդ եմ, որի՝ ուղտերի կողքերից կախված տիկերում ոչ մի կաթիլ ջուր չմնաց:

2. Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասություն

Օրինակ՝ *Birdenbire anladım ki o bana anam kadar yakındı.*

Հանկարծ հասկացա, որ նա ինձ մորս չափի հարազատ է:

3. Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասություն⁶

Օրինակ՝ *Vapur Çanakalede durmadı ki çıkayım.*

Նավը Դարդանելում չկանգնեց, որ իջնեմ:

4. Ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություն

Օրինակ՝ *Bir senedir ki ne güzel annemi, ne kardeşlerimi gördüm.*

Մեկ տարի է, ինչ չեմ տեսել ո՛չ գեղեցիկ մորս, ո՛չ էլ եղբայրներիս:

5. Պատճառահետևանքային երկրորդական նախադասություն⁷

⁴ Նույն տեղում, էջ 342:

⁵ Кононов А., Грамматика современного турецкого..., с. 544.

⁶ Նույն տեղում, էջ 425:

⁷ Նույն տեղում, էջ 425:

Օրինակ՝ **Genç kız da onu görmüş olacak ki uzaktan şemsiyesini sallıyordu.**

Երիտասարդ աղջիկը նույնպես պետք է որ տեսած լիներ նրան, քանի որ հեռվից թափահարում էր իր անձրևանոցը:

Եթե վերոհիշյալ գործառույթներում **ki** շաղկապը հանդիսանում է - **dik**, **-acak** գործողության անուններով ձևավորվող կառույցների քերականական հոմանիշ, որոնք հայերեն են թարգմանվում դերբայական դարձվածների միջոցով, ապա պատճառաբանական քային հարաբերությունն արտահայտելիս, որի դեպքում գլխավոր նախադասությունում առկա են **öyle** - այսպես, **o kadar** - այդ չափ, **o derece** - այն աստիճան բառերը, իսկ ստորադասականում **bile** - նույնիսկ բառը, որպես կանոն, **ki** շաղկապը ոչնչով չի փոխարինվում:

Օրինակ՝ **Gece öyle sıcak ki uyumak kabil değil.**

Գիշերն այնքան շոգ է, որ քնելն անհնար է:

Ben bugün düğünde öyle güzel kız gördüm ki tarif edemem.

Ես այսօր հարսանիքի ժամանակ այնպիսի գեղեցիկ աղջիկ տեսա, որ նկարագրել չեմ կարող:

6. **Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասություն**

Օրինակ՝ **Fakat ne yapayım ki azat edecek ne kölem var, ne de cariyem.**

Ես ինչ անեմ, եթե ո՛չ ստրուկ ունեմ ո՛չ էլ ստրկուհի, որոնց հնարավոր կլիներ ազատել:

Ինչպես նշեցինք, **ki** շաղկապը կարող է հանդես գալ տարբեր շաղկապների հետ միասին՝ ստեղծելով նոր շաղկապական կառույցներ⁸:

Այսպես՝ **oysaki**–այնուամենայնիվ, այն դեպքում երբ, **halbuki**–այնուամենայնիվ, **mademki**–քանի որ, **sanki**–կարծես, **şöyle ki**–հատկապես, այսպիսով, **yeter ki**–բավականին, **demek ki**–նշանակում է և այլն:

Oysaki (այնուամենայնիվ)-ձևի և կառուցվածքի տեսանկյունից **oysa** շաղկապը ածանցավոր է, իսկ **oysaki**-ին խմբավորված շաղկապներին է պատկանում, այն ձևավորվել է **ki** շաղկապի համադրման արդյունքում: Օրինակ՝ **Ergin çok güzel piyano çalıyor, oysa dört yaşında.**- *Էրգինը շատ լավ դաշնամուր է նվագում՝ չնայած չորս*

⁸ Hengirmen M., Türkçe Dilbilgisi, İstanbul, 1999, s. 98.

տարեկան է: **Sınavlarda başarılı olamadım, oysaki çok çalışmıştım.**-
Քննություններում հաջողության չհասա, թեև շատ էի աշխատել:

Öyle ki (այդ պատճառով) - նախադասություններն արտահայտում են հետևանք:

Yüzü bembeyaz oldu. Öyle ki bir an ölecek sandım.- Դեմքը սիւի - սպիտակ էր, այդ պատճառով մի պահ կարծեցի՝ կմահանա:

Halbuki (թեև, այն ժամանակ, երբ, այն դեպքում, երբ⁹) - Նախադասությանը հաղորդում է պարզաբանում, արդյունք, հստակեցում է մտցնում նախադասության մեջ: Այս շաղկապը նույն իմաստն ունի, ինչ **oysa, oysaki** (այնուամենայնիվ, թեև) բառերը: Արտահայտում է, միևնույն ժամանակ...երբ, այն դեպքում ...երբ, թեև իմաստները, բայց ոչ ժամանակային, այլ հակադրման ընկալվածք: Ձևի և կառուցվածքի տեսանկյունից խմբավորված շաղկապներին է պատկանում և ձևավորվել է **ki** շաղկապի համադրման արդյունքում: Արտահայտում է նաև հակասման հարաբերություն:

Օրինակ՝ **Yapraklar nedense sararmamıştı, halbuki artık sonbahar gelmişti.** Չգիտես ինչու տերևները չէին դեղնել այն դեպքում, երբ արդեն աշուն էր եկել:

Madem (ki) (քանի որ)-ներհակական պատճառական շաղկապ է, ունի քանի որ իմաստը: Ձևի և կառուցվածքի տեսանկյունից խմբավորված շաղկապներին է պատկանում և ձևավորվել է **ki** շաղկապի համադրման արդյունքում:

Օրինակ՝ **Mademki beni dinlenmiyorsun, ben de bir daha konuşmam.** Քանի որ ինձ չես լսում, ես էլ այլևս չեմ խոսի:

Taki (որպեսզի)-ստորադասական շաղկապը թուրքերենում ներթափանցել է հրանական լեզուներից, օգտագործվում է ստորադասական նախադասության ստորոգյալի հետ, որն արտահայտվում է հրամայական և ըղծական եղանակներով: Ժամանակակից թուրքերենում այս շաղկապը հազվադեպ է օգտագործվում:

Օրինակ՝ **Açık söylüyorum taki herkes anlansın.** Ես պարզ եմ խոսում, որպեսզի բոլորին հասկանալի լինի:

Demek ki - ուրեմն, հետևաբար-նախադասություններին հետևանք և պատճառ է հաղորդում, **Çok para haracıyor diyorsun, demek ki çok kazanıyor.**

⁹ Щека Ю., Практическая грамматика турецкого языка, Москва, 2007, с. 331.

Եթե ասում ես, որ շատ փող է ծախսում, ուրեմն շատ է վաստակում:

Farzet ki - ենթադրենք-նախադասությանը հաղորդում է պայման, հետևանք:

Farzet ki *issiz bir adada tek başına kalmışsın, ne yapardin?*

Ենթադրենք անմարդաբնակ կղզում մեն-մենակ մնայիր, ի՞նչ կլիներ:

Gel gör ki...-*արի ու տես, որ...*

Շաղկապում է նախադասություններ՝ նրանց հաղորդելով արդյունք, պարզաբանում: **“Gel gör ki sular batıya akarlar”**- *Արի ու տես, որ ջրերն արևմուտք են հոսում:*

Kaldı ki – (բացի այդ, ավելին) - նախադասությանը տալիս է պատճառահետևանքային հարաբերություն: **Kaldı ki ben sana söz de vermemiştim.** *Ավելին ես քեզ խոսք էլ չեմ տվել:*

Nasıl ki – (այնպես, ինչպես) - նախադասության մեջ արտահայտում է անհամաձայնություն, պատճառ, հետևանք: **Ben bir şey duymadım, nasıl ki siz de duymamışsınız.**-*Ես մի բան չզգացի, այնպես ինչպես դուք չեք զգացել:*

Ne var ki – (բայց, սակայն) - **“Fakat”, “ama”** շաղկապների նման նախադասություններին հակառակ իմաստ է հաղորդում: **Çok zeki ne var ki çok da tembel.** *Շատ խելացի է, բայց շատ էլ ծույլ է:*

Ավելացնենք, որ հայերենի Համշենի և Պոլսի բարբառները փոխառել են **ki** շաղկապը, «թե, որ, որպեսզի» իմաստներով:

Ամփոփելով նշենք, որ թուրքերենի **ki** ածանցը, փոխառվելով իրանական լեզուներից, ժամանակակից թուրքերենում շարունակում է լայն կիրառություն ունենալ հատկապես խոսակցական լեզվում և բարբառներում: Այն շարահյուսական շղթայում իրար է շաղկապում **որոշիչ երկրորդական, ուղիղ խնդիր երկրորդական, նպատակի պարագա, ժամանակի պարագա, պատճառահետևանքային երկրորդական նախադասություններ:**

KNARIK MIRZOYAN, LUSINEH SAHAKYAN

SEMANTIC-FUNCTIONAL MANIFESTATIONS OF THE TURKISH SUBORDINATE CONJUNCTION *Ki*

In the modern Turkish language, the subordinate conjunctions express dependent relations, connecting the secondary clauses with the principal clause. The conjunction *Ki* in Turkish is an old borrowing from Iranian. As such, it has

been widely used in modern Turkish, particularly in the vernacular and dialects. In the syntactic chain, it connects attributive clauses, subordinate clauses of direct object, purpose, time, cause with each other.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳՈՀԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

ԻՐԱՆ-ԵՎՐԱՍԻՈՒԹՅՈՒՆ¹ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 20 - ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ 21 - ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Համաշխարհային հանրության ուշադրությունն այսօր առավել քան երբևէ սևեռված է դեպի Իրանը: Դրա հիմնական պատճառներից են Իրանի միջուկային ծրագիրը, Իրանում մարդու իրավունքների առկա խնդիրները, Իրանի նկատմամբ իրականացվող ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի հերթական բանաձևի կիրառումը և Իրանի միջուկային հավակնությունների զսպման փորձերը:

Չնայած այս ամենին, իր աշխարհագրական դիրքի, օգտակար հանածոների և մարդկային ռեսուրսների շնորհիվ Իրանը միշտ էլ եղել է միջազգային հանրության և հատկապես եվրոպական երկրների ուշադրության կենտրոնում:

1978-79 թթ. Ֆրանսիան, Բրիտանիան և Գերմանիան Իրանի հեղափոխական կառավարությանը ճանաչեցին որպես երկրի օրինական կառավարություն: Սակայն ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը լարվածություն մտցրեց Իրանի և եվրոպական երկրների միջև, իսկ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջիմի Քարտերի խնդրանքով եվրոպական երկրները միացան Իրանի դեմ տնտեսական պատժամիջոցներին: Այսպիսով, 1980-ականներին Իրան-ԵՄ հարաբերությունները բավական սառն էին: Դրան էր գումարվում նաև Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո մտցված սահմանադրական արգելանքը օտարերկրյա կապիտալի օգտագործման և օտարերկրյա մասնագետների գործունեության դեմ: Այս օրենքը նվազեցնելու էր ձևավորվող նոր հարաբերությունների մակարդակը:

Բացի վերոհիշյալ խնդիրներից եվրոպական երկրների և ԻԻՀ-ի միջև առաջանում էին տարատեսակ խնդիրներ, որոնք էլ ավելի էին

---

¹ Սույն հոդվածում հիմնականում կանդրադառնանք ԻԻՀ-ի հետ ԱՆգլիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ֆրանսիայի հարաբերություններին:

բարդացնում հարաբերությունների զարգացման գործընթացը: 1987 թ. Ֆրանս-իրանական հարաբերությունները խզման եզրին էին: Դրա հիմնական պատճառը Իրանի իսլամական վարչակազմի ընդդիմությունն էր, որը հանգրվանել էր Ֆրանսիայում և կարծես ստեղծել էր Իրանի վտարանդի կառավարություն՝ Ա. Բանիսադրի և նրան աջակցող «Մոջահեդին-ե խալք» կուսակցության ղեկավար Ռաժավիի գլխավորությամբ: Նրանց շուրջն էին հավաքվում երկրից հեռացած մեծահարուստները, քաղաքական ու մշակութային գործիչները, որոնց մեծ մասը բնակություն էր հաստատում Ֆրանսիայում: Պաշտոնական Թեհրանն այս առիթով հայտնեց իր դժգոհությունը, իսկ Ֆրանսիայի նախագահ Ֆ. Միտերանը խորհուրդ տվեց Իրանում գործող դեսպանին և ողջ անձնակազմին շտապ հեռանալ երկրից²: Սակայն մի քանի տարի անց Իրան-Ֆրանսիա հարաբերությունները հնարավոր եղավ շտկել, որի առիթ հանդիսացավ 1990 թ. հուլիսին Իրանի միջնորդությամբ Լիբանանում պատանդ վերցված ֆրանսիական բոլոր քաղաքացիների ազատ արձակումը և փոխադարձաբար Ֆրանսիան էլ ազատ արձակեց Նադղաշին ու նրա ընկերներին, ովքեր անհաջող մահափորձ էին կատարել շահական Իրանի նախկին վարչապետ Շ.Բախտիարի նկատմամբ³:

Մեծ Բրիտանիան ևս քննադատեց Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավման փաստը և միացավ տնտեսական պատժամիջոցներին: Սակայն Անգլիան հավատարիմ մնալով իր ճկուն դիվանագիտությանը, հայտարարեց, որ արգելանք է դրվում միայն այն առևտրային պայմանագրերի վրա, որոնք կնքվել են 1979 թ. նոյեմբերի 4-ից՝ դեսպանատան գրավման օրից հետո: Այս զգուշավորության շնորհիվ Անգլիան արդեն 1982 թ. Իրանի առևտրաշրջանառության մեջ զբաղեցրեց 3-րդ տեղը, իսկ նրա առևտուրը Իրանի հետ հասավ 971 մլն դոլարի⁴: Սակայն Իրան-Անգլիա հարաբերությունները վտանգվեցին Պարսից ծոցում “Տանկերային պատերազմի” ժամանակ, երբ Իրանը ոչնչացրեց Անգլիային պատկանող նավթային տանկերը:

² Большакова П., Отношения Ирана с Европой как фактор укрепления региональных позиций, Роль и место Ирана в регионе, Москва, 2007, с. 58.

³ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 1, գ. № 284, ԻԻՀ Հայաստանի գործերի հավատարմատար Վահան Բայբուրդյան, Հուշագիր, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունն արդի էտապում, էջ. 20:

⁴ Большакова П., Отношения Ирана с Европой..., с. 60.

Հարաբերություններն իրապես խզվեցին 1989 թ. սկզբներին Սալման Ռուշթի⁵ «Սատանայական բանաստեղծություններ» գրքի շուրջ ծավալված աղմկահարույց միջադեպի պատճառով: Հատկանշական է, որ Եվրամիության անդամ երկրները, յուրաքանչյուրն առանձնահատուկ դիրքորոշում ուներ Իրանի նկատմամբ: Օրինակ Հունաստանի դիրքորոշումը մեծապես տարբերվում է Իռլանդիայի և սկանդինավյան երկրների մոտեցումներից մարդու իրավունքների և հատկապես Սալման Ռուշթի խնդրի կապակցությամբ⁶:

Չնայած ԻԻՀ-ը սերտորեն համագործակցում էր եվրոպական մեկ այլ երկրի՝ Գերմանիայի հետ, այնուամենայնիվ Գերմանիան և քննադատեց ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավման փաստը ու միացավ Իրանի նկատմամբ կիրառվող տնտեսական պատժամիջոցներին: Իրանից հեռացան գերմանացի շատ մասնագետներ, Իրանն էլ փակեց «Գյոթեի անվան ինստիտուտը»: Չնայած այս ամենին, 1984 թ. Իրան ժամանեց Գերմանիայի արտգործնախարար Գ.Դ.Գենշերը: Այս այցը մեղմեց լարվածությունը երկու երկրների միջև և խթանեց երկու երկրների հարաբերությունները ինչպես քաղաքական, այնպես էլ առևտրա-տնտեսական ոլորտում: 1984 թ. Գերմանիայից Իրան արտահանումը կազմեց 3 մլրդ դոլար, իսկ ներմուծումը Իրանից՝ 500 մլն դոլար: Իրանը Գերմանիայից հիմնականում գնում էր տանկեր, ռազմանավեր, հրետանային զենք⁷:

Իտալիան եվրոպական այն երկրներից է, որի հարաբերություններն Իրանի հետ երբևէ չեն ենթարկվել լուրջ փորձությունների: Ավելին, 1989 թ. Իտալիան Իրան ապրանքներ արտահանող պետությունների շարքում գրավեց երկրորդ տեղը: Չմոռանանք նաև, որ Իրանը Պարսից ծոցի միակ երկիրն է, ուր եվրոպական կապիտալը կարող է թափանցել՝ առանց ամերիկյան կապիտալի հետ մրցակցության մեջ մտնելու, ինչը խիստ կարևոր է Եվրոպայի համար:

⁵ Սալման Ռուշթին Մեծ Բրիտանիայի քաղաքացի է: Նա 1988 թ. հրատարակեց իր «Սատանայական բանաստեղծություններ»-ը, որտեղ վիրավորում էր մահմեդականների մարգարե Մոհամմեդին: Սա զայրույթի ալիք բարձրացրեց աշխարհի բոլոր մահմեդականների մոտ, իսկ Իրանի հոգևոր առաջնորդ իմամ Խոմենինին ֆեթվա հռչակեց, ըստ որի Ռուշթին պետք է սպանվի: Սա առաջացրեց Եվրոպական երկրների դժգոհությունը, որոնք գտնում էին, որ իմամի ֆեթվան ծայրահեղական ռեակցիա է, ոտնձգություն է ազատության դեմ և այն շիաների կարծիքն է, այլ ոչ սունիներինը:

⁶ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց, 5, գ, № 242, էջ. 252:

⁷ Большакова П., Отношения Ирана с Европой..., с. 57-58.

Իրանի հարաբերություններն եվրոպական երկրների հետ փոփոխության ենթարկվեցին Այաթոլլահ Խոմենիի մահից հետո և հատկապես նախագահ Ալի Աքբար Հաշեմի Ռաֆանջանիի կառավարման տարիներից սկսած, դա համընկավ նաև ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետ, երբ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրները սկսեցին վերանայել իրենց արտաքին քաղաքականությունն այլ երկրների հետ:

Հատկանշական է, որ 20-րդ դարի վերջին ԻԻՀ-ի արտաքին քաղաքականությունը միտված էր կարգավորելու և խորացնելու հարաբերություններն Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ: Ռաֆանջանիի կառավարման տարիներն աչքի ընկան առավել լիբերալ մոտեցմամբ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության ոլորտում:

Ռաֆանջանիի իրատեսական քաղաքականությունը խարսխված էր երկու գաղափարների վրա.

1. Վերացնել իրանա-իրաքյան պատերազմի հետևանքով առաջացած խնդիրները

2. Կարգավորել Իրանի հարաբերություններն այլ երկրների հետ⁸:

Իրանն առաջին հերթին փորձեց խորացնել հարաբերությունները Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի հետ: Իհարկե այդ հարաբերությունները հիմնականում խարսխված էին առևտրատնտեսական կապերի վրա, ինչը և կարճ ժամանակահատվածում տվեց շոշափելի արդյունքներ: Դրա վառ օրինակ կարող է հանդիսանալ 1995 թ. Իրան-Եվրամիություն առևտրաշրջանառության մասին տվյալները: Եվրամիությունը միայն 1995 թ. Իրան է արտահանել 5,1 մլրդ դոլարի և ներմուծել 6,1 մլրդ դոլարի ապրանք: Իրանն ապահովում է Եվրոպայի նավթի պահանջարկի 10%: 1994 թ. առաջին 11 ամսվա ընթացքում Իրանի արտահանումն Իտալիա կազմել է 970 մլն դոլար (1993 թ. համեմատ 24,2%-ով պակաս): Նույն ժամանակաշրջանում Իրանը Իտալիայից ներմուծել է 670 մլն դոլարի ապրանք (1993 թ. համեմատ 6,4% ավելի պակաս): Բելգիայի արտոգործնախարար Էրիք Դրիքը Բրյուսելում Իրանի դեսպան Համիդ Աբու-Թալեբիի հետ տեսակցության ժամանակ, արտահայտեց եվրոպական երկրների ցանկությունը՝ Իրանի հետ

---

⁸ Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution, Journal of Politics and Law, v. 3, № 2; September 2010, p. 202, www.ccsenet.org/jpl

ավելի սերտ կապեր հաստատելու մասին⁹: 1996 թ. Գերմանական ընկերությունները մոտ 2,2 միլիարդ մարկի ապրանք արտահանեցին Իրան, մինչդեռ Գերմանիան ներմուծեց 1,1 մլրդ մարկի իրանական ապրանք: 1996 թ. ԻԻՀ Շվեդիա է արտահանել 270 մլն դոլարի ապրանք և ներմուծել 85 մլն դոլար: Իրանական արտահանման ապրանքների 92% կազմել է նավթը¹⁰: Թվում էր թե Իրան-ԵՄ հարաբերությունների մակարդակը, թեկուզև առևտրատնտեսական հարաբերությունների միջոցով հնարավոր կլիներ բարձրացնել նոր հարթության վրա:

Սակայն 1997 թ. բավական ծանր անդրադարձավ Իրան-ԵՄ հարաբերությունների զարգացման վրա: Նախ ԵՄ-ն Իրանի դեկավար շրջանակներին մեղադրեցին ահաբեկչությանը հովանավորելու մեջ, նկատի ունենալով «Միկոնոս»¹¹ գործը: Այնուհետև 1997 թ. հոկտեմբերի 9-ին ԱՄՆ-ն ընդունեց Դ՛Ամատոի օրենքը¹² Իրանի նկատմամբ, ըստ որի պատժամիջոցների կենթարկվեին այն

---

⁹ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 1, գ. № 286, էջ. 74:

¹⁰ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 2, գ. № 169, էջ. 11-12:

¹¹ 1997թ.-ին գերմանական դատարանը մեղադրեց իրանական կառավարությանը 1992 թ. սեպտեմբերի 17-ի Բեռլինում չորս քուրդ այլախոհների սպանությունը կազմակերպելու մեջ: Բեռլինի «Միկոնոս» ռեստորանում սպանվեցին Սոհամմեդ Սադեդ Շահաբֆոլանդին, Ֆատտահ Աբդային, Հոմայուն Աբդայան և Սոհամմադ Նուշի Դեհխորդին: Նրանք ժամանել էին Բեռլին մասնակցելու Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի Կոնգրեսին: Բեռլինի դատարանը վերոհիշյալ գործողության մեջ մեղադրեց ԻԻՀ-ին՝ կոչելով վերջինիս ահաբեկչությունը հովանավորող պետություն: Բեռլինի դատարանը հայտարարեց նաև, որ սպանությունը չէր կարող իրականացվել առանց Իրանի բարձրաստիճան իշխանությունների իմացության: Հետաքննության ժամանակ չեղքվեց, այն փաստը որ սպանությունը ունեցել է քաղաքական բնույթ և «կարգադրությունը տրվել էր անձամբ հոգևոր առաջնորդը՝ Ալի Խամենեին և նախկին նախագահ Ալի Աքբար Հաշեմի Ռաֆսանջանին», բառացիորեն մեջբերվում է մեղադրական ձառից: Իրանը կտրականապես մերժում է իր մասնակցությունը: On the 5th Anniversary of the Mykonos Verdict, <http://www.pdk-iran.org/english/kurdistanbulletin/>. Берг И., ФРГ-Иран: оным обременен и номерь. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/15-02-09.htm/>.

¹² 1995 թ. սեպտեմբերի 8-ին սենատոր Ալֆոնս Դ՛Ամատոն ներկայացրեց «Իրանի օտարերկրյա նավթային պատժամիջոցների ակտը» /Iran Foreign Oil Sanctions Act/, որը նախատեսում էր պատժամիջոցներ իրականացնել օտարերկրյա այն ընկերությունների նկատմամբ, որոնք 20 մլն դոլարից ավել էներգետիկ տեխնոլոգիաներ կներմուծեն Իրան: CRS Report for Congress, The Iran Sanctions Act, Kenneth Katzman, Specialist in Middle Eastern Affairs Foreign Affairs, Defense, and Trade Division, Order Code RS20871/.

ընկերությունները, որոնք տարեկան 20 մլն դոլարից ավելի ներդրում կանեն Իրանի նավթագազային ոլորտում: Ի դեպ դա հիմնականում վերաբերվում էր օտարերկրյա ընկերություններին, քանի որ ամերիկյան ընկերությունների նկատմամբ նման արգելքը գործում էր 1995թ-ից: Այն ընկերությունները, որոնք կիրառարվեին ենթարկվել Դ՛Ամատոի օրենքին, նրանց գործունեությունը խիստ կսահմանափակվեր Միացյալ Նահանգներում: Արդյունքում՝ բազմաթիվ առևտրատնտեսական պայմանագրեր, որ կնքվել էին եվրոպական մի շարք երկրների և Իրանի կառավարության միջև, չեղյալ հայտարարվեցին:

Այսպիսով, 1997 թ. երկու լուրջ մարտահրավեր ծառայեցին Իրան-Եվրամիություն հարաբերությունների առջև: Դրանցից առաջինը կապված էր «Միկոնոս» գործի հետ: Բեռլինյան դատարանի որոշմանը հաջորդեցին բազմահազարանոց ցույցեր և եվրոպական երկրների դեսպանները զանգվածաբար հետ կանչվեցին Իրանից: Սա իսկապես լուրջ հարված էր Իրան ԵՄ զարգացող հարաբերություններին: Իրան-ԵՄ հարաբերությունները հնարավոր եղավ ինչ որ կերպ վերականգնել միայն հաջորդ նախագահի՝ Մոհամմեդ Խաթամիի կառավարման տարիներին: Առաջին հայտարարություններից մեկն արեց Իտալիայի վարչապետ Ռոմանո Պրոդին Մոսկվայում, ըստ որի եվրոպական երկրները խորհրդակցություն են գումարել և ապագայում հնարավոր է լուծվի դեսպանների վերադարձի հարցը Թեհրան¹³: Ճգնաժամը Իրանի և Գերմանիայի միջև հնարավոր է տևական չլիներ, եթե 1997 թվականին գերմանական դատարանը «Միկոնոս» գործի դատավճռի վերաբերյալ նմանատիպ կոշտ հայտարարություն չաներ:

Միևնույն ժամանակ, հետաքրքիր զարգացումներ տեղի ունեցան նաև Դ՛Ամատոյի օրենքի հետ կապված եվրոպական ընկերությունների ներդրման ծրագրերի մասով: Համաձայն «Սալամ» թերթի, ֆրանսիական ՏՈՏԱԼ ընկերության նախագահը հրաժարվում էր ենթարկվել Դ՛Ամատոյի օրենքին և իր ելույթներից մեկի ժամանակ ասել էր, որ այս ընկերությունը միջազգային, ՄԱԿ-ի և Ֆրանսիայի բոլոր օրենքները հարգելով հանդերձ, պարտավորվածություն չունի ԱՄՆ-ի ներքին օրենքների նկատմամբ, որոնք հաստատվում են իրենց նեղ շրջանակից ելնող շահերի պաշտպանության համար: Նա անուղղակի

¹³ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 2, գ. № 169, էջ.170:

կերպով ակնարկելով ԱՄՆ-ի կոնգրեսում հաստատված օրենքի կապակցությամբ, ասել է, որ ՏՈՏԱԼ ընկերությունը գործում է աշխարհի 100 երկրներում և համոզված է, որ Իրանում ևս իրենց գործունեությունը ճիշտ է և օրինակելի: «Իրենց գործը իշխանություն փոխել և քաղաքականություն պարտադրելը չէ»¹⁴:

Արդյունքում 1997 թ. սեպտեմբերի 28-ին Իրանի Նավթի ազգային ընկերությունը և ֆրանսիական, ռուսական և մալայզիական ընկերություններից բաղկացած կոնսորցիումի միջև ստորագրվեց Պարսից ծոցում գտնվող «Հարավային Փարս» գազային ավազանի ընդարձակման պայմանագիր: Արտահանման գործում բաժնետոմսերը նախատեսվում էր բաժանել հետևյալ կերպ՝ մալայզիական «Պետրոնաս» ընկերություն 30%, ռուսական «Գազպրոմ» 30% և ֆրանսիական «Տոտալ» 40%: Նավթի փորձագետները նշում են, որ այն կարող է լինել գազի ամենամեծ ավազանը, որը ունի 8 տրիլիոն մետր խորանարդ գազ¹⁵:

Այս ամենով հանդերձ, բոլորն էլ հասկանում էին, որ Իրանի ու ԵՄ-ի միջև հարաբերությունները կարող են բարելավվել միայն հաջորդ նախագահի օրոք: 1997 թ. Իրանում նախագահական ընտրությունների տարի էր, որի ժամանակ մայիս ամսին ԻԻՀ նախագահ ընտրվեց բարեփոխիչների թևի ներկայացուցիչ սեյեդ Մոհամմադ Խաթամին: Նորընտիր նախագահի գերխնդիրն էր վերականգնել Իրանի վարկանիշը և կարգավորել հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ: Այդ ուղղությամբ նախագահը ձեռնարկեց մի քանի կարևոր քայլ, դրանց թվին էր պատկանում 1997 թ. հոկտեմբերին Իրանի կառավարության ստորագրած Քիմիական զենքի մասին կոնվենցիան, որի արդյունքում եվրոպական ութ նախարար ողջունեց Իրանի նախընտրած նոր կուրսը: Նորընտիր նախագահի ակտիվ արտաքին քաղաքականության շնորհիվ 1997 թ. նոյեմբերին հնարավոր եղավ

---

¹⁴ «Սալամ», 05.10.1997: ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 2, գ. № 169, էջ 175:

¹⁵ «Սալամ», 30.09.1997: ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 2, գ. № 169, էջ 138:

Касаев Э., Иностранные инвесторы в энергетическом секторе Ирана, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/02-06-09a.htm>

հետ կանչել ԵՄ անդամ երկրների դեսպաններին¹⁶: Համաշխարհային հանրության վրա իրական ազդեցություն ունեցավ ԻԻՀ նախագահի՝ Մոհամմեդ խաթամիի 1997 թ. դեկտեմբերին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում «Քաղաքակրթությունների երկխոսության» կոչը: Այս ամենին ավելացավ նաև խաթամիի ևս մի համարձակ քայլ. 1998 թ. նա ՄԱԿ-ում հայտարարեց, որ իրենք կյանքի չեն կոչի Այաթոլլահ խոմեյնիի 1989 թ. ֆեբվան Սալման Ռուշդիի նկատմամբ: Եվրոպական երկրները իրապես հավատացին և ցանկացան որակական նոր հարթության վրա դնել իրենց հարաբերություններն Իրանի հետ: Արդյունքը երկար սպասեցնել չտվեց: 1999 թ. ԻԻՀ նախագահը 20 տարվա ընդմիջումից հետո առաջին անգամ այցելեց Արևմտյան Եվրոպա՝ Իտալիա, Ֆրանսիա, Նորվեգիա և Անգլիա:

Խաթամիի բարեփոխական քաղաքականությունը խարսխվում էր երկու հիմնական թեզի վրա.

1. Իրանի խնդիրների լուծումն արտաքին քաղաքականության լիցքաթափման միջոցով

2. Բարեփոխումների քաղաքականությունը ներքաղաքական կյանքում:

Իրանի արտաքին քաղաքական խնդիրները լուծելու համար խաթամին հետամուտ էր լինում ներքոհիշյալ դրույթների իրականացմանը.

- Նպաստել Իրանի և Եվրոպական երկրների հարաբերությունների կարգավորմանը,
- Նպաստել Մերձավորարևելյան տարածաշրջանում կայունության պահպանմանը,
- Իրանի ակտիվ մասնակցությունը միջազգային կազմակերպություններին,
- Վերականգնել Իրանի հարաբերություններն այլ երկրների հետ,
- Պահպանել ազգային ինքնությունը և արժեքները,
- Ապահովել խաղաղ միջավայր աշխարհում,
- Ամրապնդել քաղաքակրթությունների միջև երկխոսությունը,

---

¹⁶ Ruth Hanau Santini & Raffaele Mauriello, Report on Iranian perceptions of the European Union, Forum on the Problems of War and Peace & University of Bologna, p. 8, http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/working_papers/0109/0109_04.pdf.

- Ամրապնդել Իրանի դիրքերը Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունում (ԻԿԿ-ի), «Զմիհանալու շարժման» մեջ և համագործակցել Հյուսիս-Հարավ ծրագրին¹⁷:

Խաթամիի վարած արտաքին քաղաքականության շնորհիվ, ինչպես նաև Եվրոպա կատարած այցերի ընթացքում կնքվեցին բազմաթիվ պայմանագրեր, որոնք շուտով էական նշանակություն ունեցան Իրանի արդյունաբերության և առևտրաշրջանառության զարգացման վրա: Կարճ ժամանակ անց կարգավորվեց առևտրաշրջանառությունն Իրանի և եվրոպական երկրների միջև: 1998 թ. Հոլանդիան Իրանից արտահանեց 479 մլն դոլարի ապրանք, մինչդեռ Իրանը նույն տարում Հոլանդիայից ներմուծեց 181 մլն դոլարի ապրանք: Հոլանդիան հիմնականում Իրանից ներմուծում էր հում նավթ, որոշ քանակի սննդամթերք, մեքենաների սարքավորումներ և քիմիական ապրանքներ: Իսկ Իրանը Հոլանդիայից՝ մեքենաների պահեստային մասեր, փոխադրամիջոցների սարքավորումներ և գյուղատնտեսական ապրանքներ¹⁸: Հոլանդացիները շահագրգռված էին ներդրումներ անել Իրանի նավթի և գազի ոլորտում:

2000 թ. Իրանի և Գերմանիայի հարաբերությունները ևս կարգավորվեցին, որի հիմքը դրվեց Գերմանիայի կանցլեր Յոշկա Ֆիշերի այցելությամբ: 2000 թ. փետրվարին Իրանի պառլամենտական ընտրություններից հետո Եվրախորհրդի նախարարները կարգադրեցին Հանձնաժողովին Իրանի հետ հարաբերությունների խորացման առաջարկների փաթեթ ներկայացնել: 2000 թ. նոյեմբերին առաջին անգամ հանդիպում կազմակերպեց Առևտրի ու ներդրումների բարձր աստիճանի նորաստեղծ աշխատանքային խումբը:

2000 թ. առևտրաշրջանառության մեծ աճ գրանցվեց Գերմանիայի և ԻԻՀ-ի միջև: Իրանից Գերմանիա ներմուծվող նավթամթերքի քանակը կտրուկ աճեց: 2000 թ. մարտին այն կազմեց 118000 տոննա, հունվար-փետրվար ամիսների 45000 տոննայի փոխարեն: Համաձայն Գերմանիայի տնտեսական գրասենյակից ստացված տեղեկության Իրանից Գերմանիա ներմուծված հում նավթի արժեքը մարտ ամսին կազմել է 49,018,380 մարկ (միջինը 415,41 մարկ 1 տոննայի համար),

---

¹⁷ Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution, Journal of Politics and Law, v. 3, № 2, September 2010, p. 203, www.ccsenet.org/jpl

¹⁸ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, g. 6, q. № 67, էջ 13:

իսկ հունվար փետրվարին այն կազմել է մոտավորապես 9000000 մարկ¹⁹։

2002 թ. շարունակվում էր Խաթամի այցելությունը եվրոպական երկրներ։ Այս անգամ նախագահին այցելեց Ավստրիա և Հունաստան։ Հատկանշական է, որ Իրանը եվրոպական քաղաքական առաջնորդների կողմից դիտարկվում էր որպես տարածաշրջանի կարևոր տերություն, որը կարող է իրապես ազդել Մերձավոր Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի իրավիճակի վրա²⁰։ 2002 թ. դեկտեմբերին ԵՄ-ի պատվիրակությունն այցելեց Թեհրան, որի ժամանակ բանակցեցին քաղաքական երկխոսության, ահաբեկչության դեմ պայքարի, առևտրի ու համագործակցության համաձայնագրի շուրջ։

Խաթամին նպատակ ուներ մեծացնել օտարերկրյա ներդրումների չափը Իրանում, ինչի համար էլ նրա նախաձեռնությամբ 2002 թ. ընդունվեց նոր օրենք օտարերկրյա ներդրողներին ներգրավելու ուղղությամբ, սակայն այս օրենքը, ևս չթեթևացրեց իրանական տնտեսությունում օտարերկրյա ընկերությունների ներդրումների գործը, քանի որ Իրանի տնտեսությունում ներդրում կատարելուց առաջ օտարերկրյա ներդրողը պարտավոր է գտնել իրանցի պոտենցիալ գործընկեր։ Այնուհետև երկու կողմերն էլ համապատասխան նախարարությունից ստանում են հաստատող լիցենզիա և կնքում բազային համաձայնագիր։ Դրա հետ միասին բավական շատ պահպանվել են կապիտալի արտահանման սահմանափակումները։ Իրանական օրենքն արգելում է օտարերկրյա կառավարության ուղակի ներդրումը Իրանի տնտեսության մեջ, հակառակ դեպքում կապիտալը կարող է դուրս բերվել Իրանի տնտեսական սիստեմից։ Միննույն ժամանակ արգելվում է 100%-ոց օտարերկրյա կապիտալով ընկերության ստեղծումը։ Այս ամենին ավելանում է ևս մի սահմանափակում. Իրանում օտարերկրյա ներդրում կատարելու ժամանակ առաջացած վեճերը պետք է լուծվեն իրանական դատարաններում։ Չնայած նոր օրենքի համաձայն նման իրավունք ստացել են նաև արբիտրաժային դատարանները, բայց միայն այն դեպքում, եթե Իրանի ու այդ պետության միջև, որի

---

¹⁹ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին, ց. 6, գ. № 67, էջ 37։

²⁰ Большакова П., Отношения Ирана с Европой..., с. 62.

ներկայացուցիչն է ներդրողը, ստորագրված է օտարերկրյա ներդրումների մասին երկկողմանի համաձայնագիր²¹:

Այս ամենով հանդերձ եվրոպական բիզնես էլիտան կարողանում էր համագործակցության եզրեր գտնել Իրանում և ստանալ շահույթներ՝ նպաստելով Իրան-ԵՄ տնտեսական առևտրաշրջանառության մեծացմանը:

Իրան-ԵՄ հարաբերություններում առաջընթաց գրանցվեց Սոհամնեդ Խաթամիի կառավարության 2002 թ. կատարած մի շարք գործողությունների շնորհիվ: Խաթամիի վարած «լիցքաթափման» քաղաքականությունը, եվրոպական երկրների հետ հարաբերությունների կարգավորումը, այնուամենայնիվ, վստահություն չսերմանեցին ոչ ԵՄ-ի, և ոչ էլ առավելապես ԱՄՆ-ի մոտ Իրանի միջուկային ծրագրերի նկատմամբ:

Ավելին, ԵՄ-ի դիրքորոշումը Իրանի նկատմամբ կտրուկ փոխվեց 2002 թ., երբ Իրանի կառավարությանն ընդդիմադիր համարվող Մոջահեդին-ե Խալք²² խմբակցությունը ի լուր աշխարհի հայտարարեց, թե ԻԻՀ-ն համաշխարհային հանրությունից գաղտնի զբաղված է ուրանի հարստացմամբ, և որ ամենակարևորն է, աշխատում է միջուկային զենք ստեղծելու ուղղությամբ: 2002 թ. դեկտեմբերին Պենտագոնը, հենվելով արբանյակներից ստացված տեղեկատվության վրա, հայտնեց, որ Արաբի մոտ Իրանի կենտրոնական մասում, կառուցվում է ծանր ջրի արտադրության ռեակտոր²³:

---

²¹ Касаев Э., Иностранные инвесторы в энергетическом секторе Ирана, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/02-06-09a.htm>

²² Հիմնվել է 1965 թ. Թեհրանի համալսարանականների կողմից, ովքեր դժգոհ էին շահի կառավարումից: Նրանց գաղափարախոսությունն էր՝ պայքարել շահական վարչակազմի, կապիտալիզմի, իմպերիալիզմի և կոերականության դեմ: Նրանց հիմնական նպատակն էր՝ ստեղծել սոցիալիստական իսլամական հանրապետություն: Մոջահեդին-ե Խալքն աջակցում էր Խոմեյնիին հակամանրիկյան գործունեության ժամանակ, և ողջունեց 1979 թ. Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը: Սակայն շուտով նրանք դարձան Խոմեյնու վարչկազմին ծայրահեղ ընդդիմադիրներ և նրանց գործունեությունը դարձավ խիստ վտանգավոր Խոմեյնու համար: Նա միջոցներ ձեռնարկեց կազմակերպությունը լուծարելու համար: Բայց Մոջահեդին-ե Խալքը, անցնելով ընդհատակ, շարունակեց իր գործունեությունը ԻԻՀ դեմ: Mujahedin-e Khalq Organization, Muslim Iranian Student's Society <http://terrorism.wallst.ru/mek.htm>

²³ Тумербаев Р., Ближний Восток и атомная проблема, Ядерный контроль, № 3 (69), т. 9, с. 25.

Սա իսկապես սառը ցնցուղի ազդեցություն թողեց համաշխարհային հանրության վրա: Ինչպես ԱԷՄԳ-ն, այնպես էլ ԵՄ-ն բացատրություններ և պարզաբանումներ պահանջեցին Իրանից: Եվրամիությունը խիստ անհանգստացած է Իրանի միջուկային ծրագրով, քանզի Իրանն աշխարհագրական տեսանկյունից բավական մոտ է գտնվում իրենց: ԵՄ-ն համոզված է, որ Իրանի կառավարությունը ձգտում է ունենալ միջուկային զենք, ինչը սարսափ է ներշնչում նրանց, բացի այդ եվրոպացիները գտնում են, որ միջուկային զինանոցն անվտանգ պահելու համար անհրաժեշտ են համապատասխան բարձր տեխնիկական հնարավորություններ, ինչին Իրանը, նրանց կարծիքով, չի տիրապետում: Այս ամենին ավելացավ սեպտեմբերի 11-ի աղետը, որից հետո եվրոպացիներն էլ ավելի են զգուշանում, քանզի մտահոգվում են, որ եթե Իրանը ունենա միջուկային զենք, այն կարող է անգամ ընկնել ահաբեկիչների ձեռքը, բացի այդ ԵՄ-ում համոզված են, որ Իրանի միջուկային հավակնությունները կարող են խրախուսել տարածաշրջանի մյուս երկրներին՝ ունենալ նման ձգտումներ²⁴:

Զնայած պաշտոնական Թեհրանը բազմիցս հայտարարել է, որ Իրանը չի ձգտել ու չի ձգտում ունենալ միջուկային զենք և իրենց միջուկային ծրագիրը միտված է «խաղաղ ատոմ» ծրագրի շրջանակներին, այնուամենայնիվ, Իրանի միջուկային հավակնությունները հակասում են ԵՄ-ի անվտանգության շահերին:

Որպեսզի թուլացնի Իրան-ԵՄ ծագած լարվածությունը, Մոհամմեդ Խաթամին ընդունեց ԱԷՄԳ-ի ներկայացուցիչների առաջարկը՝ ցանկանալով ապացուցել, որ Իրանը ձգտում է ունենալ միայն «խաղաղ ատոմ» ծրագիր: 2003 թ. դեկտեմբերի 18-ին Եվրամիության խորհրդով Իրանը երաշխիքների համաձայնագրին զուգահեռ ստորագրեց «Հավելյալ արձանագրություն»²⁵, որով կարծես թե Իրանի միջուկային ծրագիրն ամբողջովին բաց էր դառնում գործակալության համար: Բացի այդ, 2004 թ. նոյեմբերի 15-ին Վիեննայում ԱԷՄԳ-ի շտաբ-կայանում տեղի ունեցած քննարկումների ժամանակ, Իրանը կրկին վերահաստատեց պաշտոնական իր տեսակետը, որ

---

²⁴ Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution, Journal of Politics and Law, v. 3, № 2, September 2010, pp. 203-204, www.ccsenet.org/jpl

²⁵ Համաձայն հավելյալ ծրագրի ԱԷՄԳ-ի ներկայացուցիչները կարող էին առանց նախապես զգուշացնելու մտնել երկիր և ուսումնասիրություններ կատարել:

Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ չի ձգտել և չի ձգտում ձեռք բերել միջուկային զենք²⁶։ Փոխարենը Եվրամիությունն ընդունեց Իրանի իրավունքը՝ Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրի անդամության շրջանակներում ատոմակայանը շահագործելու խաղաղ նպատակներով։

Իրան-ԵՄ հարաբերությունները որակական նոր հարթության վրա դրվեցին 2003 թ. փետրվարին, երբ Թեհրան ժամանեց ԵՄ-ի արտաքին հարցերով կոմիսար Կ.Պատտենը։ Նա հանդիպում ունեցավ Իրանի գերագույն իշխանության հետ և այդ հանդիպումը նպաստեց երկկողմ հարաբերության զարգացմանը։

Պատենի գնահատմամբ, մոտ ապագայում Իրան-ԵՄ երկխոսությունը կառուցվելու է հիմնականում երեք ուղղությամբ. մարդու իրավունքների, զանգվածային ուռնչացման զենքի և մերձավորարևելյան խնդիրների կարգավորման հարցերի շուրջ։ Հատկանշական է, որ Պատենը հստակ ցույց տվեց, որ ԵՄ-ն պատրաստ է սերտորեն համագործակցել Իրանի հետ Աֆղանստանի վերականգնման, թմրանյութերի դեմ պայքարի, փախստականների խնդիրների լուծման և Կիոտոյի արձանագրության հարցերի շուրջ. ԵՄ-ն Իրանին դիտարկում է իբրև լավ և վստահելի գործընկեր։ Խոսելով Իրանի միջուկային ծրագրի մասին, Պատենը նշեց, որ ԱԵՄԳ-ի հետ կնքվելիք Հավելյալ պայմանագիրը կդառնա ամենադրական ազդանշանը, որը լավ օրինակ կծառայի տարածաշրջանում և կընդգծի միջազգային պարտականություններին Իրանի պատրաստակամությունը²⁷։

Պատենի նման հայտարարություններից և Խաթամիի կառավարության «Հավելյալ պայմանագրի կնքումից հետո» եվրոպական երկրներից շատերը վերահաստատեցին իրենց ցանկությունը համագործակցել Իրանի հետ, որոնցից առաջնային դիրք զբաղեցրեց Գերմանիան։ Կարևորելով իրանական շուկայում իր դիրքերի ամրապնդումը, Գերմանիան հիմնական շեշտը դնում էր իրանական տնտեսության մեջ գերմանական ներդրումային կապիտալի ավելացման վրա։ Իրանի տնտեսությունում ներդրումների կատարման ծավալով եվրոպական ներդրողների շարքում Բեռլինը զբաղեցրեց առաջին տեղը և մասնակցեց

²⁶ Nuclear Agreement reached between Iran and the European Union (November 15, 2004) <http://www.iranatom.ru/reports/rep056.htm>

²⁷ Трофимов А., Об отношениях Исламской Республики Иран с государствами Евросоюза, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2003/21-05-03.htm>

19 տարատեսակ ծրագրերի իրականացմանը, այդ թվում ոռոգման ցանց կառուցելու և ջրամատակարարման ենթակառուցվածքներ ստեղծելու, էլեկտրոկայաների կառուցման, Բենդեր-Աբբասում «Ալ-Մեհդիի» այլումինի գործարանի կառուցման աշխատանքներին և այլն: Գերմանիան այդ տարիներին ակտիվորեն աջակցում էր Համաշխարհային առևտրի կազմակերպությունում Իրանի անդամակցության հարցին²⁸:

Մոհամմեդ Խաթամիի վարած ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը շուտով տվեց դրական պտուղներ: Եվրոպական երկրների հետ կնքվեցին մի շարք պայմանագրեր, որոնց արդյունքում ԵՄ-Իրան առևտրաշրջանառությունը կտրուկ աճեց:

2003 թ. Իրանի և Եվրամիության երկրների միջև առևտրաշրջանառությունը հասավ 16,7 մլրդ եվրոի: Եվրամիությունից Իրան կատարվող ներմուծման չափը կազմեց 8,9 մլրդ եվրո, իսկ Իրանի արտահանումը Եվրամիության երկրներ՝ 9,6 մլրդ եվրոի: Եվրամիության երկրների հետ Իրանի առևտրաշրջանառության 70% պատկանում էր Գերմանիային, Ֆրանսիային և Իտալիային²⁹: Իսկ հաջորդ տարի՝ 2004 թ. առևտրաշրջանառությունը Իրանի և ԵՄ-ի միջև, ներառյալ ինժինեռատեխնիկական ծառայությունները, կազմեց ավելի քան 24 մլրդ դոլար: Ընդամենը մեկ տարի առաջ այդ գումարը երկու անգամ պակաս էր, այն դեպքում, երբ Իրանից եվրոպական երկրներ արտահանումը գերազանցում էր 9 մլրդ դոլարի սանդղակը: 2005 թ. տվյալներով Գերմանիայի արտահանումն Իրան նախորդ տարվա համեմատությամբ կրկնապատկվել էր, իսկ Ֆրանսիայի արտահանումը և ներմուծումը աճել էր մեկուկես անգամ, մինչդեռ Իտալիան այդ նույն տարում ավելացրել էր իր առևտրաշրջանառությունը 40%-ով³⁰: Հատկանշական է, որ 2004 թ. տվյալներով Իրանի և Իտալիայի առևտրաշրջանառության ընդհանուր ծավալը կազմել էր 4 մլրդ եվրո: Իրանից Իտալիա առաջին հերթին արտահանվում էր նավթ ու գազ, որը կազմեց 2,1 մլրդ եվրո, իսկ Իտալիայից Իրան ներմուծվեց 1,9 մլրդ եվրոյի ապրանք³¹:

²⁸ Сергеев М., Внешнеэкономические связи Ирана со странами Запада, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2005/11-10-05.htm>

²⁹ Большакова П., Отношения Ирана с Европой..., с. 62.

³⁰ Месамед В., Евросоюз и иранская ядерная проблема: работают ли экономические санкции? <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/12-03-07.htm>.

³¹ Большакова П., Отношения Ирана с Европой..., с. 63.

2000-2005 թթ. Իրանի ներմուծման կեսից ավելին պատկանում էր Եվրոպական շուկային. Գերմանիան (10,5% ներմուծման) դարձավ Իրանի խոշոր մատակարարը, իսկ Իտալիան (6%) զբաղեցրեց 4-րդ տեղը³²:

Այսպիսով, 2002-2006 թթ. Իրան-Եվրամիություն առևտրաշրջանառությունն ուներ այս պատկերը³³:

Տարի	Ներմուծում (միլիոն)	Ընդհանուր ներմուծման ԵՄ մասնաբաժինը	Արտահանում (միլիոն)	Ընդհանուր արտահանման ԵՄ մասնաբաժինը
2002	5.615	41.86%	8.237	22.76%
2003	6.953	41.14%	10.011	23.81%
2004	8.217	42.67%	11.873	23.85%
2005	11.449	41.04%	12.902	24.37%
2006	14.126	33.45%	11.191	23.94%

2005 թ. Իրանում կրկին նախագահական ընտրությունների տարի էր: Պարզ էր, որ այս անգամ նախագահի պառոշին առավելապես հավակնելու էին պահպանողական թևի ներկայացուցիչները, քանզի մեկ տարի առաջ՝ 2004 թ., Իրանի պառլամենտական ընտրությունների ժամանակ հաղթանակել էին հենց նրանք: 2005 թ. նախագահական ընտրություններից կարճ ժամանակ անց Իրան-ԵՄ հարաբերությունների առաջ ծառայացան նոր մարտահրավերներ, քանզի ընտրությունների արդյունքում հաղթանակել էր ծայրահեղ պահպանողական թևի աշխարհիկ ներկայացուցիչ Մահմուդ Ահմադինեժադը, բոլորը լարված սպասում էին, թե նորընտիր նախագահի կառավարման շրջանում Իրանում ինչպիսի զարգացումներ տեղի կունենան: Արդյունքը երկար սպասեցնել չտվեց. նախագահը կառավարման իր 100-օրվա ընթացքում և դրանից հետո էլ հանդես եկավ այնպիսի սենսացիոն հայտարարություններով, որ նույնիսկ ամենավավատես տեսաբանները սկսեցին տարակուսել Իրանի-Եվրամիության հետագա հարաբերությունների զարգացման ճակատագրի համար:

³² Նույն տեղում, էջ 62:

³³ European Union Center of North Carolina EU Briefings, March 2008, p. 5.

2005 թ. հոկտեմբերի 26-ին Մահմուդ Ահմադինեժադը «Աշխարհն առանց սիոնիզմի» խորագրով Կոնֆերանսի ժամանակ կրկնեց իման խոմեյնիի հայտնի ելույթը, ըստ որի՝ Իսրայելը պետք է ջնջվի աշխարհի երեսից. «Իսլամական աշխարհը թույլ չի տա իր դարավոր թշնամուն ապրել մահմեդական աշխարհի կենտրոնում»³⁴: Այս հայտարարությանն արագորեն արձագանքեց ողջ աշխարհը: Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իսպանիայի, Գերմանիայի, Կանադայի, Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին գերատեսչություններն անմիջապես բացատրություն պահանջեցին Իրանի դեսպաններից: Ահմադինեժադը, լինելով խոմեյնիական գաղափարների իրական հետևորդ, գտնում էր, որ երկիրը պետք է կառավարել ռաիբարի եռյակ սկզբունքներով՝ արժանապատվություն, ռացիոնալիզմ և ազգային շահ, որոնց վրա էլ պետք է խարսխված լինի երկրի արտաքին քաղաքականությունը:

Ի զարմանս բոլորի, 2005 թ. դեկտեմբերի 8-ին Մեքքայում տեղի ունեցած Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպության գագաթաժողովի ժամանակ, ԻԻՀ նախագահը կրկին հանդես եկավ ելույթով, որտեղ, կասկածի տակ առնելով հրեական Հոլոքոստի զոհերի թվի արժանահավատությունը, առաջարկեց եվրոպացիներին /հատկապես գերմանացիներին և ավստրիացիներին/ Իսրայելի համար համապատասխան նահանգներ առանձնացնել Եվրոպայի սրտում ու այնտեղ տեղափոխել Իսրայել պետությունը: Նշենք նաև, որ Իրանն աշխարհում միակ պետությունն է, որ մինչև այժմ չի ձանաչել Իսրայել պետության գոյության փաստը:

Եթե Իրանի նախագահի առաջին ելույթը քննադատվեց հիմնականում եվրոպական երկրների արտգործնախարարների մակարդակով, ապա երկրորդը՝ արժանացավ Գերմանիայի կանցլեր Անգելա Մերկելի և Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակի ամենախիստ պախարակմանը: Որոշ տեսաբաններ կարծում էին, որ այդ ելույթից հետո, ամենայն հավանականությամբ, միջազգային ֆորումներում կփոխվի Գերմանիայի դիրքորոշումը իրանական խնդիրների նկատմամբ: Ռուսաստանը ևս խստորեն դատապարտեց ԻԻՀ նախագահի ելույթը:

---

³⁴ Ahmadinejad: Wipe Israel off map, <http://english.aljazeera.net/NR/exeres/15E6BF77-6F91-46EE-A4B5-A3CE0E9957EA.htm>

Բնականաբար, Մ.Ահմադինեժադի ելույթները զուտ պոռթկումներ չէին, այլ նախօրոք մշակված ծրագիր: Դրանով լուծվում են մի քանի խնդիրներ. նոր լիցք է հաղորդվում խոմեյնիզմի գաղափարներին, որոնք վերջին տարիների ընթացքում (Ռաֆսանջանիի և Խաթամիի օրոք) կարծես փոքր-ինչ նահանջել էին, «աջակցություն» է ցուցաբերվում տարածաշրջանում «հալածված» պաղեստինցիներին, դրանով Իրանը փորձում է հովանավորի դեր խաղալ Արաբական աշխարհում: Եվ ակնհայտ է, որ Մ.Ահմադինեժադի ելույթները պետք է դուր գան ոչ միայն Իրանի հոգևորականությանն ու պահպանողականներին, այլև միլիոնավոր արաբների, որոնք ատելությանը են լցված սիոնիզմի դեմ: Միևնույն ժամանակ, սակայն, ԵՄ-Իրան հետագա համագործակցության համար առաջացնում էին բազմաթիվ հարցականներ:

Այդ հարցերի առաջին հորիզոնականում էր գտնվում Իրանի նոր կառավարության դիրքորոշումը միջուկային ծրագրի նկատմամբ: Դրա պատասխանն էլ երկար սպասեցնել չտվեց: Նորընտիր նախագահը շուտով հայտարարեց, որ Իրանը շարունակելու է ուրանի հարստացման ծրագիրը: Եթե Միացյալ Նահանգները միանգամից անցան կոշտ դիրքերի, ապա ի տարբերություն ԱՄՆ-ի, ԵՄ-ը փորձեց Իրանի հետ խնդիրը լուծել բանակցությունների միջոցով:

Ի հեճուկս Իրանի պնդումների, թե Իրանի միջուկային ծրագիրը միտված է «խաղաղ ատոմ ծրագրին», Եվրոպական հանրությունն այլ տեսակետ ունի վերոհիշյալ խնդրի կապակցությամբ: Բերենք Եվրոպական կառույցների հարցախույզից մի քանի տվյալ, թե ինչ են նրանք մտածում Իրանի միջուկային ծրագրի մասին. Եվրոպացիների 53%, Եվրոպական խորհրդարան անդամների 36%, Եվրամիության պաշտոնյաների 17% այն համարում են անմիջական սպառնալիք Եվրոպայի անվտանգության համար: Մեծամասնությունը գտնում է, որ այն կայծ կլինի տարածաշրջանում միջուկային զենքի մրցավազքի համար, այդպես են կարծում հանրության 71%-ը, պառլամենտականների 74%-ը և պաշտոնյաների 65%-ը: Հանրության մի զգալի մասն էլ գտնում է, որ Իրանը միջուկային զենք կմատակարարի ահաբեկիչներին (71%), մինչդեռ այդ կարծիքին են Եվրախորհրդարանի անդամների ընդամենը 51%-ը և իսկ պաշտոնյաների 31%-ն են համաձայնվում այդ մտքի հետ: Միևնույն ժամանակ հանձնաժողովների և խորհուրդների պաշտոնյաների 72%-ը գտնում են, որ Իրանը կօգտագործի միջուկային զենքը միայն

պաշտպանական նպատակներով, հանրության և Եվրախորհրդարանի անդամների կեսն են կիսում այդ կարծիքը³⁵:

Սակայն այդ ամենով հանդերձ, ԵՄ շարունակում է մնալ Իրանի գլխավոր առևտրատնտեսական գործընկերը: Դա պայմանավորվում է նրանով, որ ԵՄ իրանական նավթի կարիքն ունի: 2008 թ. Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի վիճակագրական բաժնի տվյալների համաձայն ԻԻՀ-ԵՄ առևտրաշրջանառությունը կազմել է 25 մլրդ եվրո, որը 1,5 մլրդ եվրոյով գերազանցել է նախորդ տարվա ցուցանիշը: Իրանի առևտրատնտեսական հիմնական գործընկերներն են հայտարարվել Իտալիան, Գերմանիան և Ֆրանսիան: Միայն Իտալիան 6 մլրդ դոլարի առևտրական համաձայնագիր է կնքել: Այդ կապակցությամբ Իրանի Առևտրի զարգացման կազմակերպության տնօրեն Մեհդի Հասանֆարին նշել է, որ «Չնայած տնտեսական պատժամիջոցներին Եվրոպական երկրները ձգտում են շարունակել և զարգացնել Իրանի հետ երկկողմանի տնտեսական հարաբերությունները»³⁶:

Մահմուդ Ահմադինեժադի կառավարման տարիներին Իրանը ենթարկվեց ԵՄ-ի կողմից բազմաթիվ խիստ քննադատությունների, իսկ այնուհետև գործը հասավ անգամ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի պատժամիջոցներին: Ահմադինեժադի քաղաքականությունը էապես տարբերվում էր Ռաֆսանջանիի և Խաթամի քաղաքականությունից, նրա գործելակերպը առավելապես խարսխված է ներքոհիշյալ դրույթների վրա.

- Միջազգային կազմակերպությունների անտեսում
- Թշնամական քաղաքականություն Իսրայելի նկատմամբ
- Գերհզոր տերությունների նվաճողական քաղաքականության քննադատում

• Միջուկային զենքի նորմերի քննադատում

• Հյուսիս-հարավի (հարուստ և աղքատ) երկրների միջև ընթացող հարաբերությունների քննադատում³⁷:

---

³⁵ European Elite Survey, Key Findings 2007, CIRCaP, Centre for the Study of Political Change, University of Siena, supported by the Compagnia di San Paolo, Turin, Italy, p. 22.

³⁶ Сажин В., Иран: апрель-2009. Экономическая ситуация, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/28-05-09b.htm>

³⁷ Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution, Journal of Politics and Law, v. 3, № 2, September 2010, p. 204, www.ccsenet.org/jpl.

ՄԱԿ-ի Աև-ի բազմաթիվ բանաձևերից հետո 2009 թ. հունիսին Իրանի նախագահական ընտրություններով կրկին հարվածի տակ դրվեցին Իրան-Եվրամիություն հարաբերությունները: Եվրոպական շատ լրագրողներ, դեսպանատան աշխատողներ, նախագահական ընտրություններից հետո մեղադրվեցին լրտեսության մեջ և ձերբակալվեցին: 2009 թ. օգոստոսին համաշխարհային ՁԼՄ-ները արձանագրեցին, որ Եվրամիության երկրները միասնաբար կարող են հետ կանչել իրենց դեսպաններին Իրանից՝ ի պատասխան Ֆրանսիայի և Անգլիայի դեսպանատան իրանցի աշխատողների, ինչպես նաև Ֆրանսիայի քաղաքացուհու նկատմամբ հետապնդումների: «Յուրաքանչյուր գործողություն, որ ուղղված կլինի ԵՄ ցանկացած երկրի, նրա քաղաքացու կամ դեսպանատան աշխատողի դեմ, կգնահատվի իբրև գործողություն ընդդեմ ողջ Եվրամիության և դրա պատասխանն էլ կլինի համարժեք», - ասվում էր Շվեդիայի պաշտոնական հաղորդագրության մեջ:

ԵՄ երկրների հակաիրանական պատժամիջոցների ակտիվացումը ընթանում էր այնպիսի պայմաններում, երբ ՄԱԿ-ի Աև-ն քննարկում էր թվով չորրորդ պատժամիջոցը Իրանի նկատմամբ (2006 թ. դեկտեմբերի, 2007 թ. փետրվարի 22-ին, 2008 թ. մարտի 3-ին):

Եվրամիության դիրքորոշմանը միակարծիք են Գերմանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան: Նրանք հիմնականում գտնում են, որ պետք է խստացնեն տնտեսական պատժամիջոցների կիրառումը, սակայն միևնույն ժամանակ դեմ են հարցը ռազմական ուղիով լուծելուն: Ի պատասխան ԵՄ-ի խստացող դիրքորոշմանը Իրանում ևս տեղի են ունենում բողոքի ակցիաներ ԵՄ անդամ երկրների դեմ: Սակայն դրանցից թերևս ամենաազդեսիվ դրսևորումը տեղի ունեցավ 2010 թ., երբ Բասիջի անդամները հարձակվեցին Թեհրանում Իտալիայի դեսպանատան վրա, որը հրահրվել էր ոչ միայն Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների ընդունմանը պաշտպանելու համար, այլ նաև վարչապետ Սիլվիո Բերլուսկոնիի հայտարարությանն ի պատասխան, որտեղ նա Իսրայելը ճանաչել էր ժողովրդավարության օրինակելի երկիր Մերձավոր Արևելքում և ցանկություն էր հայտնել տեսնել Իսրայելին Եվրամիության կազմում³⁸:

---

³⁸ Берг И., Политика Евросоюза по ужесточению санкций в отношении Ирана, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/26-02-10c.htm>

Իրավիճակն ավելի թեժացավ, քանի որ Իրանը չէր ներկայացնում միջուկային ծրագրի նկատմամբ ամբողջական տեղեկատվություն: 2010 թ. փետրվարի 18-ին Նյու-Յորք Թայմսը արձանագրեց, որ ԱԵՄԳ-ի մասնագետները հաստատել են, թե Իրանն արդեն աշխատում է միջուկային մարտազլխիկներ ստեղծելու ուղղությամբ: Միևնույն ժամանակ նրանք փաստում են, որ Իրանը շարունակում է միջազգային հանրությունից թաքցնել միջուկային իր ծրագրի շատ մանրամասներ³⁹:

Հատկանշական է, որ մասնագետների վերոհիշյալ հայտարարություններից մի քանի օր առաջ տարաբնույթ տեղեկություններ էին հաղորդվում Իրանից: Օրինակ 2010 թ. փետրվարի 2-ին Իրանի նախագահը հայտարարեց, որ պատրաստ է ցածր հարստացված ուրանը ուղարկել արտասահման հետագա հարստացման համար, մեկ շաբաթ անց՝ փետրվարի 9-ին, հայտարարեց, որ իրենք անձամբ կհարստացնեն իրենց ուրանը, իսկ փետրվարի 11-ին՝ Իսլամական հեղափոխության օրը նա իր երկիրը հայտարարեց միջուկային տերություն: Կարծում ենք, որ այս հայտարարություններն արվում են միայն մեկ նպատակով՝ շեղել միջազգային հանրության ուշադրությունը և ժամանակ շահել իրենց ծրագրերը վերջնակետին հասցնելու համար: Հատկանշական է, որ Իրանի ողջ ժողովուրդը այսօր միակարծիք է, որ Իրանը չպետք է նահանջի միջուկային իր ծրագրից: Ընդդիմությունը ևս չի համարձակվի հակառակը պնդել, քանզի իր դեմ կհանի ողջ Իրանին:

Այս հանգամանքը չի վրիպում նաև Եվրամիության տեսադաշտից, Անգլիայի վարչապետ Գորդոն Բրաունը 2010 թ. փետրվարի 11-ին ԲիԲիՍի-ին տված հարցազրույցում նշեց, որ Իրանի համար սկսում է կրիտիկական պահ աշխարհի այլ երկրների հետ հարաբերվելու համար: Ֆրանսիայի նախագահ Ն. Սարկոզին փետրվարին ևս արտահայտվեց, ըստ որի կիսում էր Միացյալ Նահանգների տեսակետը Իրանի նկատմամբ ավելի կոշտ պատժամիջոցներ կիրառելու վերաբերյալ: Գերմանիայի կանցլեր Անգելա Մերկելը ևս պաշտպանում էր Իրանի նկատմամբ առավել կոշտ պատժամիջոցներ կիրառելու անհրաժեշտությունը:

---

³⁹ Inspectors Say Iran Worked on Warhead, http://www.nytimes.com/2010/02/19/world/middleeast/19iran.html?_r=1&ref=yukiya_amano

Եվ այս երեք տերությունների ղեկավարները թերահավատությամբ վերաբերվեցին Իրանի նոր առաջարկին, ըստ որի նա պատրաստ էր համագործակցել Թուրքիայի և Բրազիլիայի հետ ուրանի հարստացման աշխատանքները առավել թափանցիկ դարձնելու համար: Այս կապացությամբ հիշարժան է Գերմանիայի կանցլերի կոշտ հայտարարությունը, ըստ որի նրանք այլևս թույլ չեն տա, որ Իրանը իրենց «քթից բռնած» ման տա:

Այսպիսով, վերլուծելով Իրան-ԵՄ արդի հարաբերությունները գալիս ենք հետևյալ եզրահանգումների.

1. Իրանը ցանկություն ունի կարգավորելու իր հարաբերություններն ԵՄ-ի հետ, քանզի ԵՄ-ն Իրանի տնտեսությունում լուրջ ներդրումներ կատարող սուբյեկտ է և երկար տարիներ զբաղեցրել է նրա առևտրաշրջանառության մեջ առաջին հորիզոնականը:

2. Սակայն Իրանը պատրաստ չէ ԵՄ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը գնալ միջուկային ծրագրի հաշվին, մանավանդ, որ վերջին տարիների ընթացքում Իրանը լուրջ հաջողություններ է ունեցել այդ ոլորտում:

3. Իրանի քաղաքական օրակարգում միշտ էլ գերխնդիր է եղել տարածաշրջանում դառնալ ազդեցիկ գործոն, իսկ 21-րդ դարում դա հնարավոր է միմիայն գիտատեխնիկական մեծ հնարավորությունների դեպքում միայն:

4. Բացի վերոհիշյալ խնդիրներից ԵՄ-ն Իրանին խստորեն դատապարտում է նաև մարդու իրավունքների կոպիտ խախտման համար: Կարծում ենք, որ եթե Իրանը այս բնագավառում գնա որչափ փոփոխությունների, դրանով իսկ կմեղմի իր նկատմամբ ԵՄ-ի և համաշխարհային հանրության խիստ վերաբերմունքը:

GOHAR ISKANDARYAN

IRAN-EU RELATIONS IN THE END OF 20th AND THE BEGINING OF 21st CENTURIES

Today Iran is under the great attention of the international community as never before. It has several reasons, including the nuclear program of Iran, current problems with human rights in Iran, yet another resolution of UNSC regarding Iran and the fear of how to restrain the nuclear ambitions of Iran.

Notwithstanding all these, EU fosters its commercial and economic relations with Iran as it is in a badly need of Iranian oil. Iran-EU relations have developed in varying speed. If in the last years of Rafsanjani government Iran-EU relations recorded serious tensions, it was alleviated to some extent during the government of Khatami. However, today Iran-EU relations are again in an atmosphere of distrust as Iran is not ready to normalize its relations with EU at the cost of its nuclear program.

ՆՇԼԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ «ԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ» ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՈՒՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (2002- 2007 թթ.). ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

2002 թ. նոյեմբերին Թուրքիայում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններում հաղթանակ տարավ «Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը» /այսուհետև ԱԶԿ/ և կազմեց միակուսակցական կառավարություն: ԱԶԿ-ն /Adalet ve Kalkınma Partisi/ ստեղծվել է 2001 թ. օգոստոսի 14-ին Անկարայում: Առաջնորդն է ներկայիս վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը: ԱԶԿ-ն իսլամական կուսակցություն է և ստեղծվել է Ազգային տեսակետի /Milli Görüş/ տրոհումից: ԱԶԿ-ն Թուրքիայում շարունակեց քաղաքական իսլամի ամրապնդումը՝ իր գաղափարախոսության հիմքում դնելով կոնսերվատիվ ժողովրդավարության գաղափարը:

Կուսակցությունն անցնելով իշխանության գլուխ վերանայեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայում: ԱԶԿ-ի ղեկավարությունը գտնում էր, որ Թուրքիան պետք է իր քաղաքականությունն ակտիվացնի տարածաշրջանում, որի մասն էլ կազմում է նաև Կենտրոնական Ասիան: Այսպես՝ 2002 թ. Թուրքիան սկսեց իրականացնել իր արտաքին քաղաքականությունը՝ հիմնվելով նոր տեսակետների վրա, ըստ որոնց Թուրքիան փորձում էր ազդեցության հասնել Բալկաններում, Կովկասում, Կենտրոնական Ասիայում, Կասպիցի ավազանում, Միջերկրական և Սևծովյան երկրների տարածաշրջանում: ԱԶԿ-ն առաջնորդվելով իսլամական գաղափարներով՝ փորձեց ակտիվացնել իր քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում և Եվրասիայում¹:

Մյուս կողմից ԱԶԿ-ն ակտիվորեն համագործակցում էր միջազգային կառույցների հետ, մասնավորապես ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում: Նշենք, որ Թուրքիան ձգտում է տարածաշրջանում

---

¹ Öniş Z. & Yılmaz S., Between Europeanization and Euro-Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era, Turkish Studies, v.10, № 1, March 2009, pp. 9-10.

ակտիվացնել ՆԱՏՕ-ի գործունեությունը և ընդլայնել այն: ԱԶԿ-ն շարունակեց համագործակցությունը ԱՄՆ-ի հետ՝ փորձելով կարևորել իր նշանակությունն Արևմուտքի համար: Մեծ ուշադրություն դարձվեց Կիպրոսի խնդրին:

1997 թ. Եվրոպական միությունը մերժեց Թուրքիայի անդամակցության հայտը, որից հետո Թուրքիայում դարձյալ ակտիվացան Արևելյան քաղաքականության գաղափարները: Սա ենթադրում էր համագործակցել Ռուսաստանի, Չինաստանի, Իրանի, Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ: Պետք է նշենք, որ այս երկրները այդ համագործակցությամբ այնքան էլ շահագրգռված չէին: Սա եվրասիականության քաղաքականությունն էր, որը տարածում էր գտել 1990-ական թթ. առաջին կեսին, և ԱԶԿ-ն այն նույնպես օգտագործում էր²: Ավելին՝ դարձյալ եվրասիականության գաղափարները օգտագործելով Թուրքիան փորձում էր տարածաշրջանում ընդգծել իր դերը և հասնել ազդեցության: Սակայն 1999 թ. ԵՄ-ի կողմից ընդունված Հելսինկի որոշումից հետո՝ Թուրքիան իր արտաքին քաղաքական կարևոր խնդիրներից մեկը դարձրեց ԵՄ-ին Թուրքիայի լիրավ անդամակցության հարցը³:

Այսպիսով ԱԶԿ-ն տարածաշրջանում սկսեց վարել ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, սակայն նա Թուրքիայի համար առաջին կարևոր արտաքին քաղաքական խնդիրը դարձրեց անդամակցությունն Եվրոպական միությանն⁴: Մյուս կողմից ԱԶԿ-ն որդեգրելով տարածաշրջանում ակտիվ քաղաքական կուրս, ինչպես 1990-ական թթ. սկզբներին, փորձեց Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներում հաստատել իր ազդեցությունը:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական այս կողմնորոշումները հաշվի էր առնվել «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության նախընտրական ծրագրում, որտեղ նշվում էր. «Չնայած Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական հանրապետությունների հետ մեր ունեցած պատմական, էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական ընդհանրություններին, համագործակցությունն այդ

---

² Efeğil E., Turkish AK Party's Central Asian and Caucasus Politics: Critiques and Suggestions, *Caucasian Review of International Affairs*, v. 2, № 3, Summer, 2008, p. 169.

³ Giannotta V., Is Turkey Turning its Face From the West, SGIR 7th Pan-European Conference "Politics in Hard Times", Stockholm, Sweden, 9-11 September 2010, p. 11.

⁴ Davutoğlu A., Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, *Insight Turkey*, c. 10, s. 1, 2008, s. 92.

երկրների հետ մեր սպասումները չի արդարացնում, ուստի ԱԶԿ-ն պետք է այս ուղղությամբ կատարի լուրջ աշխատանքներ՝ շեշտը դնելով թյուրքական հանրապետությունների հետ բազմակողմանի համագործակցության ամրապնդմանը»⁵:

Այս ծրագրային դրույթները հետագայում ներառնվեցին ԱԶԿ-ի կառավարության ծրագրում, որն էլ նոյեմբերի վերջին ներկայացվեց թուրքական խորհրդարան՝ նշելով Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև հարաբերությունների բարելավման և տարածաշրջանը սերտ համագործակցության գոտու վերածելու մասին⁶: Այսպիսով կարող ենք նշել, որ ԱԶԿ-ն կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ հարաբերությունները զարգացնելով՝ դարձյալ շեշտը դրեց կրոնական, մշակութային, լեզվական և էթնիկական ընդհանրությունների վրա:

Մյուս կողմից ԱԶԿ-ն տարածաշրջանի երկրների հետ համագործակցությունը զարգացնել նպատակով՝ ստորագրեց բազմաթիվ համաձայնագրեր, որոնք վերաբերում էին տնտեսության, էներգետիկայի, քաղաքականության, մշակույթի և այլ բնագավառներին: ԱԶԿ-ն Թուրքիային ներկայացնում էր տարածաշրջանում որպես ժողովրդավարության և ազատ շուկայական տնտեսության օրինակ: Այս երկու գաղափարները 1990-ական թթ. սկզբներին ներառնված էին «թուրքական մոդելի» հայեցակարգում, որը ակտիվորեն քարոզվում էր կենտրոնասիական երկրներում⁷: Այս գաղափարները դարձյալ առաջ քաշելով՝ ԱԶԿ-ն նպատակ ուներ կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրներում բարձրացնել Թուրքիայի հեղինակությունը և նպաստել նրա դիրքերի ամրապնդմանը:

Այս շրջանում ԱԶԿ-ն տարածաշրջանի երկրներին ցույց տվեց տնտեսական և տեխնիկական բնույթի օգնություն՝ նախևառաջ փորձելով ընդլայնել առևտրատնտեսական համագործակցությունը կենտրոնասիական երկրների հետ, որը 1990-ական թթ. վերջերին բավականին թուլացել էր: Դա կապված էր 1998-2001 թթ. Ռուսաստանում և Հարավ-արևելյան Ասիայի երկրներում տեղի

⁵ Adalet ve Kalkınma Parti Programı, http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_

⁶ Başbakan Abdullah Gül Tarafından TBMM'ne sunulan 58'inci Hükümet Programı, Ankara, 23 Kasım 2002, s. 27.

⁷ Bal I., The Turkish Model and the Turkic Republics.-Perseption, Journal of International Affairs, September-November, v. 3, № 3, 1998, <http://sam.gov.tr/perceptions/Volum3/September-November1998/bal.pdf>

ունեցած տնտեսական ճգնաժամով, որը տարածվեց նաև Թուրքիայում: Այս շրջանը բնութագրվեց Թուրքիայի և թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության նվազմամբ⁸: Կրթություն ստանալու նպատակով շարունակում էին Թուրքիա գալ երիտասարդներ կենտրոնասիական երկրներից: Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձրեց նաև ռազմական համագործակցության և ռազմական կրթության զարգացմանը⁹:

ԱԶԿ-ն մեծ տեղ հատկացրեց Կասպից ծովի ավազանին, հատկապես Ղազախստանին և Թուրքմենստանին, որոնք հարուստ էին նավթի և գազի պաշարներով: Թուրքիայում կարևորում էին ոչ միայն էներգետիկ պաշարների խնդիրը, այլև դրանց տեղափոխման հարցը, որը Թուրքիայի քաղաքականության մասն էր կազմում դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներից¹⁰: Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերը պաշտպանելով՝ ԱԶԿ-ն դարձյալ շեշտը դնում էր Թուրքիայի միջանցիկ դերի վրա՝ այսինքն ձևավորում էր Արևելք-Արևմուտք, Հյուսիս-Հարավ էներգետիկ միջանցքը, որի նպատակն էր դարձյալ բարձրացնել Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական կարևորությունը: Այս ծրագիրը ենթադրում էր, որ Արևմուտք հասնող նավթի և գազի խողովակաշարերը պետք է անցնեն Թուրքիայի տարածքով: Հենց այս տեսանկյունից էլ ԱԶԿ-ն մեծապես աջակցեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթատարի¹¹, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում բնական գազի

---

⁸ Can N., Ormon Uulu I., Büyük Güçlerin Kiskacında Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Siyasi ve İktisadi İlişkileri (Kırgızistan Örneği), Journal of Azerbaijani Studies, s. 16, <http://jas-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/2.pdf>

⁹ Efeğil E., AK Parti hükümeti'nin Orta Asya Politikalarına Eliştiril Bir Bakış, İSSA II. Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi 22. Ekim. 2008, Bişkek/Kırgızistan, Kocaali, 2009, s. 358.

¹⁰ Winrow M. W., Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, *Perseption-Journal of International Affairs*, v. 1, March-May, 1996, p. 140.

¹¹ Բաքու-Ջեյհանի շուրջ երկարատև բանակցությունները, կարելի է ասել, դրական հանգուցալուծման հասան 2002 թ. օգոստոսի 1-ին, երբ նախագծով շահագրգռված կողմերը կնքեցին նոր ընկերության ստեղծման մասին պայմանագիրը: Այդ օրը Լոնդոնում ստեղծվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան ընկերություն /BTC co./ կոչվող վերազգային մի կառույց, որն էլ պետք է կառուցեր և շահագործեր նավթամուղը: Նոր ընկերության հիմնական փայատերը անգլո-ամերիկյան Բրիթիշ Փետրոլիում /British Petroleum/ ընկերությունն էր՝ 30,1 % բաժնեմասով: Alexander's Gas And Oil Connections, Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Company Founded, August 30, 2002, http://www.gasandoil.com/news/central_asia/06e64ce97241a092b52d5a35d6be6a60

խողովակաշարի և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղու շինարարությանը:

Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղը իրականություն դարձնելու նպատակով Թուրքիան համաձայնագիր կնքեց Ղազախստանի հետ¹², իսկ Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարի համար՝ Թուրքմենստանի հետ¹³: Նշենք, որ այս համաձայնագրերը վերաբերում էին նաև կրթության, գիտության, երիտասարդության, սպորտի, ընտանիքի և մյուս բնագավառներին¹⁴:

Ըստ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության տվյալների ԱԶԿ-ն Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրների նկատմամբ իրականացրած իր արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնացնում էր հետևյալ սկզբունքները. Առաջին՝ էներգետիկ, տնտեսական, առևտրային, մշակութային, քաղաքական և սոցիալական բնագավառներում համագործակցության զարգացումը: Երկրորդ՝ էներգետիկ խողովակաշարերի խնդիրը: Երրորդ՝ աշակցել կենտրոնասիական երկրներում ժողովրդավարության զարգացմանը: Չորրորդ՝ նպաստել այլ երկրների հետ հարաբերությունների զարգացմանը և նրանց ինտեգրմանը միջազգային համակարգին¹⁵:

ԱԶԿ-ի կառավարման ժամանակաշրջանում շարունակվում էին կազմակերպվել թյուրքալեզու երկրների գազաթնաժողովներ, որտեղ թուրք պաշտոնյաները իրենց ելույթներում անընդհատ նշում էին կենտրոնասիական թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցության ամրապնդման և ընդլայնման մասին: Այսպես՝ Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը ելույթ ունենալով Թյուրքալեզու երկրների և համայնքների 11-րդ գազաթնաժողովում հատուկ նշեց թյուրքալեզու երկրների հետ համագործակցության զարգացման մասին¹⁶: Նա առաջարկեց ձևավորել միասնական հեռուստատեսային համակարգ, Թյուրքական աշխարհի գիտությունների միասնական ակադեմիա, թանգարան և

---

¹² Babalı T., Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project, Perceptions. Journal of International Affairs, Winter 2005, pp. 48-49.

¹³ Սույն տեղում, էջ 50-52:

¹⁴ “Zaman”, 07.12.2007.

¹⁵ Turkey's Dış İşleri Bakanlığı, Synopsis of the Turkish Foreign Policy, <http://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-foreign-policy.en.mfa>

¹⁶ Թյուրքալեզու երկրների և համայնքների 11-րդ գազաթնաժողովը տեղի ունեցավ Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում, որտեղ Էրդողանը մյուս թյուրքալեզու երկրներին որպես օրինակ ներկայացրեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի հարաբերությունները: Տե՛ս “Zaman”, 17.11.2007.

ստեղծել թյուրքական միասնական մշակույթ, լեզու, պատմություն, գրականություն¹⁷: Այսինքն Թուրքիան շարունակում էր քարոզել թուրք միասնության գաղափարը, եթե դա հնարավոր չէր քաղաքական առումով, ապա դա ձևավորել մշակութային առումով:

Այս տեսանկյունից կարևորվեց թյուրքալեզու երկրների հետ միասնական լատինատառ այբուբենի ընդունման հարցը¹⁸, որը Թուրքիայի ղեկավար շրջանների կողմից առաջ էր քաշվել դեռևս 1990-ական թթ. սկզբներից: Սկսեցին իրականացնել տարբեր տեսակի միջոցառումներ՝ հրավիրվեցին գիտական նստաշրջաններ, խորհրդակցություններ, հրատարակվեցին հոդվածներ, գրքեր և այլն: Չնայած իրականացրած միջոցառումներին Կենտրոնական Ասիայի որոշ պետություններ /Ուզբեկստան, Թուրքմենստան/ իրենց երկրներում ընդունեցին սեփական լատինատառ այբուբենները, որոնք թուրքականի հետ համեմատած, ունեին որոշ առանձնահատկություններ:

Թուրք պաշտոնյաները տարածաշրջան կատարում էին բազմաթիվ այցելություններ, աջակցում էին տարբեր ծրագրերի իրականացմանը՝ հատկապես անվտանգության բնագավառում: Թուրքիան մեծ ուշադրություն դարձրեց առևտրի և տնտեսության բնագավառներում համագործակցությանը: 1990-ական թթ. երկրորդ կեսի հետ համեմատած՝ 2002 թ. ակտիվացան Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև առևտրի ծավալները, որը բավականին աճ արձանագրեց¹⁹: Ընդհանրապես առևտրատնտեսական հարաբերությունները Թուրքիայի և կենտրոնասիական երկրների միջև աճ արձանագրեցին ԱԶԿ-ի կառավարման տարիներին: Տարածաշրջանում նաև ակտիվացան թուրքական ընկերությունները՝ հիմնականում շինարարական, որոնք կենտրոնասիական երկրներում իրականացրեցին բազմաթիվ ծրագրեր²⁰:

ԱԶԿ-ն կենտրոնասիական երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները զարգացնելու համար մեծ ուշադրություն

---

¹⁷ Başbakan Erdoğan'ın 17 Kasım 2007 tarihinde 11. Türk Devletleri ve Toplumları Kurultay'ın da yaptığı konuşmanın tam metni için bakınız <http://www.akparti.org.tr>

¹⁸ “Zaman”, 09.12.2007.

¹⁹ Trade Statistics, Undersecretariat for Foreign Trade of Turkey, 2006, Ankara and Country Reports of Turkish Foreign Economic Relations Board (DEİK) Istanbul, www.dtm.gov.tr/ead/ulkeqos/ulkeqos.htm and [deik.org](http://www.deik.org)

²⁰ Kemal K., Turkey. Silk Road Studies, <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/publications/GCA/GCAPUB-13.pdf>

հատկացրեց միջազգային կազմակերպություններին, մասնավորապես Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությանը²¹:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ «Արդարություն և զարգացում» կուսակցությունը Թուրքիայում անցնելով իշխանության գլուխ մշակեց և փորձեց իրականացնել նոր արտաքին քաղաքական կուրս: ԱԶԿ-ն հիմնականում ուշադրությունը դարձրեց ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցությանը: Սակայն կուսակցությունը կարևորեց նաև Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանը: Դրա մասին է վկայում այն, որ կուսակցության նախընտրական ծրագրում, ապա նաև կառավարության ծրագրում ներառնվել էր կենտրոնասիական երկրների հետ համագործակցության զարգացման դրույթը: Այսինքն՝ ԱԶԿ-ն փորձում էր ազդեցության հասնել տարածաշրջանում և այդ նպատակով նա դարձյալ հիմնական շեշտը դրեց Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների միջև առկա ընդհանրությունների վրա: ԱԶԿ-ի անդամ պաշտոնյաների այցելությունները կենտրոնասիական տարածաշրջան, տարբեր մակարդակների հանդիպումներն ու գազաթնաժողովները փաստում են այն մասին, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները շարունակում են իրականացնել թյուրքական միասնության քաղաքականությունը: Մյուս կողմից ԱԶԿ-ն կենտրոնասիական երկրների հետ ակտիվացրեց տարբեր բնագավառներում համագործակցությունը և հասավ որոշ հաջողությունների: Մասնավորապես սա վերաբերվում է առևտրատնտեսական հարաբերություններին: Այսպիսով կարող ենք նշել, որ ԱԶԿ-ն կարևորեց կենտրոնասիական տարածաշրջանը և այս երկրների հետ համագործակցությունը դարձրեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մի մասը:

NELLY MINASYAN

TURKISH POLICY IN CENTRAL ASIAN TURKIC REPUBLICS DURING THE FIRST YEARS OF JUSTICE AND DEVELOPMENT PARTY RULE (2002-2007): NEW TRENDS

In November 2002, Justice and Development Party /JDP/ won the parliamentary elections in Turkey and formed one-party Government. JDP was an

---

²¹ Adalet ve Kalkınman Parti Programı, http://www.akparti.org.tr/site/akparti/parti-programi#bolum_

Islamic party and continued consolidation of political Islam in Turkey. Coming into power the party reformed foreign policy of Turkey especially in Central Asia. In its election campaign, and governmental program too, JDP involved the principle of development of cooperation with Turkic republics, thus JDP was trying to attain influence in the region.

We can state that, JDP put the main emphasis on existing historical, religious, linguistic, ethnic, cultural similarities between Turkey and Turkic Republics. Visits of JDP member officials to the Central Asian region, their meetings on different levels and conferences, show that Turkey continues implementing the policy of Turkic unity. Especially, this is accentuated during the Turkic republic summits. Then again, JDP activated cooperation with Central Asian republics in various spheres and achieved certain success here.

Thus, we can say that JDP attached importance to the region of Central Asia and made the issues of cooperation with these countries the part of Turkish foreign policy.

ԱՂԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՉԻՆ-ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՋ

Մինչ 1955 թ. Կահիրեն ասիական տարածաշրջանին կարևորություն չէր տալիս իր արտաքին քաղաքականությունում, թեև Եգիպտոսն ամուր կապեր ուներ ասիական առանձին երկրների հետ՝ հատկապես Չմիացման շարժման շրջանակներում¹: Եգիպտոսի արաբական հանրապետության (ԵԱՀ) նախագահ Գամալ Աբդ ալ-Նասերն ու Չինաստանի ժողովրդական հանրապետության (ՉԺՀ) վարչապետ Ճոու Էնլայն առաջին անգամ հանդիպեցին 1955 թ. ապրիլին Բանդունգի աֆրո-ասիական Չմիացման շարժման (NAM) հիմնադիր գազաթնաժողովի ժամանակ²: 1955 թ. ՉԺՀ-ը դատապարտեց Բաղդադի պակտի կազմակերպությանն անդամագրված երկրներին՝ բարեկամություն դրսևորելով միավորումից հրաժարվող մերձավորարևելյան (ՄԱ) պետությունների՝ մասնավորապես Եգիպտոսի հանդեպ³: ԱՄՆ-ի կողմից ՉԺՀ-ի շրջափակման և մեկուսացման քաղաքականության պայմաններում ՉԺՀ-ի աջակցությունը հակաիմպերիալիստական, հակազաղութային և ազգային ազատագրական շարժումներին լայնորեն ողջունվեց արաբական աշխարհում՝ հիմք դնելով փոխադարձ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացին⁴: Եգիպտոսն արաբական և աֆրիկական երկրներից առաջինն էր, որ 1956 թ. մայիսի 30-ին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց ՉԺՀ-ի հետ⁵, իսկ 1956 թ. հուլիսին Սուեզի ջրանցքի ձգնաժամի ընթացքում

¹ Ibrahim Nafie, East of Egypt, Al-Ahram Weekly, Issue: 423, 1-7 April, 1999, <http://weekly.ahram.org.eg/1999/423/op1.htm>.

² Chris Zambelis, Down the River Nile: China Gains Influence in Egypt, China Brief, v. 5, Issue: 22, 1969, The Jamestown Foundation, 31.12.2005; People's Daily, 29.05.2001.

³ Guang Pan, China's Success in the Middle East, The Middle East Quarterly, v. IV, № 4, December, 1997, pp. 35-40.

⁴ Kuangyi Yao, Development of Sino-Arab Relations and the Evolution of China's Middle East Policy in the New Era, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), v. 1, № 1, 2007, p. 4.

⁵ Китайская Народная Республика. Политическое и экономическое развитие в 1973

Չինաստանը ԽՍՀՄ-ից հետո երկրորդ պետությունն էր, որը հանդես եկավ Եգիպտոսի նկատմամբ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իսրայելի ագրեսիան դատապարտող հայտարարությամբ և առաջարկեց իր աջակցությունը⁶: Չինաստանը Եգիպտոսին սատարեց նաև արաբ-իսրայելական 1967 թ. Վեցօրյա պատերազմի ընթացքում⁷:

1950-ականների վերջերից ՉԺՀ-ի ղեկավարության մոտ նկատվեց ազգայնական և հակախորհրդային ուլտրաձախ միտումներ⁸, որը որոշ չափով ազդեց ՉԺՀ-ի և ՄԱ-ի երկրների, այդ թվում Եգիպտոսի հետ հարաբերությունների վրա⁹: Չինաստանի Մշակութային հեղափոխության տարիներին (1966-1976 թթ.), ավելի կոնկրետ 1966-68 թթ., ՉԺՀ-ի և ՄԱ-ի երկրների միջև բարձր մակարդակի փոխայցեր տեղի չունեցան, և Պեկինը հետ կանչեց այդ երկրներից իր դեսպաններին, բացառությամբ Եգիպտոսից¹⁰:

1970-ականների սկզբին Չինաստանի արտաքին քաղաքականության ուղեգիծ դարձավ երկու գերտերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի, գերիշխանության դեմ պայքարը: Մինչդեռ 1972 թ. Պեկինի և Վաշինգտոնի միջև ուղղակի կապերի հաստատումից հետո ԱՄՆ-ի հետ մերձեցումը դիտվեց իբրև անհրաժեշտ փոխզիջում և Պեկինի արտաքին քաղաքականության հիմնանպատակ՝ «առավել վտանգավոր կայսերապետության՝ սոցիալ-իմպերիալիզմի» դեմ պայքարի նպատակով¹¹: Պեկինի արտաքին քաղաքականության տիրապետող հայեցակարգ դարձավ ԽՍՀՄ-ի դեմ «միասնական ձակատի ստեղծման ռազմավարությունը», առավել մեծ կարևորություն

году, Москва, 1975, с. 289.

⁶ Li Jie, Reflections on New China's Diplomacy in the Past 60 Years, China International Studies, CIIS, Beijing, September-October 2009, p. 12; Yang Fuchang, China-Arab Relations in the 60 Years' Evolution, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), v. IV, № 1, 2010, p. 4. ՉԺՀ-ի կառավարությունը որոշեց ԵԱՀ-ին 20 մլն շվեյցարական ֆրանկի անհատույց օգնություն տրամադրել:

⁷ David H. Shinn, China's Approach to East, North and the Horn of Africa, Elliott School of International Affairs, The George Washington University, 21.07.2005, p. 13.

⁸ Michael G. Roskin, Nicholas O. Berry, The New World of International Relations, New Jersey, 2002, p. 90; Политика США в Азии. Американо-китайские отношения, Москва, 1977, с. 223.

⁹ Wang Jinglie, Review and Thoughts over the Relationship between China and the Middle East, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), v. IV, № 1, 2007, p. 20.

¹⁰ Тео Зоммер, "Китайская карта": 900-миллионный народ на пути к 2000 году, Москва, 1980, с. 264; Wang Jinglie, Review and Thoughts over the Relationship..., p. 20.

¹¹ Политика США в Азии, Американо-китайские отношения..., с. 224-226.

տրվեց կապիտալիստական երկրների, հատկապես ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների բարելավմանը՝ իբրև ռեալ սոցիալիզմի դեմ պայքարի գործընկերոջ¹²: Չինացի առաջնորդները միաժամանակ զարգացրին «Երրորդ աշխարհի» տեսությունը, և արաբական երկրներին դիտելով իբրև ՄԱ-ում ԽՍՀՄ-ի ծավալապաշտությունը կասեցնող լծակ, ՉԺՀ-ն համակողմանի հարաբերություններ սկսեց զարգացնել արաբական բոլոր երկրների հետ¹³: Պեկինը սատարեց ԵԱՀ-ի և Իսրայելի միջև Քեմփ Դևիդի անջատ պայմանագրի կնքման գործընթացը՝ միաժամանակ խուսաձարելով ԵԱՀ-ի և «Ամրության և դիմակայության ճակատի» մեջ մտնող երկրների միջև՝ իր դիրքորոշումը բացատրելով նոր զինված հակամարտությունների կանխարգելման ձգտումով¹⁴: ՉԺՀ-ը սատարում էր պաղեստինաիսրայելական հակամարտության կարգավորման գործընթացից ԽՍՀՄ-ին բացառելու ուղղությամբ Սադաթի որդեգրած քաղաքականությունը¹⁵:

1978 և 1985 թթ. տնտեսության զարգացմանն ուղղված չինական բարեփոխումների ու բաց ռազմավարության որդեգրմամբ Պեկինը հրաժարվեց ՉԺՀ-ի և տարբեր սոցիալական համակարգ և գաղափարախոսություն ունեցող պետությունների միջև «տարանջատման» սկզբունքից: Չինաստանը որդեգրեց արաբական բոլոր երկրների հետ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունների հաստատման քաղաքականություն: Դեռ ավելին, «Սառը պատերազմի» ավարտից հետո Պեկինի և ՄԱ-ի երկրների միջև հարաբերությունները մտան զարգացման նոր փուլ¹⁶, որն առավելապես պայմանավորվեց ՉԺՀ-ի ներքին հզորության աճով և

---

¹² Кауфман Б., К вопросу о внешнеполитической стратегии и тактике КНР. Гегемонистская политика Китая-угроза народам Азии, Африки и Латинской Америки, Москва, 1981, с. 54.

¹³ 1970-ականներին Եգիպտոսը Չինաստանից ստացել է 106 մլն ԱՄՆ դոլլարի օգնություն: Ују մասին տե՛ս Скородумов А., Экономические отношения КНР со странами Азии, Африки и Латинской Америки, Гегемонистская политика Китая-угроза народам Азии, Африки и Латинской Америки, Москва, 1981, с. 158.

¹⁴ ТАСС. БПИ, № 236, 5.12.1979, с. 42.

¹⁵ Щербухина И., Отношения Египта и Китая после октябрьской войны 1973г., Специальный Бюллетень, 4 (201), Москва, 1978, с. 93-96.

¹⁶ Massoud Daher, China and the Middle East: Establishing a New Partnership, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia) v. 3, № 1, 2009, p. 19.

միջազգային թատերաբեմում վերջինիս զբաղեցրած բարձր դիրքով ու կարգավիճակով¹⁷:

20-21-րդ դարերի սահմանագծին Եգիպտոսի արտաքին քաղաքականության ակտիվ վեկտորներից մեկը դարձավ Արևելյան Ասիայի առաջատար երկրների, մասնավորապես ասիական մայրցամաքի խոշորագույն տերություն ՉժՀ-ի հետ համագործակցությունը, որը մեծապես կապված էր ասիական տարածաշրջանի երկրների տնտեսական աճի տեմպերով և այդ երկրների հետ առևտրատնտեսական և քաղաքական սերտ կապերի հաստատման հարցում ԵԱՀ-ի շահագրգռվածությամբ¹⁸: Ընդամենը մեկ տասնամյակում Պեկինը վերածվեց ԵԱՀ-ի տնտեսության զարգացմանն օժանդակող այլընտրանքային աղբյուրի, մի դեր, որն ավանդապես կատարել են ԱՄՆ-ը, Եվրոպան և արևմտավար այնպիսի ինստիտուտներ, ինչպիսիք են Համաշխարհային Բանկն (ՀԲ) ու Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամը (ԱՄՀ)¹⁹: Սա բացատրվում էր նաև վերջին տարիներին վերոնշյալ միջազգային կառույցներում, ինչպես նաև Առևտրի Համաշխարհային կազմակերպությունում (ԱՀԿ) ՉժՀ-ի կշռի և դերի աճով²⁰: Հարկ է նշել, որ Եգիպտոսն աջակցեց ԱՀԿ-ին անդամագրվելու ուղղությամբ Չինաստանի ջանքերը²¹: Երկու երկրները սկսեցին համակարգել իրենց դիրքորոշումները միջազգային կազմակերպություններում ու առևտրատնտեսական գործերում և համատեղ ջանքերով պաշտպանում են զարգացող երկրների շահերը տնտեսական գլոբալիզացիայի և առևտրի ազատականացման գործընթացներում²²:

---

¹⁷ Xuewen Qian & Huanmin Li, Maintaining Cooperation within Competition: The Inevitable Path of China's Energy Cooperation in the Middle East, *The Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, v. 3, № 1, 2009, p. 52.

¹⁸ Արևելյան Ասիայի երկրները, մասնավորապես ՉժՀ-ը վերջին երկու տասնամյակին ցուցաբերում են ոչ պակաս, քան 8-10% տնտեսական աճ: Այս մասին տե՛ս Хантунгмон С., Столкнувшие цивилизации, Москва, 2003, с. 151-152; Massoud Daher, *China and the Middle East...*, p. 19.

¹⁹ Chris Zambelis, *Public Diplomacy in Sino-Egyptian Relations*, *China Brief*, v. 7, Issue: 7, The Jamestown Foundation, 18.05.2007.

²⁰ Weijian Li, *The Transformation of the International System and China's Positive Diplomacy in the Middle East*, *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, v. 3, № 1, 2009, p. 29.

²¹ *Egypt Signs Cooperation Agreements with China*, *Arabic News*, 4.23.2002.

<http://www.arabicnews.com/ansub/Daily/Day/020423/2002042331.html>.

²² Кумау и Египет подписали Основные положения по выполнению углябления

Եգիպտական վերլուծաբանների համաձայն՝ ՉԺՀ-ի տնտեսական բարեկիրթումների հարուստ փորձը եգիպտացիների և արաբական ողջ աշխարհի կողմից ընդօրինակման կարիք ունի²³, նամանավանդ որ Չինաստանը պատմական և սոցիալական ավանդույթներով շատ ավելի մոտ է համարվում ՄԱ-ին²⁴: Պատահական չէ, որ եգիպտաչինական հարաբերությունները հատուկ տեղ են զբաղեցնում չին-արաբական երկխոսության, մասնավորապես 2004 թ. հունվարին հիմնադրված Չին-արաբական համագործակցության համաժողովի շրջանակներում²⁵: Եգիպտոսը ձգտում է Պեկինի առևտրային ռազմավարության անբակտելի մաս կազմել²⁶ և վերջինիս հետ «հատուկ» առևտրատնտեսական հարաբերություններ հաստատել, որոնք, բացի ներկրումից ու արտահանումից, կընդգրկեն ներդրումների ու համագործակցության այլ ոլորտներ²⁷:

Մինչ 2005-2006 թթ., Եգիպտոսի գլխավոր առևտրային գործընկերը ԵՄ-ն էր, երկրորդ և երրորդ գործընկերները՝ համապատասխանաբար ԱՄՆ-ն ու Միջին Արևելքի երկրները: Եգիպտոսի և Չինաստանի միջև առևտրի դինամիկ զարգացման շնորհիվ ՉԺՀ-ը 2006 թ. դարձավ ԵԱՀ-ի առևտրային երրորդ գործընկերը²⁸: Եգիպտական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և վերլուծաբանների կանխատեսումների համաձայն, 2010-12 թթ. ՉԺՀ-ը կփոխարինի ԱՄՆ-ին Եգիպտոսի առևտրային

стратегического сотрудничества, Жэнминь Жибао онлайн, 19.06.2006.

<http://russian.people.com.cn/31520/4497823.html>.

²³ Al-Ahram Weekly, Issue: 819, 9-15 November 2006.

²⁴ Jon B. Alterman and John W. Garver, The Vital Triangle. China, The United States, and The Middle East, Center for Strategic and International Studies, Washington, 2008, p. 82; Jon B. Alterman, China's Soft Power in the Middle East. Chinese Soft Power and its Implications for the United States, Center for Strategic and International Studies, Washington, March 2009, p. 72.

²⁵ Liu Huaqiu, Brilliant Achievements and Great Innovation. China's Diplomatic Work in the 30 Years of Reform and Opening Up, China International Studies, Beijing, Winter 2008, p. 10.

²⁶ Министр торговли Египта: страна стремится к созданию особых торговых отношений с Китаем, Жэнминь Жибао онлайн, 05.09.2006.

<http://russian.people.com.cn/31520/4779077.html>.

²⁷ «Китайский бум» охватил Египет, Жэнминь Жибао онлайн, 17.10.2006.

<http://russian.people.com.cn/31520/4925542.html>.

²⁸ Министр Египта о мировом значении развития Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 12.10.2006. <http://russian.people.com.cn/31520/4908009.html>; Egypt. African Economic Outlook, AfDB/OECD 2007, 2007, p. 243.

<http://www.oecd.org/dataoecd/26/6/38562553.pdf>.

առաջին գործընկերոջ կարգավիճակում, երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառության ծավալը կկազմի 5 մլրդ ԱՄՆ դոլլար²⁹, իսկ Եգիպտոս կատարվող չինական ներդրումները կհասնեն 2 մլրդ ԱՄՆ դոլլարի³⁰: Նման կանխատեսման հանդիպում ենք նաև Ջարգացման աֆրիկյան բանկի և Միջազգային տնտեսական համագործակցության կազմակերպության՝ Աֆրիկայի տնտեսության զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ 2007 թ. հրապարակած զեկույցում³¹:

ՉժՀ-ն արդեն ուժեղ մրցակցության մեջ է ամերիկյան և արևմտաեվրոպական սպառողական ապրանքներ և արտադրության միջոցներ առաքող ընկերությունների հետ: Պեկինը մտադիր է ավելացնել Սուեզի ջրանցքով դեպի Եվրոպա իրականացվող արտահանման և վերաարտահանման ծավալները՝ կրճատելով տարանցիկ ծախսերը: Այդ ուղղությամբ թույլտվություն ձեռք բերելու նպատակով ՉժՀ-ը վերջերս բանակցությունների մեջ էր Իտալիայի և Եգիպտոսի հետ³²: Փաստորեն, չին-եգիպտական ռազմավարական համագործակցությունը չի սահմանափակվում երկկողմ շրջանակներով, այլ ծառայում է ԵՄ և Աֆրիկայի երկրների հետ կապերի ակտիվացմանը՝ շնորհիվ ԵԱՀ-ի աշխարհագրական դիրքի առավելության օգտագործման³³ և Եվրոպայի, Աֆրիկայի ու ԱՄՆ-ի հետ Կահիրեի ստորագրած մի շարք առևտրային պայմանագրերի³⁴:

---

²⁹ В ближайшие 10 лет Китай станет крупнейшим торговым партнером Египта, Жэнминь Жибао онлайн, 15.05.2007. <http://russian.people.com.cn/31518/5733127.html>; Египет надеется, что к 2010 году Китай станет его крупнейшим торговым партнером, Жэнминь Жибао онлайн, 07.09.2006.

<http://russian.people.com.cn/31521/4789237.html>. 2005 թ. երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառության ծավալը հասել է 2.3 մլրդ ԱՄՆ դոլլար՝ 30%-ով ավելի 2004 թ. համեմատությամբ, 2006 թ.՝ 3,19 մլրդ ԱՄՆ դոլլար՝ 48,8%-ով ավելի 2005 թ. համեմատությամբ:

³⁰ Xinhua News Agency, Cairo, 31.10.2006.

³¹ Egypt. African Economic Outlook, AfDB/OECD 2007, p. 243.

³² Jon B. Alterman and John W. Garver, The Vital Triangle. China..., p. 75.

³³ Египетские СМИ уделали пристальное внимание визиту китайского премьера, Жэнминь Жибао онлайн, 19.06.2006. <http://russian.people.com.cn/31520/4500356.html>.

³⁴ Министр Египта о мировом значении развития Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 12.10.2006. <http://russian.people.com.cn/31520/4908009.html>. Եվրոպական, արաբական և աֆրիկյան երկրներին գրավելու նպատակով 2003 թ. Կահիրեում բացվեց արտերկրում ՉժՀ-ի կազմակերպված բարձր տեխնոլոգիաների առևտրային խոշորագույն ցուցահանդեսը:

Նշենք, որ եգիպտաչինական հարաբերությունները հատուկ տեղ են զբաղեցնում չին-աֆրիկյան երկխոսության շրջանակներում: Չինաստանի և Աֆրիկայի երկրների միջև կենսական կարևորություն ունեցող քաղաքական, տնտեսական, գիտամշակութային, տեխնոլոգիական, հատկապես էներգետիկ ոլորտներում հաստատված սերտ համագործակցությունը նպաստում է ՉժՀ-ի համար ռազմավարական նշանակությամբ տարածաշրջանում Պեկինի ներկայության ու ազդեցության ընդլայնմանը³⁵: ԵԱՀ-ը փորձում է այդ գործընթացից առավելագույն օգուտ քաղել³⁶:

Հարկ է նշել, որ տնտեսական օգնության, ներդրումների և քաղաքական աջակցության ձևով «soft power»-ի իրականացումը Պեկինի «մեծ մերձավորարեյան քաղաքականության» անկյունաքարն է³⁷: Ուստի պատահական չէ, որ երկու երկրների միջև հավասարակշռված հարաբերությունների զարգացման հիմնական նախապայմանը առևտրատնտեսական և ներդրումային համագործակցությունն է³⁸: Փաստենք, որ երկկողմ ներդրումների անվտանգության ապահովման նպատակով 1994 թ. Եգիպտոսի և Կահիրեի միջև պայմանագիր է ստորագրվել ներդրումների փոխադարձ խրախուսման և պաշտպանության վերաբերյալ՝ փոխադարձ կապիտալ ներդրումներում խտրականության բացառման հիմքերի վրա³⁹: Երկու երկրների միջև առևտրային փոխանակությունը կանոնակարգվում է Կահիրեում 1995 թ. մարտի 25-ին ստորագրված առևտրային փոխանակության և տնտեսական համագործակցության վերաբերյալ ստորագրված պայմանագրով, որի համաձայն ստեղծվել է

---

³⁵ Lei Wu & Youyong Wang, Comparative Analysis of China's Energy Activities in the Middle East and Africa, Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia), v. 3, № 1, 2009, p. 51.

³⁶ Мамед-заде П., Основные направления египетско-китайского сотрудничества в начале XXI века, Ближний Восток и Современность, Сборник статей, Москва, 2007, с. 82.

³⁷ Chris Zambelis and Brandon Gentry, China Through Arab Eyes: American Influence in the Middle East, Chris Zambelis and Brandon Gentry, 2008, p. 67.
<http://www.carlisle.army.mil/usawc/Parameters/08spring/zambelis.pdf>.

³⁸ КНР и Египет опубликовали совместное коммюнике по случаю 50-й годовщины установления дипломатических отношений между двумя странами, Жэнминь Жибао онлайн, 08.11.2006.

<http://russian.people.com.cn/31521/5011190.html>.

³⁹ Египет надеется на привлечение инвестиций из Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 25.04.2007. <http://russian.people.com.cn/31520/5661068.html>.

նաև առևտրային փոխանակության և տնտեսական համագործակցության խնդիրներով զբաղվող համատեղ հանձնաժողով: Իսկ 1999 թ. ապրիլին «ԵԱՀ-ի և ՉԺՀ-ի միջև ռազմավարական համագործակցության հաստատման վերաբերյալ համատեղ հուշագրի» ստորագրումը լրացուցիչ խթան է ծառայում երկու երկրների գործարար շրջանակների միջև մի շարք նոր պայմանագրերի կնքման գործում⁴⁰:

Գործնականում չին-եգիպտական առևտրի արագ զարգացմանը նպաստեց համաշխարհային շուկաներում չինական ապրանքների մրցունակության աճը: Բարձրորակ և համեմատաբար էժանագին չինական ապրանքները բարձր ժողովրդականություն են վայելում նաև եգիպտացի սպառողների շրջանում, ուստի Եգիպտոսը մտադիր է ավելացնել ՉժՀ-ից ներկրման ծավալները⁴¹: Միևնույն ժամանակ Եգիպտոսի համար չափազանց կարևոր է չինական ընդարձակ շուկաներում եգիպտական ապրանքների արտահանման ծավալների աճի խնդիրն ու ՉժՀ-ի հետ առևտրի բացասական սալդոյի կրճատումը (1/10 հարաբերակցությամբ՝ հոգուտ ՉժՀ-ի)⁴²: Առևտրային հակակշռի վերացման նպատակով Պեկինը եգիպտական ձեռներեցներին առաջարկում է հայրենական արտադրանքը ներկայացնել Աֆրիկյան ապրանքների ցուցահանդեսում, Չինաստանի ներմուծման և արտահանման (Կանտոնի) և Չինաստանի ներդրումային և առևտրային միջազգային տոնավաճառներում⁴³: Պեկինն անգամ չինացի առևտրականներին եգիպտական ապրանքների գնման նպատակով դրամաշնորհներ է տրամադրել⁴⁴: Համատեղ ջանքերի շնորհիվ 2008 թ. ԵԱՀ-ի արտահանումը ՉժՀ աճել է 78.6%-ով, և ՉժՀ-ը

---

⁴⁰ Egyptian-Chinese Relations, Egypt State Information Service, 2006.

<http://www2.sis.gov.eg/En/Politics/Foreign/EAsia/chinara/04031410000000001.htm>.

⁴¹ Кутаисский бум" охватил Египет, ЖЭнминь Жибао онлайн, 17.10.2006.

<http://russian.people.com.cn/31520/4925542.html>. 2006 թ. եգիպտական շուկայում բուս առաջացրեց չինական արտադրության «Ցիժոյ», «Խաֆեյ», «Ցզիլի» և «Խուաչէն» ավտոմեքենաների մեծաքանակ հոսքը:

⁴² Современная внешняя политика Египта: приоритеты и особенности.

Пространство и время в мировой политике и международных отношениях, т. 6, Москва, 2007, с. 139.

⁴³ China-Egypt 10-Year Strategic Cooperation, Mutual Benefit and Win-Win Cooperation, Ministry of Foreign Affairs, PRC, 2009.06.08.

<http://www.focac.org/eng/jlydh/sjzs/t619121.htm>.

⁴⁴ David H. Shinn, China's Approach to East..., p. 14.

վեր է ածվել Եգիպտոսի արագ աճող արտահանման շուկաներից մեկի⁴⁵:

Եգիպտոսը Չինաստան հիմնականում արտահանում է նավթ, մարմար, գրանիտ, բամբակ, արդյունաբերական գորգեր, խեցեգործական և սանիտարական իրեր, քաթան, բյուրեղապակի, ապակի և այլն: ԶԺՀ-ը ԵԱՀ հիմնականում արտահանում է բակլա, քիմիական նյութեր, էլեկտրական տեխնիկա և դրանց բաղադրիչներ, մանկական խաղալիքներ, սպորտային կոշիկներ, կտորեղեն, հագուստ և այլն⁴⁶:

2002 թ. հունվարին Եգիպտոսի նախագահի ԶԺՀ կատարած այցի ընթացքում կողմերի միջև ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր տնտեսության, նավթի, տուրիզմի, միջուկային էներգիայի, կրթության, գիտության և տեխնոլոգիաների ոլորտներում համագործակցության վերաբերյալ: Երկու երկրների նախագահները ներկա գտնվեցին գործարար համաժողովի բացման և Եգիպտաչինական գործարար խորհրդի ստեղծման արարողությանը⁴⁷: 2002 թ. ապրիլին երկու երկրների միջև պայմանագրեր ստորագրվեցին տնտեսական և տեխնոլոգիական համագործակցության շուրջ, փոխընձման հուշագիր ստորագրվեց գյուղատնտեսության՝ մասնավորապես ցեղային անասնապահության ոլորտում համագործակցության շուրջ⁴⁸:

2004 թ. հունվարին ԶԺՀ նախագահ Հու Չին-տայի Եգիպտոս կատարած այցի ընթացքում կողմերի միջև ստորագրվեց փոխընթաց հուշագիր՝ տեղեկատվական ոլորտում համագործակցության և Եգիպտոսին չինական արտադրության տեխնոլոգիաներ, Սուեզի ջրանցքի հյուսիս-արևմտյան տնտեսական գոտին շահագործելու նպատակով ցածր տոկոսադրույթով փոխառություն տրամադրելու վերաբերյալ⁴⁹: Նշենք, որ ԶԺՀ-ի նախագահին ուղեկցում էր Չինաստանի Տյանցզին քաղաքի

---

⁴⁵ China-Egypt 10-Year Strategic Cooperation, Mutual Benefit and Win-Win Cooperation, Ministry of Foreign Affairs, PRC, 2009.06.08.

<http://www.focac.org/eng/jlydh/sjzs/t619121.htm>.

⁴⁶ Egyptian-Chinese Relations, Egypt State Information Service, 2006.

<http://www2.sis.gov.eg/En/Politics/Foreign/EAsia/chinara/04031410000000001.htm>.

⁴⁷ China Hails Egypt's Role in the Peace Process, Arabic News, 1.21.2002.

<http://www.arabicnews.com/ansub/Daily/Day/020121/2002012145.html>.

⁴⁸ Egypt Signs Three Cooperation Agreements with China, Arabic News, 4.23.2002.

<http://www.arabicnews.com/ansub/Daily/Day/020423/2002042331.htm>.

⁴⁹ David H. Shinn, China's Approach to East..., p. 14.

առևտրային պատվիրակությունը: Տյանցզինը Եգիպտոսում հիմնադրել էր 14 ձեռնարկություն և այցի ընթացքում ցանկություն էր հայտնում եգիպտական կողմի հետ շարունակել Սուեզի տնտեսական գոտու 3-րդ բլոկի շահագործման աշխատանքները⁵⁰: Նշենք, որ Տյանցզինի Տնտեսական զարգացման գոտու ներդրումային ընկերությունը (TEDA) մասնակցել էր Սուեզի Տնտեսական և Առևտրային համագործակցության գոտու կառուցման և զարգացման աշխատանքներին⁵¹:

1990-ականների վերջերին Եգիպտոսում հայտնաբերված բնական գազի խոշոր պաշարները վերջինիս թույլ տվեցին մտնել տվյալ տեսակի ածխաջրածնային հումքի արդյունահանման առաջատարների խումբը ոչ միայն ՄԱ-ի տարածաշրջանում, այլ ողջ աշխարհում⁵²: ԶԺՀ-ն որպես 1993 թվից վառելիք ներկրող երկիր, ԵԱՀ-ի հետ սկսեց համագործակցել նաև գազի և ծանր նավթի ոլորտներում՝ հին նավթահորերում օգտագործվող տեխնոլոգիաների արդյունավետությունը բարձրացնելու և նավթաքիմիական արդյունաբերության համար սարքավորումներ պատրաստելու նպատակով⁵³: 2004 թ. հունվարին ԵԱՀ-ում երկու երկրների նախագահները համաձայնության եկան ԵԱՀ-ում և ՄԱ-ի ու Աֆրիկայի այլ երկրներում նավթահորերի փորման և ծառայությունների մատուցման նպատակով համատեղ ձեռնարկություններ հիմնելու շուրջ, որի վերաբերյալ պայմանագիր ստորագրվեց նույն թվականի օգոստոսի վերջին: Եգիպտական կողմը հույս հայտնեց, որ

---

⁵⁰ <http://eg.china-embassy.org/eng/zaigx/t150975.htm>. Տյանցզինը (ԶԺՀ-ի կենտրոնական ենթակայությամբ 4 քաղաքներից մեկը) Եգիպտոսի Սուեզի տնտեսական և առևտրային համագործակցության գոտում (այն զբաղեցնում է 7 քառ. կմ տարածք) 2 մլրդ չինական յուանի ներդրում է կատարել: Այս մասին տե՛ս <http://www.eg-teda.com/portal/introduction>.

⁵¹ China-Egypt 10-Year Strategic Cooperation, Mutual Benefit and Win-Win Cooperation, Ministry of Foreign Affairs, PRC, 2009.06.08. <http://www.focac.org/eng/jlydh/sjzs/t619121.htm>.

⁵² Мамед-заде П., Египет и перспективы развития межабарского газопровода, Ближний Восток и современность, вып. 20, Москва, 2003, с. 157. 2000 թ.

ղեկտեմբերին Եգիպտոսի, Սիրիայի և Լիբանանի միջև պայմանագիր ստորագրվեց միջարաբական գազամուղի կառուցման վերաբերյալ, որին 2001 թ. փետրվարին միացավ Հորդանանը: ՄԱ-ում ձևավորվեց գազամուղային նոր ցանց, որում Եգիպտոսն առանցքային դեր է խաղում:

⁵³ David H. Shinn, China's Approach to East..., p. 14.

Զինաստանը կավելացնի Եգիպտոսի նավթագազային ոլորտում իրականացվող ներդրումները⁵⁴:

2006 թ. հունիսին Զինաստանի վարչապետ Վեն Չիաբաոյի Եգիպտոս կատարած այցի ընթացքում ստորագրվեց «Զինաստանի և Եգիպտոսի միջև խորացված ռազմավարական համագործակցության իրականացման ծրագիր»: Այն ընդգրկում էր առևտրա-տնտեսական համագործակցության երկկողմ պայմանագրի փաթեթ, նավթագազային սեկտորներում և հեռահաղորդակցության ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ համաձայնագիր, տեխնիկատնտեսական համագործակցության վերաբերյալ միջկառավարական համաձայնագիր⁵⁵:

2006 թ. սեպտեմբերին Պեկինում կողմերի միջև ստորագրվեցին էներգետիկ և գիտատեխնիկական ոլորտների համագործակցության վերաբերյալ շուրջ 2 մլրդ ԱՄՆ դոլլարի պայմանագրեր⁵⁶: 2006 թ. նոյեմբերի 6-ին Պեկինում ՉԺՀ-ի Կոմերցիայի նախարարության և ԵԱՀ-ի Առևտրի և արդյունաբերության նախարարության միջև «Զինաստանի՝ իբրև լիակատար շուկայական տնտեսությամբ երկրի կարգավիճակի ճանաչման վերաբերյալ հուշագիր» և նշյալ նախարարությունների միջև ստորագրվեց երկկողմ առևտրատնտեսական համագործակցության ամրապնդման վերաբերյալ հուշագիր⁵⁷: 2006 թ. երկրորդ կեսին Եգիպտոսի առևտրի նախարարությունը ՉԺՀ-ի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների ամրապնդման նպատակով հատուկ խումբ ստեղծեց: Որոշվեց ԵԱՀ-ից ՉԺՀ արտահանման աճը խթանելու նպատակով համատեղ նոր ծրագրեր մշակել բամբակի, մարմարի, շինանյութի և նավթաքիմիական ոլորտում⁵⁸: Նշենք, որ 2009 թ.

---

⁵⁴ Волович А., Китаи на энергетическом рынке Ближнего Востока, Институт Ближнего Востока, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/22-09-04.htm>.

⁵⁵ Xinhua News Agency, Cairo, 18.06.2006; Президент Египта встретился с премьером Госсовета КНР, Жэнминь Жибао онлайн, 19.06.2006. <http://russian.people.com.cn/31520/4498000.html>.

⁵⁶ Египет надеется, что к 2010 году Китаи станет его крупнейшим торговым партнером, Жэнминь Жибао онлайн, 07.09.2006.

⁵⁷ The Egyptian Gazette, 07.11.2006; Египет признал за Китаем статус страны с полной рыночной экономикой, Жэнминь Жибао онлайн, 06.11.2006. <http://russian.people.com.cn/31521/5004506.html>.

⁵⁸ Министр Египта о мировом значении развития Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 12.10.2006.

նոյեմբերի 6-7-ը Հոսնի Մուբարաքի՝ ՉԺՀ կատարած պաշտոնական այցի շրջանակներում ևս հատուկ տեղ էր զբաղեցնում «ստնտեսական օրակարգը»⁵⁹:

Չինաստանը ներդրումներ է կատարում Եգիպտոսի հեռահաղորդակցության, շինարարության, գյուղատնտեսության, ծառայությունների և զբոսաշրջության ոլորտներում⁶⁰: Պեկինը խրախուսում է Եգիպտոս քիմիական, տեքստիլ, էլեկտրոնային, տեղեկատվական-տեխնիկական և թեթև արդյունաբերության, նավթային և շինանյութի ոլորտներում իրականացվող ներդրումները⁶¹: Հարկ է նշել, որ ԵԱՀ-ում աշխատուժի ու էներգակիրների համեմատաբար ցածր ինքնարժեքը չինական ընկերությունների կողմից կատարվող կապիտալ ներդրումների համար բարենպաստ հող է հանդիսանում⁶²:

2005 թ. տվյալներով եգիպտական և չինական ընկերություններն առավել քան 85 համատեղ ձեռնարկություն են հիմնել, որտեղ չինական ներդրումները կազմել են 56 մլն ԱՄՆ դոլլար⁶³: 2006 թ. դրությամբ 220 մլրդ ԱՄՆ դոլլարի ներդրմամբ Չինաստանը 186 նախագիծ է իրականացրել ԵԱՀ-ում⁶⁴: 2006 թ. չինական ձեռնարկությունները 300 մլն ԱՄՆ դոլլարի ներդրում են իրականացրել եգիպտական նավթի և կապի ոլորտներում՝ Եգիպտոսին տրամադրելով ոչ միայն համապատասխան միջոցներ ու տեխնոլոգիաներ, այլև ստեղծելով 6000 աշխատատեղ⁶⁵: 2009 թ. չինական 600 ձեռնարկություն ԵԱՀ-ում գործվածքի, հագուստի, նավթային ծառայությունների, հեռահաղորդակցության, սննդի մշակման, մեքենաշինության ոլորտում 500 մլն ԱՄՆ դոլլարի ներդրումներ են կատարել: Կառուցվել է 58 գործարան, ստեղծվել՝

⁵⁹ “Xinhua News Agency”, Cairo, 31.10.2006.

⁶⁰ Египет надеется на привлечение инвестиций из Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 25.04.2007. <http://russian.people.com.cn/31520/5661068.html>.

⁶¹ Мамед-заде П., Основные направления египетско-китайского сотрудничества..., с. 81.

⁶² Министр Египта о мировом значении развития Китая, Жэнминь Жибао онлайн, 12.10.2006.

⁶³ David H. Shinn, China's Approach to East..., p. 14.

⁶⁴ China-Egypt Ties, Model of South-South Co-op, Chinese Government's Official Web Portal, GOV.cn, 15.06.2006.

⁶⁵ В отношениях стратегического сотрудничества между Китаем и Египтом достигнуты плодотворные результаты, Жэнминь Жибао онлайн, 18.05.2007. <http://russian.people.com.cn/31520/5748750.html>.

3000 աշխատատեղ⁶⁶: 2010 թ. չինական ձեռնարկությունների թիվը ԵԱՀ-ում հասել է 1070-ի:

Երկկողմ հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ, ավելանում է Եգիպտոս այցելող չինացի զբոսաշրջիկների թիվը, որոնց հոսքը մեծացնելու և տուրիզմի ոլորտում առավել խոր և սերտ համագործակցելու նպատակով երկու երկրների միջև 2001 թ. հոկտեմբերին պայմանագիր է ստորագրվել⁶⁷: Եթե 2005 թ. «բուրգերի երկիր» է այցելել 2ԺՀ-ի շուրջ 50.000 քաղաքացի, ապա 2015 թ. այդ թիվը նախատեսվում է հասցնել 1 մլն⁶⁸: Երկու երկրների միջև տուրիզմի, առևտրային և գործարար կապերի խորացման նպատակով 2007 թ. Եգիպտական ավիաուղիները բացեցին Կահիրեից Գուանդուն չվերթը⁶⁹:

Չնայած 2008 թ. ֆինանսական ճգնաժամին, որից լրջորեն տուժեցին ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրները, այդ թվում 2ԺՀ-ն ու ԵԱՀ-ը, այնուհանդերձ երկու երկրների միջև առևտուրը 2010 թ. 35.77% աճ է արձանագրել՝ հասնելով 5 մլրդ ԱՄՆ դոլլարի⁷⁰: արդարացնելով այդ ուղղությամբ կողմերի տածած ակնկալիքներն ու կանխատեսումները: Այդ է թերևս պատճառը, որ երկու երկրները ձգտում են առավել խորացնել երկկողմ համագործակցությունը՝ գլոբալ տնտեսական ու ֆինանսական կայունության ապահովման, միջազգային ֆինանսական համակարգում զարգացող երկրներին

---

⁶⁶ China-Egypt 10-Year Strategic Cooperation, Mutual Benefit and Win-Win Cooperation, Ministry of Foreign Affairs, PRC, 2009.06.08.

<http://www.focac.org/eng/jlydh/sjzs/t619121.htm>. ԵԱՀ-ում «Չինաստանի Արտահանող-ներկրող բանկը» 20 մլն ԱՄՆ դոլլար փոխառություն է տրամադրել Կահիրեի Միջազգային Համաժողովների կենտրոնի (CICC) վերանորոգման և նրա հյուրանոցի կառուցման համար: Չինաստանի մեծագույն պետական «Սիթիգրուպ» կորպորացիան նախատեսում էր 800 մլն ԱՄՆ դոլլար ներդնել Իսմաիլիայի այլումինի գործարանում, որի եկամտի մեծ մասը պատկանելու է 2ԺՀ-ին: «Չինաստանի Ազգային քիմիական ինժեներական ընկերությունը» Քուվեյթի «Ալ-Իսալիֆ»-ի հետ պայմանագիր ունի Եգիպտոսի Ֆայումի քիմիական գործարանում 700 մլն ԱՄՆ դոլլար ներդրում կատարելու վերաբերյալ:

⁶⁷ Число кита́йских туристов в Египет растет, Жэнминь Жибао онлайн, 07.09.2006. <http://russian.people.com.cn/31518/4789553.html>.

⁶⁸ Мамед-заде П., Основные направления египетско-кита́йского сотрудничества..., с. 82.

⁶⁹ Chris Zambelis, Public Diplomacy in Sino-Egyptian Relations....

⁷⁰ China-Egypt 10-Year Strategic Cooperation, Mutual Benefit and Win-Win Cooperation, Ministry of Foreign Affairs, PRC, 2009.06.08.

<http://www.focac.org/eng/jlydh/sjzs/t619121.htm>.

ներկայացնելու և նրանց խնդիրները բարձրացնելու ուղղությամբ: Իսկ սա նշանակում է, որ չին-եգիպտական հարաբերությունները դուրս են եկել առևտրատնտեսական համագործակցության շրջանակներից՝ ընդունելով ռազմավարական գործընկերության վերաճող աշխարհաքաղաքական ծավալներ:

AGHAVNI HARUTYUNYAN

ON THE SINO-EGYPTIAN TRADE-ECONOMIC COOPERATION

Egypt is the first Arab and African country to declare the establishment of diplomatic relations with China in 1956, and the first to come into strategic cooperative relations with China in 1999. Egypt signed the Deepening Bilateral Strategic and Cooperative Relations with China and memorandum which recognized the full market status of Chinese economy in 2006.

Beijing is fashioning itself as an alternative source of economic development aid, a role traditionally dominated by the United States, Europe and Western-led institutions such as the World Bank and International Monetary Fund. Two countries are coordinating their positions in international trade and economic affairs and organizations work together to protect the interests of developing countries in the process of economic globalization and trade liberalization. Egypt supported China to join the WTO.

China attaches special importance to mutual cooperation with Egypt, which is considered the largest trade partner to China in the Middle East. Egypt was seeking to become an inseparable part of China's trading strategy and hopes to establish «special» economic and trade relations with China, which will not only be limited to import and export, but will include an investments and cooperation in all fields. Cairo sees China as a successful model of modernization and Egypt should borrow the successful experience of China during its economic development. Since the volume of bilateral trade is growing at 30-40 % over the next 8-9 years, Egypt is keen on making China its number one trade partner in 2012 replacing the US as its largest trading partner.

Sino-Egyptian strategic cooperation is not limited to the bilateral framework, it serves to the intensification of contacts between China and the EU and Africa through the use of geographical advantages of Egypt and the trade and economic contracts Egypt signed with these countries. Egypt is aiming to increase its share of Chinese exports and re-exports to Europe through the Suez Canal by lowering transit fees. China and Egypt maintain cooperation under the frameworks of China-Arab Cooperation Forum and Forum on China-Africa Cooperation, which is an important part of the bilateral strategic cooperative relations.

Chinese products are of good quality and reasonable prices, and that makes it competitive, so Egypt will increase imports of goods from China. Despite an expansion in bilateral trade, business relations continue to be characterized by a

large Egyptian trade deficit. Egypt is exerting efforts to reach Egypt's exports to the Chinese market aiming at reducing the negative balance in trade with China. In an effort to placate Cairo's concerns over the large trade imbalance, China is trying to take all positive and effective measures to encourage imports from Egypt, offering subsidies to Chinese traders to encourage the purchase of Egyptian goods, as well as creating favorable conditions for bilateral trade.

The important form of cooperation is the establishment of numerous joint Egyptian-Chinese enterprises to meet the needs of the Egyptian market and export of certain goods in the Arab, African and European markets. The investment environment in Egypt over the past few years has improved markedly. In 1994 Egypt and China signed an agreement on reciprocal promotion and protection of investments, on the basis of non-discriminatory of mutual investments. Egyptian government hopes that Egyptian cheap labor force and relatively low-cost price of energy will create a favorable basis for Chinese companies to invest and do business in Egypt.

Beijing encourages the intensification of investment by Chinese enterprises in the chemical, textile, electronics, information technology and light industry of Egypt. China has spearheaded a number of joint ventures with Egyptian businesses, especially in the oil and natural gas sectors, namely projects dealing with oil and gas exploration, enhancing the productivity of old wells, and manufacturing equipment for the hydrocarbon industry. With the initiative of the Chinese government, TEDA is building projects of strategic importance such as Suez Economic and Trade Cooperation Zone. Up till 2009, there are nearly 600 Chinese enterprises investing in Egypt, covering the areas of textile and garment, oil services, telecommunication, food processing, and machinery manufacturing, with the total investment exceeding US \$500 million, 58 factories and enterprises built, and generating over 3000 jobs. Despite the financial crises of 2008, which seriously harmed especially the economies of developing countries, including China and Egypt, trade between the two countries increased 35,77% and reached 5 billion U.S. dollars. China and Egypt hope to further deepen bilateral economic and trade cooperation and to strengthen coordination in promoting the reform of the international financial system. To this end, they maintain close communication and work together to ensure global economic and financial stability and increase the representation and voice of developing countries in the international financial system.

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԱՄՆ - ԻՍՐԱՅԵԼ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ (2009 - 2010 թ. ԱՈՒԱԻՆ ԿԵՍ)

ԱՄՆ 2008 թ. նախագահական ընտրություններից հետո նորընտիր նախագահ Բարաք Օբամայի վարչակազմը կանգնած էր երկրի արտաքին քաղաքականության ոլորտում էական փոփոխություններ իրականացնելու մարտահրավերի առջև: Օբամայի նախընտրական հիմնական լոզունգը «փոփոխության» կոչն էր, և դեռևս նախընտրական շրջանում Օբաման բազմիցս հայտարարել էր Բուշ կրտսերի կողմից իրականացվող արտաքին քաղաքական հայեցակարգում լուրջ սրբագրումներ իրականացնելու մտադրության մասին: Ամերիկյան նոր վարչակազմը ձեռնամուխ եղավ փոփոխությունների իրականացմանը մի քանի ուղղություններով՝ Իրանի միջուկային ծրագիր, ռուս-ամերիկյան հարաբերություններ, արաբա-իսրայելական խաղաղության գործընթաց: Այս վերջին ուղղությունը անխուսափելիորեն ենթադրում էր նոր զարգացումներ ԱՄՆ-Իսրայել հարաբերություններում:

Սույն հոդվածի հիմնական խնդիրն է ներկայացնել նշված ժամանակահատվածում երկկողմ հարաբերություններում արձանագրված տեղաշարժերը, վերլուծել դրանց հիմնական պատճառները և գնահատել ԱՄՆ-Իսրայել հարաբերությունների ներկա մակարդակը:

Հոդվածի շրջանակում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ Բարաք Օբամայի վարչակազմի իշխանության գալուց հետո երկկողմ հարաբերություններում որոշակի սառնություն է նկատվում: Այդ զարգացումները հիմնականում պայմանավորված են երեք գործոններով՝ ԱՄՆ նոր վարչակազմի Իրանի հանդեպ որդեգրած քաղաքականությամբ, Իսրայել - Թուրքիա հարաբերություններում արձանագրվող փոփոխություններով, ինչպես նաև արաբա-իսրայելական խաղաղության գործընթացի վերակենդանացման ուղղությամբ ԱՄՆ իշխանությունների ձեռնարկած քայլերով:

Իրանի հանդեպ ԱՄՆ նոր քաղաքականությունը և ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերությունները

1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից ի վեր Իրանի հանդեպ ԱՄՆ քաղաքականությունը ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերություններում կարևոր գործոնի է վերածվել: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Իսրայելը և հրեական սփյուռքը ԱՄՆ-ի հրեական համայնքի գլխավորությամբ զգալի ազդեցություն են ունեցել Մերձավոր Արևելքում, և մասնավորապես, Իրանի խնդրում ԱՄՆ-ի իրականացրած քաղաքականության վրա: Այդ գործոնի դերը հատկապես նկատելի էր Ջորջ Բուշ Կրտսերի վարչակազմի տարիներին: Սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունից անմիջապես հետո ինչպես Իսրայելը, այնպես էլ ԱՄՆ-ի հրեական ազդեցիկ կազմակերպությունները լուրջ ջանքեր էին գործադրում՝ հասնելու համար ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի դեմ ռազմական գործողությունների իրականացմանը՝ առաջ քաշելով Իրաքի փոխարեն Իրան ներխուժելու գաղափարը: Իրաքյան պատերազմի սկզբում ամերիկյան ուժերի արձանագրած հաջողություններից հետո այդ շրջանակներում ակտիվորեն քննարկվում էր մինչև 2003 թ. ավարտը Իրանի դեմ ԱՄՆ-ի կողմից ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու խնդիրը: ԱՄՆ-ի հրեական համայնքի ակտիվ աջակցությամբ 2003 թ. ամռանը ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի երկու պալատները բանաձև ընդունեցին Իրանում ռեժիմի փոփոխության հասնելու վերաբերյալ: Ջգալի էր նաև Իսրայելի և ԱՄՆ-ի հրեական կազմակերպությունների դերը 2003 թ. մայիսին Իրանի նախագահ Խաթամիի՝ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորմանը միտված առաջարկների՝ ԱՄՆ-ի կողմից մերժման գործընթացում¹:

Բարաք Օբաման Իրանի հանդեպ իրականացվելիք քաղաքականության հիմնադրույթներն առաջին անգամ շարադրել էր դեռևս 2007 թ. ամռանը ամերիկյան «Ֆորին Ըֆեյրս» պարբերականում հրատարակված հոդվածում: Այստեղ Օբաման հստակ նշում էր, որ գործող վարչակազմի կողմից Իրանի հանդեպ իրականացվող սպառնալիքների և ուղղակի շփումների փոխարեն միջնորդավորված հարաբերությունների վրա հիմնված քաղաքականությունը ձախողվել է: Չբացառելով ռազմական ուժի կիրառումը՝ ԱՄՆ-ը պետք է ուղղակի երկխոսություն սկսի Իրանի հետ՝ միջուկային զենքի ձեռք բերման

---

¹ Mearsheimer J. and Walt S., The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2007, pp. 280- 305.

ծրագրերից հրաժարվելու դիմաց առաջարկելով անվտանգության երաշխիքներ, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատում և տնտեսական համագործակցություն: Միաժամանակ անհրաժեշտ է պաշտոնական թեհրանին հստակ ներկայացնել ԱՄՆ-ի առաջարկից հրաժարվելու պարագայում Իրանին սպասվող հնարավոր հետևանքները²:

Ստանձնելով ԱՄՆ-ի նախագահի պաշտոնը՝ Օբաման ձեռնամուխ եղավ Իրանի հանդեպ որդեգրած քաղաքականության իրականացմանն ուղղված կոնկրետ քայլերի կատարմանը: Օբամայի վարչակազմում Իրանի նկատմամբ նոր քաղաքականության ուղենիշերի մշակումը հանձնարարվեց Ղենիս Ռոսին, որը դեռևս 1980-ական թվականներից լուրջ պաշտոններ էր զբաղեցրել ամերիկյան արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում, իսկ 1990-ական թվականներին Բիլ Զլինթոնի վարչակազմում ներգրավվել էր արաբա-խորայելական հակամարտության կարգավորման գործընթացում³:

Իրանի հետ ուղիղ երկխոսություն սկսելու և Իրանի միջուկային ծրագրի շուրջ առաջացած խնդիրը ռազմական ճանապարհով կարգավորելու հնարավորության փաստացի բացառումը լուրջ անհանգստություն առաջ բերեց Իսրայելի իշխանությունների շրջանում: 2009 թ. արտահերթ ընտրությունների արդյունքում Իսրայելում իշխանության եկած Բենիամին Նեթանյահուի կառավարությունը բավականաչափ կոշտ դիրքորոշում էր որդեգրել Իրանի հանդեպ: Իսրայելի խորհրդարանում վարչապետի պաշտոնն ստանձնելու արարողության ժամանակ ունեցած ելույթում Նեթանյահուն հայտարարեց, որ Իսրայել պետությանը և ողջ մարդկությանը սպառնացող ամենամեծ վտանգը Իրանի կողմից միջուկային զենքի ձեռք բերումն է⁴:

Իրանի միջուկային ծրագրի և Իրան - ԱՄՆ հարաբերությունների հարցը կարևոր տեղ զբաղեցրեց 2009 թ. մայիսի 18-ին Օբամայի և Նեթանյահուի՝ Վաշինգտոնում կայացած հանդիպման ժամանակ: Իսրայելական կողմը ցանկանում էր համոզվել, որ ամերիկյան նոր

---

² Barack Obama, *Renewing American Leadership*, Foreign Affairs, July – August, 2007, <http://www.foreignaffairs.com/articles/62636/barack-obama/renewing-american-leadership>.

³ Calabresi M., *The Final Countdown*, Time Europe, v. 173, № 24, June 15, 2009, pp. 20–23.

⁴ Netanyahu Swear in Speech, <http://www.pmo.gov.il/PMOEng/Communication/PMSpeaks/speechnetankness310309.htm>.

վարչակազմի համար ևս անընդունելի է Իրանի կողմից միջուկային զենքի ձեռք բերումը: Բանակցություններին հաջորդած համատեղ ասուլիսի ընթացքում Օբաման վերահաստատեց այդ խնդրում ԱՄՆ նախորդ վարչակազմի դիրքորոշումը⁵:

Միաժամանակ ակնհայտ էր մոտեցումներում առկա տարբերությունը: Եթե Օբաման հայտարարում էր Իրանի կողմից միջուկային զենքի ձեռք բերման անթույլատրելիության մասին, ապա Նեթանյահուն պնդում էր, որ Իրանի ձեռքում միջուկային զենք ստանալու տեխնոլոգիաների առկայությունն արդեն լուրջ սպառնալիք է Իսրայելի անվտանգության համար: Պաշտոնական Թեյ Ավիվը նաև գտնում էր, որ ԱՄՆ քաղաքականությունը Իրանը կրնկալի որպես ամերիկյան նոր վարչակազմի թուլության նշան, ինչն էլ ավելի կմեծացնի Իրանի կողմից միջուկային զենքի ձեռք բերման հավանականությունը: Իսրայելի իշխանությունները բազմիցս հայտարարեցին Իրանի հանդեպ միջազգային նոր պատժամիջոցների կիրառման անհրաժեշտության մասին՝ պնդելով, որ պաշտոնական Թեհրանի հետ բանակցությունները ընդամենը հավելյալ ժամանակ են տրամադրում Իրանի իշխանություններին՝ միջուկային զենքի ձեռք բերման ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքներն ավարտին հասցնելու համար:

Իրանի հետ ուղղակի երկխոսություն սկսելու Օբամայի վարչակազմի նախաձեռնությունը որևէ էական արդյունքի չհանգեցրեց: Իրանի իշխանությունները մերժեցին 2009 թ. հոկտեմբերին «հինգ + մեկ» ձևաչափի անդամ պետությունների կողմից ներկայացված առաջարկը, որը նախատեսում էր Իրանից շուրջ 1200 կգ. թեթև հարստացված ուրանի տեղափոխում Ռուսաստան, որտեղ իրականացվելու էր ուրանի հետագա հարստացումը: Այնուհետև ուրանը պետք է տեղափոխվեր Ֆրանսիա, վերափոխվեր միջուկային վառելիքի և հետ վերադարձվեր Իրան⁶:

Իրանական կողմի մերժումից հետո ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ 2009 թ. վերջին մեկնարկած բանակցությունների արդյունքում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամները համաձայնության

---

⁵ Remarks by President Obama and Prime Minister Netanyahu of Israel in Press Availability, May 18, 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-President-Obama-and-Israeli-Prime-Minister-Netanyahu-in-press-availability/.

⁶ Uranium Deal Appears Close, (<http://online.wsj.com/article/SB125616228904799907.html#>).

եկան Իրանի հանդեպ նոր պատժամիջոցներ նախատեսող թիվ 1929 բանաձևի նախագծի շուրջ, որն ընդունվեց 2010 թ. հունիսի 9-ին⁷:

Այնուամենայնիվ, Իսրայելի իշխանությունները շարունակում են որոշակի անվտանգություն ցուցաբերել ԱՄՆ-ի վարչակազմի՝ Իրանի հանդեպ իրականացվող նոր քաղաքականության հանդեպ՝ անուղղակի ակնարկելով, որ ԱՄՆ-ը այժմ շատ ավելի քիչ է հակված հաշվի առնել Իսրայելի մտահոգությունները: Այս հանգամանքը նպաստում է երկկողմ հարաբերություններում որոշակի սառնության առաջացմանը:

Թուրք-իսրայելական հարաբերությունների ազդեցությունը ԱՄՆ – Իսրայել զարգացումների վրա

Թուրքիայի հետ դաշնակցային հարաբերությունները էական դերակատարում ունեն Իսրայելի ռազմավարական անվտանգային շահերի պաշտպանության տեսակետից: Դրանք Իսրայելի կողմից օգտագործվում են արաբա-իսրայելական հակամարտությունը որպես հրեականության և մահմեդականության միջև բախում ներկայացնելու արաբական որոշ շրջանների քաղաքականության դեմ հակաքարոզչություն իրականացնելու նպատակով: Թուրքիայի լարված հարաբերությունները ինչպես արաբական որոշ երկրների, հատկապես Սիրիայի, այնպես էլ Իրանի հետ հավելյալ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում թուրք-իսրայելական կապերի հետագա խորացման համար: Թուրք-իսրայելական դաշինքի ամրապնդման համար կարևոր նշանակություն ունեին նաև Թուրքիա-ԱՄՆ հարաբերությունները: Տարածաշրջանում պաշտոնական Վաշինգտոնի ռազմավարական դաշնակցի կարգավիճակը ակնհայտորեն նպաստում էր թուրք-իսրայելական հարաբերությունների հետագա սերտացմանը:

Իրավիճակն աստիճանաբար սկսեց փոխվել 2002 թ. նոյեմբերին Թուրքիայում «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալուց հետո: Թուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան մերձավորարևելյան նոր քաղաքականության իրականացմանը, որի հիմքում ընկած էր տարածաշրջանի բոլոր պետությունների հետ հարաբերությունների նորմալացման տեսլականը: Միաժամանակ Թուրքիան քայլեր ձեռնարկեց

⁷ UN Security Council, Resolution 1929 (2010) <http://daccess-dds-y.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/396/79/PDF/N1039679.pdf?OpenElement>

մահմեդական աշխարհում սեփական դիրքերի ամրապնդման ուղղությամբ՝ առաջին հերթին հանդես գալով միջազգային ասպարեզում պաղեստինցիների պաշտպանությամբ: Թուրքիայի այս նոր քաղաքականությունը որոշակի ազդեցություն թողեց ինչպես թուրք-խորայելական և թուրք-ամերիկյան, այնպես էլ միջնորդավորված ձևով՝ ԱՄՆ-Իսրայել հարաբերությունների վրա:

Թուրքիայի նոր քաղաքականությունը որոշակի լարվածություն առաջ բերեց թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում: Դրա հիմնական պատճառների թվում էին Թուրքիայի տարածքից Իրաք ամերիկյան զորքերի ներխուժման առաջարկի մերժումը, «Չարի առանցքի» մաս հռչակված Իրանի հետ Թուրքիայի հարաբերությունների բարելավումը և մի շարք այլ գործոններ⁸:

Ի տարբերություն թուրք-ամերիկյան զարգացումների, թուրք-խորայելական հարաբերությունների խորացումը շարունակվում էր: Իսրայելը գտնում էր, որ արաբական աշխարհի, առաջին հերթին Սիրիայի հետ Թուրքիայի հարաբերությունների բարելավումը կարող է նպաստել տարածաշրջանային հակամարտություններում լարվածության թուլացմանը, իսկ որոշ դեպքերում նաև Թուրքիայի կողմից միջնորդի դերի ստանձմանը: Այս տեսլականի բաղկացուցիչ մաս էր կազմում Թուրքիայի միջնորդությամբ իսրայելա-սիրիական անուղղակի բանակցությունների մեկնարկը 2008 թ.:

Իրավիճակն սկսեց փոխվել 2009 թ.: Նոր, և որոշ չափով իրարամերժ զարգացումներ գրանցվեցին թե՛ Իսրայել-Թուրքիա և թե՛ ԱՄՆ – Թուրքիա հարաբերություններում: Բարաք Օբամայի վարչակազմը մերժավորարևելյան քաղաքականության կարևոր ուղղություններից մեկը հռչակեց Թուրքիայի հետ հարաբերությունների բարելավումը՝ կարևորելով այդ երկրի դերակատարումը ԱՄՆ տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացման տեսակետից: 2009 թ. ապրիլին Օբաման այցելեց Թուրքիա՝ ընդգծելով այդ երկրի ռազմավարական կարևորությունն առաջին հերթին Աֆղանստանում և Իրաքում ԱՄՆ քաղաքականության հաջողության ապահովման տեսանկյունից⁹:

---

⁸ Մանրամասն տես՝ Պողոսյան Բ., Թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների հիմնական միտումները 2003-2008 թթ., Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. VI, Երևան, 2009, էջ 161-178.

⁹ Remarks by President Obama and Turkish Prime Minister Erdogan After Meeting, April 6, 2009, http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-The-President-and-PM-of-

Թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում նկատվող դրական տեղաշարժի ֆոնին նկատելիորեն սկսեցին վատթարանալ թուրք-խորայելական հարաբերությունները: Նոր զարգացումների մեկնակետ դարձավ 2008 թ. դեկտեմբերին Գազայի հատվածում խորայելական բանակի ձեռնարկած ռազմական օպերացիան: Թուրքական իշխանությունները խիստ քննադատության ենթարկեցին Խորայելի գործողությունները՝ հրեական պետությանը մեղադրելով պետական ահաբեկչության և խաղաղ բնակչության դեմ հանցագործությունների կատարման մեջ: Հարաբերությունների վատթարացման գործընթացը հրապարակային բնույթ ստացավ: Դրա առաջին նշաններից էր 2009 թ. հունվարին Դավոսի տնտեսական համաժողովում Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի և Խորայելի նախագահ Շիմոն Պերեսի բանավեճը: 2010 թ. հունվարին Խորայելի փոխարտգործնախարար Դենի Այալունը հրապարակային նվաստացման ենթարկեց Խորայելում Թուրքիայի դեսպանին: Երկկողմ հարաբերություններում լարվածության նոր բռնկում արձանագրվեց 2010 թ. մայիսի 31-ին, երբ խորայելական զինվորականները գրոհեցին Գազայի ափ շարժվող միջազգային նավատորմիդը՝ պատճառ դառնալով թուրք քաղաքացիների մահվան:

2009 թ. սկսած Խորայելի իշխանությունները, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հրեական համայնքի ազդեցության տակ գտնվող ամերիկյան վերլուծական կենտրոններն ու զանգվածային լրատվության միջոցները անընդհատ բարձրաձայնում են Թուրքիայի՝ Արևմուտքից հեռանալու և իսլամական աշխարհին ինտեգրվելու մասին՝ պնդելով, որ այդ երկիրը դադարել է Արևմուտքի դաշնակիցը լինելուց և հաճախ իրականացնում է բացահայտ հակաարևմտյան, ինչպես նաև հակախորայելական քաղաքականություն¹⁰: Այդ քարոզչության շրջանակներում կոչ է արվում ԱՄՆ-ին ավելի ակտիվ քաղաքականություն որդեգրել Թուրքիայի նկատմամբ՝ կանխելու համար այդ երկրի հետագա հեռացումը արևմտյան դաշնակիցներից¹¹:

Բարաք Օբամայի վարչակազմը ևս անհանգստություն է արտահայտում Խորայել-Թուրքիա հարաբերությունների

Turkey-After-Meeting/

¹⁰ Ariel Cohen, Turkish Dangerous Shift,-

<http://www.heritage.org/Press/Commentary/ed041309c.cfm>.

¹¹ Cook S., Balancing a Bullish Turkey, December 4, 2009,

http://www.cfr.org/publication/20904/balancing_a_bullish_turkey.html

վատթարացման առնչությամբ: 2009 թ. դեկտեմբերին Էրդողանի՝ ԱՄՆ կատարած այցելության նախօրյակին Սպիտակ տան բարձրաստիճան պաշտոնյաները շեշտեցին Թուրքիա-Իսրայել ռազմավարական համագործակցության շարունակման կարևորությունը ԱՄՆ շահերի տեսանկյունից¹²:

Ամերիկյան իշխանությունները նաև անհանգստություն հայտնեցին մայիսի 31-ին Գազայի ափամերձ հատվածում տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ: Ցավակցություն հայտնելով մարդկային կորուստների առնչությամբ, ԱՄՆ-ը նաև կոչ արեց Գազայի հատվածի բնակչությանը հումանիտար օգնություն տրամադրել գործող մեխանիզմների շրջանակում՝ հաշվի առնելով Իսրայելի՝ սեփական անվտանգությունն ապահովելու օրինական իրավունքը՝ անուղղակիորեն քննադատելով թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը:

2010 թ. հունիսին «Մեծ քսանյակի» գագաթնաժողովի շրջանակներում կայացած հանդիպման ժամանակ Օբաման Էրդողանին հայտնել էր, որ Թուրքիայի մի շարք գործողություններ, այդ թվում Իսրայելի հասցեին հնչող քննադատությունը, կարող է խոչընդոտներ ստեղծել Թուրքիային ամերիկյան զինատեսակներ վաճառելու գործընթացում¹³:

Այնուամենայնիվ, Օբամայի վարչակազմը ընդունում է Թուրքիայի կարևորագույն դերակատարումը տարածաշրջանային գործընթացներում ամերիկյան շահերի ապահովման տեսակետից:

Այդ մասին ընդգծված է 2010 թ. մայիսին հրապարակված ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության նոր ռազմավարությունում¹⁴, ինչպես նաև 2010 թ. հուլիսին ԱՄՆ պետքարտուղարության Գլխավոր տեսուչի գրասենյակի կողմից հրապարակված Անկարայում ԱՄՆ դեսպանատան գործունեությանն առնչվող զեկույցում¹⁵: Չնայած Իսրայել-Թուրքիա հարաբերությունների վատթարացմանը և Իսրայելի կառավարության և ԱՄՆ հրեական համայնքի ջանքերին՝ հասնել ԱՄՆ

---

¹² Background Briefing by Senior Administration Officials on Turkish Prime Minister Erdogan's Trip to D.C., <http://www.state.gov/p/eur/rls/rm/2009/133233.htm>

¹³ Daniel Dombey, US issues arms deal ultimatum to Turkey, <http://www.ft.com/cms/s/0/35d01e4e-a895-11df-86dd-00144feabdc0.html>.

¹⁴ US National Security Strategy, May 2010, http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

¹⁵ United States Department of State and the Broadcasting Board of Governors Office of Inspector General, Report of Inspection, Embassy Ankara, Turkey, July 2010, <http://oig.state.gov/documents/organization/146175.pdf>.

կողմից Թուրքիայի հանդեպ ավելի կոշտ քաղաքականության որդեգրմանը, ամերիկյան իշխանությունները չեն շտապում առավել սրել հարաբերությունները պաշտոնական Անկարայի հետ: Այս զարգացումները որոշակիորեն նպաստում են ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերություններում լարվածության առաջացմանը:

Արաբա-իսրայելական բանակցային գործընթացի ազդեցությունը ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերությունների վրա

Մենք արդեն նշել ենք, որ Օբամայի վարչակազմի առջև ծառայած կարևոր մարտահրավերներից մեկը արաբա-իսրայելական հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ ջանքերի ակտիվացումն էր: Այս քաղաքականության նպատակներից մեկը մահմեդական աշխարհի հետ ԱՄՆ հարաբերությունների նորմալացումն էր, քանի որ երկկողմ անվտանգության հիմնական պատճառներից մեկը Իսրայելին ցուցաբերվող ԱՄՆ անվերապահ աջակցությունն էր: Մահմեդական աշխարհի հետ հարաբերությունների կարգավորմանն էր նվիրված 2009 թ. հունիսին Օբամայի ելույթը Կահիրեի համալսարանում, որտեղ նա անդրադարձավ նաև արաբա-իսրայելական հակամարտությանը¹⁶:

Արաբա-իսրայելական բանակցային գործընթացում Օբամայի վարչակազմը բավականին ակտիվ դիրքորոշում էր որդեգրել, ընդ որում նրա հիմնական նպատակը Իսրայելի իշխանություններից որոշակի զիջումներ կորզելն էր: Ամերիկյան նոր վարչակազմի կարծիքով, արաբա-իսրայելական հակամարտության գործընթացում տեղաշարժերի արձանագրումը կթուլացներ մահմեդական ծայրահեղական խմբավորումների դիրքերը, ինչպես նաև կնվազեցներ Ալ Բաիդայի և այլ ահաբեկչական կազմակերպությունների կողմից նոր ահաբեկիչների հավաքագրման հնարավորությունը՝ միաժամանակ բարձրացնելով ԱՄՆ-ի վարկանիշը մահմեդական աշխարհում:

2009 թ. մայիսի 18-ին Օբամա-Նեթանյահու պաշտոնական առաջին հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ նախագահը Իսրայելի վարչապետին առաջարկեց դադարեցնել Արևելյան Երուսաղեմում իսրայելական բնակարանաշինության ծրագրերը: Իր հեղթին պաղեստինյան կողմն այս պահանջի կատարումը նախապայման էր համարում բանակցությունների վերսկսման համար: Սակայն Իսրայելի

---

¹⁶ Remarks by the President on a New beginning, Cairo University, June 4, 2009, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09>

աջակողմյան կառավարությունը միանշանակ պատրաստ չէր այդ պահանջի կատարմանը: Օբամայի հետ հանդիպումից մի քանի օր անց Նեթանյահուն հայտարարեց, որ Երուսաղեմը հրեաների հավերժական մայրաքաղաքն է, և այն այլևս երբեք չի բաժանվելու տարբեր մասերի¹⁷:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Օբամայի վարչակազմում ևս միանշանակ տեսակետ չկար Արևելյան Երուսաղեմում բնակարանաշինության դադարեցման պահանջի նպատակահարմարության հարցում: Մերձավոր Արևելքում ԱՄՆ-ի բանազնաց Ջորջ Միտչելը գտնում էր, որ նախքան արաբա-խորայելական բանակցությունների սկիզբը Իսրայելին նման պահանջի առաջադրումը բացասական հետևանքներ կունենա գործընթացի համար: Սակայն Օբամայի աշխատակազմի ղեկավար, ծագումով հրեա Ռահմ էմանուելը, որը Պարսից ծոցի առաջին պատերազմի ժամանակ որպես քաղաքացիական մեխանիկ կամավոր ծառայել էր իսրայելական բանակում, պնդում էր, որ անհրաժեշտ է հենց սկզբից քննարկել բոլոր բարդ հարցերը: Մի շարք քննարկումներից հետո Օբաման հավանություն տվեց իր աշխատակազմի ղեկավարի առաջարկին¹⁸:

ԱՄՆ-Իսրայել հարաբերություններում լարվածության նոր աճ արձանագրվեց 2009 թ. հուլիսի սկզբին, երբ Երուսաղեմի քաղաքային իշխանությունները որոշեցին քանդել Արևելյան Երուսաղեմում գտնվող հյուրանոցներից մեկը՝ այնտեղ հրեա վերաբնակիչների համար 20 նոր բնակարան կառուցելու նպատակով: ԱՄՆ-ի պետքարտուղարության ներկայացուցիչները հուլիսի 17-ին և 18-ին Վաշինգտոնում հանդիպումներ ունեցան Իսրայելի դեսպան Մայքլ Օրենի հետ՝ պահանջելով չեղյալ համարել այդ որոշումը¹⁹:

Սակայն Նեթանյահուն տեղի չտվեց այդ պահանջներին և արդեն հուլիսի 19-ին հայտարարեց, որ Երուսաղեմի ողջ տարածքում որևէ սահմանափակում չի մտցվելու հրեաների համար նախատեսված շինարարության համար: Միաժամանակ Օբամայի քննադատությամբ

---

¹⁷ Israeli PM says Jerusalem will never be devided, <http://www.reuters.com/article/idUSLL96214120090521>.

¹⁸ Calabresi M., Bibi and Barack: Can They Bridge the Gap, <http://www.time.com/time/printout/0,8816,1992200,00.html>

¹⁹ Daily Press Briefing, July 20, 2009, <http://www.state.gov/r/pa/prs/dpb/2009/july/126250.htm>.

սկսեցին հանդես գալ ԱՄՆ-ի հրեական լոբբիստական կազմակերպությունները, ինչպես նաև Ներկայացուցիչների պալատի և Սենատի հրեա անդամները: Երկկողմ բանակցությունների արդյունքում 2009 թ. նոյեմբերի 25-ին Իսրայելի կառավարությունը հայտարարեց բացառապես Արևմտյան ափում բնակարանաշինության տասամյա սառեցման մասին՝ փաստացի մերժելով Արևելյան Երուսաղեմում նմանատիպ քայլ կատարելու ամերիկյան կողմի պահանջը²⁰:

Իսրայելի կառավարության այս որոշումից հետո ամերիկյան վարչակազմը շարունակեց ինտենսիվ շփումները կողմերի հետ՝ ցանկանալով հասնել առնվազն անուղղակի իսրայելա-պաղեստինյան բանակցությունների մեկնարկին: Այս գործընթացին աջակցելու նպատակով 2010 թ. մարտի սկզբին տարածաշրջան այցելեց փոխնախագահ Ջոզեֆ Բայդենը: Սակայն Բայդենի՝ Իսրայելում գտնվելու ժամանակ Երուսաղեմի քաղաքային իշխանությունները հայտարարեցին քաղաքի արևելյան հատվածում 1600 նոր բնակարաններ կառուցելու որոշման մասին²¹:

Իսրայելական կողմի այդ քայլը տհաճ անակնկալ էր ամերիկացիների համար: Պաղեստինյան իշխանությունները հայտարարեցին անուղղակի բանակցություններից հրաժարվելու մասին: Օբամայի վարչակազմի համար առավել ևս անընդունելի էր որոշման հրապարակման ժամանակը: 2010 թ. մարտի 12-ին ԱՄՆ պետքարտուղար Հիլարի Բլինթոնը հեռախոսազրույց ունեցավ Նեթանյահուի հետ՝ նրանից պահանջելով ժամանակավորապես դադարեցնել շինարարությունը²²:

Այս խնդիրը քննարկվեց մարտի 23-ին Վաշինգտոնում կայացած Օբամա-Նեթանյահու հանդիպման ժամանակ: Արդյունքում կողմերը պայմանավորվածություն ձեռք բերեցին, որի համաձայն Իսրայելի իշխանությունները չէին դադարեցնում Արևելյան Երուսաղեմում իրականացվող շինարարությունը, սակայն դրա փոխարեն թույլատրում

---

²⁰ U.S. Praises Netanyahu Plan, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/11/25/AR2009112500760.html>

²¹ 1600 New homes approved in East Jerusalem, <http://palestinenote.com/cs/blogs/news/archive/2010/03/09/1-600-new-homes-approved-in-e-jerusalem.aspx>.

²² Clinton calls Netanyahu over Israel settlement plans, <http://www.alertnet.org/thenews/newsdesk/N12139595.htm>.

էին պաղեստինյան մի շարք կազմակերպությունների գրասենյակներ քացել Արևելյան Երուսաղեմում:

Ի վերջո բանակցային երկարատև գործընթացից հետո ամերիկյան իշխանությունները 2010 թ. մայիսի սկզբին կարողացան հասնել կողմերի միջև անուղակի բանակցությունների մեկնարկին: 2010 թ. մայիսի 26-ին մասնավոր այցով Իսրայելում գտնվող Ռահմ Էմանուելը հանդիպեց Նեթանյահուի հետ և վերջինիս հրավիրեց հունիսի 1-ին այցելել Վաշինգտոն և հանդիպել Օբամայի հետ՝ իսրայելա-պաղեստինյան բանակցություններին և Իրանի միջուկային ծրագրին առնչվող խնդիրների քննարկման համար²³: Սակայն մայիսի 31-ին Գազայի փամբերձ հատվածում Գազայի փի հումանիտար օգնություն տեղափոխող նավատորմի վրա իսրայելական հարձակումը, ինչի հետևանքով զոհվեցին Թուրքիայի քաղաքացիներ, հարկադրեց Նեթանյահուին չեղյալ հայտարարել Վաշինգտոն նախատեսված այցը:

Երկու երկրների ղեկավարները հանդիպեցին Վաշինգտոնում 2010 թ. հուլիսի 6-ին: Իսրայելի վարչապետը պատրաստակամություն հայտնեց առաջիկա շաբաթների ընթացքում ուղղակի բանակցություններ սկսել պաղեստինցիներ հետ: Իր հերթին Օբաման ևս մեկ անգամ շեշտեց, որ ԱՄՆ-Իսրայել հարաբերությունները հատուկ նշանակություն ունեն ամերիկյան կողմի վրա՝ վերահաստատելով Իսրայելի անվտանգությունն ապահովելու ԱՄՆ-ի անվերապահ պատրաստակամությունը: ԱՄՆ-ի նախագահը նշեց առաջիկա շաբաթների ընթացքում իսրայելա-պաղեստինյան ուղղակի բանակցություններ սկսելու անհրաժեշտության մասին, որոնց վերջնական նպատակը պաղեստինյան անկախ պետության ստեղծումն է և միաժամանակ Իսրայելի անվտանգության ապահովումը²⁴:

Հարկ է ընդգծել, որ չնայած 2010 թ. հուլիսին կայացած հանդիպման ժամանակ կողմերը հայտարարեցին դիրքորոշումների մերձեցման մասին, ակնհայտ է, որ արաբա-իսրայելական բանակցային գործընթացում Օբամայի վարչակազմի քաղաքականությունը լուրջ անհանգստություն է հարուցել իսրայելական իշխանությունների

---

²³ Calabresi M., Bibi and Barack: Can They Bridge the Gap, <http://www.time.com/time/printout/0,8816,1992200,00.html>

²⁴ Remarks by President Obama and Prime Minister Netanyahu of Israel in Joint Press Availability, July 6, 2010, <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-obama-and-prime-minister-netanyahu-israel-joint-press-availabilit>

շրջանում: Ցանկացած հարցում Իսրայելի պաշտպանությամբ հանդես գալու Բուշ Կրտսերի վարչակազմի գործելաոճից նկատվող հեռացումը չէր կարող բացասական ազդեցություն չթողնել երկկողմ հարաբերությունների վրա: Իսրայելական որոշ շրջաններ, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հրեական համայնքի՝ արաբա-իսրայելական բանակցային գործընթացում առավել կոշտ դիրքորոշում ունեցող մի շարք ներկայացուցիչներ Օբամային անգամ մեղադրում են հակասեմիտականության մեջ, ինչն ավելի է նպաստում երկկողմ հարաբերություններում անվստահության խորացմանը:

Ամփոփելով հոդվածը նշենք, որ նշված ժամանակահատվում ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերություններում որոշակի սառնություն է նկատվում, որի հիմնական պատճառը մեր կողմից նշված երեք գործոններն են: Ներկայումս ԱՄՆ – Իսրայել հարաբերությունները թեև պահպանում են իրենց ռազմավարական դաշնակցային բնույթը, սակայն ԱՄՆ-ը այլևս հանդես չի գալիս Իսրայելի միանշանակ աջակցությամբ, իսկ մի շարք դեպքերում Օբամայի վարչակազմի դիրքորոշումը էականորեն տարբերվում է հրեական պետության տեսակետներից:

Իր հերթին, Իսրայելը հաջողությամբ ընդդիմանում է իսրայելա-պաղեստինյան բանակցային գործընթացում ԱՄՆ-ի կողմից իրականացվող ճնշումներին՝ հստակ ցույց տալով, որ չնայած ԱՄՆ-ի հետ դաշնակցային հարաբերությունները էական նշանակություն ունեն Իսրայելի ռազմավարական - անվտանգային շահերի ապահովման տեսակետից, նա մտադիր չէ զիջումների գնալ իր համար կենսական կարևորություն ներկայացնող հարցերում:

BENIAMIN POGHOSYAN

MAIN TRENDS IN US-ISRAEL RELATIONS (2009-MID 2010)

The Obama administration came to power with a promise to make fundamental changes in US domestic and foreign policy. Among many challenges facing new American administration was the reinvigoration of the Middle East peace process. Any serious actions in this direction would inevitably influence the US-Israel relations.

During 2009-2010 period both countries faced deterioration in mutual relations. Among main factors influencing this process were new American policy toward Iran offering Tehran a possibility of direct negotiations to solve Iran's nuclear program issue, which was perceived in Israel as a sign of US weakness and the exclusion of military solution of Iran's problem from American foreign

policy agenda, the setbacks in Israel – Turkey relations and simultaneous efforts by Obama administration to positively engage Turkey in US new Middle East Policy.

The main reason of negative developments between two countries were Obama administration's efforts to push Israel toward some concessions in the Middle East peace process including the freezing of all Israeli settlement activities in West Bank and East Jerusalem. New American administration abandoned the Bush policy of supporting all Israeli actions and insisted on more balanced approach. Meanwhile Benjamin Netanyahu government overtly rejected some US suggestions especially regarding the settlement activities in East Jerusalem only announcing the temporarily moratorium of settlements in East Jerusalem.

Despite all the problems two countries continue their strategic cooperation in different fields. Meanwhile in some cases parties pursue different policies often overtly criticizing each other which is a clear sign of serious changes in mutual relations during this period.

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՆՁԱՂՅԱՆ

ԱՐՄԵՆՈՒՂ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐՋ

Էթնոգենեզի հետ կապված հարցերը վերջին տասնամյակներում մեզանում անհարկի սրություն են ձեռք բերել¹: Մի կողմ թողնելով սույն երևույթի խորացման պատճառները և գիտության համար ոչ ցանկալի հետևանքները, փորձենք ձևակերպել, թե ինչպիսի հենքի վրա պետք է ընթանա էթնոգենետիկ գործընթացների գիտական ուսումնասիրությունը:

Եթե էթնոգենետիկ գործընթացների վերջակետը միասնական էթնիկ ինքնագիտակցության ձևավորումն է², ապա այս գործընթացի սկիզբը սովորաբար դժվար նշմարելի է. էթնոգենետիկ գործընթացների «խմորումը» սովորաբար դուրս է մնում գիտության տեսադաշտից՝ անհրաժեշտ տվյալների բացակայության կամ սակավության պատճառով: Միայն կարող ենք փաստել, որ էթնոգենեզը տևական և բարդ գործընթաց է:

Էթնոսն, ինչպես բազմիցս նշվել է, բաղկացած է առնվազն մի քանի շերտերից: Այդ շերտերը կամ արմատներն անփոփված են չորս հարթություններում՝

- մարդաբանական
- լեզվաբանական
- պատմական-սոցիալական
- հոգևոր-մշակութային, ներառյալ պաշտամունքային:

Այս հարթությունները կամ մատրիցաները համաժամանակյա երևույթներ չեն: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի առաջացման, զարգացման և ավարտի ի՛ր օրենքներն ու

---

¹ Խանգաղյան Մ., Էթնոգենեզի որոշ ասպեկտների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, հ. VI, Երևան, 2009:

² Бромлей Ю., Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 58, 173-200; Арутюнов С., Чебоксаров Н., Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества, Расы и народы, Москва, 1972, № 2, с. 11.

առանձնահատկությունները: Պատմական որևէ փոփոխում նրանք կարող են հատվել, և հետագա ընթացքն ու զարգացումը շարունակել համակցված, բայց և կարող են ընդհանրապես չհամընկնել, և մեկ ընդհանրական համակարգի շրջանակներում հայտնվել միայն կոնկրետ պատմական գործընթացի միջավայրում ի հայտ գալու հետևանքով:

Հայոց էթնոգենեզի հետ կապված մարդաբանական հենքի ուսումնասիրությունը ունի մի շարք առանձնահատկություններ, կապված հայերի ռասայական պատկանելության և գիտության մեջ տեղ գտած *արմենոիդ ռասա* տերմինի հետ:

Գիտական շրջանառության մեջ այս տերմինը մտել է 20-րդ դարի սկզբներից: Մարդաբանական այս տիպը առաջին անգամ նկարագրել է ֆրանսիացի մարդաբան Ժ. Դենիկերը 1900 թ. ասիոիդ անվանման տակ³: 1920-30-ական թվականներին շրջանառության մեջ մտավ *արմենոիդ ռասա* արտահայտությունը⁴: Մարդաբանական այս տիպի մեջ ներառվեցին եվրոպեոիդ ռասայի այն ներկայացուցիչները, որոնք բրախիկեֆալ (կլորագլուխ) են, միջահասակ, ունեն համեմատաբար լայն դեմք, խիստ զարգացած երրորդային մագածածկույթ և մեծ կորնթարդ քիթ:

XX դարի կեսերին «արմենոիդ ռասա» տերմինը աստիճանաբար սկսում է փոխարինվել «բալկանա-կովկասյան» կամ «առաջավորասիական ռասա» տերմինով⁵: Պատճառն այն է, որ

³ Deniker J., Les races et les peuples de la terre. Elements d'anthropologie et d'ethnographie, Paris, 1900; Деникер Й., Человеческие расы, Санкт-Петербург, 1902.

⁴ «*Արմենոիդ*» տերմինը օգտագործվել է բազմաթիվ դասակարգումների մեջ (Montandon G., L'ologenise humaine, Paris, 1928 (ստամա по Бунак В., Род Homo, его возникновение и последующая эволюция, Москва, 1980, с. 279-287); Նույնի՝ La race, les races, Paris, 1933; Eickstedt E., Rassenkunde und Russengeschichte der Menschheit, Stuttgart, 1934; Ярхо А., (в книге Бунак В., Нестырх М., Рогинский Я., Антропология, краткий курс, Москва, 1941); Coon C., The Races of Europe, New York, 1939; Hooton E., Up from the ape, New York, 1946; Biasutti R., Le razze ei popoli della terra, New York, 1941, Baker J., Race, Oxford, 1974):

⁵ «Բալկանա-կովկասյան ռասա» տերմինը առաջ քաշվեց 1951 թ. խորհրդային մարդաբան Ն.Չերոկսարովի կողմից ռասայագիտության պոպուլյացիոն տեսության զարգացման շրջանակներում: Այս ռասայի մեջ ներառվեցին չորս ենթատիպեր՝ ալպիական (Ալպեր), դինարյան (Բալկաններ), արմենոիդ (ամբողջ Եվրասիա, առավել մեծ խտությամբ՝ Հայաստան, Փոքր Ասիա, Սիրիա, Լիբանան, Իրան, Անդրկովկաս), կովկասիոնիկ տիպ (Հյուսիսային Կովկաս): Այս անվանումը պահպանվեց Յա.Ռոզինսկու և Ս.Լևինի մարդաբանության դասագրքի մեջ (Рогинский Я., Левин М., Антропология,

արմենոիդ անվանումը էթնիկ բնութագրիչ է պարունակում, իսկ արմենոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներն առկա էին ոչ միայն հայերի, այլև Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի այլ էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչների մոտ⁶:

Արմենոիդ կամ առաջավորասիական ռասայի ձևավորման ժամանակաշրջանը: Եթե մեծ ռասաների ձևավորումը վերագրվում է պալեոլիթի վերջին փուլին և մեզոլիթին, ապա փոքր ռասաների ձևավորումն ըստ Վ.Բունակի⁷ սկսվում է նեոլիթից և շարունակվում մինչև բրոնզի, նույնիսկ՝ երկաթի դար: Ըստ կարծիքների մի մասի, արմենոիդ ռասայական ենթատեսակը սկսել է ձևավորվել ավելի վաղ շրջանում առկա երկու ճյուղերից մեկի (լայնադեմք և նեղդեմք, որոնցից լայնադեմքը դարձել է կովկասիոնիկ մարդաբանական տիպի հիմքը, իսկ նեղդեմքը՝ արմենոիդ) հենքի վրա: Այս ճյուղը, ենթարկվելով բրախիկեֆալիզացիայի (գանգի կարճացում և լայնացում), դարձել է արմենոիդ ենթատեսակի հատկանիշների համալիրի ձևավորման հիմքը: Այդ հատկանիշների ձևավորման սկիզբը Վ.Ալեքսեևը համարում է բրոնզի դարաշրջանը⁸, իսկ Ն.Քոչարը, հիմնվելով դերմատոգլիֆիկայի (ձեռքի ավիի և ոտնաթաթի մաշկի մակերեսի պապիլյար գծերի ուսումնասիրություն, տես հղումը⁹) տվյալների վրա,

---

Москва, 1978), և Ալեքսեևի 1974 թ. հրատարակված “География человеческих рас” աշխատության մեջ: 1990 թ. Մ.Աբդուլեյիշվիլին առաջարկեց ռասաների իր բաժանումը, որտեղ որպես «արմենոիդ» հասկացության հոմանիշ հանդես է գալիս «առաջավորասիական մարդաբանական տիպը»: Որպես տարբերակներ գրականության մեջ հանդիպում են նաև **այարողիկ տիպ, սիրիա-գազրոսյան տիպ, հարավ-վրացական տիպ (նույն Աբդուլեյիշվիլու մոտ), անդրկովկասյան տիպ, սուբարեական տիպ, խեթական տիպ:**

⁶ Քանի որ արմենոիդ ռասայական տեսակի հատկանիշների համալիր հայտնաբերվել է նաև Առաջավոր Ասիայի և Կովկասի շատ պոպուլյացիաներում, այդ իսկ պատճառով ժամանակակից մարդաբանական գրականության մեջ ավելի նպատակահարմար է օգտագործել «առաջավորասիական ռասա» հասկացությունը, քանի որ «արմենոիդ» տերմինը ձեռք է բերում էթնիկ և աշխարհագրական ենթատեսակ: Коchar Н., Антропология армян. Дерматоглифика и популяционная структура, Ереван, 1989, с. 26-27.

⁷ Бунак В., Род Homo..., с. 269-278.

⁸ Ավելի մանրամասն տես Աлексеев В., География..., 1974; Происхождение народов Кавказа, Москва, 1974; Бунак В., Crania Armenica, Москва, 1927.

⁹ Դերմատոգլիֆիկա - մարդու ձևաբանության բաղկացուցիչ ճյուղ, որն ուսումնասիրում է ձեռքի ավիի և ոտնաթաթի մաշկի մակերեսի պապիլյար գծերը: Ձանգվածային ուսումնասիրության դեպքում ի հայտ են գալիս աջ-ձախ, սեռական և տարածքային տարբերություններ, ինչը թույլ է տալիս օգտագործել այդ տվյալները տարբեր

ռասայի ձևավորումը վերագրում է նեոլիթի ժամանակաշրջանին¹⁰: Ընդգծենք, որ վերը նշված թվագրումները, ըստ մասնագետների, ընդամենը նշում են ռասայի հատկանիշների համալիր ձևավորման սկիզբը, իսկ դասական արմենոիդ համարվող գանգատեսակները Առաջավոր Ասիայում և մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում հայտնվում են միայն առաջին հազարամյակում¹¹:

Բրախիկեֆալիզացիա (Գանգի կարճացում և լայնացում): Մանրամասները վերը նշված գործընթացը՝ բրախիկեֆալ (կլորագլուխ) գանգատեսակը, որը լայն տարածում ունի ժամանակակից հայերի մոտ, ձևաբանական ուշ փոփոխությունների արդյունք է: Մասնագետների կարծիքով, սկզբնական շրջանի դրիլիտկեֆալ (երկարագլուխ) գանգատեսակները ենթարկվել են աստիճանական կարճացման և լայնացման: Դա երևույթ է, որը բնորոշ է համարյա թե բոլոր լեռնային գոտիներին: Բրախիկեֆալիզացիան տվյալ դեպքում ենթադրում է նախկինում գոյություն ունեցող դրիլիտկեֆալ գանգատեսակների ծոծրակային հատվածի աստիճանական կարճացում ու լայնացում: Նման ձևաբանական փոփոխության պատճառ համարվում է լեռնային պայմաններին հարմարվելու գործընթացը: Այնուամենայնիվ նշենք, որ այս ուղղությամբ ուսումնասիրությունները դեռևս շարունակվում են և հնարավոր են նոր մեկնաբանություններ¹²:

Գենետիկ հետազոտություններ: Այժմ լայն թափով ընթացող մարդաբանական և գենետիկ հետազոտությունների հետևանքով հնարավոր է վեր հանել կոնկրետ անհատի ծագումնաբանությունը՝ հենվելով նրա գենոմի մեջ պարունակվող միտախոնդրիալ գենոմի (կանանց պարագայում) կամ Y-քրոմոսոմի (տղամարդկանց պարագայում) ուսումնասիրության վրա¹³: Սակայն նման

մարդկային խմբերի կամ պոպուլյացիաների միջև ազգակից հարաբերությունների ուսումնասիրության բնագավառում:

¹⁰ Кочар Н., Антропология армян..., с. 89.

¹¹ Բրախիկեֆալիզացիայի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Абдушелишвили М., Антропология древнего и современного населения Грузии, Тбилиси, 1964; Алексеев В., География...; Происхождение народов...; Дебец Г., Заселение Южного и Передней Азии по данным антропологии, т. 16, Москва, 1951; Кочар Н., Антропология армян..., Ереван, 1989.

¹² Герни О., Хемты, Москва, 1987, с. 188. Այս հարցերը քննարկված են նաև Վոլֆրամ Բեռնհարդի “Anthropologie von Südwestasien” 1993 թ. աշխատության մեջ:

¹³ Վերջին տարիներին նման մարդաբանական հետազոտություններ հայերի հետ

ուսումնասիրությունները դեռևս զանգվածային բնույթ չեն կրում կապված նման հետազոտությունների համար պահանջվող մեծ միջոցների հետ: Նշենք, որ այս ուսումնասիրությունների արդյունքները պետք է զգուշությամբ օգտագործել էթնոգենետիկ վերակառուցումների ժամանակ թեկուզ հենց այն պարզ պատճառով, որ հետազոտություններին մասնակցող անձը կարող է ներկայանալ որպես “թուրք”, “վրացի” կամ “ադրբեջանցի”, իրականում էթնիկ առումով լինելով թուրքացած հայ, հույն կամ ասորի: Առավել ճշգրիտ և գիտական տեսակետից ավելի կոռեկտ կարող են լինել պեղումների ընթացքում վերհանված մարդաբանական նյութի հետազոտության արդյունքները:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով *արմենոիդ ռասա* տերմինի վերաբերյալ առկա կարծիքները, կարող ենք փաստել հետևյալը. *արմենոիդ* ռասայական տիպին բնորոշ հատկանիշները առկա են ողջ Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների մոտ՝ ներառյալ Հայկական Լեռնաշխարհը, Արևելյան Միջերկրականը, Իրանական սարահարթը և Հարավային Կովկասը: Այս ռասայական տեսակը անցել է զարգացման իր ուղին, ենթարկվելով ձևաբանական էական փոփոխությունների: Հայկական Լեռնաշխարհը, որպես լեռնային տարածաշրջան, կարող է լինել այս պոպուլյացիոն տեսակի ձևավորման վայր, սակայն դա առավել հանգամանալի հետազոտություններ է պահանջում, և ըստ էության կարևոր է զուտ մարդաբանական, այլ ոչ թե էթնոգենետիկ տեսանկյունից: Բացի այդ, արմենոիդ զանգատեսակը Հայկական Լեռնաշխարհում հանդիպող միակ զանգատեսակը չէ: Այն կարելի է ընդունել որպես հայերի էթնոգենետիկ մարդաբանական հիմք, բայց հնարավոր չէ և հակագիտական է դրա բացարձակացումը և հայերի էթնոգենետիկ համակցումը միմիայն ռասայի ձևավորման և զարգացման հետ:

Մարդաբանական տիպ և էթնիկ սահմանում կապը կասկած չի կարող հարուցել միայն մեկ դեպքում. եթե այն աշխարհագրական տարածքը, որտեղ ձևավորվել է տվյալ էթնոսը, եղել է մեկուսացման

կապված անցկացվել են Մեծ Բրիտանիայում, որոնց տվյալները հրապարակվել 2004 թ. (Nasidze I., Ling E.Y.S., Quinque D., Dupanloup I., Cordaux R., Rychkov S., Naumova O., Zhukova O., Sarraf-Zadegan N., Naderi G.A., Asgary S., Sardas S., Farhud D.D., Sarkisian T., Asadov C., Kerimov A., Stoneking M, Mitochondrial DNA and Y-Chromosome Variation in the Caucasus, *Annals of Human Genetics*, London, 2004): Սակայն այս տվյալներն առավել մանրամասն գիտական քննարկման կարիք ունեն:

մեջ և որևէ կապ չի ունեցել հարևան տարածաշրջանների հետ: Ասել, որ Առաջավոր Ասիան ընդհանրապես, և Հայկական Լեռնաշխարհը՝ մասնավորապես, եղել են մեկուսացման մեջ, առնվազն լուրջ չէ: Ավելին, նույնիսկ այն փաստը, որ արմենոիդ ենթատիպը ցայտուն ներկայացված է հայերի մեջ, և գերակշռում է, բնավ չի նշանակում, որ այդպես է եղել նաև հազարամյակներ առաջ: Տարբեր ենթատիպերի հարաբերակցությունը տվյալ էթնոսի մեջ կարող է ենթարկվել փոփոխությունների դարերի ընթացքում, իր մեջ նոր տարրեր ընդունելու, «գեների դրեյֆի»¹⁴, մուտացիաների (գենետիկ ծրագրերի վերարտադրումը տեղի է ունենում բարձր, բայց ոչ բացարձակ ճշգրտությամբ, երբեմն ծրագիրը «սխալվում» է - տեղի է ունենում *մուտացիա*: Մուտացիաները պոպուլյացիայի գենետիկ փոփոխականության աղբյուրն են), այլևայլ կենսաբանական օրենքների հետևանքով և այլն: Բարձր լեռնային գոտիներում կարող էին պահպանվել «պալեոեվրոպական» ռասայի մնացուկներ, տարաբնույթ միգրացիաների և հարևան շրջանների հետ շփման ընթացքում լեռնաշխարհ կարող էին բազմաթիվ ներհոսքեր լինել, այդ թվում և այլ ռասայական ենթատիպերի, որոնք հավասար հիմունքներով մասնակցել են ներլեռնաշխարհային ինտեգրացիոն գործընթացներին, այդ թվում նաև հայերի էթնոգենեզին:

Այսպիսով, *արմենոիդ ռասա* և *հայ* պարտադիր համակցումը վիճարկելի դրույթ է, գիտության մեջ արմենոիդ տերմինն օգտագործելիս անհրաժեշտ է հնարավորինս խուսափել կենսաբանական բնութագրիչների և նրանց էվոլյուցիային վերաբերող շերտը (ինչը ռասայի շրջանակներում տեղի ունեցող բնական գործընթաց է՝ *ռասոգենեզ*) սոցիալ-պատմական բնութագրիչների և գործընթացների մակաշերտին (*էթնոգենեզ*) համակցելուց:

Վերը նշված օրենքներով պայմանավորված՝ մարդաբանական տվյալները հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն նշանակություն ունեցող պատմական աղբյուր¹⁵, և դրանց կիրառումն էլ

---

¹⁴ *Գեների դրեյֆ կամ գենետիկա-ավտոմատ գործընթացներ* – պատահական ստատիստիկ պատճառների հետևանքով պոպուլյացիայի մեջ առկա գեների ավելային տարբերակների հաճախականության ոչ ուղղորդված փոփոխություններ: Գեների դրեյֆի հետևանքով պոպուլյացիան կարող է գենետիկորեն ավելի միատարր դառնալ, բայց և նման գեներ ունեցող պոպուլյացիաները կարող են կորցնել սկզբնական նմանությունները և այլն:

¹⁵ Хрисанфова Е., Перевозчиков И., Антропология, Москва, 1999, с. 274.

պատմագիտության մեջ պետք է խարսխված լինի այս առանձնահատկությունների գիտական ընկալման և մեկնաբանման վրա:

MARIAM KHANZADYAN

ON THE TERM ARMENOID

The article deals with the nuances of deployment of anthropological studies, aimed on ethnogenetic studies. In particular, the history of the term “Armenoid race” is discussed.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ՊԱՆՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՐ ՍԱՐԱԿԻՆ ԱՂԱ ՍՈՒՀԱՄԱՂ ԽԱՆԻ 1795 թ. ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մուհամմադ Ֆաթհալլահի իբն Մուհամմադ Թաղի Սարավին եղել է Աղա Մուհամմադ շահի ժամանակաշրջանի բանաստեղծներից ու նրա պալատական պատմագիրը:

Հարուստ չեն հեղինակի մասին մեզ հասած կենսագրական տվյալները: Նա ծագումով Մազանդարանի սարի ցեղից էր: Հայտնի չեն նրա ծննդյան և մահվան թվականները, հայտնի է միայն այն, որ նա եղել է «Նադիրի պատմության» հեղինակ Միրզա Մեհդի խան Աստարաբադիի աշակերտը և, ստանալով իր ժամանակի համար լավ կրթություն՝ գտնվել է Աղա Մուհամմադի խանի մոտ պետական ծառայության մեջ:

Հեղինակը որևէ տեղ չի հիշատակում իր «Թարիխ-ե Մուհամմադի» (Մուհամմադի պատմությունը)¹ աշխատությունը գրելու ժամանակը: Այս երկը հրատարակող Ղուլամ Ռեզա Թաբաթաբայի Մաջդի ենթադրությամբ հեղինակը այն սկսել է գրել 1785-1786 թվականներին²: 1217 հ.թ. (1802/3 թ.) Սարավին թագաժառանգ Աբբաս Միրզայի պատվերով գրում է նաև «Ֆաթհալի շահի պատմությունը»:

«Մուհամմադի պատմություն» աշխատությունը գրվել է Աղա Մուհամմադ շահի պատվերով: Այն ընդգրկում է Ջենոյան արքայատոհմի վերջին 18 տարիների և հետագա մինչև Աղա Մուհամմադ շահ Ղաջարի մահն ընկած ժամանակաշրջանի (1761-1797 թթ.) պատմությունը: Այս երկը գրված է պարսկալեզու պալատական պատմագրությանը բնորոշ ներբողական խրթին ոճով, որը խճողված է ասականներով: Հիշյալ հեղինակի հաղորդումները չնչին

---

¹ Հեղինակը ջանալով նմանակել Հասան Ռումլուին՝ վերջինիս աշխատության օրինակով իր երկն անվանել է նաև «Ահսան ալ-Թավարիխ»:

² محمد فتح الله بن محمد تقی ساروی، تاریخ محمدی، تهران ۱۳۷۱، ص ۱۱

փոփոխություններով իր պատմագրական «Ռովզաթ ալ-Սաֆայե Նասերի» (Նասերի մաքրության ծաղկանոց) երկում օգտագործել է XIX դարի երկրորդ կեսին Ռեզաղուլի խան Հեդայաթը³: Ժամանակագրական առումով նկարագրվող դեպքերին մոտ գտնվող և դրանցից շատերին ականատես իրանցի պատմագիրը առատ տեղեկություններ է հաղորդում Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Հարավային Կովկասի իշխանությունները իրեն հպատակեցնելու նպատակով ձեռնարկած միջոցառումների մասին: Նա հետաքրքրական փաստեր է արձանագրում Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի ընթացքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որոնք հաստատում ու լրացնում են հայկական աղբյուրների պահպանած տվյալները տեղի ու իրանական ուժերի միջև ռազմական ընդհարումների և հայ ու այլալեզու բնակիչների դիմադրական կռիվների մասին, որոնք մանրամասն ներկայացվել ու քննվել են Տիտանյանի աշխատության մեջ⁴:

Իրանի գահին հավակնող Աղա Մուհամմադ խանը 1791 թվականից ջանում է իրեն հնազանդեցնել Ատրպատականի ու Հարավային Կովկասի խաներին և այս հարցում որոշ հաջողությունների է հասնում: Ըստ Բուտկովի՝ 1793 թ. ամռանը Աղա Մուհամմադ խանը Սուլեյման խանին հաստատելով Ատրպատականի փոխարքա՝ 6000 զորքով ուղարկում է Թավրիզ և կարգադրում հավաքել այնտեղի բոլոր խաներին ու պահանջել նրանցից դրդել Ղարաբաղի Իբրահիմ խանին հնազանդվելու Աղա Մուհամմադ խանին⁵: Իրանի պալատական պատմագիրը հաստատելով Բուտկովի այս տեղեկությունները՝ նոր մանրամասներ է ավելացնում Ղարաբաղի խանի ու Սուլեյման խանի միջև Աղա Մուհամմադ խանին հպատակվելու շուրջ 1793-94 թթ. ընթացող բանակցությունների, վերջինիս սպառնալիքների մասին: Իսկ պատմագրի այն վկայությունը, որ Սուլեյման խանի սպառնալիքներից վախեցած Իբրահիմ խանը ապաստանում է Շուշի բերդում, հնարավոր է դարձնում Հակոբ Ջաքարյանցի հաղորդումների հավաստիությունը այդ շրջանում Ղարաբաղ ներխուժած պարսից զորավար Սուլեյման

³ رضاقلخان هدايت، روضة الصفاء، ناصري، جلد ۹، تهران، ۱۳۳۹، ص ۲۳۵ - ۲۶۸

⁴ Տիտանյան Ռ., Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.), Երևան, 1981:

⁵ Бутков П., материалы для новой истории Кавказа, т. 2, Санкт-Петербург, 1869, с. 326.

Ղաջարի գործերի կողմից իրականացրած ասպատակությունների մասին⁶:

Թեև իրանցի պատմագիրը եղել է իր նկարագրած դեպքերի ժամանակակիցը և հաճախ ականատեսը, այնուամենայնիվ նրա հաղորդումներին պետք է զգույշ մոտեցում ցուցաբերել:

Խոսելով Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Շուշիի պաշարման մասին իրանցի պատմագիրը նշում է, որ նա «կանգ է առնում Շուշի բերդի մոտակայքում, և իր հրաձիգ թնդանոթները բերելով «Ֆաթհալի խանի ամրություն» կոչվող վայրը՝ այնտեղ կրակի օջախ հաստատում»⁷: Ինչպես նշում է Ղարաբաղի պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյանը, այդ ամրությունը կառուցել էր 1758 թ. Ղարաբաղ ներխուժած Ուրմիայի Ֆաթհալի խան Աֆշարը Բալուջեղայայի ու Խոջալուի միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում ճանապարհի եզրին⁸: Այդ ամրությունը սակայն չափազանց հեռու էր Շուշիից, որպեսզի հնարավոր լիներ այնտեղից գնդակոծել բերդաքաղաքը այն ժամանակվա ռազմական տեխնիկայով: Բացի այդ, խոսելով Ասկերան ուղարկված իրանական զորքի մասին, հեղինակը նշում է, որ նրանք հեռու էին շահի բանակատեղիից 4 ֆարսանգ (մոտ 24 կմ) է, մինչդեռ հիշյալ վայրի հեռավորությունը Ասկերանից շատ ավելի փոքր է:

Այս հարցում ավելի հավանական է թվում Ներսեսյանի վկայությունը, ըստ որի Ղարաբաղ ներխուժած Աղա Մուհամմադ խանի բանակը կանգ էր առել Շուշիի մոտակայքում Չանախչիի (Ավետարանոցի) ու Շուշիքենդի⁹ միջև գտնվող Նաբաթսան կամ Շահյուրտ կոչված վայրում¹⁰: Ըստ Ներսեսյանի այստեղ Իրանի ապագա շահը, իր բանակատեղիի շուրջը «ամրություններ է կառուցում, որոնց հետքերը այժմ էլ կան»¹¹: Իսկ «Ֆաթհալի խանի ամրությունում» ամենայն

⁶ Մաղայան Ա., Յակոբ Զաքարեանի «Պատմություն գաւառին Արցախու» աշխատությունը, Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 2006, էջ 349-350:

⁷ محمد فتح الله بن محمد تقى ساروي، تاريخ محمدى، ص ۲۶۹

⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, Ճշմարտացի պատմություն, Երևան, 2000, էջ 59-60:

⁹ Ըստ Ղ. Ալիշանի Շուշաքենդը Շուշի քաղաքից մեկ ժամ հեռու Գարգարի աջ կողմում գտնվող հին Շուշի գյուղն է (Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 110):

¹⁰ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 67:

¹¹ Ղարաբաղի ազգագրական նյութերն ուսումնասիրելիս Երվանդ Լալայանը նշում է, որ «Նաբաթսան» (պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է «խանի այգի») է կոչվել Վարանդայի դաշտերից մեկը. (տե՛ս Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 16):

հավանականությամբ հաստատվում է Ասկերանը գրավելու ուղարկված պարսկական զորագունդը:

Սարավին պաթետիկ ոճով խոսում է Աղա Մուհամմադ խանի Ղարաբաղում ունեցած մարտական հաջողությունների ու անողոք կոտորածների մասին: Սակայն պատմագրի ստորև ներկայացվող հաղորդումներին ծանոթանալիս չպետք է մոռանալ, որ նա որպես Աղա Մուհամմադ խանի պալատական պատմագիր պարտավոր էր գովաբանել իր տիրակալին և աչք փակել նրա անհաջողությունների վրա: Նա իր այդ ներբողական ոճում երբեմն այնքան հեռու է գնում, որ Շուշի բերդից Աղա Մուհամմադ խանի հեռանալուց առաջ խոսում է Իբրահիմ խանի խնդրանքին ընդառաջ գնալու ու «մեծահոգաբար» նրան հանգիստ թողնելու մասին: Թեև Թիֆլիսյան արշավանքից անմիջապես հետո նշում է Սուլեյման խանին կրկին Ղարաբաղի խանի դեմ ուղարկված լինելու և նրա տարածքը ավերելու մասին:

Զնայած պատմագրական երկի բովանդակության վերը նշված մանր անձնություններին ու ներբողական ոճին, այն բարձրարժեք սկզբնաղբյուր է, որտեղ գտնում ենք նաև հայ ժողովրդի պատմության հիշյալ ժամանակահատվածին վերաբերող կարևոր անդրադարձներ կապված Աղա Մուհամմադ խանի կողմից XVIII դարի 90-ական թթ. Ղարաբաղը հպատակեցնելու նպատակով ձեռնարկված քայլերի հետ, որոնք կներկայացվեն սույն հոդվածի շրջանակներում:

Թարգմանաբար ներկայացվող հատվածում բազմակետերով փոխարինվել են հեղինակի երկարածիզ նկարագրությունները, որոնք ավելիորդ երկարաբանությամբ ծանրացնում են տեքստը:

Թարգմանություն

(240) Այն տարի¹², երբ ողորմած տերը արքայական միտքն ուղղեց դեպի Ատրպատականի նվաճումը, բոլոր այն դրախտային վիլայեթները¹³ հպատակվեցին թագավորական շեմքի նվիրյալներին և անցան միապետի տիրապետության տակ: Այն երկրի պատվարժան ու զորեղ բոլոր խաները եկան համբուրելու Ալլահի ստվերի ոտքերը և գլուխ խոնարհելու նրա առաջ: Իբրահիմ Խալիլ խան Ջևանշիրը, որն Ատրպատականի ազդեցիկ խաներից էր, չեկավ փառապանձ

---

¹² 1791 թ.:

¹³ Վիլայեթ – Երկիր, երկրամաս, նահանգ:

տիրակալի մոտ: Աստղային համաստեղությունում բնակվող Նորին Մեծությունը լռեց և նրա [Իբրահիմի] պահվածքը ժամանակավոր համարելով՝ նրան չնեղեց, [կարծելով], որ աստիճանաբար կհպատակվի և կգա, գլուխ կխոնարհի բարձրագույն շենքի առաջ:

Երբ այդպես մեկ տարի անցավ, իսկ [Իբրահիմ խանը] հպատակություն չհայտնեց ու չեկավ արքայական ոտքի հողը համբուրելու, անմրցակից թագավորը, Ֆարսի ու Քերմանի գործերը կարգավորելուց հետո դարձավ դեպի Իսֆահան՝ այն ծածկելով իր փառահեղությամբ, այնուհետև Սուլեյման խանին ընտրյալ գինվորականներից 6000 հոգով հեծյալ զնդերի զորավարներ Աբդալլահ Ուսանլուի, Քուլիայի Ալի Հեմմաթ խանի և Ուրմիայի Աքքար խանի Աֆշարի հետ ուղարկեց Ատրպատականի կողմերը¹⁴...

(241) Սուլեյման խանը Նորին Մեծությունից հեռանալով՝ գալիս-մտնում է Թավրիզ: Նրա ժամանելուց հետո Սադեղ խան Շաղաղին, Նասիր խան Շահսևանը, Նախիջևանի Քյալբա՛լի խանը, Երևանի Մուհամմադ խանը, Գանձակի Ջավադ խանը, Մարաղայի Ահմադ խանը, Բայազետի կառավարիչ Իսհաղ Փաշան, որոնք բոլորը հայտնի էին իրենց արդարամիտ նկարագրով, գալով Սուլեյման խանի մոտ, ծառայության են անցնում:

Իբրահիմ Խալիլ խանը որոշ ժամանակ անց իր նշանավոր մարդկանցից երկուսին ուղարկում է Սուլեյման խան Սարդարի¹⁵ մոտ և հնազանդություն հայտնում: Քանի որ Ատրպատականի որոշ խառնակիչ մոլորյալներ արտաքնապես համաձայնության էին եկել Իբրահիմ Խալիլ խանի հետ, բայց ներքուստ կեղծում էին և նրան վախեցնում շահական բռնազանձումներով, նա այդ ժամանակ իր մարդկանց հասկացրեց, որպեսզի ուշադիր հետևեն և տեղեկացնեն սարդարի վիճակի ու նրա պաշտոնյաների խոսքերի մասին, որպեսզի իր բարեկամների ու կողմնակիցների խոսքերի կեղծն ու շիտակը հայտնի դառնա:

Սուլեյման խանը, որ պերճախոս ու խիզախ մարդ էր, ուղարկվածներին սիրալիր կերպով ընդունում է: [Նրանց] հեռանալու

¹⁴ Ինչպես ստորև նշվում է, այս դեպքերը տեղի են ունենում 1207 հ.թ. (1792/3 թ.):

¹⁵ Սուլեյման խան սարդարը Աղա Մուհամմադ խանի գորահրամանատարներից մեկն էր ու նաև Ատրպատականի կառավարիչը: Սարդար տերմինը լայն գործածություն է ստացել Ղաջարական ժամանակաշրջանում: Այդ պաշտոնը իր մեջ ներառում էր գորահրամանատարի և կառավարչի լիազորություններն ու պարտականությունները: Սարդար էր կոչվում օրինակ Երևանի վերջին խան Հուսեյնը:

ժամանակ [Սուլեյման խանը] անձամբ պատվիրում ու գրում է Իբրահիմ Խալիլ խանին հետևյալը. «...Ատրպատականի ազդեցիկ մարդիկ այս շահի ու հզոր թագավորության սիրելիի շեմքի առաջ գլուխ են խոնարհել, ուստի անհրաժեշտ է, որ այն խիզախ անձը ևս հնազանդվի... Հակառակ դեպքում ոսկե գավաթի ոսկին և գինու գունավոր սրվակը աղետի ու պատերազմի քարին կփշրվի և շահի դաժան ու մռայլ կողոպտիչների ձեռքով նրա քաղցր համին թույն կխառնվի:

(242) Իր մարդկանց վերադարձից ու գրությունը կարդալուց հետո Իբրահիմ Խալիլ խանը հասկացավ, որ իր չարամիտ ծանոթների խոսքերը կեղծ ու նենգ են, իսկ Շուշիի քարե պարիսպները ապակու են հավասարազոր...

Ուստի իր հորեղբոր որդի Աբդ ալ-Սամադ Բեկին որպես պատանդ թանկարժեք փիշթեշներով¹⁶ և իր հնազանդությունը ի ցույց հանող խնդրագրով ուղարկում է գերագույն միապետի պալատը՝ խնդրելով, որ այդ տարվա ձմռանը թույլ տրվի իրեն ճանապարհորդությանը նախապատրաստվել ու իր վիլայեթի գործերը կարգի բերել:

Նրա խնդրանքը Նորին Մեծության կողմից ընդունվեց և Սուլեյման խանը Ռաբի՝ օլ-ավվալ ամսի վերջին տանօրյակում Ատրպատականից Մազանդարան եկավ և պատվարժան գահի առջևի հողը համբուրելու պատվին արժանացավ...

(256-257) Քերմանի պաշարման ընթացքում որպես պատանդ Աղա Մուհամմադ խանին տրված Աբդ ալ-Սամադ Բեկը փախուստի է դիմում, սակայն ճանապարհին սպանվում է շահսևան ցեղի հետ ընդհարման ժամանակ:

(263) Սուլեյման խանը, 1209 հ.թ. սկզբին (1794 թ.) գնում է Ատրպատական, այն երկրի գործերը կարգի բերում և Երևանի բեկլարբեկ Մուհամմադ խանի ու այլ ղաջար խաների հետ նախքան շահի սրբազան շքախմբի ժամանելը մտնում թագավորանիստ Թեհրան և շահին վայել ծառայություններ մատուցելով՝ նրա գոհունակությանն արժանանում:

---

¹⁶ Փիշթեշ - Ջանազան առիթներով բնակչության կողմից ֆեոդալին կամ պետական պաշտոնյաներին նվերների անվան տակ հատուցվող տուրք, ինչպես նաև ստորադաս պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոշոր ֆեոդալների կողմից՝ շահին մատուցվող նվեր:

(264) Հաղթական դրոշի ուղղումը դեպի Ատրպատական երկրորդ անգամ և 1209 թվականին համապատասխանող նապաստակի տարվա իրադարձությունները

(265)...Երբ 1205 հ.թ. (1791/2 թ.) Նորին Մեծություն Ալլահի ստվերը ձեռնամուխ եղավ Ատրպատականի երկրի հպատակեցմանը և իր մտադրության համաձայն հիշյալ երկիրը շահական հմուտ պաշտոնյաների տնօրինության տակ անցավ. այն վիլայեթի բոլոր խաներն ու առաջնորդները հնազանդություն հայտնեցին: Իբրահիմ Խալիլ խան Ջևանշիրը, որը հաստատվել էր Ղարաբաղի Շուշի բերդում, փիշքեշ ուղարկելով երկնահաս պալատը, իր ծերությամբ ու անկարողությամբ պատճառաբանելով, չգնաց բարեբախտ տիրակալի պալատը: Ջանշիրի փառքին արժանի Նորին Մեծությունը ներողամտորեն չկանչեց նրան [իր մոտ]:

1207 հ.թ. (1792/1793 թ.) երբ գերագույն շքախումբը Ֆարսի Ասփաս հովտից ուղևորվում է դեպի Թեհրան, Սուլեյման խանին մի քանի հազար հեծյալներով ու Ատրպատականի հաղթական զորքով ուղարկում է Ատրպատական դրոշ գործեր կարգավորելու: Իբրահիմ Խալիլ խանը նորից իր նախկին անմիտ պատճառաբանությամբ չի գնում Սուլեյման խանի մոտ: Աբդ ալ-Սամադ Բեկին՝ իր հորեղբորորդուն որպես պատանդ ուղարկում է սրբազնագույնի մոտ: Նա էլ Քերմանի ճանապարհին արքայական բանակից փախչում է, բայց շուտով սպանվում, ինչպես որ վերը այդ մասին նշվեց:

Թագավորական դրոշի դեպի Քերման ուղղվելու տարին (1793/4 թ.) համընկնում է Սուլեյման խանի կրկին Ատրպատական ուղարկվելու հետ: Իբրահիմ Խալիլ խան Ջևանշիրը նորից իրաժարվում է հպատակվել և իրեն համարելով Ատրպատականի խելացիներից խելացին՝ ամրանում Շուշի բերդում, որ գտնվում է բարձր սարի գագաթին: Վերոհիշյալ դեպքերն ու իր զարմիկի սպանությունը ավելացնում են նրա վախը: Այսպիսով, ելք փնտրելով, [Իբրահիմ խանը] նենգաբար միանում է Թիֆլիսի վալիին¹⁷: Հաղթական հերոսի

---

¹⁷ Վալի – Սեֆյան Իրանի ժամանակաշրջանի տերմիններից է, որով հորջորջվում էին ծայրամասային 4 վիլայեթների (Արաբիստան, Լուրիստան, Վրաստան և Քրդստան) կառավարիչները: Վալիները պատկանում էին տվյալ վիլայեթի տիրակալների տոհմին և ունեին ինքնավարության իրավունք: Համարվում էր, որ այդպիսի վիլայեթի եկամուտը չէր մտնում Իրանի պետական գանձարան: Վալին պարտավոր էր կառավարությանը ցուցաբերել ռազմական աջակցություն և շահին ուղարկել բառխանե: Վրաստանի վալին

ահեղ զորքի ահից [Իբրահիմ խանը] անհրաժեշտ է համարում օգնություն խնդրել Շիրվանի ու Շամախու, Ղուբայի, Ղերբենդի կառավարիչներից և, ապավինելով անօգուտ դաշինքին ու զինակցությանը, գոռոզաբար համառում է:

Այս պատճառով թշնամիներին հաղթող դատավորը¹⁸ վճռական որոշում կայացնելով պատժել Իբրահիմ Խալիլ խանին, նրա համախոհներին ու (266) բարեկամներին՝ աշխարհի նվաճող նժույզը ուղղում է դեպի Ատրպատական...

Շահական զորքը թագավորանիստ Թեհրանից մանգելից¹⁹ մանգել շարժվելով գալիս-իջևանում է Սուլթանիեի հովտում: Սուլթանիեն ծածկվում է շահական վրաններով: Այնտեղից հաղթական դրոշները ուղղվում են դեպի Ջենջան, երկու օր հետո՝ շարժվում դեպի Արդեբիլ: Երեք օր [Աղա Մուհամմադ խանը] բանակ է խփում Արդեբիլում Ղարասու գետի ափին:

Արդեբիլից [Աղա Մուհամմադ խանը] Մուհամմադ Հուսեյն խան Ղոյունլու Ղաջարին մի զորագնդով ուղարկում է Շուշիից 3 մանգել հեռավորության վրա գտնվող Արաքսի Խոդա Աֆերինի կամուրջը հսկելու, որպեսզի շուշեցիները այն չքանդեն:

Երբ տեղ հասնելուց հետո պարզվեց, որ կամուրջը չարագործների կողմից քանդված է գեղեցկուհու ուխտի պես, Սուլեյման խանին հանձնարարվեց ու հրաման հրապարակվեց, որ բորուջերոցիներին որպես օգնականներ ու վարձու աշխատողներ վերցրած, գնա կամուրջը վերանորոգի և ամրացնի ինչպես Նեղոս գետի կամուրջը: Արքայական բանակից նշանավոր ճարտարապետներ ու հմուտ շինարարներ ուղարկվեցին Արաքս գետի այն կողմում չորս աշտարակներով մի անառիկ ամրություն կառուցելու կարգադրությամբ:

Ալի Ղուլի խանը զորքով ուղարկվում է Երևանի կողմերը...

(268) Նորին Մեծություն Ջամշիդի փառքին և Արտաշիրի բախտին արժանի տիրակալը Սուլեյման խանին ուղարկելուց հետո վերը նշված մանգելից շարժվում է և թագավորական վրանները հաստատում

Իրանից որպես ռոճիկ ստանում էր այնտեղ հավաքվող հարկերի մի մասը: Այդպիսով ենթադրվում էր, որ վրաց վալին Իրանի պաշտոնյա էր:

¹⁸ Խոսքը Աղա Մուհամմադ Խանի մասին է:

¹⁹ Մանգել – Կայան, իջևան: Այդպես էր կոչվում նաև կայանների միջև ընկած հեռավորությունը:

Ղարաթեփեում: Այնտեղից սրբազան զի հաջջա ամսի առաջին օրը²⁰ աշխարհակալ դրոշը, որն առաջնորդում է աշխարհը նվաճողի շքախումբը և ապահովում խռովարար առագաստանավի նավաստիների համար համընթաց քամի, հասնում է [Արաքս] գետի ափը: Հիշյալ կամուրջը ջանասիրությամբ ու բախտի հովանավորությամբ [10] օրվա մեջ վերանորոգվում է:

Ամրությունների ու կամրջի կառուցումից հետո Բահրամի ուժն ունեցող, աստղերի բազմության ծառա Մարսին նմանվող տիրակալի գորքը լեռնային հեղեղի նման եռալով ու փրփրալով կամրջով անցնում է և նույն գետի ափին իջևանում: Այնտեղ գերագույնին զեկուցվում է, որ Ղարաբաղի ցեղերն ու հայերը շահի գորքերի ահից իրենց բնակավայրերից փախել-հեռացել են Շուշիի վիլայեթի մեջ մտնող Ղափանի ու Խանգիրաքի (Խնձորակի)²¹ կողմերը: Ղափանի [քոչվոր] ցեղերից երկու ցեղախմբեր հավաքվել ու ամրացել էին Խոդա Աֆերինի կամրջից 8 ֆարսախ²² հեռավորությամբ գտնվող մի վայրում, իսկ հայերի խումբը ամրացել էր կամրջից 12 ֆարսախ հեռավորության վրա գտնվող սղնախում:

Արդարադատի պալատից հրամանագիր հրապարակվեց, որպեսզի քաջ հեծյալ ու հետիոտն զինվորականների մի զորագունդ Մուսթովֆի խանի հրամանատարությամբ գնա այն խմբին ճնշելու: Մուսթովֆի խանն էլ սրբազնագույն հրամանին համապատասխան շտապում է դեպի այն խմբի ամրությունը: Նրանց սղնախները գրոհով գրավում է: Սպանում, գերեվարում ու կողոպտում է նրանց՝ տապալելով նրանց նախապատրաստության ու համախմբման դրոշը, և 106 զլխատվածների գլուխները նիզակների վրա, անմիջապես դառնում դեպի արքունի բանակատեղին: Գերիները, որ շուրջ 500 մեծ մասամբ բարեկազմ կանանցից ու երեխաներից բաղկացած մի խումբ էր, սրբազնագույն հրամանով հանձնվում են առաքինի պաշտոնյաների հսկողությանը, որպեսզի օտարները հեռու մնան նրանցից:

Մուհամմադ Վելի խանին և Ռեզա Ղուլի խան Ղաջար Ղավալուին հրամայվում է հաղթական զորագնդերից մի ջոկատով գրավել մյուս սղնախը, ուր հայերն էին ամրացել: Նրանք ևս հաղթանակ տարան և,

²⁰ 1795 թ. հունիսի 19:

²¹ Ըստ Ալիշանի Խնձորակ կամ Խանգիրաք գյուղը գտնվում էր Սիսականի Շահապոնք շրջանի Եզնատուն և Բջնակ կամ Բիջանակ գյուղերի մոտակայքում (Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 486):

²² Ֆարսախ կամ ֆարսանգ - երկարության միավոր, ≈ 6 կմ:

մեծ թվով գերիներով ու ավարով սրբազան զի հաջջա ամսի 9-ին²³ հաղթական ասպանդակի մոտ վերադարձան:

Միապետների երկրպագության վայրը, որի շենքի սուրբ քարը տիրակալների աղոթատեղին և նրա նվիրյալների զոհաբերման վայրն է²⁴, մահմեդական զոհաբերման օրը փղամարմին ուղտերին մատաղ արեց Արաքս գետի ափին: Հիշյալ ամսի 12-ին²⁵ նշված վայրից արծվաթռիչ ընթացքով շարժվեցին դեպի Թախթ-ե Թավուս²⁶ և այն իրենց սիրամարզի փետուրների պես գույնզգույն վրաններով գունավորեցին: Որպեսզի Մուլանասրեդդինի կամուրջը²⁷, (269) որ գտնվում է Շուշի բերդից 3 ֆարսախս հեռավորության վրա, հաղթանակող պետության թշնամիները չքանդեն, [Աղա Մուհամմադ խանը] Աբդ ալ-Ռահիմ խան Շիրազիին Չերաղ խան Բախթարիի հետ հաղթական զորքի մի ջոկատով ուղարկում է այն կամուրջը պաշտպանելու և նրա մոտ մի ամրություն կառուցելու:

Նորին Մեծություն Ալլահի ստվերը մտնում է հիշյալ ամրության մեջ՝ Սուլեյման խան Ղաջար Ղոյունլուին ու Մուսթոուֆի խան Ղավալուին իր զորեղ մարտիկներից ու վրիժառու քաջերից 10000-ի հետ ուղարկում է կամ որպեսզի մի հնարով Շուշի բերդ ներթափանցեն կամ [պաշարվածներին] նեղելով [բերդից] դուրս բերեն: Ճանապարհին աղմկահարույց զինվորականները բախվում են Շուշիի պահակազորայիններին, մարտի բռնվում և արյուն հեղում: Քչերին գերեվարում են, մնացածը նահանջում են:

---

²³ 1795 թ. հունիսի 28:

²⁴ Խոսքն Աղա Մուհամմադ խանի մասին է:

²⁵ 1795 թ. հուլիսի 1:

²⁶ Թախթ-ե Թավուս տեղանունը չի հանդիպում Ղարաբաղի պատմական աշխարհագրությանը նվիրված հայկական ու ռուսական աղբյուրներում: Այն գործածում է, նաև պարսկալեզու պատմագիր Աբդ առ-Ռազակ Ղունբուլին, որի վկայությամբ այն գտնվում է Շուշիից 8 ֆարսախս (≈ 42 կմ) հեռու, (տե՛ս عبد الرزاق مفتون ۱۴۸، ص ۱۳۵۱، تهران، سلطانيه، تهران ۱۳۵۱، ص ۱۴۸، دتيلي، مآثر

²⁷ Ներկայացվող երկը հրատարակող Ղուլան Ռեզա Թաբաթբայի Մաջդը առանց որևէ հղումի նշում է, որ Մուլանասրեդդինի գյուղը գտնվել է Շուշիից 3 ֆարսախս հեռու, որտեղ էլ գտնվել է հիշյալ կամուրջը (بن محمد تقی ساروی، تاریخ محمدی، ص ۳۶۷ محمد فتح الله) Թեև այս անվամբ բնակավայր հնարավոր չեղավ գտնել ժամանակի հայկական ու ռուսական աղբյուրներում, սակայն նույն անվամբ մի ճանապարհի մասին խոսվում է 1811 թ. Ղարաբաղ ներխուժած պարսկական զորքերի Խոդա - Աֆեիինի կամուրջից անցած ուղու կապակցությամբ (Մաղայան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX, Երևան, 2007, էջ 233):

Այնուհետև զորավարները դեպի իրենց նպատակակետն են արշավում, բերդի մոտակայքում մի անառիկ ամրություն են կառուցում: Թագավորական շքախումբը Թախթ-ե Թավուսից նրանց հետևից են շարժվում: Ճանապարհին որսորդությամբ էին զբաղվում, Շուշիի հեծյալների մի ջոկատ, որն իր մահն էր որոնում, հավատի արծվաթռիչ, խիզախ մարտիկների ճանկն է ընկնում, և ոչնչացվում:

Ալեքսանդրի պես հպարտ արքան զի հաջջա ամսի 20-ին²⁸ գալիս կանգ է առնում Շուշի բերդի մոտակայքում, և իր հրաձիգ թնդանոթները բերելով «Ֆաթհալի խանի ամրություն»²⁹ կոչվող վայրը՝ այնտեղ կրակի օջախ հաստատում: Մինչ Շուշի բերդի պարսպից հրացանի ձայն էլ չէր լսվում և զենքերը լուռ էին, թշնամիներին ոչնչացնող թնդանոթները անդադար գնդակներով հրետակոծում են նրա պարիսպները, որից [պաշտպանների] մի խումբ ոչնչանում է:

Թագավորական հրամանագիր է հրապարակվում, որպեսզի Մուսթովֆի խանը 5000 զինվորներով գնա դեպի Ասկերան, որի հեռավորությունը շահի բանակատեղիից 4 ֆարսանգ էր, իսկ Շուշիից՝ 3 ֆարսախ և փակի ամրոցի ճանապարհը: Մուհամմադ խան Դավալուն մի խմբով ուղարկվում է, որպեսզի գնալով Թախթ-ե Թավուս՝ փակի դեպի Շուշի գնացող-եկողների, լրտեսների ճանապարհը:

Իբրահիմ Խալիլականները մի քանի անգամ կռվի համար պարսպից դուրս գալով՝ կենդանության նշաններ են ցույց տալիս, սակայն նրանց հայտնվելուն սպասող շահի դյուցազունների տաք հարվածներից, տեղում սառում են: Մի անգամ Իբրահիմ Խալիլն՝ ինքը, 8-9 հազար մարդկանցով համարձակվում է դուրս գալ և համառ դիմադրություն ցուցաբերել: Ալեքսանդրի զորքն ունեցող տիրակալը (270) մի խումբ է առանձնացնում նրա դեմ կռվելու համար: Կողմերը սկսում են մարտը՝ ծայրահեղ խիզախություն ու մարտունակություն հանդես բերելով: Ի վերջո Իբրահիմ Խալիլը ձակատագրի աջակցությամբ հեծնում է փախուստի նժույզը ու այն ասպանդակում դեպի բերդը: Թեև գալու ժամանակ դանդաղաշարժ կերպով մարտի հովատակի սանձերը ձգած

---

²⁸ 1795 թ. հուլիսի 9:

²⁹ Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյուի այդպես է կոչվում Բալլուջե-դայա և Խոջալուի միջև ընկած մի ընդարձակ դաշտում ճանապարհի եզրին Ուրմիայի Ֆաթհալի խանի Աֆշարի կողմից կառուցված ամրությունը այնտեղ հաստատվում: Նրա կառուցած պարիսպների հետքերը այժմ էլ երևում են և ժողովրդի մեջ հայտնի են «Ֆաթհալի խանի ամրություն (սանգյար)» անվամբ (Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյու, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 59-60):

էր պահում, սակայն նահանջելիս ձիու սանձերը թուլացրած շարունակ խթանում էր: Կարճ ասած, բացի այն, որ մարտում մի խումբ գերի ընկավ, շուրջ 500 հոգի հավաստի մարտիկների սրերի գոհը դարձավ: 110 մարդ միանգամից սրբազնագույնի ներկայությամբ սպանվեցին:

Եվ որովհետև երկնահաս շենքին տեղյակ անձանց գեկուցվեց, որ Իբրահիմ Խալիլի եղբորորդիներ Մուհամմադ ու Ասադուլլահ Բեկերը Շուշիից 6 ֆարսախ հեռու մի անմատչելի վայրում ամրացել ու ինքնապաշտպանական մարտեր են մղում, Ղարեհի պես զորեղ տիրակալը Փիր Ղուլի խան Շամբայաթիին ու Աբդալլահ խան Օսանլուին ճարպիկ ռազմիկների հետ ուղարկում է նրանց դեմ կռվելու: Ուղարկվածները նրանց ամրության դեմ գնալով՝ այն գրավում են և Մուհամմադին ու Ասադին իրենց ունեցվածքով ու ընտանիքներով վերցրած վերադառնում արժանապատիվ տիրակալի մոտ:

Իբրահիմ Խալիլը իր եղբորորդիների, [նրանց] կանանց ու երեխաների գերեվարման մասին լսելով, փրկության ճանապարհը խոչընդոտներով լի, իսկ պարտությունը մոտ է համարում: Նա իր ազգականներից մեկին ուղարկում է աշխարհակալի շենքը հետևյալ բովանդակությամբ մի խնդրագրով. «Մի քանի հազար թումանի փիշքեշ են տալիս իմ մի որդու հետ որպես գրավ Ֆերիդունի նման քայունարսին սպանող տիրակալին, որպեսզի հիմա այս հաղթված ծերունուս զլխից ձեռք քաշես և վերջ դնելով կռվին ու վախին՝ քայլենք բարեկամության ուղիով»:

Անկրկնելի տիրակալը, որի մեծահոգությունը անհրաժեշտության դեպքում անսահման էր, իսկ զայրույթը վրեժի ժամանակ նման էր Աստծո բարկությանը, թեև սկզբում հայտարարում է. «Այդ խնդրանքն այն ժամանակ կարող էր ընդունվել ու բավարարվել, եթե նա՝ ինքը գար, գլուխը խոնարհեր աշխարհականների ապաստանի շենքին»: Սակայն տեղի տալով ամիրների միջնորդության, բարեկամության հաստատմանն ուղղված ջանքերի ու իր մեծահոգության առաջ՝ այդ ծերունու զլխից ձեռք է քաշում և նրա խնդրանքն ընդունում:

Երբ Իբրահիմ Խալիլի ընկճման և նրան պատկանող վիլայեթի ու մահալի ավերման լուրը տարածվում է Ատրպատականի կողմերում, մոտակա վայրերի ըմբոստները խուճափ են մատնվում: Երևանի Մուհամմադ խան Ղաջարն ու Գանձակի Ջավադ խանը արժեքավոր փիշքեշներով և 1000 պաշտոնյաների, Ատրպատականի հայերի ղեկավարներ Մելիք Մեջնունի, Մելիք Իսմայիլի, Մելիք Ղուլիի և նրանց 600 ծառաների հետ գալիս, ներկայանում են վեհապետին...

Նորին Մեծություն միապետը Շուշիի մոտակայքից, ուր 33 օր է մնում, հաղթական դրոշը պարզում է դեպի Աղղամ, որը գտնվում է Շուշիից 6 ֆարսանգ հեռու: 27 օր այնտեղ մնալուց հետո մտադրվելով գնալ Թիֆլիս՝ մտնում է Գանձակ, մեկ օրով այնտեղ հաստատում շահական վրանը, այնուհետև շարժվում դեպի Ղարաչայ...³⁰

(277) Անգերագանցելի տիրակալը Աղղամի ու Ավանդի ճանապարհով վերադառնում է և շուտով հասնում Կուրի ափը, որտեղ Արաքսը նրան է միանում և այդ վայրը թուրքերեն կոչվում է «Ղոշն», իսկ արաբերեն՝ «Ջավադ»: Կամուրջ է գցում ու բանակով այն անցնում: Այնտեղից կես ֆարսախ հեռու [Աղա Մուհամմադ խանը] հաստատում է հավատի հաղթական մարտիկների իջևանատեղին...

(Եջ 279) Մուլթուվֆի խան Ղաջարի Շիրվանի կողմերը ուղարկվելուց հետո մի քանի օրվա ընթացքում Սուլեյման խանը 5000 հեծյալ և հետիոտն զինվորներով ուղարկվում է Շուշիի կողմը, որպեսզի եթե Իբրահիմ Խալիլ խանը զինադադարի իր խնդրանքին համապատասխան վերջ տված լինի իր անհնազանդությանը, վերցնի ու բերի արքայի մոտ, հակառակ դեպքում ավերի անվնաս մնացած բնակավայրերը և անխիղճ կերպով կողոպտի Շուշիի մոտակա բնակիչներին:

Երբ Սուլեյման խանին հայտնի դարձավ, որ Իբրահիմ Խալիլ խանը չի համարձակվում զալ և նա մտադիր է ժամանակ շահել, իր հեծյալներին ուղարկում է ալան-թալանի ու հետիոտներին ծուղակը զցելու: Այս պատճառով Ղարաբաղի որոշ բնակիչներ, որ մտածում էին իրենց ուժերով պաշտպանվել, ինքնապաշտպանության համար ոտքի են կանգնում: Սուլեյման խանը, որը տիրակալի առաջ իր պատիվը բարձր պահելու համար ջանք չէր խնայում, իր զինվորականներին նորից կռվի է մղում:

---

³⁰ Թարգմանության մեջ չենք ներառել Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսի գրավմանն ու ավերմանը նվիրված մասերը, որոնք շարադրված են ընդհանուր նկարագրության ձևով, որը նոր փաստեր չի ավելացնում արդեն հայտնի տվյալներին:

KRISTINE KOSTIKYAN

**THE REPORTS OF SARAVI, THE COURT HISTORIOGRAPHER OF IRAN
ABOUT AGHA MUHAMMAD KHAN'S CAMPAIGN IN KARABAGH IN 1795**

Muhammad Fathallah ibn Muhammad Taqi Saravi was Agha Muhammad Khan's court poet and historiographer. His historiography entitled "Tarikh-i Muhammadi" comprises the history of Iran in the period from 1761 to 1797. The work contains a detailed description of Agha Muhammad Khan's Karabagh campaign in 1795. The article reveals the valuable information of the historiography about the resistance of the local population of Karabagh to Agha Muhammad Khan's troops and his military undertakings against Ibrahim Khalil Khan. The article contains the Armenian translation of the parts of the work referring to the events connected with Karabagh campaign of Agha Muhammad Khan.

**«ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ**

1. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. I: Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. II: Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. III, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, 227 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IV, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 405 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. V, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 449 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974, 434 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. VII, Քրդագիտություն: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 383 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. VIII, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, 404 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. IX, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 397 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. X, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, 329 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. XI, Իրան: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. XII, Թուրքիա: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 276 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ – Հատ. XIII, Քրդագիտություն: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985, 285 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIV, Արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987, 315 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XV: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 341 էջ:

16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVI: Եր., ՀՀ ՊԱԱ "Գիտություն", 1996, 270 էջ:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVII: Եր., ՀՀ ՊԱԱ «Գիտություն», 1998, 240 էջ:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVIII: Եր., «Զանգակ-97», 1999, 236 էջ:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIX: Եր., «Զանգակ-97», 2000, 218 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XX: Եր., «Զանգակ-97», 2001, 349 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXI: Եր., «Զանգակ-97», 2002, 405 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXII: Եր., «Զանգակ-97», 2003, 332 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIII: Եր., «Զանգակ-97», 2004, 568 էջ:
24. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIV: Եր., «Զանգակ - 97», 2005, 536 էջ:
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXV: Եր., «Զանգակ – 97», 2006, 476 էջ:
26. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVI: Եր., «Ասողիկ», 2007, 316 էջ:
27. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXVII: Եր., «Էդիթ Պրինտ», 2009, 272 էջ:

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ
XXVIII**

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST
XXVIII**

**СТРАНЫ И НАРОДЫ БЛИЖНЕГО
И СРЕДНЕГО ВОСТОКА
XXVIII**

Հրատարակչության տնօրեն՝
Հանակարգչային էջադրումը՝

Է.Ս. Մկրտչյան
Գ.Ա. Հարությունյանի

ISBN 978–99941–1–939–4

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 22 տպ. մամ.: Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

«ՉԱՆԳԱԿ–97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23–25–28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23–25–95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am